

Ljungheden i Vrå socken *och* Skogssällskapet

av Lars Kardell

Ljungheden
i Vrå socken
och
Skogssällskapet

av Lars Kardell

© Lars Kardell, Annakarin Wennerberg, Sveriges lantbruksuniversitet samt Skogssällskapet i Göteborg.

Diagram: Lars Kardell. Renritning samt "försköning" Annakarin Wennerberg.

Illustrationer: Annakarin Wennerberg, där inte annat anges i texten.

Foton: Lars Kardell, där inte annat anges i texten.

Layout: Lars Hedin, Lars Kardell.

Tryck: Elanders 2012.

Upplaga: 800 exemplar.

Papperskvalitet: Multiart silk 150 gr.

ISRN: SLU-SLV-R-114-SE

ISSN: 1101-0525

Ämnesord: Ljunghed, skogs- och agrarhistoria, ljunghed i konst och litteratur.

Boken ingår som nr 114 (2012) i Institutionens för skoglig landskapsvård rapportserie, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.

Främre omslag: Ljunghed. Akvarell av Annakarin Wennerberg.

Bakre omslag: Disponent A Edwin Ohlsson på besök i Vrå 1914. Foto: Alfred Wigelius, Skogssällskapets arkiv. Illustration av Annakarin Wennerberg.

Pärmens främre insida: Nybränd del av Mästockareservatet. I bakgrunden syns den svagt lilafärgade, obrända ljunghed. Foto: Lars Kardell. Aug. 2011.

Pärmens bakre insida: Utsikt från Hunnsberget mot Singeshult över de forna ljunghedarna. Foto: Lars Kardell. Maj 1991.

Boken kan beställas hos Skogssällskapet, Box 11374, 404 28 Göteborg. Tel.: 0771-22 00 44.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

BAKGRUND	5	Bärande träd.....	59
LJUNG OCH LJUNGHED	6	Vitesförelägganden och skatte-	
Ljung (<i>Calluna vulgaris</i>).....	6	nedsättningar	60
Ljunghed	10	Vardagsträtor.....	64
Ljunghedens växter och djur	15	En sammanfattande kommentar.....	64
Ljunghedens kulturhistoria	17	Vrå i perioden 1725-1865.....	64
Benämningar.....	17	Den allmänna bakgrunden	64
Odling och bete	18	Förändringar i Vrå socken.....	67
Ljunghedsbruket	20	Skogen i arkivmaterialet	70
Biskötsel.....	21	Tvister och vitesförelägganden.....	74
Teknisk användning.....	22	Sågar	77
Mat och medicin.....	22	Skattläggningar och skiften.....	80
Ljung till utsmyckning.....	22	Bränder, ljunghedens och torvtäkt ..	81
Ljung i antika källor.....	23	Jakt	85
VRÅ SOCKEN.....	24	Bete och stängsel	87
Läge och naturförhållanden	24	Missväxt, boskapssjuka och välfärd ..	88
Från istid till stormaktstid – en		Skogen kring 1810	92
kulturhistorisk skiss	30	Några avrundande reflektioner	94
Röjningsrösen	30	Vrå och den fossila energin 1865-1960 ..	94
Gränser, sockenbildning och		Kommunikationer och industri	97
ortnamn	31	Ljunghedens betydelse vid tidpunk-	
Järnutvinning, medeltida		ten för järnvägarnas tillkomst	98
kolonisation och gränstvister	35	Ljunghedsbetet.....	98
Vrå i historiens gryning	37	Uppodling av heden	99
Vrås bönder under stormaktstiden		Jakten på harar och orrar.....	100
1600-1725.....	42	Lingon på Ljungen	102
Utvecklingen i omvärlden.....	42	Biskötsel.....	103
Krigens konsekvenser	43	Ljungheden efter första	
Jordägandet.....	46	världskriget.....	104
Svedjning, ljunghedens och		Småbrukarrörelsen i Vrå	106
skogseldar.....	50	Vrå i dataåldern 1960-2010	106
Järn, tjära och pottaska.....	52	SKOGSSÄLLSKAPET I VRÅ.....	111
Handel med skogsprodukter.....	54	Föregångarna	111
Behov av åker, äng, bete och skog.....	57	Hushållningssällskap och	
		skogsodlingsföreningar	113

Skogsodling av Ljungmarker i Sunnerbo och Vrå 1870-1910	116	Geologer, jägmästare och andra skribenter.....	188
Skogssällskapet bildas.....	119	Naturvårdsheden	190
Edwin Ohlsson och skapelse- berättelsen	119	Efter naturvårdslagen 1965	196
Influenser	121	Sunnerbo och Vrå i geografiska verk.....	197
Skogstillståndet omkring 1910	123	Det lokala motståndet	197
Skogssällskapets första år	125	Ljungheden i skönlitteratur.....	199
Vråskogen- pionjärprojektet	127	Den poetiska ljungheden	207
Skogsodlingen kommer igång.....	131	Ljung och ljunghed i sagor, sägner, ordstäv och ordspråk	214
Erfarenheter av skogsodling på ljunghed	131	Några sammanfattande iakttagelser ..	217
Billig arbetskraft på Vrås ljunghedar	135	Ljungheden i konst och konsthant- verk	219
Kerstin Hesselgren och surrogat- pojkar.....	135	NÅGRA INTERNATIONELLA NEDSLAG	221
Den misslyckade ljungheden 1918	138	Den jylländska heden.....	223
Industriarbetare på ljungheden	140	NÅGRA NUTIDA RÖSTER OM LJUNG OCH LJUNGHED	228
Fängelset i Singeshult	140	LJUNGHED KONTRA SKOG – NÅGRA OBSERVATIONER.....	231
Försumpning och dikning	141	Avslutande funderingar	232
Krokåns reglering.....	148	FARVÄL TILL LJUNGHEDEN.....	235
Jägarhyddan, vägbyggnation och egnahem.....	151	TACK	236
Kronobergs läns hushållningssäll- skaps skogsallmänning.....	152	Efterskrift	237
Vrås sockenallmänning	154	UTNYTTJADE ARKIV	238
Andra insatser på skogsodlings- fronten inom Vrå.....	156	NOTER.....	239
Försöksverksamhet 1923-1950	158	LITTERATUR	255
Krokån slammar igen	160		
Skogsvaktare Ernst Carlssons minnen	162		
Vråskogen växer in i normala fåror.....	162		
Miljövårdsfrågorna 1965-2010.....	165		
Januaristormarna 2005 och 2007	167		
Landstinget säljer sin skogsallmän- ning till Skogssällskapet.....	167		
Slutresultatet.....	169		
Edwin Ohlsson och Vråskogen.....	173		
Minnessten, skogsutveckling och ekonomiskt utfall	179		
LJUNGHEDENS KLASSRESA	181		
Några röster från 1700-talet.....	181		
1800-talets fördömanden.....	184		

BAKGRUND

Upprinnelsen till kommande rader går drygt tre decennier tillbaka i tiden. Angreppen på det dåvarande skogsbruket hade verbalt varit intensiva. Jag minns att vi som börjat vår yrkeskarriär före den i början av 1960-talet uppdykande skogsdebatten kände oss förvånade och ibland irriterade. Här nödgades jag vara med och försvara ett skogsbruk som för mig var självklart. Jag hade valt att utbilda mig till jägmästare eftersom skog och skogsbruk stod för något betydelsefullt och positivt, inte för att värna något ifrågasatt och i en dels ögon suspekt. Som en motvikt började vi på Skogshögskolan, min dåvarande arbetsplats, att tänka "positivt". Vilka fördelar medförde på lång sikt ett regelrätt skogsbruk för samhället? Tankarna föll då på den västsvenska heden, där en gång kala marker under ett sekel och i fosterländsk nit överförts till skog. Fanns i de forna ljunghedarnas historia något spännande att hänvisa till? Hade beskowningen av dessa medfört något värdefullt för samhället?

År 1912 hade på initiativ av trävaruhandlaren A. Edwin Ohlsson Skogssällskapet bildats i Göteborg. Hans vision var att förvärva "försumpade och kala marker i syfte att å dem skapa ny, spirande skogväxt". De "värdelösa ljunghederna" i Västsverige hade en gång varit skogsklädda. Men genom vanskötsel övergick de forna ymniga skogarna till hed. Av de inköpta och därefter skogsodlade områdena skulle sedan allmänningar bildas och överföras främst i landstingens ägo.¹ Med stor energi grep Edwin Ohlsson tag i uppgiften och förde den till betydande framgång. Skogssällskapet blev ett begrepp och en kraftfull aktör i återbeskowningen av de en gång

kala markerna i västra Sverige. När vi nu i slutet av 1970-talet letade efter ett större område att studera och analysera, gick därför tankarna helt naturligt till Skogssällskapet.

Efter diskussioner med Skogssällskapets företrädare och utarbetandet av en enkel projektplan tilldelades jag en summa pengar. Dessvärre drog det ut på tiden med uppgiftens lösande, trots att jag då och då gjorde en insats. Först nu har en alltmer avstressad pensionärstillvaro möjliggjort att jag kunnat återuppta kontakten med ljungheden. Den långa startsträckan har haft det goda med sig att jag fått större erfarenhet i skogshistoriska frågor samt kunnat vidga perspektiven genom omfattande fältarbeten på hemmaplan i kombination med en del exkursioner utomlands. Min beskrivning av ljungheden blir därför en annan än vad den skulle ha blivit för ett kvartssekel sedan, om jag då orkat fullfölja uppgiften.

Målet med kommande rader är att berätta om uppkomsten av ljungheden i Vrå socken på gränsen mellan Småland och Halland. Det var nämligen hit Skogssällskapets företrädare år 1914 styrde kosan och inköpte de första markerna. Min ambition är vidare att analysera resultaten av den skogsodling som då påbörjades. Dessutom har jag vidgat uppgiften till att granska den roll ljungheden mentalt har spelat för författare och konstnärer med vissa utblickar till grannländerna, främst Danmark. I det förra fallet ville jag bl a ha svar på frågan, varför Selma Lagerlöf år 1906 i Nils Holgerssons resa befolkade den ödsliga heden vid Hallandsgränsen med ett kråkfolk.²

Lars Kardell

LJUNG OCH LJUNGHED

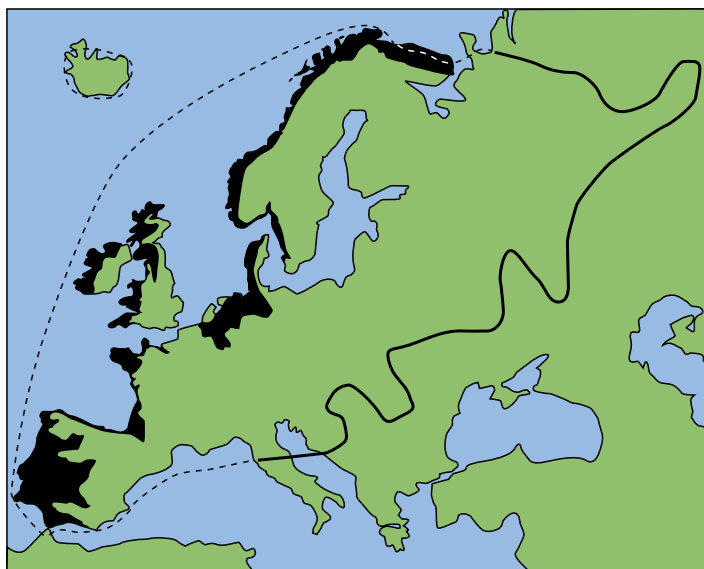

Figur 1. Ljungens globala utbredning. Efter Hultén & Fries 1986:1447.

Ljung (*Calluna vulgaris*)

I Samuel Liljeblads flora utgiven år 1816 anges att ljuven "utmagrar jorden: försvinner gemenligen, då marken inhägnas och gödes, eller löfträd planteras".³ Liknande uppfattningar hade Linné redan torgfört ett drygt halvsekel tidigare. När han i maj 1749 passerade Växjö skrev han i sin dagbok: "Om någon dödlig kunde utröna något lätt sätt att utrota ljuven utan brännande,

han gjorde Småland den största tjänst".⁴ Här framskymtar några av de många omdömen som kommit denna i mina ögon fascinerande art till del under de senaste tre seklen. Ljuven har gjort en "klassresa" från att i dåtida hushållning ha varit misstänkt, misskänd och kanske missförstådd av i varje fall dem som avgav skriftliga omdömen till att i dagens samhälle ha erhållit kvalitetsstämpel, när den fått spela huvudrollen i vissa intensivt skötta naturreservat.

Figur 2. Ljunghedens utbredning. Den heldragna linjen markerar gränsen för ljungens förekomst. Efter Atlestam 1942:11.

Ljungen (*Calluna vulgaris*) ingår bland ett stort antal arter, vilka Eric Hultén fört till gruppen Västeuropeiska-mellansibiriska växter. Från Spanien sträcker sig utbredningsområdet mot Uralbergen. Arten uppträder lokalt även öster om denna bergskedja. I nord-sydlig riktning finns sammanhängande ljung från mellersta Kolahalvön till Kaukasus. Ljung är närmast karaktärsväxt på de Brittiska öarna samt Island, men når inte spontant den amerikanska kontinenten.⁵ Mot bakgrund av artens enorma produktion av lätta frön och dess stora förmåga att kolonisera skadad mark, varifrån den lätt konkurrerar ut andra växter, är utbredningen globalt sett egendomlig. Någon bra förklaring till att ljungen endast med tvekan passerat Uralbergen och i stort vägrat att klättra över Kaukasus har inte presenterats. Lika märklig och förvånande är den dåliga spridningen i USA och Canada, dit den m l m passivt följt den vite mannen.⁶

I Sverige finns nedanför fjällkedjan få vita fläckar. Ljungen är alltså närvarande om nu inte marken är mycket bördig. I fjällen når den ovan skogsgränsen, men förekomsterna verkar av utbredningskartorna att döma avta med stigande höjd samt med nordligare läge. Detaljerade upplysningar om artens tillkortakommanden i

dess områden tycks inte finnas. Den holländske ljungforskaren W Beijerinck föreslår dock att ljungen inte klarar hårda vintrar utan ett skyddande snötäcke. Den norske botanisten Rolf Nordhagen fann att fröet sällan mognade på en ö vid Hammerfest i Finnmark.

En egenhet hos ljungen, som den enbart delar med murgörnan bland de vedartade växterna, är att den blommar på eftersommaren. Detta är inte någon bra anpassning till nordliga klimat utan Rolf Nordhagen ansåg efter omfattande analyser, att ljung var en tertiär art utvecklad i den norra hemisfären i sydvästra Europa. Vilket släktskap som råder mellan de fåtaliga ljungväxterna i denna del av världen med det omfattande antal som finns i södra Afrika är outrett.⁷

Ljungen förökar sig vanligen via frön. Den blommar efter 3-4 år. Faktorer som påverkar blomning, fröets mognad, spridning och groning är ofullständigt kända. Där det växer eller har vuxit ljung finns tiotusentals frön per kvadratmeter i fröbanken. Så t ex kunde Anders Granström räkna ihop 26 000 levande frön per m² från prov i en skånsk granplantering. Fröproduktionen är enorm. Uppskattningar pekar på att ett tätt, fertilt ljungbestånd kan producera i storleksordningen 800 000-1 000 000

Sent blommande ljung på adventivskott efter årets bränning. Tönnersjöområdet. Sept. 2011.

frön per m²! När marken skadas gror en del av dessa. Från en genom tramp, betning eller bränning skadad planta sker också regelmässigt vegetativ förökning. Då växer nya skott ut från adventivknoppar på stambasen. Det uppges att ljungplantan i "normalfallet" uppnår 25 års ålder. Men Elias Mork fann i Norge en planta som var 58 år. Sannolikt är det inget som hindrar att den senare siffran dubblas, om ljungen ständigt föryngras på vegetativ väg vid exempelvis regelbunden slåtter. Om en ljunghed inte bränns och/eller blir bevuxen med skog, dör en planta då och då. Dess plats intas oftast snabbt av en ung fröplanta. På detta vis uppstår ett olikåldrigt ljungbestånd. Denna vegetationscykel har tillmätts ett icke oväsentligt ekologiskt intresse. Till alla delar påminner den om dynamiken i ett icke skött skogsbestånd. En bidragande orsak till denna olikåldrighet är att äldre ljung under vissa förhållanden angrips och dödas av en insekt, ljungbladsbagge (*Lochmaea suturalis*),

något som först uppmärksammats under senare år, när heden blivit ett naturvårdsobjekt.⁸

Ljungplantan blir under gynnsamma villkor drygt halvmeterhög. Den växer busklik. Vid exempelvis hårt snötryck eller kraftig beskuggning blir växtsättet mera horisontellt. Man har uppmätt plantor, vilka sträcker sig dryga två meter efter marken. Ingående uppgifter om artens vedanatomi och morfologi finns i en stor studie av Elias Mork. Ljungen har stor ärftlig variation (hög plasticitet) i de flesta egenskaper.

Ljungen är mycket formrik, vilket trädgårdsnäringen utnyttjat. I början av blomningen är arten insektspollinerad, men så småningom under säsongen blir vindens arbete viktigare i detta avseende. Under milda höstar kan blomning fortgå in i december. Även om viss spridning med orrar, ripor och älgar har noterats, så är vinden av störst betydelse i detta sammanhang. I samband med hård bläst kan de lätta fröna sannolikt transporteras kilometervis.

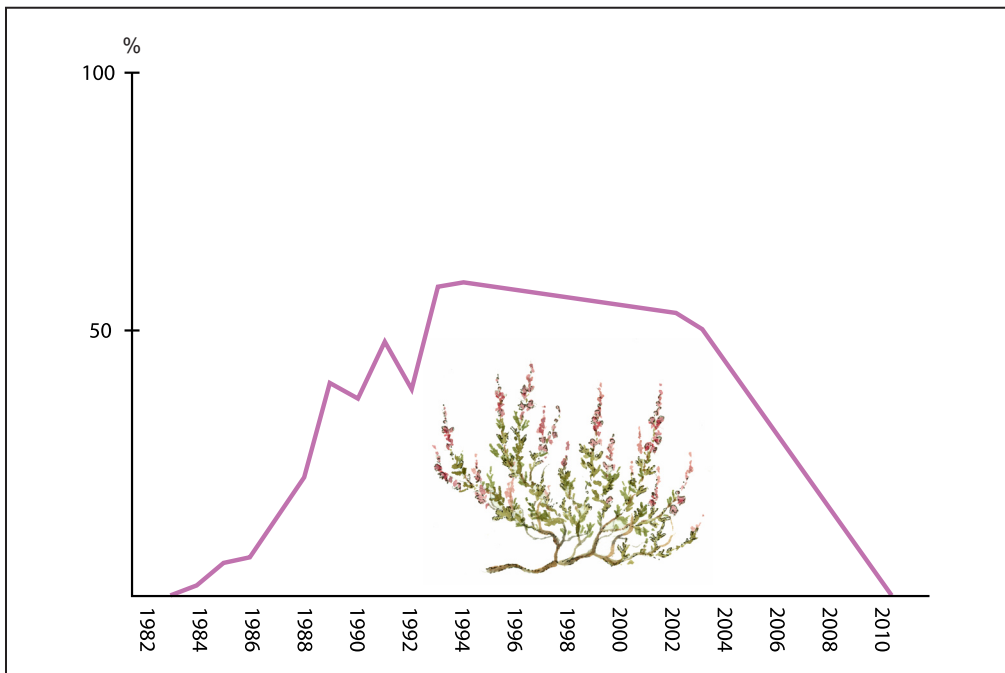
Fröet mognar som regel under september och oktober. Spridning sker nästan uteslutande vid torr väderlek. Majoriteten av alla frön har lämnat sina kapslar före november månads utgång.⁹

Trots att ljung förknippas med torra, fattiga och sura marker är arten relativt okänslig för markens pH-värde. Den växer på alla substrat från lera till torv. Samuel Liljeblds ovan citerade upplysning visar dock att plantan har svårt att etablera sig på näringsrik mark samt att den är mycket känslig för beskuggning. Konkurrensförmågan gentemot andra växter inklusive trädplanter är stor på mager jord. En av orsakerna till detta är det kompakta rotsystemet i ljungplantan, vilket gör att den svårt etableras. Tillsammans med en successiv ansamling av förna bildas inom ett eller annat decennium en ljungtorv (ljungsköld). Denna, som i områden med brist på skog utnyttjades till bränsle, kan bli så komprimerad att den utestänger andra arters frön från etablering. Huruvida ljungtorven också innehåller groningshämmande substanser, vilket föreslagits, är dock osäkert. I ljungens humustäcke ansamlas vatten, vilket i nederbördsfattiga områden ger arten en konkurrensfördel mot övriga växter och träd.¹⁰

Ljungplantans förmåga att konkurrera med andra växter om näring och vatten är ofullständigt utredd. Men på mager till medelgod ståndort verkar den ha hyggliga möjligheter att förse sig med näring och i varje fall momentant kunna ta för sig framför sina konkurrenter. Den i Västeuropa och Sverige en gång vanliga stamperiod, som på ljungmark drabbade planterad gran, tycktes tyda på ljungens stora konkurrensförmåga. I enstaka experiment har också påvisats, att ljungplantor mera effektivt tar upp såväl kväve som fosfor ur marken jämfört med tall. Men i det långa loppet har ljungen svårt att klara konkurrens från busk- och trädvegetation. Temporärt under några decennier kan ljungplantan, där den etablerat sig på hyggen, framgångsrikt konkurrera med övriga risväxter. Men denna förmåga bryts så snart ljungen dukar under i dunklet av ett uppväxande barrbestånd.¹¹

Linnés uppfattning om att ljungen utmagrar marken är fel. Den berodde säkerligen på att utpinade fält i mitten av 1700-talet (och tidigare) invaderats av ljung. Genom upprepad bränning vidmakthölls det magra tillståndet. Men sett över ett eller annat decennium har ljungen förmåga att via årligt förnafall bygga upp ett humustäcke. Därmed inleds återtag mot en ursprungligt mera fruktbar mark. Studier av Elias Mork i Norge visade, att det årliga förnafall under ljung uppgick till 2,6 ton torrvikt per hektar, en nivå som relativt obetydligt understiger den i vanliga barrskogar. I ljungens humustäcke binds stora mängder mineralnäring. Då omsättnings-hastigheten är låg ter sig detta, i varje fall för skogsodlaren som något negativt. Men att man såväl vid bränning som gödsling kan häva denna konkurrens till trädens fördel, pekar på att ljung är en förträfflig "gröda" vid restaurering av en vanvårdad mark.¹²

Under 1870-talet genomförde dansken P E Müller sina epokgörande studier av skogsmarken, varvid han bl a definierade och införde begreppen mull och mår (muld og mor). År 1884 publicerade han också sina första beskrivningar av markprofilen under ljung på heden. Under ljungtorven fanns på sand ett cirka 10 cm tjockt blekjordslager, varpå följde ett lika mäkligt sammankittat lager av skenhälla. Därunder kom ett rödfärgat rostjordslager av lite olika djup innan det opåverkade underlaget nåddes. Ljunghedsmarken fick stor betydelse för marklärans utveckling inte minst för att P E Müller påvisade grundläggande skillnader i profilen under ljung och ekkratt på likartat underlag. En utpinad mår kunde så småningom efter att skog inkommit på heden övergå i en mera gynnsam form. Långsiktigt, under förutsättning av ett gott geologiskt underlag, var det möjligt att en mull med brunjord bildades. Motsatsen var också tänkbar. Müller förklarade den stora skillnaden mellan mår och mull som en effekt av djurlivet. I det förra fallet var bakterier förhärskande, medan dagmaskar svarade för brunjordens uppkomst i mullen. I begynnelsen av 1900-talet började man diskutera plantnäringens betydelse för jordmånsprocessen liksom fuktighetsförhållanden.

Figur 3. Ljungens arella täckning på en försöksyta i Småland. På denna schaktades humustäcket bort sommaren 1982. Ytan planterades med tall våren 1983. Efter Kardell 2005.

Mykorrhizabildning liksom kolloidalkemins utveckling har vidgat och komplicerat teoribilden. Rent praktiskt försvann dock många frågor kring ljungens påverkan på marken, när skogen efter 1960-talet tog överhanden. Under senare decennier har ljungheden och dess jordmånsprocesser närmast helt försvunnit ur läroböckerna. En stor skillnad mellan jylländska och sydsvenska hedar är den rikliga förekomsten av sammankittad skenhälla (på danska *al*) i de förra. Den tycks i allt väsentligt saknas i Halland/Småland. Vad som förorsakar denna utfällning av järn och aluminium till ett hårt, ibland för växternas rötter ogenomträngligt skikt är inte känt. Praktiskt har det dock inneburit olika markbehandling vid hedens beskogning.¹³

Ljunghed

Ljung kan sprida sig snabbt på skadad skogsmark. I ett experiment påbörjat 1982 i Småland lät jag en grävmaskin ta bort hela humustäcket.

Ljungen infann sig omedelbart och täckte efter 13 vegetationsperioder 60% av arealen. År 2003, d v s 22 år efter skadan hade uppväxande tall börjat konkurrera och täckningen sjunkit till 50%. Fram till hösten 2010 raderade tallbeståndet helt ut ljungen (se figur 3). I ett annat experiment på mager mark i Dalarna ökade ljungen från slutavverkningsskogens täckning om 6% till 22% efter nio hyggessomrar. Arten höll sedan ställningarna i den relativt ljusa tallskogen fram till 2007. Då hade 30 år förlupit sedan kalavverkningen. Men förhållandena kan skifta mellan olika lokaler. I ett av våra stubbrytningsförsök norr om Piteå bedömde vi ljungens täckning i det tallbestånd, vi lät avverka 1979/80 till drygt 20%. Ljungen tog sedan stryk vid en efterföljande stubbrytning och hade inte repat sig, när vi reviderade försöket hösten 2008. Då låg täckningen kvar på 0,2%, d v s arten var i det närmaste borta. Om det berodde på att den blommade dåligt på denna breddgrad eller någon annan faktor är svårt att uttala sig om. I varje fall lyckades ljungen klara

Ljung invaderar efter kalavverkning de flesta magra marker i hela landet. Men där kombinationen bränning och bete inte förekommer tar tallen snabbt överhanden. Några ljungbedar nedanför trädgränsen i fjällen uppstår aldrig. Hygge på morän vid Vilokans fäbodvall i Klövsjö, södra Jämtland. Juli 2011. Den nedre bilden visar ett ljungbevuxet sandsediment mellan Kårböle och Ytterhogdal i NV Hälsingland. Nov. 2011.

hyggesfasen väl på denna lokal inom markpartier med relativt oskadat humustäcke.¹⁴

Ljungens invandring till Sverige tycks ske under boreal tid för cirka 10 000 år sedan. Det är något märkligt att arten inte uppträder tidigare, då förutsättningarna borde ha varit för handen under den långa isfria period som föregick skogens uppdykande på arenan. De sydsvenska pollendiagrammen tyder på att ljungen inte blev särskilt vanlig förrän människan under järnåldern börjar rumstera om i landskapet.¹⁵

Ljunghedens uppkomst var under 1900-talets första hälft föremål för en del diskussioner bland ”de lärde”. År 1901 sammanfattade lektorn vid Skogsinstitutet, Albert Nilsson, då rådande uppfattningar. Inbyggarna i de stora hedområdena

ansåg att anledningen till att marken ”kommit under ljungens herravälde” var oförsiktig avverkning av ek- och bokskog. Återväxten hindrades sedan av betande kreatur och hedens bränning. Det senare var den mest verksamma orsaken.

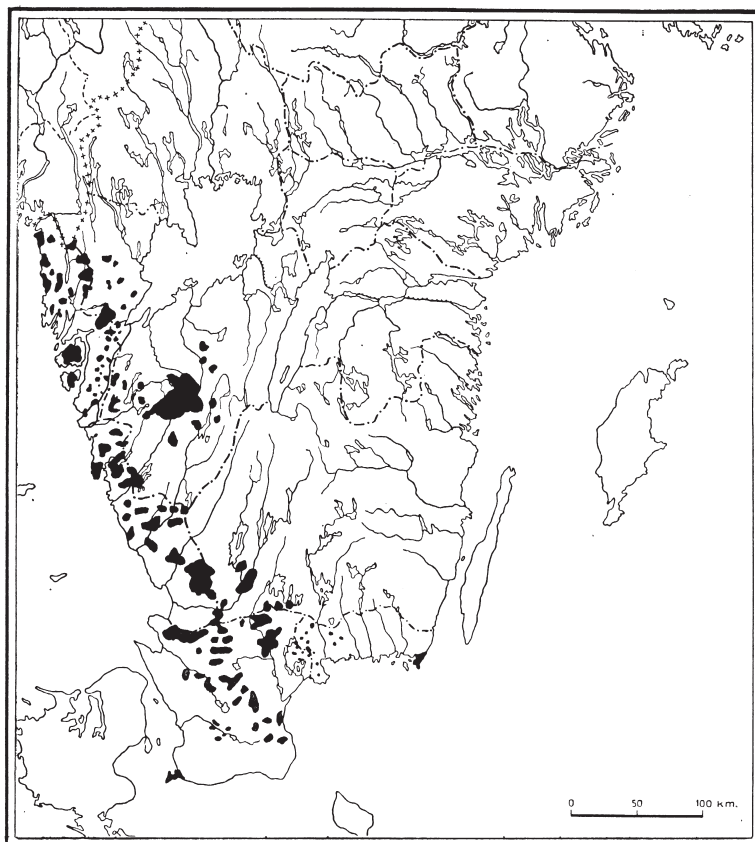
Några år senare arbetade jägmästare Nils Schager igenom Ljunghedsfrågan. Han nådde i princip samma slutsats efter att först ha fört bort det geologiska underlaget och markens tillgång på mineralnäring ur resonemanget. Professor Rutger Sernander ansåg dock att häftiga och ihållande vindar spelade stor roll för Ljunghedens fortbestånd, när "huvudlös skogshushållning" svarat för det grundläggande arbetet. Sedermera professorn, Edvard Wibeck, kunde år 1909 inte förklara varför marken i sydvästra Småland övergick i Ljunghed, när man kalhög bokskogen och det ibland utan eldens medverkan. Detta hände inte när man förflyttade sig längre öster ut, där vegetationsutvecklingen blev en annan. Professor Bertil Lindquist förfäktade år 1931 att utmarkens samfällda bruk var den grundläggande orsaken till att bokskogen i NV Skåne och S Halland successivt bytt skepnad till Ljunghed.¹⁶

Två frågor kom dock att komplicera bilden. För det första pekade man på Ljunghedens koncentration till Västeuropas kuststråk. Onekligen hade man annorstädes farit hårt fram med skogen och svedjat markerna utan att alltför stora hedsträckningar uppkommit. Kunde Ljungheden gynnas av ett milt klimat? För det andra hade man under 1800-talets andra hälft noterat de mängder av odlingsrösen samt det stora antalet gravhögar (främst från bronsåldern), vilka fanns när man började skogsodla Jyllands och Englands hedar. Bronsålderns mäktiga monument var byggda av Ljungtorv. Dessutom fann man under dessa ibland en Ljungmarksprofil. Allt detta tydde på att heden var väl etablerad redan för 3 000 år sedan. Kunde det vara så att Ljungen försämrade marken och m l m blev kvar som siste man på täppan? Såväl odling som odlare hade försvunnit, men Ljungen höll ställningarna. Lars-Gunnar Romell tog sig an problemet i 1900-talets mitt. Med elegans pekar han på vinterbetets roll. Där klimatet var så milt att man inte behövde stalla sina kreatur utan höll dessa på hedarnas magra beten, hade skogsplanter inte någon chans. Alla Ljunghedar brändes inte, men där så skedde, speciellt i kusttrakter blev ibland effekterna av Ljungbränning önskad. Efter en

sådan ligger det alltid och pyr. En vindil kan då sätta fart på elden, varefter delar av det viktiga humustäcket förtärs. Detta missgynnar de flesta växter, där dock Ljungen, som redan är etablerad har en fördel. Sannolikt kan arten också, som Einar Du Rietz föreslagit, ta hand om de salter som förs in med den rikliga nederbörden.¹⁷

Det finns säkert andra bidragande förklaringar till att Ljunghedar präglade landskapet på vissa platser under århundraden. Teoretiskt kan jag tänka mig att ofta återkommande stormar och/eller åskbränder kan leda till Ljungens fortbestånd. Relativt nyligen har modern forskning visat att en eller annan jylländsk hed existerat sedan boreal tid. Men här började hedarna lokalt breda ut sig redan under yngre stenåldern för cirka 5 000 år sedan. I östra Blekinges skärgård har de m l m kontinuerligt funnits på plats under 3 000 år. Som jag ovan påpekat är det sällan svårt att "skapa" en Ljunghed nästan var som helst i dagens Sverige. Men vare sig vi vill det eller inte, så bekläds denna snart med skog. Och när skogen kommer upp försvinner Ljungen. I Jämtland kunde exempelvis Ernst Henning år 1888 notera hur självföryngrad tall på bränd mark, trots visst getbete, slöt sig och tryckte ut Ljung och renlavar. In kom i stället lingonris och friskmarksmossor. Anledningen till denna skillnad skulle ytterst kunna vara befolkningstrycket. Efter kusterna eller som i kanten av de stora slätterna (Skåne, Västergötland) gav fisket eller i det senare fallet jordbruket ett så pass väsentligt tillskott till livsmedelsförsörjningen, att flera människor per ytenhet kunde överleva. Detta påverkade omkringliggande natur, som successivt slets ner. I skogslandet var det inte möjligt att få tillräckliga proteintillskott, varför folkökningen blev begränsad. Därmed blev trycket på naturen lägre. Alternativt kan jag tänka mig, att en kombination av svagt geologiskt underlag och hög nederbörd gynnar Ljungens konkurrenskraft.¹⁸

Heden utbreddes sig en gång från Iberiska halvön till Norge. Ur växtgeografisk synvinkel ansåg man, att den inom området med atlantiskt kustklimat var en fortsättning på de macchialiknande växtformationer som fanns i

Figur 4. Ljunghedens utbredning i början av 1900-talet. Schematiserad bild efter försvunna kartor av Pauli 1895 och Schotte 1915. Källa: Damman 1956, Malmer 1968.

Portugal. I nordliga Norge övergår ljungheden i tundra.¹⁹ De stora hedområden, som en gång fanns i sydvästra Frankrike, Les Landes de Gascogne om 2, 4 miljoner hektar, var dock främst bevuxna med olika arter klockljud.²⁰ Men fr o m Bretagne och norrut är hedkomplexen i kusttrakterna snarlika våra egna ljunghedar. De största arealerna fanns en gång i Holland, NV Tyskland och på Jylland. Till detta skall sedan fogas omfattande hedarealer i västra England och Irland samt framför allt i Skottland och ärna norr därom.

Ljunghedarnas förekomst och utbredning i vårt land var i huvudsak kända redan under 1700-talets andra hälft. Men mera detaljerade upplysningar dyker inte upp förrän dessa marker blir intressanta för skogsbörd i 1800-talets slut. Albert Nilsson angav år 1901 den sammanlagda

arealen ljunghed till 500 000 hektar fördelade på 3-4 hedområden. Hit hörde Svältorna i Västergötland, Bohusläns och norra Hallands kustnära ljunghedar samt det största området i gränstrakterna Skåne-Halland-Småland, där Sunnerbo ryar och Tönnersjöheden var namnkunniga delar. På uppdrag av Hallands läns hushållningssällskap upprättade jägmästare J M Pauli år 1895 en ljunghedskarta bl a på basis av de statliga revirförvaltarnas rapporter. Kartan var dock ganska översiktlig. Under högsommaren 1912 besökte dåvarande föreståndaren för Statens skogsförsöksanstalt, professor Gunnar Schotte, ljungrakter i Skåne och Halland för planläggning av skogliga försök. För dessas genomförande krävdes bättre kartor. Schotte beviljades efter ansökan hos Kungl. Maj:t ett tilläggsanslag om 7 500 kronor för framställning

av en ljunghedskarta. Efter fältarbeten 1913-1914 upprättades en sådan. Tyvärr har den försvunnit från de fyra arkiv, jag undersökt.²¹ När resultaten från inventeringarna summerades nådde man fram till siffran 180 000 hektar. Från denna skulle dock relativt omfattande kulturåtgärder frändras, varför Gunnar Schotte år 1921 anslog kvarvarande ljunghedsareal till 80 000 hektar. Denna reducerades snabbt. Visserligen fanns vid krigsslutet 1945 cirka 330 000 hektar kala marker, men av dessa var uppskattningsvis inte mer än 25 000-30 000 hektar ljunghedar. Den intensiva skogsvård, som därefter satte in eliminerade marktypen. Resterande små arealer gick sedan snabbt över till naturvårdsobjektens skara.²² Hur stora arealer hed, som fanns i södra Sverige, när landskapet kring år 1880 var maximalt utnyttjat och nedslitet, är svårt att beräkna. Carl Malmström skattade att ljunghedsarealen i Halland uppgick till 150 000 hektar vid 1800-talets mitt. Läger jag ihop den under perioden 1856-1930 skogsodlade arealen i Bohuslän med de då kvarvarande kala ljunghederna, nås siffran 110 000 hektar. Till detta skall läggas den andel av heden som intogs till jordbruk. Svältorna i Västergötland omfattade år 1914 drygt 17 000 hektar. Där hade dock omfattande skogsodling pågått sedan mitten av 1860-talet. De skånska ljunghederna samt de i Sunnerbo intog i början av 1900-talet tillsammans 20 000 hektar. Sammantaget tyder detta på att heden kan ha brett ut sig över 350 000-400 000 hektar.²³

På kartan i figur 4 finns inte alla smärre ljunghedar inlagda. En del sådana förekom exempelvis i NV Blekinge. Vid en generös tolkning av begreppet bör Ölands alvar och Gotlands hållmarker inbegripas i resonemanget. Visserligen var/är ljungen här inte lika framträdande. Men äldre utnyttjande i form av hårdhänt skogsexploatering i kombination med (vinter)bete var identiskt lika. Anlagda bränder har dock varit färre.²⁴

Som jag ovan påtalat invaderar ljungen många kala marker, varför det för ett sekel sedan säkerligen fanns andra arealer vilka i stort påminde om ljunghederna. Skogsbränder inom geologiskt svaga områden befrämjade ljungen som på

Gråstensmon i trakten av Orrefors i sydöstra Småland. Här var och är det dessutom försommartorr. Hårdhänt avverkning bidrog till att ljungens konkurrenskraft ökade. De norrländska tallhederna drabbades i princip av samma öde, även om nederbörden här var rikligare. Men i gengäld blommade tallen med längre mellanrum och fröfallet var sämre. Regelrätta ljunghedar tycks också ha dykt upp efter fjällkedjan speciellt i norra Dalarna och Härjedalen där en kombination av ett skralt geologiskt underlag och ett barskt klimat länge höll tallen borta. Exempelen kan utökas.²⁵ Idag får vi mycket ljung på många hyggen i mellersta Sverige från västra Värmland till Östersjökusten. I kraftledningsgator och på vissa talldominerade marker lyser ljungen vackert rödlila i augusti inom detta område.

Granskas Gunnar Schottes ljunghedskarta översiktligt, ter det sig i mina ögon något märkligt att ljunghedar saknas på Hökensås samt på de geologiskt svaga markerna mellan Jönköping och Värnamo. Dessa borde ha genomlidit en liknande historisk utveckling som angränsande områden i Sunnerbo respektive ute på Svältorna. Varför utbildades svältor söder om kambrosilurbergarterna i Västergötland men inga söder om Östgötaslätten? Den skogshistoriskt intresserade kan säkert hitta flera ännu inte helt klarlagda drag i den forna hedens utbredning. När den holländske botanisten A W H Damman år 1956 genomförde studier på vissa svenska ljunghedar drog han en gräns i nordvästlig-sydöstlig riktning dit den dåtida ljungheden sträckte sig. Det framgår inte hur han konstruerat denna linje från Utklippan i SO Blekinge till Dals-Ed i Dalsland. Men den har viss historisk sans.

Tidigt försökte man typindela ljunghederna. Förutom ett dåtida stort intresse för "forstbotaniska" studier låg ett rent praktiskt behov bakom detta. Skogsodlaren behövde välja rätt trädslag. En vanlig indelning var den i moss- respektive lavrika ljunghedar till vilka sällade sig sådana bevoxna med enbuskar. Den försumpade varianten torde med Gunnar Schottes ord "ej här behöva någon särskild förklaring". Markforskarna närmade sig ämnesområdet genom att efter danskt mönster dela in ljungheden i en sämre på fattig

Fröplantor av ljung och cypresslumner efter bränning. Tönnersjöområdet. Sept. 2011.

sand och en bättre på morän. Professor Olof Tamm diskuterade detta år 1937, varvid de sydvästsvenska ljunghedarna inordnades under danskarnas bättre typ. Han urskiljde från dessa de "sydsvenska tallhedarna", vilka bl a finns i övre Lagadalen. Den heddegeneration Tamm här konstaterat, hade dock inte lett till att skogen försvunnit. Orsaken till detta förklaras inte.²⁶ A W H Damman gör i sitt arbete från 1956 en jämförelse mellan svenska ljunghedar och danska, tyska samt holländska. På de förra fanns alltid följeväxterna lingon, husmossa och vågig kvastmossa. Dessa saknades helt på de nordvästeuropeiska hedarna. Damman föreslog att den svenska heden fördes till ett växtsamhälle benämnt *Hylocomieto-Callunetum vacciniotosum*. Jag har inte sett detta begrepp använt senare. Hugo Sjörs kunde inom gruppen suboceaniska hedar från den rena ljungheden urskilja fukthedar och borsttåtelhedar. Den senare gruppen, vilken i huvudsak finns på den östskånska sandstäppen har av naturvårdsskäl blivit ytterligare uppdelad.²⁷

Då ljunghedarna helt är kulturbetingade och därmed över tiden föga stabila saknas de som skogstyper. De få kvarvarande objekten har sakta vandrat över till naturreservatens skara. När detta blev aktuellt i lite större skala efter 1965 hade de gamla ljunghedsbönderna gått till de sälla jaktmarkerna. Visst utrednings- och forskningsarbete krävdes nu för att vidmakthålla heden. Ett antal ekologiskt inriktade botanister genomförde många intressanta studier, vilka gav upphov till att vi begåvats med allt från torr mjölonhed över kruståtelhed till klockljunghed. Antalet urskiljda biotoper är imponerande.²⁸

Ljunghedens växter och djur

Utöver huvudpersonen är det inte många växter som agerar på scenen. Hugo Sjörs rena *ljunghed* från 1950-talet var ytterligt artfattig. Blåbär, lingon, kruståtel och pillerstarr kompletterat med lite friskmarksmossor i bottenkiktet känns tämligen trivalt. Det som dock främst förknippades

Ljunghed från Bovallsstrand i Bohuslän år 1919. Foto: Bohusläns museum (UMFA 54475:0424).

med Hallands ljunghedar var de båda ginstarterna, färgginst och hårginst. Den senare, *Genista pilosa*, är helt knuten till ett mindre en gång ljunghävdad område i sydöstra Halland och sydvästra Småland. Ytterligare ett par ärtväxter ur ginstsläktet har en gång funnits i hedarna, tysk ginst och nålginst. Men de är numera mycket sällsynta. Det är också cypresslummern, *Diphasiastrum tristachyum*, den andra av de två arter som initierade botanister kom till ljungheden för att beundra. Även mosippan, Sunnerbo ryars egen "hedros", verkar av litteraturen ha haft en motsvarande dragningskraft. Medan svenska botanister fortfarande talar om en "speciell ljunghedsflora", tycks man i Danmark inte urskilja någon enda typisk "hede-art". Där anses alla arter, även nålginst, ha sina ursprungliga ståndorter i andra växtsamhällen.

På plats kunde botanisterna lyssna till ljungpiparens klagolåt eller vid annan årstid till orrarnas spel. Storspov, fältpiplärka och stenskvätta var andra vanliga arter på ljungheden. Sandödlor och huggorm är allmänna på solbelysta ljungheds-

partier. De mindre däggdjurens förekomst på de gamla sydvästsvenska hedarna blev aldrig riktigt observerade och registrerade. Hare och räv var vanliga. Insektsfaunan ansågs rik med allt från ljungsidenbi till ginstplattmal.²⁹

Även om ljungheden hos oss inte var någon av hjortdjuren helt favoriserad biotop, så bör i detta sammanhang tillfogas att ljungheden för dem har ett hyggligt näringsinnehåll och ingår i samtliga arterers meny. Älgen sägs i delar av södra Sverige ha en *ljunghed*, som infaller när blåbärsriset tappar sina blad, d v s i huvudsak under andra hälften av oktober. För rådjuren är ljungheden viktig under snörika vintrar, då djuren har svårt att komma ned till annat bärris. Också renarna betar ljunghed, som anses vara en viktig vinterbetesväxt.³⁰

Frånvaron av specialister eller andra intressanta anpassningar mellan ljunghed, ljunghed och olika arter växter och djur visar att heden har en kort historia. Däremot finns speciellt bland fjärilarna intressanta samspel med enstaka växter. De senare måste då ha förekommit i andra öppna miljöer under mycket lång tid.

Bortsett från relativt omfattande undersökningar av engångsnatur i samband med tillskapandet av naturreservat kring hedmarker främst i Skåne, har påfallande lite intresse ägnats åt långsiktiga studier av ljungmarker. I varje fall om jämförelse görs med Danmark och England, där man i vissa fall under årtionden följt successionen på olika hedar, många gånger efter olika ingrepp. Enda undantaget, jag observerat, är en sjuårig studie på Mästockaheden, där Urban Ekstam och Nils Forshed kunde bekräfta att ljungen breder ut sig efter bränning. Men så verkar inte alltid vara fallet i långvariga successionsförsök i England och Danmark, i vilka slutresultatet blivit högst olika. Där har man också noterat att ljungen tar ordentligt med stryk till följd av nutida tillförsel av kväve med nederbörden. En extra "kvävegiva" inom intervallet 15-35 kg per år och hektar ledde till att ljungbladen blev mera kväverika. Detta ökade i sin tur angreppen av ljungbladsbagge, vilket medförde stor avgång. Ljung kunde också ersättas av blåtåtel och kruståtel. Empiriskt har man i Danmark och Holland funnit att kvävebelastningar över 10 kg per år och hektar är till men för ljungen.³¹

Ljunghedens kulturhistoria

Benämningar

Ordet *ljunghed* är upptecknat första gången år 1727 i en beskrivning av engelsk färskötsel. Carl Fries ansåg att det i likhet med löväng är en litterär skapelse. Bortsett från den möjliga influensen från engelskan, kan det dock lika gärna vara en praktisk konstruktion för att hålla isär olika hedar, vilka inte alla är bevuxna med ljung, t ex fjällhed och tallhed.¹ I Danmark var heden bevuxen med *hedelyng*, i Tyskland med *Heidekraut* och i England med *heather*. Där finns i ordet *hed* en starkare betydelsemässig koppling mellan ljungen och heden än hos oss. Detta samgermanska ord lär ursprungligen ha betytt skog. I Västeuropa har det länge närmast varit synonymt med ljunghed, medan det hos oss betecknat ett vidsträckt, sannolikt gles skogbevuxet område. Heden uppfattades som öde, ofruktbar och

isolerad. Den som bodde där kallades *hedning*. Lekmannamässigt kan man fundera över denna betydelseglidning och hur den skog egentligen såg ut som betecknades som *haiphio*. Valörskillnaden mellan svenska å ena sidan samt främst danska och tyska å den andra tyder på att heden där är äldre, närmast uråldrig.

Ljung däremot går tillbaka på ett urnordiskt ord *lingwa*, vars rot skall betyda "kröka sig". Sakligt är denna härledning svår för mig att förstå. Professor V J Brøndegaard anger dock att ordet avser en terräng, där man hämtade den lätta ljungtorven. Även hos oss betecknar ljung dialektalt såväl plantan som det område där den växer. Speciellt i Skåne förknippas ljungen med *fäladen*, den inte så sällan enebevuxna utmarken. Det danska ordet *fælled* betyder ett på en allmänning beläget gemensamt bete. I sydvästra Småland fanns en gång Sunnerbo *ryar*, där ry utvecklats från ryd, ett röjt område, en öppen plats i skogen. En *ljungry* var en gång ett ljungbevuxet svedjeland. Det finns under senare århundraden en stark koppling mellan orden *ryd* och *ljung*. Efter medeltid har enligt Staffan Fridell en betydelsemässig utveckling skett, från röjning till ett skoglöst, öppet område, vilket blivit ljungbeklätt. I Sunnerbo fanns en distinktion mellan ry och ljunghed. Det förra omfattade förutom heden även "backar, dälдер och mosslaggar", således något större och mera omfattande.²

Dialektala varianter på ljung i formen *ling* eller *lyng* var förr inte helt ovanliga i sydvästra Sverige. Men andra regionala namn är jämförelsevis få för denna mycket vanliga växt. I Knäred fanns *Ljungflammorna*, där en *flamme* avsåg ett stycke slät, ljungbevuxen mark. Det gotländska *graune* av ordet grön och det ångermanländska *moris* är dock i detta sammanhang de två stora undantagen. Möjligen kan också det jämtländska *rossling* nämnas. Det har norsk anknytning, där ljungen heter *rosslyng*. Förleden är ett annat ord för häst. Det är något märkligt att ljunghedens växter sällan namngivits efter denna. I dagens svenska flora återstår blott *ljungögötröst* (*Euphrasia micrantha*), *ljungsnärja* (*Cuscuta epithymum*) och *ljungvicker* (*Vicia orobus*). Backstarr

Erik Skölds (1895-1965) oljemålning av en ljunghed från södra Halland. 1920-talet. Hallands Konstmuseum, Halmstad.

(*Carex ericetorum*) har benämnts *ljungstarr* och mosippa (*Pulsatilla vernalis*) *ljungvippa*. Det finns ytterligare ett par exempel, men förvånande få. Från det sagda finns dock ett stort undantag och det gäller *lingon*. Dess namn går tillbaka på samma stam som i ordet *ljung* (jfr dialektalt *lingbär*). Här kan det vara intressant att fundera över det verkliga orsakssambandet.³

Antalet orter som namngivits efter *ljung* eller vanligast en *ljunghed* är många. Hit hör *Lingbo*, *Linköping*, *Ljung*, *Ljungarum*, *Lyngsjö* och *Lyngby*. Men även mera svårgenomträngliga som *Harplinge* och *Lindome*. Inte så sällan är det en ansamling av *ljungbetecknande* namn till de trakter som i sen tid hyste omfattande *ljunghedar*.⁴

I *ljungens* vetenskapliga namn, *Calluna vulgaris* (L.) Hull. går det förstnämnda tillbaka på ett grekiskt verb *kalluno*. Detta har två betydelser att städa eller att pryda. Om det var risets utnyttjande till kvastar eller artens vackra blommor som i början av 1800-talet gav upphov till namnet är ovisst.⁵

Odling och bete

Det danska Hedeselskabets grundare och portalfigur Enrico Dalgas pekande redan år 1866 på att heden inte alltid varit skoglös. En mängd ägonamn som indikerade skog fanns inom det stora jylländska hedområdet. I andra delar fann han spår efter åkerbruk. Sedan dess har markhistoriken utvidgats betydligt. Arkeologiska undersökningar har påvisat omfattande åkerbrytning i de forna *ljunghedarna* så tidigt som under bronsålder och äldre järnålder. De odlade styckena har säkert ambulerat, men förr eller senare övergavs de till följd av utsugning. In kom får och i vissa fall nötkreatur. För att ge dessa vettiga betesvillkor, när *ljungen* åldrades, tillgreps bränning.⁶

De medeltida landskapslagarna har inte mycket att förtälja om *ljungheden*. Den finns antydd i Skånelagen från mitten av 1200-talet tillsammans med skog och allmänning. I detta fall regleras intagor, d v s uppodling av heden. De östliga danska lagarna från samma tid visar på ett väl utvecklat vångsystem med gemensamma

fäladsmarker, på vilka byarnas flockar av husdjur vaktades av herdar. Utöver att det i dessa tidiga lagar går att följa en utveckling mot en allt mera reglerad betesrätt finns inga antydningar om vare sig brist på resurser eller upplysningar om skötseln av utmarkerna.⁷

Under 1400-talet dyker ordet *liung* upp i några bevarade texter, där man utöver en del slutsatser om artens tekniska användning, kan läsa sig till att den i "ödhmarkom" betas. Gustav Vasa omnämner ljungen en gång, då han år 1557 tog ställning till en "nådeansökan" av ett par bönder från Västbo härad i Finnveden. Dessa hade ertappats med avverkning av ek och bok (bärande träd) och försvarade sig med att de nödgades till detta av foderbrist. Men kungen ansåg det rimligt att de över vintern utfodrade sina kreatur med "höö, hvasse, allehånda löffträ, liungh och annat sådant". Det borde stå klart för varje bonde hur mycket foder han behövde.⁸

Betet på den utmark som så småningom utvecklades till ljunghed skiljer sig på inte vis från samtida förhållanden i övriga Sverige. Möjligen blev vallgången på de samfällda hedarna något annorlunda organiserad, vilket dock inte är undersökt. Till detta skall läggas att den successivt allt svagare avkastande ljungen i stor utsträckning överläts till får. Ljung ansågs under tidigt 1700-tal, om man får tro litteraturuppgifter, hälsosam för fåren. Det bästa sättet för att bota fåren från "Watn-Siukan" var om man hade "goda *Liunghedar*", till vilka man kunde driva sina får. Det är inom parentes sagt samma rekommendation, som ges i dagens litteratur, även om ordet ljunghed sedan 1930-talet är borta i sammanhanget. Fåren trivs "bäst på torra, gärna lite höglänta marker". I tidigt 1800-tal höjdes dock enstaka röster för att fåren blev små och magra, när de gick på ljunghedsbete. Då skogsbete och i synnerhet magert ljunghedsbete inte intresserat lantbruksekonomer finns få äldre uppgifter om betets avkastning eller näringsinnehåll. Inte heller har jag snubblat över några uppgifter om ljunghedsbetets förbättrande utöver vad som sagts om bränning. Ett förslag år 1860, att genom syrfällning av björk och buskar, dvs att låta dessa ligga kvar på marken och därigenom ta

död på ljungen, kan kanske räknas hit. Det finns också några förslag från mitten av 1920-talet, då en av landets mera verksamma beteskonsulenter föreslår bränning med efterföljande harvning, som ett steg att förbättra betet. Ännu bättre var det att via tillförsel av kalk och tomasfosfat anlägga ett kulturbete. När detta stod på programmet hackade man upp och brände ljungen för att efter viss markbehandling och tillförsel av gödningsämnen så in betesgräs.

Även om fåren dominerade på ljunghedarna, så "befolkades" dessa även av andra husdjur. Den ovan nämnda norska benämningen *røsslyng* med medeltida anor, tyder på att ljungen varit värdefull som hästbete. Ännu mer fantasieggande i detta sammanhang är det västgötska ortnamnet *Svenljunga* med ursprungsbetydelse Svinens ljunghedar. Hur såg denna betesmark ut och vilka svin rumsterade om i denna? En för mig roande detalj. År 1769 föreslås i en anonym avhandling att till ljunghedar, som blivit så magra och ofruktbara, att de inte kunde föda hästar och kor, borde man införa åsnor eller mulåsnor.⁹

Redan i mitten av 1700-talet inleddes stora försök på uppodling av de jylländska hedarna. Även om detta inte kröntes med särskilt stor framgång påbörjades en verksamhet som på lång sikt kom att reducera ljunghedarna. Dessas försvinnande har med rätta i första hand förklarats med skogsplanteringar. Men angreppen från den andra sidan, det befolkningstryck som tvingade fram nyodling, var många. Dessvärre går det inte att i siffror belägga den del av uppodlingen som utfördes på ljungmark, då den döljs bakom den stora förändring som generellt inträffade i det sydsvenska landskapet från 1850-talets mitt. Skiften, järnplog, guano och täckdiken må vara några ledord, som antyder denna revolution. Den kom inte först till de fattiga hedarna. Men i deras randzoner dök det upp massvis med torp och backstugor, vilka medförde mindre uppodling. Med stöd av tillförd mineralnäring t ex märejeller och ett hårt arbete, gick även dåliga hedar att odla.¹⁰

Ljungen kunde även slås till vinterfoder. Speciella ljungliar med korta och breda blad

Långt fram i tiden skördade fattigt folk ljung till bränsle. Bilden från Värö socken i Halland är tagen så sent som 1962. Foto: Ivar Johansson, Varbergs museum (VMA Nr 9.522).

hade utvecklats och med vilka man med visst besvär kunde avmeja ljuven. Den gick även att repa. Detaljer kring detta arbete/markutnyttjande är sparsmakade. En i litteraturen relativt ofta återkommande uppgift från mitten av 1700-talet, där den trägne lantbrukaren Lars Andersson i Närunga socken genom flitigt insamlande av ljung och allehanda växter lyckas utfodra och klara "60 stora och små Boskaps kreatur öfver vintern", ter sig mot bakgrund av nutida erfarenheter, som föga trovärdig. Under första världskrigets dagar skördade man nödåret 1917-18 mycket ljungfoder. Detta användes i första hand till hästar. Man tillverkade då även ett ljungmjöl, vilket främst gick till försvaret. Näringsinnehållet ansågs dåligt och jämförbart med det hos halm. Det näringsmässigt värdefulla, förutom unga skott, var blomställningar och frön, varför skörden skedde i augusti. I brist

på halm har man också slagit ljung och använt till strö. Men ströbäddens bristande förmåga att suga upp urin och gödsel ledde till stor kväveförlust. Som "skogsströ" ansågs det dåligt. Det kan dock nämnas att i Västbo härad (sydvästra delen av Jönköpings län) gödslade allmogen i mitten av 1800-talet sina åkrar med en kompost av ljung och granris. Hur denna "tillverkades" omtalas inte.¹¹

Ljunghedsbruket

Speciellt på Jylland, men även i NV Tyskland och angränsande delar av Holland, utvecklas med tiden ett "hedebrug". Detta var ett typiskt koncentrationsjordbruk i vilket näringsämnen fördes till brukningscentrum från ett stort område. I detta fall skiljer det sig inte från annat skandinaviskt jordbruk. Den primära lokaliseringsfaktorn var en ådal med möjlighet att

genom översilning få ett kvalitativt bra vinterfoder till kor och får. Detta kompletterades med ljunghö från heden. Vid den låga bebyggelsen uppodlades en halv- eller helpermanent åker för odling av bröd- och grötsäden (råg, bovete). Hit fördes all gödsel. Ljungheden gav bete under minst nio månader om året. Men man avtorvade också årligen en viss areal. Efter torkning kördes ljungtorven hem och lagrades i särskilda torvlador. Den kunde strös under kreaturen. Lika vanligt verkar det dock ha varit att den lades på gödselstacken och fick förmultna. Komposten gick ut på åkern, vars humushalt förbättrades. Med cirka 40 års mellanrum kunde man komma tillbaka till samma torvtäkt.

Denna antydda, specifika anpassning till stora hedar är svår att påvisa under våra förhållanden. Men det finns drag av brukningssättet på båda sidor av gränsen mellan Halland och Småland. Skillnaden mot västeuropeiska förhållanden är att vi aldrig haft några stora, omfattande hedar p g a bättre mineralogi och mestadels en annorlunda topografi. En genomgång av landshövdingarnas i Halland under 1700-talet insända berättelser ger en hel del exempel på ljunghedsbruket samt diverse omdömen kring detta. Den intresserade av detta tema hänvisas också till ett antal beskrivningar från Finnveden under 1800-talets första hälft.¹²

Biskötsel

Ljunghedens utnyttjande i biskötseln är som sådan relativt väldokumenterad, men till sina detaljer förhållandevis outforskad. Redan i början av 1500-talet fastslog Vadstenamunken Peder Månsson att *lyungh* var lämplig för bin "at dragha honagh aff". Det är dock svårt att veta om detta var allmänneuropeisk erfarenhet eller hade något med svenska/skandinaviska förhållanden att göra. Dock var biodlingen omfattande i Småland under mitten av 1500-talet, där märkligt nog de västra delarna med ljunghedar i vardande (?) inte utmärkte sig på något vis. Snarare tvärtom.

Albert Sandklefs genomgång av äldre svensk biskötsel pekar på ett indirekt samband mellan heden och detta husdjur. I mitten av 1700-talet

fanns två tredjedelar av samtliga svenska bisamhällen i Skåne och Halland med stor övervikt för det förstnämnda landskapet. Museimannen Sandklef är mera intresserad av fördelningen mellan olika bibostäder (trästock eller halmkupa) och deras historiska bakgrund än av ljungheden. Men att det uppenbart fanns en koppling mellan de nordvästeuropeiska hedarna och biskötsel var uppenbart.¹³

Under 1700-talets andra hälft finns i vår ekonomiska litteratur ett flertal hänvisningar till den avancerade biskötsel, som då bedrevs på Lüneburger Heide. Huruvida detta hade någon inverkan på den biodling till husbehov, som säkert fanns kring de flesta ljunghedar i sydvästra Sverige är svårt att veta. I detta sammanhang kan en udda idé från år 1781 nämnas. Den anonyme författaren föreslår, att man samlar in och sår ljungrö på vissa torra backar för att gynna biskötseln samt öka tillgången på bete. År 1811 beklagades i Halland att biskötseln gått tillbaka, då socker blivit mera tillgängligt. Dessutom hade det "opatriotiska vinet utträngt det ärliga svenska mjödet". De kala ljunghedarna borde nu verkligen tas i anspråk för biskötselns förkovran. Så verkar fallt ha varit i Västbo härad under 1840-talet, där en bikupa fanns vid varje stuga. Bekymmer inträffade i denna "binäring", när ljunghens blomning inte var "vacker". Även i nådens år 2010 är ljunghblomningen intressant för biodlare. Jag minns för ett antal år sedan, då jag arbetade på ett några år gammalt skogsbrandfält i östra Småland hur ett "biföretag" en morgon i slutet av juli kom körande med en trailer och placerade sina bikupor. Området hade efter branden invaderats av ljungh. Denna vandringsbiodling ansågs åtminstone för ett par decennier sedan som ekonomiskt intressant på de få kvarvarande ljunghfälten i sydvästra Sverige. Detta verkar ha haft lång tradition. Ett problem i sammanhanget är dock att det kan förflyta rätt lång tid mellan år med riklig blomning. I mitten av förra seklet, när långsiktiga produktionsresultat för landsdelar publicerades, visade det sig att ljunghdraget inte alls kunde konkurrera med det från oljeväxter och klöver. I perioden 1942-1950 uppnådde biodlarna i Knäred endast en

Skuren ljungtorv upplagd till torkning. Læsø. Foto: Nationalmuseet, København.

medelavkastning om 8 kg per kupa, vilket var hälften av vad länets övriga bikupor avkastade. Ljungen gav god skörd enstaka år, men ”dess- emellan praktiskt ingenting alls”. Dock verkar kvarvarande ljunghedar lokalt ha stimulerat till utökad biskötsel under 1900-talets båda världskrig.¹⁴

Teknisk användning

Ljung har under tidernas lopp använts till allt möjligt. Saknas goda råvaror, så tar man vad som finns inom räckhåll. Med ljung har man flätat väggar och hägnader. Den kunde användas till taktäckning. Innan tegelrör kom på marknaden lades buntar av ljung ned i täckdiken. På andra håll utnyttjades enris. Vid flygsandens dämpande kom ljungen till användning på olika vis. Buntar av ljungris kunde också läggas i hjulspåren för att underlätta postskjutsens färd över sandiga partier. Välbekanta var en gång de kvastar, korgar och rep, man tillverkade av ljungris. Huruvida det var skönt att ligga på madrasser packade med ljung, låter jag vara osagt. Stolsitsar kunde stoppas med ljung och skotska herdar tillredde tillfälliga lägerplatser av fjädrande ljung. Hos oss hade granriset samma funktion. En viktig faktor i bristsituationer var möjligheten att elda med såväl ljung som uppgrävd och torkad ljungtorv.

Då Ljungen innehåller garvämnen kunde den utnyttjats till läderberedning. Även som färgväxt har den kommit till användning. Av ljunghedens övriga arter hade såväl mjölon som plattlummer betydelse som färgväxter. Den senare benämndes i sydvästra Småland *jamne*.¹⁵

Mat och medicin

Givetvis har man i nödtider försökt sig på att mala ljungmjöl av frön. Viktigare var dock att man kunde använda ljungblom som ersättning för humle vid ölbrygd. Ett lugnande te kunde tillredas. Om jag skall tro nutida uppgifter kring läkeväxter, vilka oftast är översättningar från Mellaneuropa, så hade Ljungen i varje fall teoretiskt viss betydelse som medicin. I växten finns inflammationshämmande ämnen samt sådana som har milt lugnande verkningar. Det är i huvudsak blommorna som skall insamlas och torkas för detta ändamål. De utnyttjas lämpligen som tesurrogat. Man botar diarréer, förkylningar, reumatisk värk, njursjukdomar samt prostatabesvär med ämnen som kan extraheras ur ljung. Det finns många tillämpningar i litteraturen, i vilken man dock flitigt skriver av varandra. Men äldre svenska uppgifter kring ljung som nödföda eller läkemedel är få. Det är svårt att i efterhand avgöra vad som är teoretiskt allmänegods från det som hände i verkliga livet.¹⁶

Ljunghedens betydelse för jakt och bärplockning skall utförligare kommenteras nedan.

Ljung till utsmyckning

De vackra, blommande ljungkvistarna har utnyttjats i alla möjliga sammanhang, när man velat pynta någonting. Redan i början av 1800-talet dyker de första vegetativt förökade trädgårdsformerna upp på marknaden framtagna av holländska trädgårdsmästare. I majoriteten av fall har man letat efter avvikande former ute på de stora hedarna. Genom att Ljungen lätt bildar nya skott via adventivknoppar, är den förhållandevis enkel att föröka vegetativt. I mitten av 1950-talet fanns ett knappt 100-tal olika sorter identifierade av flitiga systematiker. Även om formrikedomen i dag är mindre så är Ljungen en av de vanligaste växterna som saluförs i handeln

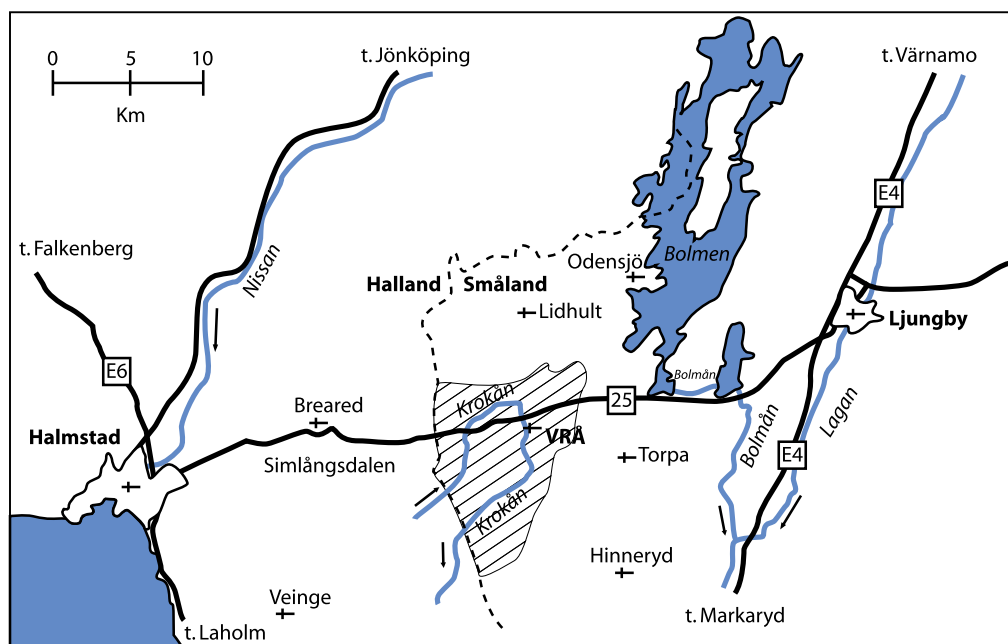
under senhöst såväl till gravsmyckning som till försköning av trädgården.¹⁷

Ljung i antika källor

I speciallitteraturen kring ljung finns inte så sällan hänvisningar till antika källor. De uppgifter som dras fram ter sig i mina ögon ganska suspekta inte minst mot bakgrund av att ljungen

inte växer på de basiska jordar, som var grunden för den antika kulturen. Välkänd är Plinius den äldres uppgift om att ljung kan utnyttjas som motgift vid ormbett. Dessutom finns arten hos såväl denne som Columella i samband med biskötsel. Detta kan ha viss sans. Men det fanns (och finns) i *macchian* flera andra tänkbara dragväxter.¹⁸

VRÅ SOCKEN

Figur 5. Vrå socken ligger på en höjdplatå mellan Nissan och Lagan.

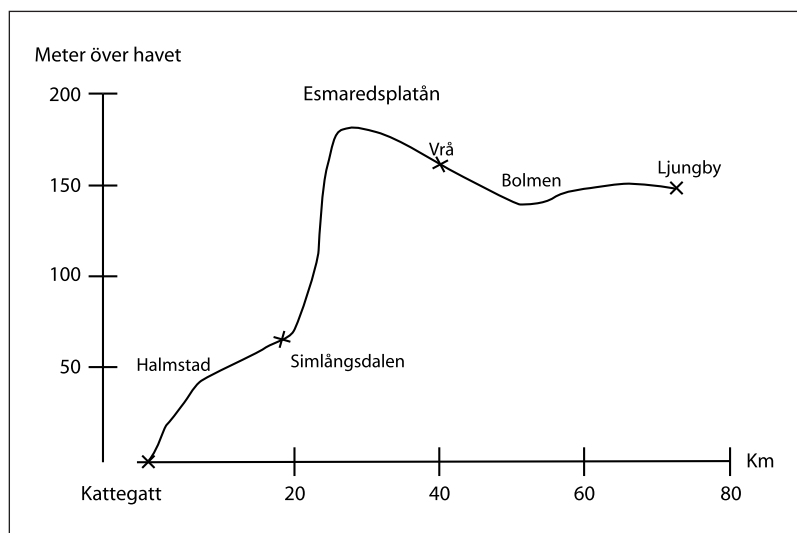
Läge och naturförhållanden

Om man på en karta drar en rät linje från Ljungby i sydvästlig riktning mot Halmstad, hittar man kyrkan i Vrå efter 31 km. Något längre eller 38 km är det från denna till den halländska residenstaden. Den gamla riksgränsen, numera råskillnad mellan Hallands och Kronobergs län, passeras vid färd från kyrkbyn i västlig riktning efter cirka 9 km (se figur 5).

Norr om Vrå ligger Lidhults socken. Följer man gränsen medsols stöter den ihop med Odensjö, Annerstad, Torpa och Hinneryd på

Smålandssidan. Vid passage av länsgränsen möter Knäreds, Veinges och Breareds socknar.

På en kartbild eller ännu hellre ett satellitfoto framgår att terrängens ledlinjer går i sydvästlig riktning. Vrå ligger på en platå mellan Nissan och Lagan. Den avvattnas via Krokån, som flyter in i Lagan vid Knäred. Längs med dessa vattendrag gick de tidigaste vägarna. I figur 6 återfinns en schematisk höjdprofil vid en tänkt bilfärd mellan Halmstad och Ljungby. Från hamnen i den förra höjer sig landskapet successivt utan större dramatik upp till Simlångsdalen, där den berömda sjön på 65 meters höjd över havet passeras. Ome-

Figur 6. Höjdprofil av sträckan Halmstad-Ljungby.

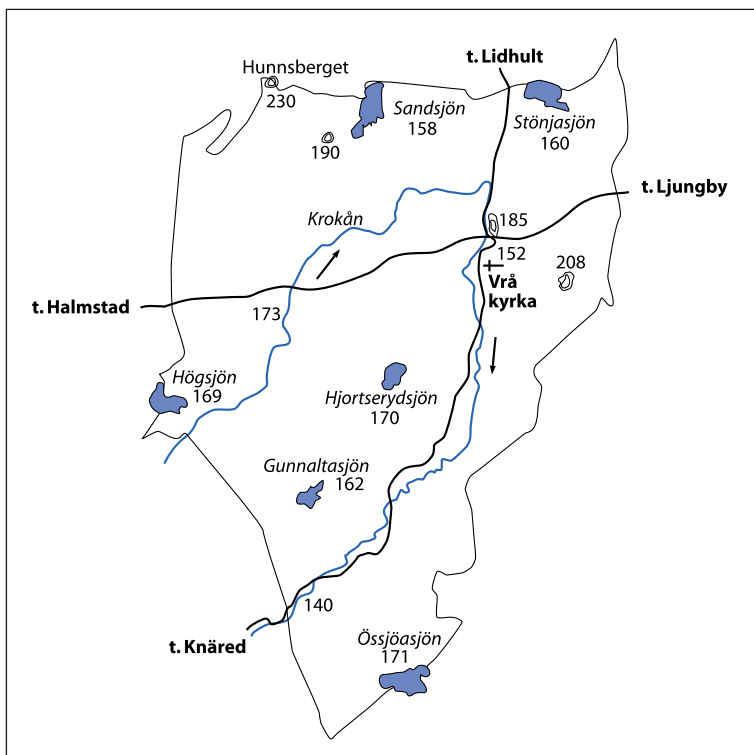
delbart därefter börjar de stora backarna upp till Esmaredsplatån på cirka 180 meters höjd. På en kort tvåkilometerssträcka höjer sig landet drygt 100 m. Fram till Vrå är det ett mindre medlut efter det att man vid länsgränsen nått vägens högsta punkt. I princip reser man sedan förbi Bolmen och fram till Ljungby på ungefär samma nivå, cirka 160 meter över havet. Vi befinner oss nu i början av det stora sydsvenska slättområdet, inom vilket det skiljer mindre än 20 m mellan högsta och lägsta punkt per km².

Topografiskt är Vrå socken således mycket flack. Visserligen är det cirka 90 meters höjddifferens mellan socknens högsta och lägsta punkter. Hunnsberget på norra sockengränsen mot Lidhult når 230, medan Krokåns utflöde vid Porsabygget understiger 140 m ö h. Men detta är sifferexercis och nästa hela socknen utgörs av en jämn platå, där sjöar och mossar återfinns på nivåer mellan 160-170 m ö h. Fastmarkerna runt dessa sticker upp ytterligare något tiotal meter (figur 7).

Vrå socken ligger i sin helhet inom det stora västsvenska järngnejsområdet. Enligt modern terminologi utgörs dessa av en grå till röd granitisk gnejs utom i socknens sydvästra hörn, där en något yngre granitisk ådergnejs påträffas. Hur man nu kan veta detta, så är urbergets ålder 1,68 miljarder år! Det finns ett par mindre

grönstensområden (i huvudsak amfibolit) inom socknen. Dessas förekomst kan ha medfört en något förhöjd bördighet vid Kränkeboda, Hjortseryd och Håknehult. Men i övrigt är gnejsernas vittringsegenskaper dåliga, vilket innebär en låg naturlig bördighet i marken.¹

Hela socknen ligger över högsta kustlinjen som på denna breddgrad är uppmätt till 60-70 m ö h. Moderna jordartskartor saknas. Men den sandigt-moiga moränen dominerar, dock i många fall överlagrad av torv. Moräntäcket är sannolikt mäktigt, då berg i dagen i allt väsentligt saknas. Inom delar av Lidhults socken anges att detta kan uppgå till 20-30 m. Ett karaktéristiskt inslag inom socknen är förekomsten av större rullstensåsar, vilka bildades i samband med isavsmältningen. Mest framträdande är Lidhults- och Odensjöåsarna. Isälvmaterialet är i många fall sorterat (grus och sand). Ibland har åsarna "flutit" ut till större sandfält påminnande om smärre deltabildningar. Sannolikt är detta rester av lokalt isdämda sjöar. På de sedimentära formationerna återfinns större delen av den odlade jorden. Som ett litet kuriosum finns vid Sandsjön några mindre flygsandsförekomster. Moränens ytformer varierar. En del dödisformationer med sina karakteristiska kullar, ryggar och sänkor finns. Dessutom förekommer stråk med ändmoränliknande bildningar samt ett mindre

Figur 7. Höjduppgifter (meter över havet) för några platser inom Vrå socken.

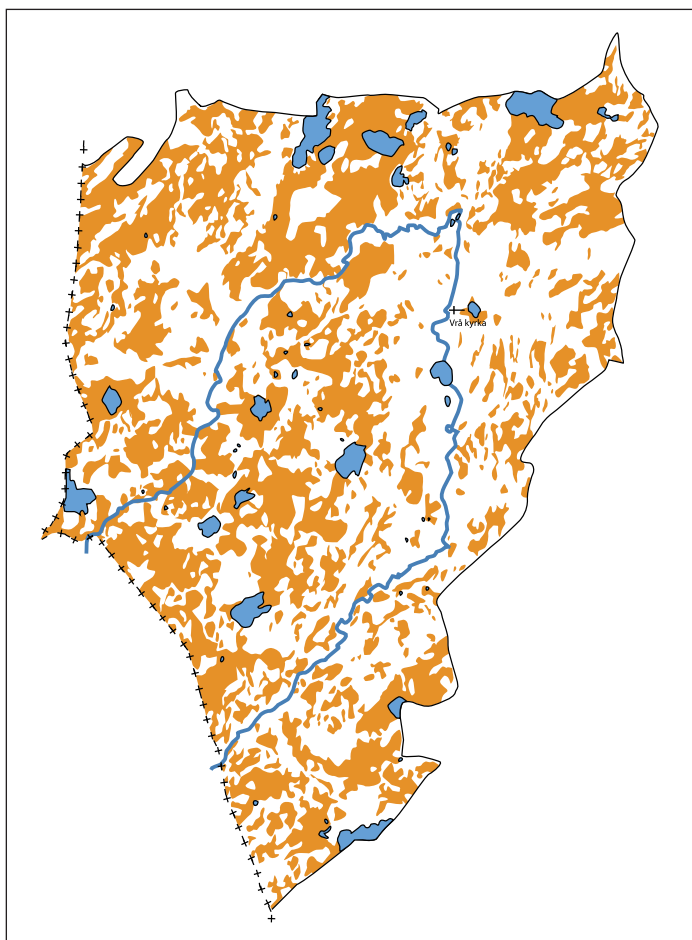
antal drumliner. Som regel är moränerna ganska blockfattiga.²

Jordmänsmässigt är järnpodsoler med förhållandevis tunn blekjordsbildning vanligast. Detta är såväl mot bakgrund av urbergsmaterial som nederbörd något knepigt att förestå. Men professor Tryggve Troedsson förklarar detta med att det tidigare på dessa marker växte omfattande lövskogar. De nuvarande barrskogarna har ännu inte hunnit påverka jordmänsprofilen. Brunjordsförekomsterna är begränsade, medan trakten hyser omfattande arealer med sumpjordmåner.³

När sydvästvindarna nått Simlångsdalen tvingas de stiga, komprimeras och avkyls. Nederbörden faller därefter över Esmaredsplatån och öster ut. Här återfinns Sveriges regnräkaste trakter. Mätstationerna Åstrilt och Havaryd fick exempelvis år 1998 drygt 1,5 m nederbörd vardera. Den förras värde om 1 631 mm är svenskt rekord. Båda ligger inom ett avstånd av 20-30 km i VNV-riktning från Vrå kyrka. Här torde

årsmedelnederbörden uppgå till 1 000-1 100 mm. Av denna mängd avdunstar 300-350 mm medan resten lagras i socknens torvmarker för senare avrinning. Antalet solskenstimmar är på årsbasis det lägsta utanför fjällkedjan. Årets medeltemperatur ligger omkring +6° C. Vegetationsperioden uppgår till cirka 200 dagar. Sena vårfroster kan vara besvärliga.⁴

”Utan ringaste tvivel är Sydvästsveriges myrmarksrikedom en rent klimatbetingad företeelse” påstod år 1927 statsgeologen Lennart von Post, när han analyserade den då utgivna översiktskartan över myrmarkerna i landets södra delar. I gränsområdet mellan Halland, Skåne och Småland är torvmarkerna mycket framträdande. Trakten domineras av högmossar, dock inte när nederbördsmängden överstiger cirka 1 000 mm per år. Då blir dessa flacka och försörjs med över-skottsvatten från omgivningarna. I Vrå socken blir torvmarken mycket dominant. Tillsammans med angränsande delar inom Halland har vi här förmodligen södra Sveriges mest framträdande

Figur 8. Torvmarkernas utbredning i Vrå enligt topografiska kartan. Arealen är i verkligheten något större, då det i kartan inte går att urskilja de torvmarker, som uppodlats.

myrmarkslandskap. Såväl till areal som torvvolym finns få motsvarigheter.⁵ I figur 8 har jag med stöd av topografiska kartan försökt att illustrera förekomsten av de "blöta" markerna. Dessvärre ger inte kartans redovisning möjlighet att urskilja de torvmarker som uppodlats till åker och vall. En linjetaxering på rummet ger vid handen att i storleksordningen 55-60% av socknens areal antingen består av öppna vattendrag eller av torvtäckt mark.

Förutsättningarna för skogs- och jordbruk är i ett riksperspektiv mycket goda. Regionalt medför dock den höga nederbörden i kombination med ett något svagt geologiskt underlag produktionsmässiga begränsningar. Skogsproduktionen i Kronobergs län ligger dryga 30%

över riksgenomsnittet. Men Vrå socken uppvisar i jämförelse med länet i övrigt en bonitet, som är 15% lägre. Tillsammans med Torpa är medelboniteten reducerad med 7-8% jämfört med resterande gränssocknar (Lidhult, Odensjö, Annerstad och Hinneryd). Sannolikt är inflytandet av de stora torvmarksarealerna, som slår igenom. På jordbrukssidan är såväl havre- som vallskördarna lägre än läns-genomsnittet. I det förra fallet kan man räkna med en reduktion om 15%, medan vallen är mera stabil och understiger länets medeltal med 5%.⁶

Villkoren för växt- och djurlivet inom Vrå socken är också något begränsade. Det relativt svaga geologiska underlaget tillsammans med den höga nederbörden medför att här återfinns

Smålands i florahänseende fattigaste område. I jämförelse med landskapets rikaste områden t ex i Holaveden eller Möre finns blott hälften så många växter per arealenhet i Sunnerbos västra delar. Flitiga inventerare har pekat ut två mera udda växtlokaler inom socknen, dels Sävsjöns östra strand, dels Stora Osbjär. I det förra fallet påträffas bl a den relativt ovanliga ormbunken kambräken tillsammans med strandlummer, klockgentiana och myrtdåg. På Stora Osbjär växte en gång mosippa, men den är försvunnen. Numera letar botanisterna där efter cypresslummer och hårginst.⁷

Den i figur 6 påtalade höjdskillnaden, där den bördiga halländska slätten övergår i den småländska, karga urbergsplatån, har varit en barriär för olika växters spridning. Detta i sin tur har medfört att omedelbart väster om Vrå eller inom socknen passerar ett antal urskilda gränser. Hit hör granens sydvästgräns, den för sammanhängande bokskog samt viktigast ”rågången” mellan nemoral och boreonemoral vegetation. Med en svensk terminologi i det senare fallet, så gick genom Vrå gränsen mellan södra lövskogs- och södra barrskogsregionen.⁸ De senaste decenniernas klimatförbättring torde ha medfört viss förskjutning av denna i nordostlig riktning.

Inom socknens trädgårdar kan man säkert hitta något avvikande. Men de trädgårdsflyktingar jag påträffat i naturen är få. Från torp och bondgårdar har också en del träd och buskar långsamt spridit sig till omgivningarna. Även lövskogen tar så sakteliga tillbaka sina tidigare växtplatser. Det finns dock en del hinder på vägen. Ett är älgen, ett annat den omfattande gran- och tallplantering som en gång skett. Ekarna (nästan uteslutande vinterek) har det mest bekymmersamt tillsammans med lönn, ask och lind, medan tillvaron är lite ljusare för boken.

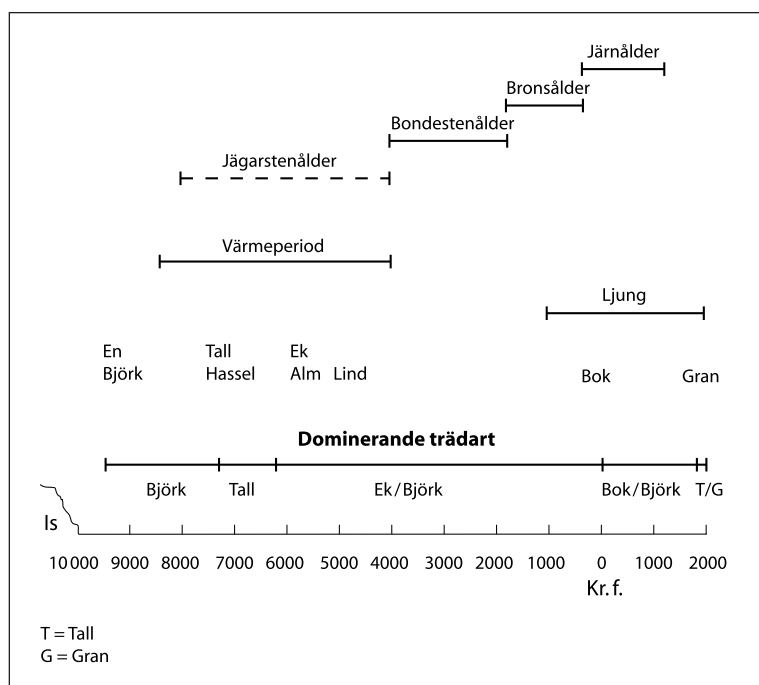
På fyrfotasidan har jag inte noterat annat än att vildsvinet etablerat sig i socknen. Barkskador på gran efter passerande kronhjord saknas i allt väsentligt. Trana, grågås, sångsvan har ökat tillsammans med invandraren kanadagås. Men i allt väsentligt är faunan normal för ett barrskogs-

Boken (och granen) infiltrerar tallskogen på den planterade ljungheden vid Hyhult i Vrå socken. April 2008.

område i södra Sverige. På de öppna mossarna och speciellt där dessa omkransar någon sjö finns ljungpipare och grönben etablerad tillsammans med knipa och kricka. Den en gång så rika orrstammen är nu ett minne blott.

I Ljungby kommuns äldsta naturvårdsinventering (1969) är nedslagen inom Vrå få. Dock är det tilltänkta reservatet vid Årshultsmyren undantaget. I övrigt poängteras endast Stönjasjöns skönhet samt Hillesjön med sitt fågeltorn. Den senare har, trots sänkning, vissa kvaliteter. Mosippa, som fanns vid Singeshult, var vid inventeringen försvunnen. I den fysiska riksplaneringens barndom (1971) identifierades Esmaredsplatån såsom varande av vetenskapligt naturvårdsintresse. Någon grönfärgade då en försvarlig areal inom Vrå socken med samma motivering. Till år 1975 hade dock den senare blivit något begränsad och åsyftade tydligt

Figur 9. Trädinvandringen i Vrå. Schabloniserad bild efter Thelaus 1989.

Årshultsmyren. Sammantaget på båda sidor länsgränsen var detta en "maritimatlantisk klimatmiljö med myrar, högmossar och ljung-hedar". Årshultsmyren om 2 300 hektar var ett värdefullt referensområde för naturvetenskaplig forskning med sitt orörda "sjömyrkomplex". Ungefär hälften av myrens areal avsattes så tidigt som 1972 till naturreservat.⁹

De halländska ambitionerna leder fram till bildandet av Porsbjärs naturreservat gränsande till Vrå sockens norra delar. Ett idéhistoriskt intressant motiv för detta var att man 1977 kände ett stort behov av att undersöka luftburna föroreningar. Här fanns landets mest utsatta delar för sådana.¹⁰

I Kronobergs läns naturvårdsprogram från 1989 framhävs efter inventering ett knappt 20-tal områden inom Vrå. Tillsammans omfattar de drygt tredjedelen av socknens areal, vilket med ett understatement är en avsevärd utvidgning sedan den första planen 1973. Då var endast områdena kring Årshultsmyren i fokus. Förutom våtmarker lyfts i 1989 års plan specifika moränformationer fram. Den mest frekventa fågeln är

ljungpipare tätt följd av grönbena. På växtsidan tilldrog sig myrliljan viss uppmärksamhet. Odlingslandskapet vid Hjortseryd med spår från "ljunghedsepoken" accentueras tillsammans med det vid Ljushult. Området vid kyrkbyn i Vrå är tillsammans med det vid Össjöasjön av värde för friluftslivet. Dikning, granplantering och i sen tid nybrutna skogsbilvägar har skadat landskapet.¹¹ Fram till dagsläget har dock det ambitiösa naturvårdsprogrammet inte lett till några specifika åtgärder inom socknen.

Av historiska skäl har man vid inventeringar inte funnit någon orörd eller urskogsartad skog. Jakten på sådana objekt har haft en framträdande plats inom naturvården det senaste kvartssekle. Vid de båda myrgölarna Gryten och Grepen finns dock en helt "orörd torvtallskog". En del myrholmar med medelålders skog har inom Årshultsmossens reservat möjlighet att utvecklas till något urskogsartat.¹² I ett nationellt perspektiv verkar det stora våtmarkskomplex som finns på båda sidor länsgränsen ha tilldragit sig störst naturvetenskapligt intresse. Med facit i hand tycker jag det är lite egendomligt att den

vidsträckt kärrmarken vid Lunnarna, lyckades undgå reservatsbildning. Men detta kanske blir aktuellt, då området uppmärksammats i den år 2007 publicerade Myrskyddsplanen för Sverige. I den senare finns också Ljungsjömyren förtecknad bland värdefulla objekt.¹³

Från istid till stormaktstid – en kulturhistorisk skiss

Inlandsisen lämnade Vrå för cirka 12 000–13 000 år sedan. Dateringar av sediment i Årshultsmyren gav till resultat att dessas äldsta delar var 11 300 år gamla. Detta antyder att det hann förflyta något millennium innan arealerna blev ordentligt vegetationstäckt. Det organiska materialet härstammade bl a från björk, en och kråkbär. Några tusen år passerade sedan innan tall tillsammans med hassel dök upp på arenan (se figur 9). Då hade också klimatet förbättrats och en värmeperiod om 3 500 år inletts. Under denna invandrade alm, ek och lind. Pollenanalyserna från Sandsjön pekar mot att björken håller ställningarna under större delen av hela efteristiden. Bok invandrar sent i skiftet mellan brons- och järnålder för cirka 3 000 år sedan. Granens uppträdande är tidsmässigt något osäkert, men den verkar bli vanlig först under 1700-talet. I andra pollendiagram från norra Skåne finns dock granen med under det senaste årtusendet. Men den spelade ingen roll i dåtida av bok dominerade skogar. I dessa bör på lite sämre marker även tallen ha varit framträdande.¹

Under de 12 000 år som Vrå legat isfritt har klimatet fluktuerat betydligt. Sekellånga perioder med arktisk kyla återkom och slog ut den invandrade björkskogen. Den senare har skiftat skepnad flera gånger till följd av ändringar i klimatet. Viss mänsklig påverkan är såväl direkt som indirekt tänkbar vid tidpunkten för bokens entré samt tiden därefter. Elden har varit det mest verksamma hjälpmedlet i denna process. Långa, varma och torra perioder har följts av mera kyliga, fuktiga. Då har sjöytorna höjts och torvmarkerna vuxit till.² I framtiden kommer man troligen att kunna påvisa hur ett instabilt klimat under längre tid slagit ut möjligheten

till överlevnad inom området. Under sådana reträttperioder har träden kommit tillbaka och slutit sig över resterna av lägereldar och hyddbottnar.

Några tidiga spår av mänsklig aktivitet inom Vrå socken är ännu inte uppdagade. Detta beror främst på avsaknaden av arkeologiska studier. När man drog en ny sträcka av E 4 genom norra Skåne och södra Småland upptäcktes så många lämningar, att den arkeologiska historien fick skrivas om. Det som tidigare uppfattats som en obebodd, outnyttjad ödemark visade sig nu åtminstone sporadiskt ha varit ett jaktterritorium för 8 000 år sedan. De första renjägarna passerade Vrå ganska snart efter isens reträtt. Lika självklart är att jägare utnyttjat sjöar, myrar och skogsbryn under tusentals år innan de första indirekta spåren blir synliga i pollendiagrammen. Attraktiva fångstmiljöer inom socknen ligger en knapp dagsmarsch från permanenta uppehållsplatser vid kusten. Tolkningen av pollendiagrammen från Sandsjön tyder indirekt på mänsklig aktivitet för knappt 5 000 år sedan, d v s vid en tidpunkt, när jordbruket nådde södra Sverige.³

Vare sig fornlämningsregistret eller enstaka lösfynd tillåter någon generell karakteristik av människans vistelse inom Vrå. Bortsett från att pollenanalyser antyder stenåldersbondens besittningstagande finns ännu inte några konkreta bevis för odling. Några hållkistor är inte kända på trakten. De närmaste finns i Lagadalen några mil i sydostlig riktning. I Markaryd har ett antal bronsåldersfynd påträffats och de i södra Sverige så vanliga rösen från denna epok uppträder närmast i Torpa socken någon mil öster om Vrå. Detta talar för att även vissa arealer inom den senare hyste fast bosättning för cirka 3 000 år sedan. Från bronsålder stammar även de hållristningar, som finns i Annerstad halvannan mil österut från centrala Vrå. Sammantaget pekar detta mot att naturen i Vråområdet varit utnyttjad, om än inte alltför intensivt.⁴

Röjningsrösen

Vid minst åtta av socknens byar har röjningsrösen av olika omfattning påträffats. Dessa

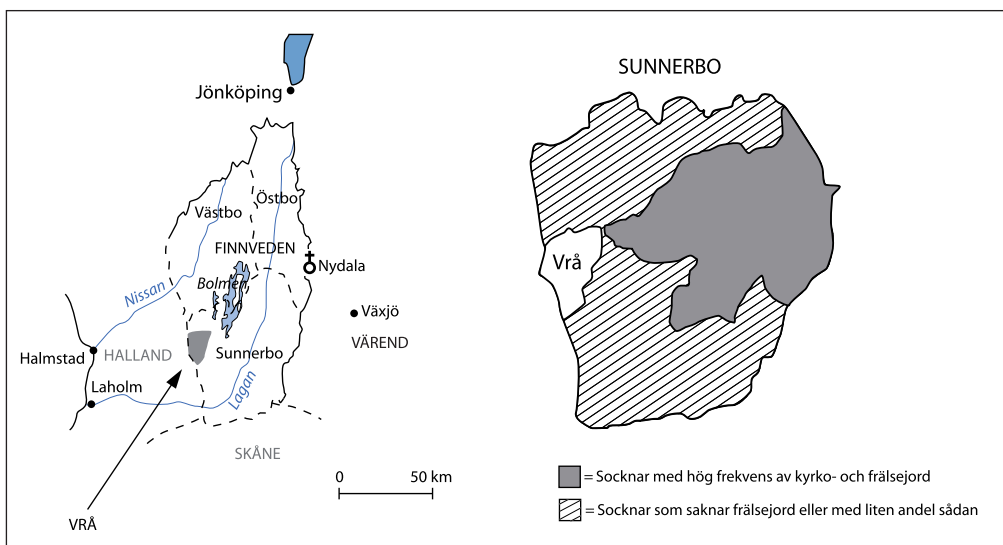
Röjningsröse från yngre järnålder (?) på granplanterad ljunghed SSV Hjortseryd. Maj 2011.

är lämningar efter stenrensning av åkerytor. Dateringar av rösen i södra Småland har visat att de uppkommit under en period av minst 2 500 år, från sen bronsålder till medeltid. Det finns också fossil åkermark från historisk tid. Även om förekomsterna i Vrå socken inte är åldersbestämda, tyder i ett par fall utseendet på förhistorisk uppodling. Det är vanligt att inom daterade områden med röjningsrösen finna ett brott i odlingen under folkvandringstid. Så är fallet med det fossila odlingslandskapet vid Ramsberg någon mil öster om Vrå i Annerstads socken. Till följd av en sannolik klimatkatastrof år 536 e Kr försvann den fasta bosättningen. Ett vulkanutbrott inträffade då någonstans på jorden och förmörkade solen under 18 månader. Två vegetationsperioder "frös bort". Under ytterligare åtta år varade fimbulvintern och medförde magra skördar. I spåren av detta följde svält, sjukdom och pest. Det tog ett eller annat sekel innan bygden repade sig. Jordbrukarna återkom antagligen till Vrå någon gång under tidig vikingatid, kanske i slutet av 800-talet.

Då påbörjades en ny odlingsfas. Det vore av lokalhistoriskt intresse att få några röjningsröseområden arkeologiskt undersökta och daterade. På en inägobacke i Kränkeboda finns dessutom något som skulle kunna vara rester av ett mindre gravfält. Det är sannolikt, att Nanne i Kränkeboda hade fel år 1667, när han tillsammans med ett antal andra sockenbor undertecknade en av kyrkoherde Daniel Anxeliuss upprättad skrivelse, i vilken det erkänns att inom Vrå fanns inga "Hieltegriffter, Ettabackar... Steenskantzar" eller "kumbel". Omfattande undersökningar skulle säkert kunna avkasta en hel del ny information kring förhistorien i Vrå.⁵

Gränser, sockenbildning och ortnamn

Vrås västgräns var också riksgräns fram till 1658. Vid denna finns/fanns 15 olika gränsmärken såsom de framträder i olika listor. Tre märken återfinns i en dansk förteckning från cirka 1231. Få har spekulerat över gränsens uppkomst och dragning. Sett ur ett ekonomiskt perspektiv måste aktiviteter efter kuststräckan Halmstad-Häl-

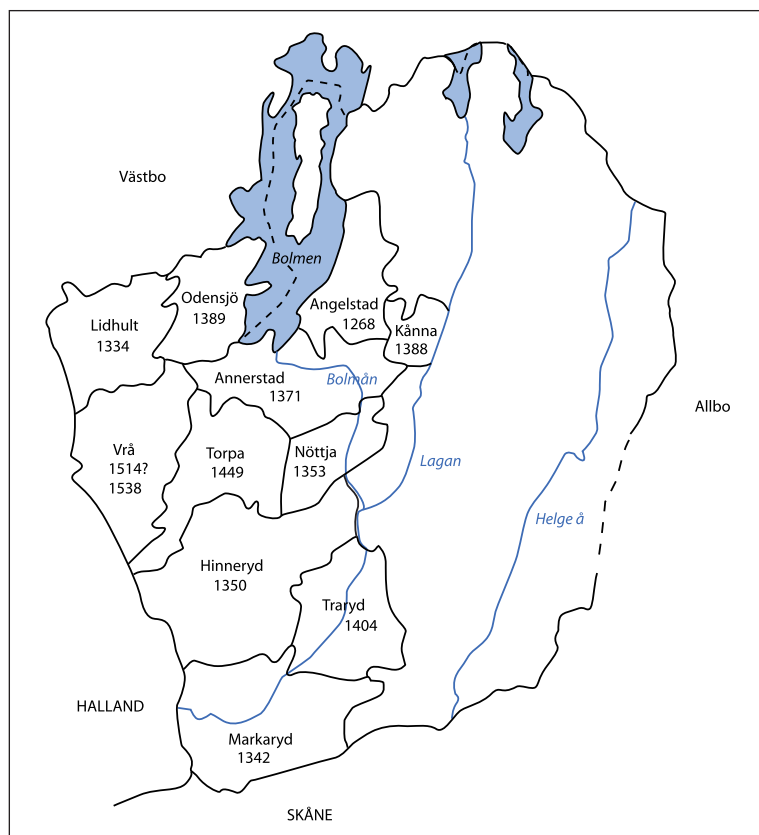

Figur 10. Vrås läge inom folklandet Finnveden. Vrå var under medeltiden den enda socknen, som helt saknade frälsejord.

singborg ha varit avgörande för verksamheten uppe på skogen vid Vrå. Det är lite svårt att tänka sig, att de fåtaliga personer som bodde här, hade sina "affärsförbindelser" riktade mot Lagadalen i avsnittet Markaryd-Ljungby. Lars-Olof Larsson anser att förklaringen till riksgrensens dragning är att den vikingatida bygden i Finnveden och Värend omgavs av stora kompakta ödemarksområden. Dessa skogsbarriärer skulle ha hindrat kontakter med bygderna i söder och sydväst. Det var då enklare att söka sig öster ut. Martin Hansson har utifrån nya arkeologiska landvinningar diskuterat riksgrensens mellan Markaryd och Örkelljunga. På Skånesidan expanderade under högmedeltiden den danska kungamakten. Den ekonomiska motorn bakom kolonisationen var järnutvinning. På nuvarande svensk sida fanns ingen stark motpart vare sig kung eller frälse. Här bodde och verkade fria bönder. Gränsen var för dessa främst en rågång mellan olika bebyggelser. Den saknade för bönderna nämnvärd politisk betydelse. Senast har Mats Mogren tagit upp riksgrensens till diskussion. Först vid mitten av 1200-talet fick feodalherrarna på båda sidor behov av kolonistörernas skogsprodukter. Någonstans då blir det också

möjligt och sannolikt önskvärt att kontrollera järnutvinningen. Men en slutlig fastläggning av en gräns lät vänta på sig tills mitten av 1500-talet. Längre fanns ett större gränsområde utan definitiv nationstillhörighet. Jag har något svårt att följa resonemangen. Men den ekonomiska betydelsen av kuststräckan mellan Laholm och Halmstad torde vara odisputabel. Efter stråket Lagan-Krokån gick en inte helt oviktig handelsled.⁶

Det är i mina ögon något märkligt att den under högmedeltid i relativa termer starka danska kungamakten inte gick längre in i Småland. Sunnerboiternas behov av salt, vapen och ett mindre antal lyxprodukter bör uteslutande ha tillfredsställts från Halland och Skåne. En förklaring kan vara att den ekonomiska aktiviteten i gränssocknarna var så låg, att det inte lönade sig att beskatta de fåtaliga kolonisterna. De besuttna fick ändå de produkter man behövde. Men sådana och likartade argument brukar sällan hindra feodalherrar från expansion. En annan möjlig förklaring är att se gränsdragningen i ett kyrkopolitiskt sammanhang. Här gick gränsen mellan det mäktiga Lundastiftet och det i ekonomiska termer något mindre framgångsrika

Figur 11. Det första skriftliga omnämnandet av socknarna i Sunnerbo härads västra del. Efter Härenstam 1946.

Linköpingsstiftet. Vilka faktorer som i ett sådant perspektiv var verksamma vet jag inte. Även om medeltidens Vråbor hade sina släktingar österut vid Bolmen och Lagan, är det odisputabelt så att det var enklare att ta sig till kusten vid nuvarande Laholm och Halmstad, än att förse sig med nödvändiga varor från Jönköping eller Markaryd. I det senare fallet kom sannolikt en del produkter över skogen från Hälsingborg via Örkellunga.

Vrå ligger inom det forna folklandet Finnveden, vilket är känt från förhistorisk tid. Numera tycks enhet råda om att det en gång avsåg bygden kring Lagastigen. Vid någon obekant tidpunkt indelades det vidsträckta området i tre förvaltningsdistrikt Västbo, Östbo och Sunnerbo. Längst västerut i det senare, södra *boet* återfinns Vrå (se figur 10). Det har ägnats åtskillig tanke- möda att förstå innebörden av olika såväl världs-

liga som kyrkliga administrativa indelningar. På det förra området kan de fåtaliga innebyggarna i Vrå under vikingatid ha sökt sig till Bolmsö, om de behövde göra upp någon tvist vid tinget. Här fanns också av ortnamnen att döma en religiös centralplats. Senare blir Hamneda "rättan tingstad" i Sunnerbo. Begreppet *-bo* betyder bygd. Det är en äldre beteckning än det senare införda *häradet*. Inom detta organiserade man rättsskipningen. Företeelsen har troligen tryckts på allmogen ovanifrån. Med stor sannolikhet har den katolska kyrkan haft ett finger med i spelet. Uppdelningen av Finnveden i tre härader kan möjligen tidsfästas till mitten av 1100-talet. Såväl begreppen *-bo* som *härad* har sannolikt införts från mera utvecklade trakter i nuvarande Danmark alternativt från Västgötaslätten.⁷

Någon gång under sent 1100- tal återfinns Sunnerbo i Tiohärads lagsaga, vilket är ett be-

lägg för den katolska kyrkans ökade makt. Ett mindre antal korsmärkta runstenar, daterade till 1000-talets mitt finns inom häradet. Samtliga är lokaliserade till Lagastigen. År 1143 funderades Nydala kloster på gränsen mellan Finnveden och Njudung, fågelvägen sju mil från Vrå i nordostlig riktning. En väggplanka från en försvunnen stavkyrka i Nöttja har daterats till 1146. Den enkla romanska absidkyrkan i Kånna har via bevarade trädetaljer dendrokronologiskt tidsfäst till 1174 och 1181. Båda ligger i häradets centrala delar på ett avstånd från Vrå om 19 respektive 28 km österut. Dessa tidsuppgifter berättigar inte till några slutsatser om vare sig kristendomens insteg i Vrå eller när sockenbildningen kom till stånd.⁸

Religionsskiftet ser dock ut att ha varit en ganska seg och utdragen process över minst ett par århundraden. Så vitt känt lierade sig andens stormän med den världsliga makten. Ur detta växte långsamt en ny ekonomisk struktur fram med skatter och skyldigheter samt en utökad handel. Det finns dock ingenting konkret i denna process som pekar mot Vrå. Här saknas helt indicier på att kungamakt, feodaltherrar eller kyrkliga dignitärer haft något intresse. Undantaget rör en borganläggning på sockengräsen i öster vid Håknehult, se nedan. En systematisk genomgång av den vapenförande adelns gårdar under medeltid inom Sunnerbo, ger vid handen att dessa var koncentrerade till de mera bördiga stråken efter Bolmån, Lagan, Prästebodaån och Helge å. Intresset från de besuttnas sida för det skogs- och myrrika gränsstråket i väster var minimalt. Belägg för "överhet" finns inom Sunnerbos samtliga socknar med undantag för Femsjö och Vrå.⁹

Framväxten av Vrå socken är svårbedömd. I litteraturen anges att det fanns en medeltida stenkyrka med rak östvägg. Dessutom finns en bevarad dopfont i granit från 1300-talet. Medan alla närbelägna gränssocknar inom häradet är belagda i skrift i tidsspannet 1307-1406, dyker Vrå först upp 1514 (se figur 11).¹⁰ Detta kan indikera en mycket sen sockenbildning, men också vara en följd av feodaltherrarnas bristande intresse.

Ortnamnen inom Vrå socken tyder alla på en sen uppodling. En betryggande majoritet (15 av 27 stycken) bynamn slutar på ändelsen *-hult* med betydelsen skogsdunge, trädsamling eller liknande. Dessa anses som mest produktiva under den högmedeltida uppodlingen. Detsamma gäller för tre stycken *-ryd* och två stycken *-boda*. De förra åsyftar en röjning och de senare en bod, t ex fåbod eller dylikt. *Abbeshult* har i förleden ett kristet mansnamn Abel och *Singeshults* kolonisationsör hette Sighniuter, vilket skulle betyda den som njuter seger. I det senare fallet är även kvinnonamnet Signhild tänkbart. *Hyhult* kan vara det höga hultet, medan *Glamshult* går tillbaka på ett mansnamn Glam. *Broddhult* upptogs av en Brodde eller Brudde. Den som satte upp en bod vid *Emmeboda* kan ha lystrat till namnet Amme. *Mäste* går enligt Fridolf Jönsson tillbaka på ordet mast, vilket sakligt sett är tveksamt. Har här stått ett iögonenfallande träd? *Kränkeboda* har i förleden dialektordet kränka i bemärkelsen något krokigt. Professor Staffan Fridell tänker sig vid förfrågan att Sandsjön med sina många kroker och vikar en gång kan ha hetat Kränkesjön. Alternativt kan något annat i terrängen ha varit krokigt. *Åkerbergshult* betecknar en skogsdunge i vilken det fanns en åkerholme eller liknande. I *Össjön* finns flera öar. *Bjärseryd* är röjningen vid Bergsjön och *Hjorteryd* densamma vid Hjortsjön. *Vrå* är släkt med ordet vrång i betydelsen krokig och syftar på Krokåns kraftiga sväng norr om kyrkbyn. En alternativ tolkning är att det betyder hörn. Men även detta leder fram till Krokåns förändrade riktning. Förleden i *Väkön* är sannolikt dialektformen av vråk.

Bland äldre ägo- och/eller naturnamn finns inga daterbara element. Det kan dock nämnas att i Språk- och folkminnesinstitutets i Uppsala samlingar förtecknas drygt 80 olika namn, vilka syftar på (sannolikt) ljungbevuxna utmarker. Vanligast är inte som man skulle kunna tro *-ry* (16%) utan *-backe* (67%). *Gastbacken*, *Orrhönebacken* och *Skinntrojebacken* är de tre mest fantasieggande namn i den senare gruppen. Sammansättningar med *-ljung*, *-bjär* och *-hed* är få. *Kalvaljung* och *Svarteljung* är lätta att förstå, medan *Skampeljung* (på Abbeshult) i förleden

Slaggklump och skrapa återfunna vid Kränkeboda på plats där lågteknologisk järnutvinning bedrivits. Maj 2011.

har ett dialektord *skamper* med betydelsen skarp, mager eller bitter.¹¹

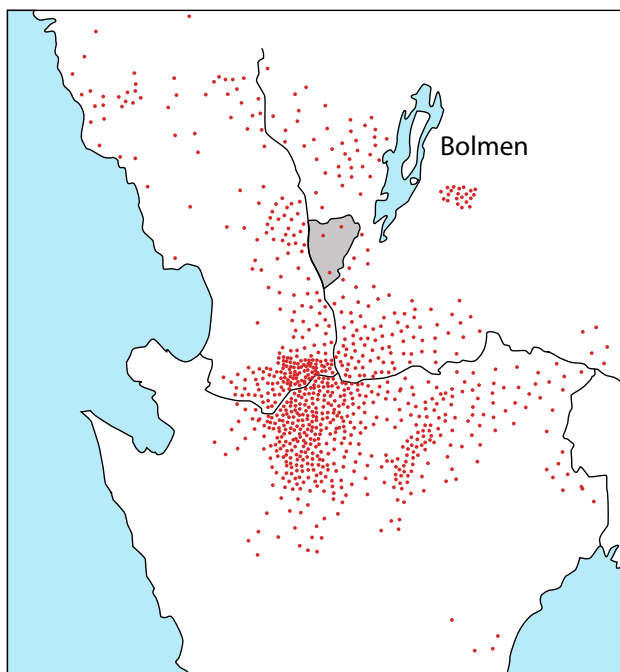
Järnutvinning, medeltida kolonisation och gränstvister

Trots brist på skriftliga belägg, är det högst sannolikt att återuppodlingen i Vrå efter den folkvandringstida krisen påbörjades under tidig vikingatid, t ex i sent 800-tal. Det publicerade pollendiagrammet från Sandsjön pekar på att en kraftig expansion av enbuskar och ljungmarker då inträffade. Denna kulminerar under högmedeltid. En längre och som det verkar stabil värmeperiod inföll i tidsspannet 1000-1200 e Kr. Det finns inget som sakligt talar emot att de flesta av de i 1500-talets handlingar uppförda byarna har sina rötter i denna expansionsfas. Märkligt nog är den agrarkris som inträffar i samband med digerdöden 1350 inte särskilt tydlig i det aktuella pollendiagrammet. Men det finns ingen anledning tro, att Vrås fåtaliga bönder inte drabbades av denna. Nästan samtliga analyserade pollendiagram från norra Skåne och södra Småland visar entydigt på

att jordbruket då upplevde en besvärande kris, som varade i ett par sekel.¹²

Sedan länge har den lågteknologiska järnhanteringen i Småland uppmärksamats av forskningen. I John Nihlén's avhandling från 1932 redovisas slaggförekomster i Vrås grannsocknar (Lidhult, Torpa och Hinneryd). Nyare inventeringar har uppdagat såväl blästor som slag vid en handfull platser inom Vrå (Kränkeboda, Vrå och Emmeboda).¹³ Sannolikt finns flera av den varan. Inom Sunnerbo känner man för närvarande drygt 100 blästplatser. Dessvärre är ingen inom Vrå socken undersökt. Det fåtal dateringar som gjorts pekar på att produktion inom häradet skett från 1300-talet till slutet av 1600-talet. Det finns en tendens att bevarade lämningar är lokaliserade till vattendrag, d v s att man utnyttjade vattendrivna bälgar vid produktionen. Detta är i sig ett relativt sent teknologiskt språng. Men inget hindrar att järnframställningen i Vrå med omnejd är äldre. Drivkraften bakom denna verksamhet, förutom det självklara att förse sig själv med järn, var efterfrågan från den expansiva Öresundsregionen. Det senare framgår klart av den karta över kända slaggförekomster, som framställdes vid millennieskiftet, se figur 12. Produktionscentrum låg på Hallandsåsen. Verksamheten i Vrå är jämförelsevis ringa. Utan att gå in på några detaljer så var sydvästra Smålands sjö- och myrmalmer en viktig faktor för den högmedeltida kolonisationen. Denna järnhantering var sedan relativt betydelsefull en bra bit in i stormaktstiden, då import av tysk teknologi av holländska entreprenörer slog ut "klodejärnet" från Sunnerbo. Någon fortsättning av denna månghundraåriga järntradition i form av masugnar och manufakturverk blev det inte. Ett undantag utgörs dock av Ryds bruk (Delaryd) där ett järnbruk uppfördes under 1730-talet. Inte någon av de entreprenörer som under 1800-talets början startade manufakturverk i Sunnerbo hade sina blickar riktade åt häradets västra eller sydvästra delar.¹⁴

I centrala delar av Varend och mera bördiga partier i Finnveden har historisk forskning under senare år klarlagt förekomsten av vikingatida storgårdar, ett runstensfrälse och befästa huvud-

Figur 12. Kända slaggförekomster i gränstrakterna mellan Skåne, Halland och Småland. Vrå socken markerad med grå färg. Efter Ödman 2000b:9.

gårdar under medeltid. Detta pekar på att ett annat samhälle än det som byggdes och beboddes av friborna bönder existerade. Den skolkunskap, jag en gång bibringades, verkar ha varit helt felaktig. Dock var nog den senare ”modellen” med självägande skattebönder förhärskande i Vrå med omnejd. Detta i sin tur tyder på mycket påverka ekonomiska villkor, där blott en person i Håkneshult kan ha höjt sin status genom uppförandet av en smärre borganläggning. Tolkningen av den aktuella lämningen är dock mycket osäker. I Torpa finns dock en medeltida rest och något flera i Hinneryd. Enligt Martin Hansson, som ingående studerat dessa, tyder inget primärt på att de haft någon försvarspolitisk betydelse. Han vill se dem som en statushöjande markering. Även på andra sidan riksgränsen är det ett helt tomt stråk, när man studerar kartbilden över medeltida befästningar.¹⁵

Den katolska kyrkans ekonomiska roll i utvecklingen av Sunnerbo är osäker. Eftersom lågfrälset saknas i socknarna efter riksgränsen blev det heller aldrig några omfattande donationer till kloster och andliga inrättningar. Skattebönderna

var säkert alltför fattiga för att kunna prestera sådana gåvor. Men de skulle betala tionden och sockenprästerna hade möjlighet att utkräva en del andra prestationer. Cistercienserklostret i Nydala opererade dock inom Sunnerbo, där man redan under 1100-talet tillskiftats del i fiskeverket vid Skeen i Bolman. Huruvida de franska munkarna låg bakom innovationer i järnutvinning, jordbruk och fiske är osäkert, men inte helt otroligt. Andra aktörer som klostren i Byarum och Vadstena samt biskoparna i Linköping och Växjö fanns tidvis med på scenen. Men ingen etablerade något större godscomplex i dessa fattiga delar. Flera av gårdarna vid riksgränsen låg under senmedeltid öde. Handelsrutten och därmed de ekonomiska aktiviteterna verkar helt ha dominerats av Lagastigen. Nydalamunkarna ägde bl a en gård utanför Laholm, som säkert varit viktig för deras internationella affärer. Det kan avslutningsvis nämnas att i Lidhults medeltida kyrka fanns en gång en skulptur av S:t Olof, vilken möjligen givet upphov till en muntligt bevarad tradition, att här en gång skulle ha funnits ett kloster.¹⁶

Antalet *krigshändelser* vid gränsen var under

medeltid många. Från den danske kungen Svend Grates infall i Finnveden och Varend år 1153 och till Gustav Vasas anfallskrig mot Skåne 1523 går det att räkna samman minst 17 stycken krig, skärmytslingar eller andra vapenskramlande situationer. Läggs därtill alla händelser som inte dokumenterats i klosterannaler och skrivelser bör blodiga våldsamheter ha varit en del av Sunnerboböndernas vardag.¹⁷ I snitt hände något allvarligt vart 15:de år. Den för mig mera intressanta frågan, är hur detta påverkade naturen. Så länge man slaktade varandra eller reducerade befolkningen genom stöld av foder och livsmedel, var det ingen katastrof för kronhjord, glada, bok eller ek. Den svält och de pester som var krigens följeslagare smittade inte andra organismer. Momentant kunde dock förhärjande bränder bli allvarliga. Återkom de alltför ofta bidrog de till ljunghedens uppkomst. Dessvärre vet vi föga om detta.

Vår socken finns inte med i några medeltida dokument. Bra många gränsstrider var uppgörelser mellan olika feodaltherrar, vilka sinsemellan stred om makten. Deras följn var små. Men även en beriden styrka på 50-100 man kan bli problematisk att härbärgera under några veckor. På dåtida ridstigar var det säkerligen inte enkelt att släpa med sig en tross, varför man tog för sig av vad man behövde under vägen. Det spelade för häradets bönder knappast någon roll om det var vän eller fiende. De råkade illa ut varje gång beridna följn dök upp vid horisonten. Då dessa i varje fall sedan mitten av 1200-talet bestod av yrkessoldater, inte så sällan tyska legoknektar, gällde det att i tid "hålla skogen". Erikskrönikan, nedtecknad på 1320-talet, har en talande notis kring detta. I gränsskogen norr om Örkellunga härjade år 1308 hertigarna Erik och Valdemar. Krönikan fastslår, att:

The brendo alt thet the ower foro,
Badhe små bya ok swa stora.
The bönder haffdot gerna haft fordrag
(=undsluppit).
The tha lupu i skogh och skiul
(=gömställe),
jak tro the haffdo en krank jul.

Man brände allting och de utsatta bönderna, som tvingades ut i skogen, skulle gärna ha undsluppit dessa och liknande omständigheter.

Det förefaller som om Vrås befolkning till följd av det långa avståndet till Lagastigen kan ha klarat sig relativt helskinnade genom den "mörka medeltiden". Ridvägarna mot Halmstad och Knäred verkar inte ha varit särskilt upptrampade.¹⁸ Ett svagt belägg för detta är att den senmedeltida agrarkrisen inte är särskilt urskiljbar i pollendiagrammet från Sandsjön. Situationen var med stor sannolikhet ytterligt prekär i Kalmarunionens slutskede, då såväl danska som svenska fogdar relativt samtidigt krävde in sina skatter från samma område. Den politiska oron verkar ha varit stor i perioden 1490-1525 på båda sidor länsgränsen.¹⁹

Medeltidens krigskonst är i många detaljer välkänd. Men på en central punkt finns få upplysningar och det gäller truppernas försörjning. Släpade man i likhet med vad Daniel Rantzau gjorde hösten 1567 med sig en tross på 900 rustvagnar? Eller var det fråga om korta överfall, där legoknekten hade med sig egen mat och dryck? Hur långt ut från marschvägen red försörjningspatrullerna, när det skulle tillägna sig kreatur och foder? Vilket elände ställde Åke Hanssons sannolikt värvade trupp med, när den vintern 1506/1507 förlades "på fodring" i Finnvedens norra delar? Härifrån påbörjades senare härjningståg mot Halland och Skåne.²⁰

Vrå i historiens gryning

Under Vasatiden har det marginellt liggande Sverige i större omfattning än tidigare börjat införlivas i den västeuropeiska ekonomin. Export av järn, silver, manufakturer i form av vapen, tjära, beck, hudar och talg är väl belagda rent kvalitativt liksom importen av salt, kläde och diverse lyxvaror. Men det är dåligt med mätbara storheter, varför processen är svårbedömd. Självklart har affärsverksamheten sekellånga rötter, när det först dyker upp i tullhandlingar och skrivelser. Det nya är Gustav Vasas hårdhänta nypor i inrättandet av en nationalstat, vilket haft det goda med sig, att vi plötsligt kan se konturerna av ett Sverige i vardande. Via det kungliga

kansliet expedieras skrivelser till fogdar och länsmän, underhövitsmän och prelater. Antalet förvaltningsområden mångdubblas och fogdarna avkrävs omfattande, årliga redovisningar till kungens kammare.²¹

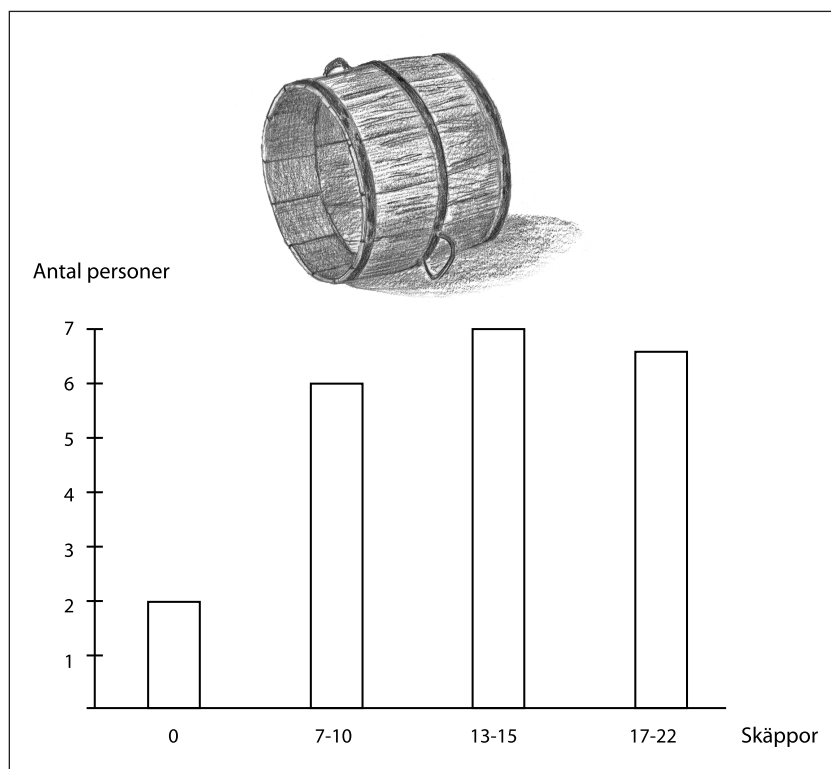
Oroligheterna i gränsområdet tar inte slut för att Gustav Vasa år 1523 svingade sig till makten. De fortsatte i en jämn ström till i varje fall 1680-talet. Bönderna på båda sidor gränsen hävdade länge sin självständighet mot de växande nationalstaterna Danmark och Sverige. Man värjde sig mot centralmaktens anspråk. En genomläsning av kungens skrivelser vad avser Sunnerbo härad ger vid handen att han med olika metoder sökte effektivisera skatteindrivning och i likhet med tidigare riksföreståndare vända varuströmmarna från exempelvis Halmstad mot Jönköping. Länsmännen vid gränsen, som blivit flera, hade till uppgift att kontrollera denna samt inte minst på olika vis spana mot vad danskarna hade för sig. Området skulle tydligen försvenskas. Sunnerboiterna deltog inte helhjärtat i Dackefejden, vilket Lars-Olof Larsson bedömer gick tillbaka på att Finnvedens fogde, ett antal år tidigare gått hårt åt trilskande bönder.²² Våldet var ständigt närvarande. Huruvida Vrås innevånare genom gränsöverenskommelser med sina grannar på Hallandssidan klarade sig från härjningar är svårt att ha någon mening om. De stora våtmarksområdena efter gränsen medförde såväl spridd bebyggelse som glest vägnät, varför de indirekt borde ha givet ett visst skydd. Vrå låg i en vrå av Småland, där den ekonomiska aktiviteten var låg.

Under det nordiska sjuårskriget 1563-1570 verkar dock Vrå ha blivit utsatt för fientliga angrepp av bevarade skattelängder att döma. Det sistnämnda året fick mer än 80% av socknens hemman nedsatt skatt till följd av krigets härjningar. Tillsammans med sina grannar i Lidhult, Odensjö och Torpa ser de ut, att ha råkat verkligen illa ut i jämförelse med övriga socknar i häradet. Mycket talar för att danska friskaror då gick över gränsen i detta avsnitt och brände ned allt som kom i deras väg. En märklig rest av dessa händelser dyker upp i häradets dombok år 1616. Då klagade en person över att inte ha fått hela köpeskillingen för ¼ mantal Mäste i Vrå, som

blev uppbränt under den förra danska "feygden" för 50 år sedan. Såväl köpare som säljare hade hunnit dö i den stora pesten som grasserat under mellantiden. Men nu avdömdes "een rätt wis doom" på så vis att nuvarande innehavare skulle betala det återstående beloppet eller också fick den klagande ersätta den förra med det han betalat och återgå som ägare.²³

För eftervärlden har dock detta hemska krig haft det goda med sig att Sverige vid freden tvingades erlægga Älvsborgs lösen. För att klara detta krigsskadestånd upprättades längder över varje gårds förmögenhet, vilket varit till ovärderlig nytta, när eftervärlden skulle beskriva 1500-talets bondesamhälle. Dock lämpar sig längderna för Vrå med angränsande socknar mindre väl för jämförelser eftersom man drabbats av krigets hemsökelse. Det kan dock nämnas att i de fyra socknarna Vrå, Odensjö, Lidhult och Torpa uppgick värdet av böndernas lösegendom (inklusive kreatur) per capita endast till 40% av motsvarande storhet inom Annerstad, Markaryd och Hinneryd. I Vrå var år 1571 nästan var fjärde gård antecknad som öde (6 av 26 enheter). I över hälften av gårdarna fanns två hushåll uppförda. På de 20 enheter som taxeras fanns i snitt ett par dragare, 5-6 kor och 4 ungnöt. Några smådjur som svin, får och getter finns inte uppförda i längderna. Vid en jämförelse med annat material från södra Götalands skogsbygder fanns mycket få oxar i Vrå. Antalet kor per gård är dock något större.²⁴ Av detta kan tre välkända slutsatser dras. Bl a av skattetekniska skäl var det vanligt att man sämjedelat en gård, på vilken det satt flera brukare. I gränssocknarna var hästen värdefullare som dragare än oxen, då man hade en del långväga transporter. För det tredje var skogsbygderna generellt sett inte sådesproducerande utan ekonomin snurrade kring nötboskapen.

Bland Sunnerbo härads naturskatter dyker år 1530 såväl honung som ollonfläsk upp. Honungen försvinner 1579 och det är dessvärre en omöjlig uppgift att se om den kan ha något med ljunghedar att göra. Det rör sig inte om några stora kvantiteter. I ett bistoeksregister från år 1577 finns 23 bistoekar uppförda inom häradet, de flesta i Berga socken.

Figur 13. Fördelning av tiondet år 1581 i Vrå. En skäppa (ca 42 l) = $\frac{1}{4}$ tunna. Källa: Se not 27.

Gustav Vasa dammade år 1538 av en äldre senmedeltida föreskrift om bärande träd (främst ek och bok). Sådana hörde till konungens regale, d v s de ägdes av denne oavsett på vems mark de stod. Idévärlden hade då månghundraåriga kontinentala förebilder. Den 6 mars nämnda år tillskrivs innebyggarna i bl a Sunnerbo, där det uppdagats nybyggen i "Cronones bärande Eke och bökeskoger" att dessa skall "nidriffues och ödeleggis". Motivet bakom detta var säkert värnandet om ollonsvinsbetet, ty i Sunnebo är det svårt att tänka sig att det andra skälet till skydd, skeppsbyggeriets virkesförsörjning, kan ha haft någon betydelse. Men det lyckades aldrig kungamakten att införa någon årlig, fast ollongäld, sannolikt för att goda ollonår endast inträffade med 6-8 års intervall. Ollonfläsket eller med tidens benämning skavelfläsket finns med i uppbördslängderna fram till år 1600. De som hade egen bokskog skattade var femte svin och häradsbör som körde sina grisar till annans

bokskog hälften därav. Oftast noteras att kronan inte fått någon ränta, d v s intäkt av detta. År 1572 fick man dock in 381 fläksidor och i längden förekommer en Anders i Kråkshult. Sannolikt rör det sig inte om gården med samma namn i Vrå.²⁵ Det finns inga kvarlämnade skriftliga uppgifter som tyder på att vare sig honung eller ollonfläsk skulle ha betytt något nämnvärt för 1500-talets sockenbor i Vrå. Men båda "näringsgrenarna" har förekommit.

En analys av kronotiondet år 1552 visar att man inom Sunnerbo odlade lika mycket råg som korn. Förvånansvärt nog var havre en sällsynthet. I häradets västra delar inom socknarna Odensjö, Lidhult och Vrå var sädesodlingen obetydlig. Här gav man per tiondegivare 0,32 tunnor. Sämst ut kom innebyggarna i Vrå. Grannsocknarna Hinneryd, Torpa och Markaryd erlade 65% större tionde. Bakom skillnaderna kan man ana låg avkastning på sandiga, torra jordar. I tiondelängden 1601 har proportionerna ändrats.

Nu är 22% av summan havre, vilket sädeslag expanderat på kornets bekostnad.²⁶

En del handlingar ger viss möjlighet att fundera över förmögenhetssituationen i Vrå. Tiondelängden från 1581 redovisar tre ungefär lika stora grupper, där den med högst skatt ger tre gånger så mycket som de med lägst uttag (se figur 13). Men då detta enbart omfattar tionde i brödsäd finns en felkälla. Bönder med små odlingar kunde ha större kreatursstammar. Socknens mest välbärgade bonde detta år var Jöns i Bjerseryd, medan Anders i Emmeboda verkar ha haft det knalt. En observation: Den relativt ringa spridningen i tiondeavgifterna tyder på att det inom Vrå inte fanns några välbärgade personer. I Kärda socken inom Östbo skilde det minst tio gånger mellan den som skattade mest år 1571 och dem med lägst uttag.²⁷

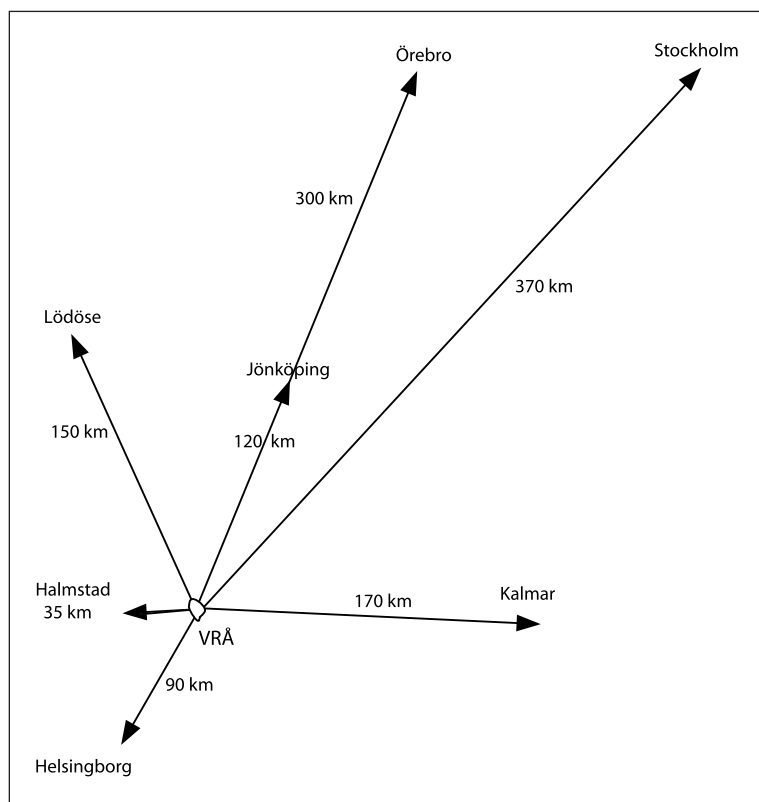
Den relativt kraftiga befolkningsökning om cirka 40%, som Lars-Olof Larsson uppskattat för Sunnerbo mellan åren 1571 och 1627 är svår att belägga för Vrå. Här fanns inga säterier, på vilkas utmarker nya torp kunde anläggas eller några allmänningar att kolonisera. Samtliga sentida hemman finns med från de första jordeböckerna 1538 och framåt. Däremot har det säkert skett en inre expansion genom att man fortsatt med hemmansklyvning. Mönstret skiljer sig något från förhållandena i några andra småländska härader. Källmaterialet är dock inte det bästa. De skattningar av befolkningssiffran, som gjorts med utgångspunkt från skattelängder leder till att cirka 170 personer kan ha bott inom Vrå år 1571 (se nedan, figur 17). Denna kan ha stigit till dryga 200 personer ett halvsekel senare.²⁸

Den äldsta jordeboken från år 1538 inleds med Björn i Ryd och slutar med Gudmund i Singeshult. Sydsvenskt influerade mansnamn som Esbjörn, Jeppe, Nanne och Mogens var vanliga tillsammans med Jon, Nils, Peder och Sven. Den förste Vråbo, som fällt vid tinget var Nils i Glamshult. Han pungslogs år 1557 på 4 daler för mökränkning. Värdet motsvarade drygt 3 tunnor råg.²⁹

Det är lika svårt att mera i detalj diskutera vardagen i Vrå under 1500-talet. Den årliga räntan, dvs de fasta skatterna utgjordes i smör,

kor och penningar. I de flesta fall avlöstes naturaprodukter med kontant betalning. Åren 1607-1608 passerade 15 stycken namngivna personer från Vrå gränstullen. Om den låg i Markaryd eller på annan plats är oklart. Totalt förde man ut 17 stycken hudar från nötkreatur och getter, 2 lispund talg (17 kg) samt 4 tunnor tjära. Tulltaxan var i snitt 10%, men varierade med produkten. Att föra talg till Danmark var dyrt (23%), medan hudar "besträffades" endast med 6%. Varusortimentet var detsamma i grannsocknarna med undantag för att Hinnerydsborna också betalade tull för 30 lispund smör (260 kg). Som Folke Svedenfors anmärkt är såväl varuslag som mängder mycket begränsade.³⁰ Värdet av utförseln från Vrå motsvarade ungefär halva årliga räntan. Uttryckt i andra storheter kunde man för beloppet (846 öre) köpa 5 oxar eller 8 kor. Överfört i smör kunde sockenborna få 150 kg. Jag räknar med att befolkningen denna tid uppgick till i runda tal 200 personer (40 hushåll à 5 personer). Energivärdet i detta smör räckte till att försörja socknens innevånare i 1-2 dagar.³¹

Även om 1500-talets "affärsverksamhet" i Småland berörts i flera akademiska avhandlingar, så har vi stor brist på data. Det är uteslutande centralmakten som bevarat en del skrivelser och de säger ingenting om vardagen. Gissningsvis kan skatter och pålagor inte ha omfattat mer än 10% av böndernas produktion. I århundradets början utgick dessa till viss del i naturaprodukter, vilka insamlades av fogdarna och till stor del konsumerades lokalt. Men i Sunnerbo har man (märkligt nog) inte byggt upp någon fast försvarsorganisation kring en borg (jfr Kalmar och Jönköping), varför produkterna skulle transporteras till den plats där legotrupporna var förlagda. Det gick uppenbart en del foror med förnödenheter från häradet såväl mot Jönköping, Söderköping som Stockholm. Mest rörde det sig dock om oxtransporter. Sådana är belagda såväl 1510 som 1529. Det sistnämnda året nådde 70 slaktoxar Stockholm. I augusti 1550 ankom enligt Janken Myrdal 300 oxar från Sunnerbo slottet i huvudstaden. De hade drivits dit av 11 män. Normal förflyttningstakt var två mil om

Figur 14. Vråbornas avstånd till några av 1500-talets marknader.

dagen.³² Det är förvånansvärt att det blev någon lönsamhet i denna transport, vilken säkert krävt 60-70 dagsverken samtidigt som man kom fram med ganska utmagrade djur. Men eftersom den pågick under ett par sekler, så blev det någonstans en vinst.

Gränspolitiken, som i viss utsträckning styrdes av riksföreståndares och kungars ekonomiska egenintresse och inte alltid såg till nationens behov, ter sig i mina ögon som ryckig och inkonsekvent. Vissa år förbjöds varors forslande över gränsen. De skulle i stället dirigeras till Kalmar, Söderköping eller Nya Lödöse. Städer som dessa skulle i likhet med Jönköping gynnas på bekostnad av marknader och handelsmän på landsbygden. Så småningom avlöstes skatter och böter till kronan i reda mynt. När kronans handel var ringa inom Sunnerbo tillsammans med få fogdar kom lite kontanter i omlopp denna väg. Häradets befolkning fick säkerli-

gen förlita sig på affärer med Danmark för att få nödigt mynt. Om man sätter Vrå socken i centrum på en schematiserad karta, se figur 14, så inses snabbt centralmaktens tillkortakommanden i sin gränspolitik. Det är inte underligt att skärmytslingarna med allmogen blev många under de 150 år som dokument bevarats. Att föra lite järn eller en ox till Halmstad tog på sin höjd någon dag. Till Jönköping krävdes tre-fyra dagar för samma operation. Trots ökad transportinsats, så riskerade man där att få sämre betalt. Källorna är tysta, vad avser förekomst av organiserad smuggling över gränsen. De är heller inte speciellt upplysande när det gäller att lokalisera landsköpmän såväl bland bönder som danska och svenska borgare.³³ Jag kan inte se annat än att gränstrafiken torde ha varit omfattande samt att Sunnerbo måste ha haft täta besök av "affärsmän". Det som då och då dyker upp i bevarade handlingar är en

droppe i havet jämfört med de verkliga varu-transporterna. Hur denna verksamhet såg ut från dansk sida har ingående problematiserats av Stefan Persson. Men även i hans avhandling, i huvudsak omfattande Göinge, saknas i stor utsträckning kvantitativa beräkningar. Det är svårt att ur enstaka räkenskaper eller tillfälliga domar dra säkra slutsatser om gränshandelns omfattning.³⁴

Våras bönder under stormaktstiden 1600-1725

I centrum för kommande rader står mitt intresse för ljunghedens uppkomst. Detta innebär att jag försöker granska tillgängligt källmaterial ur ett resursperspektiv. Hur stor areal betesmark krävde en ko och hur mycket ved gick åt till värme och matlagning i ett hushåll? Ledde ökad efterfrågan på mark och ved till utarmning av naturen? De flesta frågor av den senare arten går inte att besvara. Men ibland ger sporadiska uppgifter i ett ofullständigt källmaterial vissa möjligheter till skattningar. Från dessa kan i lyckliga fall hypoteser om orsakssamband formuleras.

Utvecklingen i omvärlden

Vår var ingen egen värld utan i hög grad beroende av händelser i omvärlden. I ett *internationellt* perspektiv hade Spanien under 1500-talet förlorat sin ledande ställning. Denna hade övertagits av England och Holland. Nordvästra Europa hade börjat den marsch mot global, kommersiell hegemoni, som egentligen pågått in i våra dagar. USA:s inträde på scenen i 1800-talets slut och Japans efter andra världskriget har dock inneburit geografiska förskjutningar. Men där har man i stor utsträckning anammat Västeuropas ekonomiska och tekniska system.

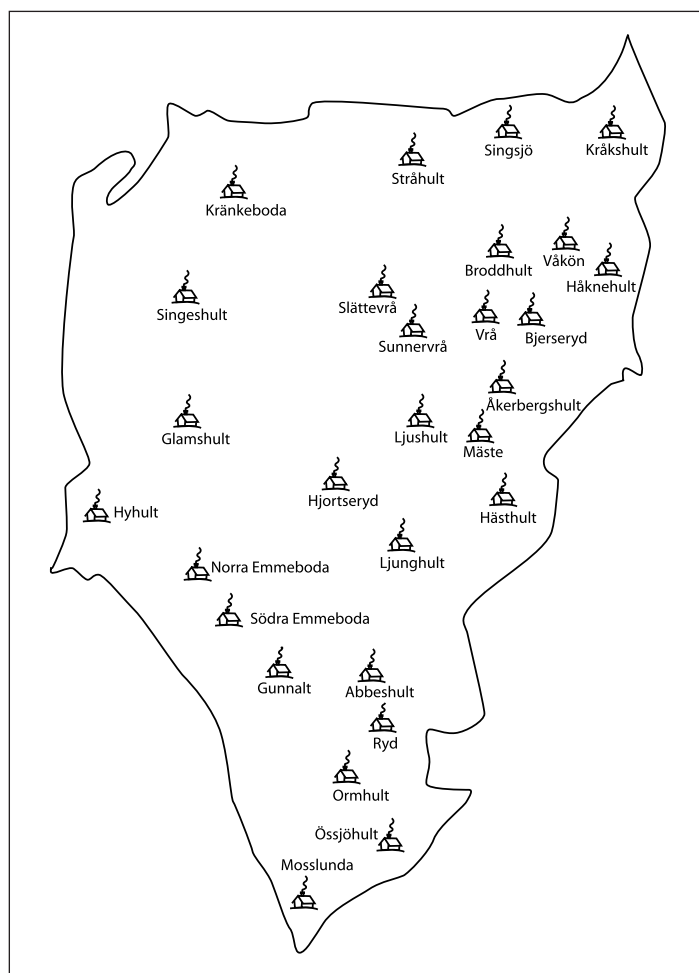
Många har försökt förklara uppkomsten av den europeiska kapitalismen utan att ha lyckats. Det var en komplex företeelse där befolkningsökning och inbördes splittring varit två drivande krafter. Motsättningar ger exempelvis upphov till efterfrågan på vapen. Till detta kommer skapandet av institutioner i form av rättsväsen, banker, försäkringar och affärsförbindelser. På den tek-

nologiska sidan utvecklades fartygen successivt. De blev lastdrygare, säkrare och snabbare. De många varven skapade efterfrågan på ekvirke och järnnaglar. Skogslagstiftning utformades och inom metallsektorn gjordes betydande framsteg i gruvbrytning, masungs- och smidesteknik. Väsentligt i sammanhanget var kuststädernas tillväxt. I dessa utmanade borgarna i många fall den gamla överklassen i form av godsägare och kungamakt.

Kampen mellan den gamla påvekyrkan och protestantiska rörelser hade också stor betydelse. Religionsskiftet var av vikt för det ekonomiska uppsvinget i såväl Holland som England speciellt som det anammades av många framgångsrika borgare (kalvinister, hugenotter och anglikaner).

Det är svårare att peka på några revolutionerande landvinningar inom modernäringen. Några nya grödor togs inte i bruk. Potatisen och sockerbetan fick först senare någon betydelse. Nämnvärda förbättringar inom husdjursskötseln kan inte skönjas utöver vardagligt avelsarbete. Men mot bakgrund av sakta stigande befolkningssiffror måste man successivt ha effektiviserat livsmedelsproduktionen.¹

Om blickarna riktas mot *Vrå* så har man fortsättningsvis en hög grad av självförsörjning. Men man klarar sig inte utan salt. Teoretiskt kunde befolkningen undvara såväl sill som kläde, men knappast enklare skjutvapen, kulor och krut. Det är, som ovan antytts, oklart om man ännu tillverkade sitt järn. Skatter och andra avgifter krävde kontanter. Detta leder till slutsatsen att man i första hand var beroende av den ekonomiska utvecklingen efter kusterna i norra Skåne och Halland. Hit kom holländare och senare engelsmän i sin jakt på råvaror. De förde med sig ny teknik inom skeppsbyggnad och järnframställning. De efterfrågade ekvirke, tjära, beck, pottaska, salpeter och stångjärn. Även smör, talg, hudar och levande oxar gick att sälja. Slottsbyggen och befästningsverk i skånska och halländska städer krävde också råvaror och arbetskraft. Även hit kom byggmästare med främmande tungomål. När sillstimmen åter började uppträda efter Västkusten med början år 1660

Figur 15. Schematisk karta över läget av gårdarna/ byarna inom Vrå. Med undantag för Mosslanda har detta mönster varit konstant sedan den första jordeboken 1538 och fram till dagsläget.

är det väl troligt att såväl holländare som skottar hade sitt finger med i spelet, när det gällde att effektivisera fångsterna och ta hand om dessa. Det antydda ekonomiska sambandet mellan Vrås befolkning och kusten är utomordentligt svårt att belägga. Det vore intressant, att få veta om det skedde några arbetsvandringar eller om någon bondson från Vrå mönstrade på ett holländskt skepp. Slavade någon från socknen vid halländska kustbefästningar eller hantlangade, när holländarna byggde Göteborg?²

Krigens konsekvenser

I de flesta *krig och skärmytslingar* använder sig båda sidor av anlagda bränder. Anfallaren för att

sprida terror och försvararen för att bränna sina förråd, så att den förre inte skall få nödvändig proviant. Genom Vrå passerade två vägar mot Halland. Den ena kom från Ljungby och gick över kyrkan och Singeshult ut i västlig riktning. Sannolikt var denna i varje fall från 1600-talets mitt utbyggd till landsväg. Även om det var "knöligt" kunde man ta sig fram längs en sådan med häst och vagn. Ett mått på framkomligheten utgör måhända upplysningen att det i månads-skiftet oktober-november 1657 tog tre dagar för armén att marschera mellan Annerstad och Halmstad, en sträcka på 50 km. Det kan inte ha varit en enkel uppgift för fältmarskalken G O Stenbock att på dåtida landsväg få igenom en

trupp om 5 000 man. Vilken kvalitet den häradsväg som från Vrå kyrka gick i sydvästlig riktning över Abbeshult mot Knäred och Laholm hade är obekant.³ I varje fall var dessa vägar av stor betydelse för sockenborna, inte så sällan i negativ bemärkelse.

Efter en längre, relativt stabil period, utbröt nya oroligheter vid gränsen i samband med Kalmarkriget 1611-1613. Ett par mindre danska enheter gick över denna i januari 1612 och brände under ett antal dagar främst i Markaryds socken. I februari ledde Gustav II Adolf en svensk kontingent på härjningståg in i Skåne. Denna blev uppriven under återtåget och medförde bekymmer för befolkningen i västra Sunnerbo. Bl a brändes prästgården i Odensjö. Bonden Päder Månsson i Glamshult var instämd vid tinget år 1614 för att under fejdetiden ha gått över gränsen och till danskarna sålt skinn, hudar, talg, smör och bockar mm. Han försvarar sig med att en överste, Nils Stjärnesköld, givet honom order om detta samt att köpa krut, bly och salt. Rätten avvaktar ett utlåtande från översten, vilket inte återfunnits. Det kan inte ha varit helt enkelt att bo vid gränsen.⁴

Även om Sunnerbo blev förskonat från direkta krigshandlingar mellan 1613-1644, så var det knappast lugnt efter gränsen. Men om detta vet vi föga. I februari 1644 brakade det loss, när fältmarskalk Gustav Horn mönstrade 10 600 man i Värnamo och tågade mot Skåne. Striderna kring gränsen gick inte alltid "de svenske" i händerna inte minst för att snapphaneverksamhet störde förbindelsen mellan stridande förband och tross. I härads dombok relateras få händelser från Vrå, med anknytning till "för leden danske feydetyd". Det gäller en år 1648 stulen häst från Singeshult, där bl a en dragonkorpral döms att ersätta hästägaren. Vid samma tid bortrövades Nils i Hyhult av "Jutarna". Dessa krävde lösen varvid Nils' hustru bl a samlat ihop en del "fäa". I Hyhult fanns dock en del legokreatur från Singeshult, vilka införlivades i ersättningssumman. Nu krävde och fick Peder Ottosson i Singeshult betalt för dessa legonöt efter "ährlige mäns redhelige wärderingh". I Vrå hade man enligt domboken år 1650 under flera år insatt

"een hoop odugelige åboer och knecktar", vilka totalt misskött hus och gärdesgårdar. Möjligen förskonades socknen från svårare härjningar, då en separatfred ingåtts mellan Veinge i Halland och Odensjö/Annerstad på den småländska sidan gränsen.⁵ Men vid hösttinget den 22 november 1658 begär bönderna i Ormhult, Abbeshult, Ryd och Gunnalt nedsättning av skatten eftersom de dels vid förra danska fejden blev "illa röffadhe och utplundradhe" av fienden och nu av eget krigsfolk blivit "gästade". Det verkar som om armén vid den ovan nämnda marschen mot Halmstad föranlett en del problem. Bl a har man rivit ner gårdsgårdar, vilka säkerligen använts till ved. Så tycks fallet ha varit vid Sunnervrå hösten 1657. Där byggdes då också förskansningar vid Krokån. I Annerstad hade armén farit så hårt fram, att rätten beordrade skogsägare inom Odensjö gäll att hjälpa till med gårdsgårdsvirke. Man kan för sitt inre se den förtvivlan en bonde i Lidhult kände, när han kom inför tinget år 1658. En överste hade lagt in tolv karlar med hästar i hans gård. Dessa skulle han förse med mat och foder under 17 dagar. Blev det något kvar i visthusboden?

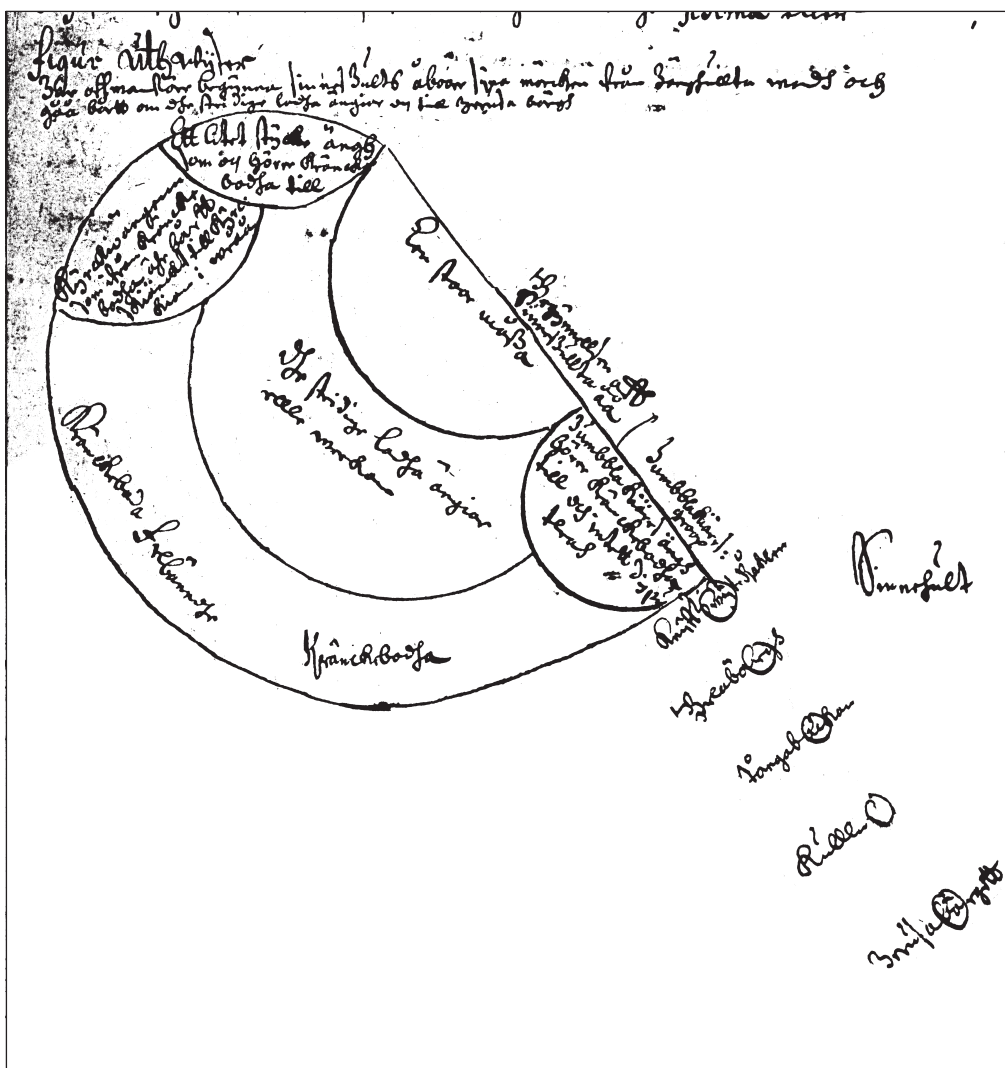
Utan omfattande efterforskningar är det svårt att veta vad knektutskrivningarna denna tid kan ha betytt för "välfärden" i Vrå. År 1623 "dömdes" i varje fall sex yngre män till knektar, varav tre i likhet med Peder Svensson i Ljunghult var skattebönder. Bengt Andersson i Össjöhult antecknades som skomakare, medan hans granne Peder Larsson i likhet med Gudmund Larsson i Ljushult uppförs som dräng. Relativt svarade denna åderlåtning säkert för 10% av den vuxna, arbetsföra manliga befolkningen. Återkom denna utskrivning med täta mellanrum blev det kärt för de hemmavarande. När man från Gunnalts sida sökte nedsättning i skatten år 1632 från ett helt till ett halvt mantal, sägs att ägorna är så ringa att ingen kan föda sig på dessa. Anledningen till förfallet var, att den ene bonden efter den andre blivit utskrivna och aldrig återkommit. Änkorna hade inte klarat att underhålla hus och gärdesgårdar. Allt var slaget i spillror. Nu krävdes dels fyra års frihet från alla skatter tillsammans med en förmedling om hemmanet inte skulle bli liggandes öde.⁶

Efter Roskildefreden år 1658 blev riksgränsen länsgräns. Även om det periodvis blev lugnare så var det oroligt eller osäkert vid denna under hela stormaktstiden. Skåne återerövrades 1676 och en dansk armékår gick mot Halmstad. Den senare slogs ut av den svenska armén, som i ilmarsch passerat Sunnerbo eftersommaren detta år. I oktober mönstrade Karl XI cirka 12 000 man i Hamneda inför det kommande slaget vid Lund. Detta fick säkert bönderna i Vrå känna av då inte minst snapphaneverksamheten blev omfattande. Domboken under åren 1677-1680 innehåller flera blodiga skildringar av fasttagna snapphanar, vilka steglats och fått sina huvuden uppsatta på pålar. En skogsdelningshandling upprättad år 1782 i Össjöhult innehåller lokalnamnet *Stäglaböke*, vilket säkert är ett minne av denna "verksamhet". Av ett antal triviala slagsmål och andra vardagliga tingssaker, där officerare är inblandade, verkar det som om även Vrå ingick i en militariserad zon under åtskilliga decennier. I varje fall fanns här ett militärläger av något slag. År 1678 är en fänrik anklagad för dråp i Vrå. En okänd kvinna hade vid kyrkan stulit hans häst med sadel och betsel, tillfångatagits samt slagits i järn. Hon hade under oklara omständigheter återfunnits död på en åker. Samma år har en major slagit en kaptenshustru från Bjerseryd i huvudet utan att blånad eller blodvite uppstod. Också det utanför kyrkan. Indelningsverkets införande får en hel del konsekvenser, vilka jag dock förbigår. När den tyskfödde sekundlöjtnanten vid Smålands kavalleriregemente Lorentz Ellert år 1711 inkvarteras i Vrå med angränsande socknar uppstår problem. I strid mot gällande reglemente pressar han allmogen på hö, havre, pengar samt mat och dryck. Han döms vid ett extra ordinarie ting i Vrå, men då saken hänsköts till högre instans har ärendet inte följts. Ett par år senare anklagas allmogen i Vrå för att ha försummat kallelse till skjutsning, när en kontingent soldater marscherade från Traryd till Markaryd.⁷ Det anförda ger måhända en vision av de svårigheter det en gång var att leva i en militärstat speciellt på gränsen till "nyförvärvade" och ännu icke försvenskade provinser. Hur man upplevde att få soldater av

olika grader inkvarterade i hemmen är svårt att föreställa sig.

Krigen hade rader av andra konsekvenser. Brist på folk medförde att åkerbruket försumrades och förstärkte sannolikt de missväxter, som med vissa mellanrum drabbade trakten. Krigsmaktens omättligen behov ledde till höjda skatter och uttag, vilket bidrog till att fattigdom och elände bredde ut sig. Såväl folk som få blev lätta offer för mikroorganismer. Ett flertal pester grasserade. Det finns dessvärre inga hållpunkter när det gäller att bedöma hur befolkningen i Vrå drabbades. År 1672 var det en "märkelig" missväxt och en besvärande boskapssjuka, vilket ledde till att sju hemman i socknen fick någon "Lindring och Tillgiff uti dess Uthlagor". Ett decennium senare blev häradsallmogen tillsagda att ha sina hundar bundna i de byar där den häftiga fäsjukan grasserade, så att de inte skulle dra omkring död boskap. Om det är en likartad pest som ligger bakom att Per i Emmeboda år 1693 får erlægga en mindre summa till kapten Knut Persson, är svårt att veta. Den senare hade av den förre köpt en stut, som "död blefwen". Här avslöjas något annat, nämligen att en inkvarterad officer köper boskap, som lämnas i "gräsgång" hos den säljande bonden.⁸

Med början av 1660-talet dyker det upp en del ödejordar eller ödelotter i Vrå socken. Uppenbart är pålagorna så höga att allmogen i en del fall inte finner det lönt att bruka sina hemman. Om kronohemmanet Sunnervrå sägs 1666 att det kom i ödesmål under sista ofärdstiden, där det egna krigsfolkets gästning tydligen varit värst. Nu var taken nedfallna i stugorna och väggarna till ladugård mm mest uppruttna. Ingen vill upptaga hemmanet då det ligger på oduglig, mager (skrin) mark ibland mossar. Drygt ett årtionde senare antecknas delar av fem hemman vara öde i bemärkelsen att de inte är brukade. Den mest innehållsrika handlingen rörande ödesmål härrör från en syn av ett skattevrak i Kråkshult år 1697. Det hade då legat öde i sex år. Åkern var helt övervuxen av "aspeteelningsar och Liung". Den senare arten hade också ockuperat ängen tillsammans med en massa buskar. Misären hade uppstått

Figur 16. En twist om en slätterväng mellan Singeshults och Kränkebodas åbor gav upphov till ovanstående skiss. Den infördes i Sunnebo härads dombok den 4 juni 1674. Fredband är gårdsgård, en weke en långsträckt slättermark och en räck en rullstensås. På nästa sida finns en "översättning".

genom alltför höga skatter. Åborna hade blivit så "oförmögne och utfattige att de måst qvittera huus och hem och fly till Skähne med Tiggare Stafwen". De hade inte återkommit.⁹

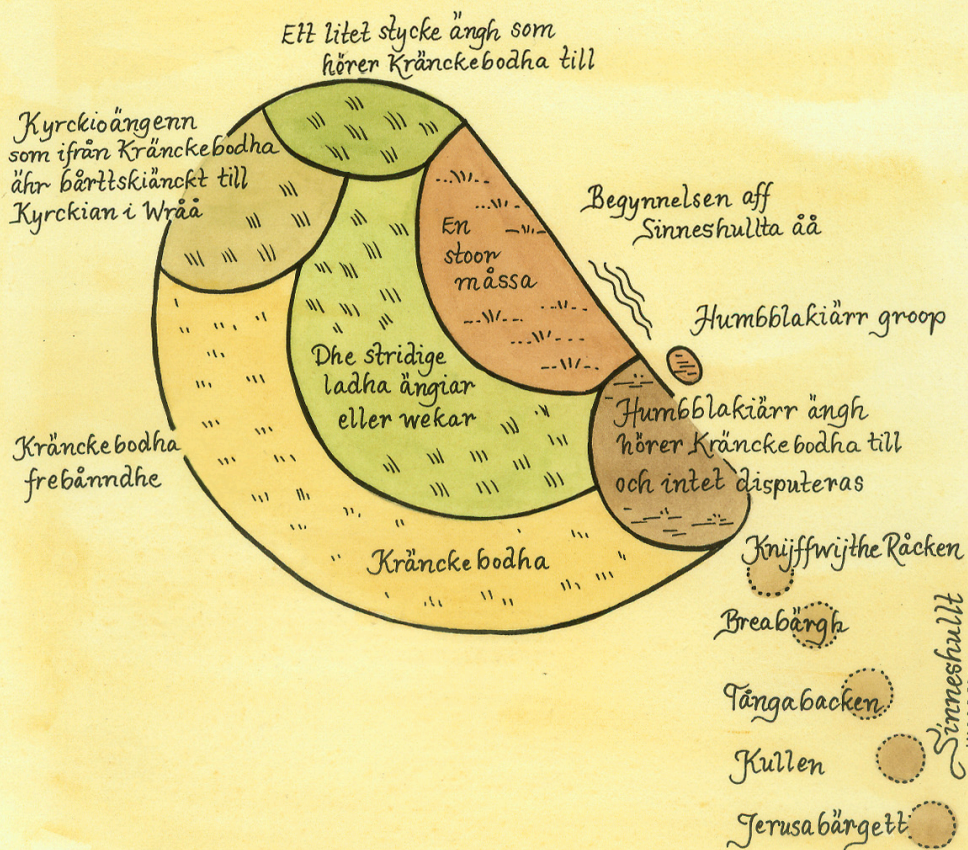
Jordäandet

1600-talet har med skäl kallats adelns århundrade. Vid dettas begynnelse fanns inom frälseskrået cirka 440 vuxna män ett antal som ökade till

2 500 vid dess slut. Ett ursprungligt antal ätter om 170 stycken steg till följd av nyadlande till 800 släkter. Ståndet kom helt att dominera såväl statsförvaltningen som krigsmakten. Kronans intäkter stod aldrig i proportion till dess utgifter, vilket ledde till att man m l m drev krig och annan verksamhet på kredit. En finansieringsväg var att låta välbärgade ståndspersoner låna ut pengar till staten mot att de för viss tid fick

Här offwanförr begynna Sinneshullts åboer sina
mercken från Härshullta madh ooh gå bortt om
dhe stridige ladha ängiar och till Jerusabärgh

uppbära arrendeinkomster från kronogodset eller ta upp de statliga räntorna från skattebönder. Detta ledde till att ett fåtal adelspersoner i mitten av århundradet behärskade 60% av det samlade mantalet. En halv procent av rikets innevånare njöt av överskottet från över hälften

av den odlade jorden. Hur avspeglas nu detta skeende i Vrå socken?

I t ex 1581 års jordebok är samtliga gårdar uppförda under rubriken Skatta Bönder. Två undantag finns. Våkön och Humlekulla är skatteutjordar, d v s sannolikt avstyckningar

från stamhemmanen, där i varje fall det förstnämnda är under eget bruk. Till detta kommer kyrkans landbönder i Sunnervrå, Slättevå, Vrå och Stråhult. Smedjeströmmen i Vrå har fått en egen rubrik. Här är inte platsen för en närmare analys av ägoförhållandet inom alla gårdar. Men med tiden uppförs alla kyrkohemman inklusive smedjeströmmen som "Crono", d v s staten betraktar dessa som sina helt i linje med Gustav Vasas ursprungliga indragning av kyrkogodset. Smedjeströmmen har uppenbart legat inom det senare. Frälsejord saknas helt.¹⁰

Ett antal företeelser kan förklara det följande händelseförloppet. En gård, vars brukare inte kunde betala sina årliga skatter under tre på varandra följande år, fick gå ifrån denna. Hemmanet blev skattevrak och övergick i statens ägo. Denna kunde därefter sälja hemmanet till annan person för ett belopp som motsvarade sex årsavgälder. Alternativt kunde en kronobonde anskaffas och vilken var villig att betala den stående skatten. På all skattejord fanns dock en bördsrätt, vilken innebar att bruket först måste hembjudas till släktingar. Men det var sällan någon sådan hade några kontanter för inlösen. Nästa företeelse var adelsståndets tillväxt och de privilegier detta fastställde åt sig själva. Det blev från 1640-talet våldsamt populärt att inrätta nya säterier. Om sätesgården, där godsägaren förväntades bo, var väl bebyggd, åtnjöt alla hans ärvda, inköpta eller förlänade gårdar inom den s k frihetsmilen skattebefrielse. Till detta kom att inga bönder eller tjänare kunde utskrivas till krigstjänst. Då kriget, som ovan påtalats fördes på kredit, övergick då och då rätten till kronans skatteuppbörd till annan. I jordeböckerna uppförs en sådan gård som skattefrälse. Det torde i ofärdstider ha varit relativt enkelt att höja avgifter samt därigenom m l m provocera fram skattevrak. När ett sådant var för handen kunde man erbjuda bördsmännen ett mindre belopp för att de avstod från sin förköpsrätt.

Från Pommern kom år 1603 Mårten Wewitzer till Stockholm och etablerade sig som handelsman. Han blev mycket framgångsrik i sina affärer och antog namnet Rosenstierna, när han år 1630 adlades. Han var bl a riksrentmästare år 1633.

Två av hans söner, Bo och Olof, födda 1636 respektive 1638 kom att få viss betydelse för Vrå socken. Den 4 juli 1649 avyttrade kronan sin skatterätt till de flesta gårdar i Vrå till bröderna Bo och Olof Rosenstierna. Vid denna tidpunkt var fadern död och sönerna minderåriga. Den förre blev med tiden kommerseråd, medan Olof "lefde utan tjänst", d v s aldrig hade någon statlig befattning. Gårdarna eller snarare deras avkastning utgjorde kronans likvid för egendomen Rörstrand i Solna socken, som man köpt av sterbhuset Rosenstierna. Bo Rosenstiernas svärfar bytte år 1666 bort ett mantal Ljunghult som då övergick till kronan. Olof Rosenstierna inrättade år 1668 ett säteri i Odensjö socken (Röshult), varifrån godscomplexet skulle administreras. Året efter köpte han ut brodern. Per helt oförmedlat hemman betalade Olof Rosenstierna drygt 200 daler silvermynt, vilket ungefärligen i värde motsvarade 20 tunnor råg. Han har inte bott på Röshult, som utdömdes 1679, sannolikt för att det inte var ståndsmässigt bebyggt. Vid reduktionen 1683 indrogs Vråcomplexet till kronan. Omkring en tredjedel av gårdarna indelades vardera på kavalleriet respektive infanteriet. Resterande antal behöll staten.¹¹

Bröderna Rosenstierna börjar år 1661 agera på Sunnebo häradsting. Detta år var några gårdar i Vrå öde. Uppenbart är många skattefrälsebönder utfattiga och mäktar inte betala sina utlagor. De sitter dock kvar på sina hemman, vilka de enligt protokollen vägrar att bruka. Herrar Rosenstierna försöker få tingsrätten att döma dem till skattevrak, samt genom tinget få lösa ut bördsrätten. En dom i maj 1665 visar att bönderna trilskat och inte infunnit sig vid rätten. Gårdarna i Vrå döms till frälse och bönderna får böta för att icke ha hörsammat kallelser till tinget.¹²

Vråcomplexet sköttes av en fogde. Huruvida denne eller hans medhjälpare for hårt fram med de nya frälsebönderna är omöjligt att avgöra. År 1665 kom ett mål inför tinget, där det visar sig att en bonde i Abbeshult blivit anklagad för lägersmål med en piga. Kaptenen "manhaftigh Bengt i Hyalt samt Jon Spyk", båda i Bo Rosenstiernas tjänst, föranstaltade på ryktet om detta lägersmål en privat rättegång i Vrå. Därvid

hade de gjort "een träklamp och satt på händerna på pigan, lyka som handklofwar och således olagligen fångslat henne". När saken kom upp på tinget blev båda de anklagade befriade från beskyllning om lägersmål. Vilket straff kaptenen och fogden fick har inte kunnat utrönas, då saken hänsköts till hovrätten.¹³

År 1673 anklagas Olof Rosenstierna av sina bönder i främst Vrå för att han krävt allt för höga skatter, långa skjutsningar samt omfattande gästning. I det senare fallet kom Rosenstiernas karlar med sina hästar och låg över i fyra dygn i stället för stipulerade tre. Deras "foorhästar" åt upp allt vårhö. Hela Vrå socken riskerade att bli ödelagd, vilket var Kungl. Maj:t till stor skada. Av domen visar det sig att bröderna Rosenstierna tillskiftades hemmanen oförmedlade av drottning Christina som vederlag för Rörstrand. Oavsett att, som bönderna uttryckte det, de njutit av lindring i skatten under fem konungars tid, så skulle de nu utgöra hela jordeboksräntan. De hade dock av sina frälseägare som kompensation för att dessa tog ut hela skatten fått befrielse från utskrivningar. Dessutom hade de fått lindring i skjutshållet genom att rotarna fick omfatta 20 bönder. (Antalet i ordinarie rotar anges inte). Rätten fastslår efter tre år och en så vitt jag kan se, mycket gedigen genomgång av gällande författningar, att Olof Rosenstierna varit i sin fulla rätt till de uttaxeringar han gjort. Bönderna får böta för att de kommit med grova beskyllningar.¹⁴

Det förekom också under 1670-talet tvister mellan Vrås komminister och Olof Rosenstierna om strömmen i Krokån. Den kom efter ett antal ting att tillföras kyrkan.¹⁵

Efter reduktionen år 1683 blir hemmansbrukarna i Vrå för några decennier kronobönder. Successivt med början år 1719 löser dessa tillbaka förfädernas skatterätt. Processen pågår under lång tid.

Utöver herrar Rosenstiernas verksamhet i Vrå kan nämnas att även en annan lågadlig familj var inblandad i dessa fastighetsaffärer. År 1635 adlades assessorn i kammarrevisionen, Peder Aronsson. Han antog namnet Törnsköld. Det är obekant hur och var han byggt upp en för-

mögenhet. Men i varje fall gjorde han "kronan ansenliga försträckningar och penningförskott", vilket ledde till att hans hustru eller dotter Christina Törnsköld år 1649 tillskiftades tolv mantal i Sunnerbo varav två i Vrå socken (Hyhult och Singsjö). Det har inte gått att utröna, när kronan reducerade dessa gårdar. Men gången verkar vara helt parallell med den som ovan beskrivits rörande släkten Rosenstierna.¹⁶

Adelssläkternas närvaro i Vrå utlöser ett stort antal tvister. Bakgrunden tycks i de flesta fall vara att bröderna Rosenstierna inkrävt full skatt enligt det oförmedlade mantalet, något bönderna inte måktat. Många gårdar blir periodvis öde. I en tvist om en äng mellan Singeshult och Kränkeboda år 1674 visade det sig att de två gårdarna i den förra byn hade olika arealer. Detta berodde på att en bonde i Singeshult som förräntning på ett lån tillskansat sig rätten till årlig slåtter på denna äng, som ursprungligen tillhört Kränkeboda (se figur 16). När nu avgälderna till Olof Rosenstierna skall betalas är det nödvändigt att bönderna får lika arealer att bruka. En snarlika tvist uppstår mellan Våkön och Håknehult år 1676. Skattebonden Johan Håkansson i den senare gården hävdar att Våkön upptagits ur Håknehult, vilket också rätten accepterar, då några gränsmärken inte fanns på utmarken mellan dessa. Nu anser Johan Håkansson eftersom han tydligen krävts på arrendeavgifter motsvarande ett helt mantal, att han bör få tilläggsarealer från Våkön alternativt att han får nedsättning i skatten. Häradsrätten finner att de mot bakgrund av gällande lagstiftning inte kan agera i detta fall.¹⁷

De är en omöjlig uppgift att bedöma ofärdstidernas effekter på naturen i Vrå socken. De plågor befolkningen fick utstå ledde säkerligen till att denna periodvis minskade. Men det bör i många fall ha kompensats av den militära närvaron. Sammantaget krävde folk och få resurser från omkringliggande marker. Så snart trupper var på marsch skulle de förses med mat, ved och hö. Domboken är påfallande tyst när det gäller bränder av olika schatteringar. De enda som omnämnas är nedbrunna gårdar. Redan i jordeboken 1632 antecknas att Ljunghult och Hästhult

*Ljunglie ur Vrå hembygdsförenings samlingar.
Maj 2011.*

nedbrunnit av våld. När man då noterade att såväl Singsjö som Abbeshult var husfattiga, går det även här att tänka sig effekter av äldre bränder. I april 1679 brann med några dagars mellanrum Ljunghult och Mäste, varvid åborna sökte lättnad i sina utlagor. År 1690 visade elden upp sig i Bjerseryd. Drygt ett decennium senare (1702) kom den röde hanen loss i Ormhult. År 1716 var det dags igen då inte mindre än tre gårdar i Ormhult lades i aska. Inte heller denna gång gick orsaken att fastställa.¹⁸

Det är lika omöjligt, att avgöra i vilken utsträckning *väderlek* och *naturkatastrofer* bidrog till det i vissa fall miserabla tillstånd som tycks ha rått i Vrå under delar av stormaktstiden. I perioden 1350 till 1850 inträffade den s k lilla istiden. I norra Europa var det speciellt kallt under åren 1590-1610 och 1690-1710. Sunnerbo drabbades år 1666 av en svår missväxt,

då i vissa gårdar all boskap dog. Man fick baka bröd på halm, agnar, nässlor osv. Därtill var det en svår brist på salt. Vi vet av domboken att ekar och bokar förfrös år 1709 samt att svåra stormfällningar inträffade vid denna tid. När man på hemmanen i Mäste, Vrå, Slättevå, Sunnervå, Ljushult, Hästhult, Åkerbergshult, Bjerseryd och Kränkeboda med stor kostnad våren 1720 "besådt sine åkrar och till samma utsäde fördiupat sig i gäld och skuld" föll en hagelby. Säden blev alldeles avslagen och intet gick att bärga. Åborna blev helt utblottade och kunde inte betala sin skatt. De anhöll nu hos kronan om hjälp.¹⁹ Det är självklart att sådana händelser bidrog till eländet. Men dessa notiser med flera här icke nämnda ger ingen möjlighet till helhetsbedömning.

Svedjning, ljungbränning och skogseldar

När statsmakten år 1620 till följd av upprustningar började beskatta boskap och utsäde får vi plötsligt genom alla längder goda möjligheter till inblickar i dåtida jordbrukssamhälle. De mest tillförlitliga taxeringarna genomfördes år 1621. Märkligt nog saknas utsäde från svedjeland i Sunnerbo härad, medan man hos grannen i öster, Allbo, fann att i vissa socknar hade hälften av gårdarna svedjor. Kan det vara så, att man från myndigheterna inte vågade sig på denna beskattningsform i det viktiga gränshäradet? Det finns en notis i domboken från 1616 där en frälselandbo uppmanar allmogen att säga nej till tionde från rågsvedjor, vilket möjligen pekar i denna riktning.²⁰ Denna tystnad beror knappast på att man inte svedjade utan på något annat. En förklaring är att centralmaktens representanter såg svedjandet som något positivt, då det regelmässigt var ett led i uppodlingen. Först när metoden började konkurrera med bergsbruket svängde attityderna. Restriktioner infördes i lagstiftningen 1647 och 1664. Men detta var knappast aktuellt i Sunnerbo. Under 1630-talet började en skogsstat med jägmästare, hejderidare och skogvaktare att organiseras. De hade till uppgift att kontrollera lagarnas efterlevnad. Då en del av tillsynsmännens löner utgjordes av utdömda böter, är det inte förvå-

nande att förseelser mot skogslagstiftningen under andra hälften av 1600-talet blir vanliga. År 1690 kompletterades förordningarna med ett skogseldsplakat, vilket bl a innehöll säkerhetsbestämmelser vid svedjning. Innan sådan företogs skulle marken besiktigas. Det är därför de första omnämningarna om svedjeländ kommer i Sunnerbo härad i mitten av 1690-talet. Vid hösttinget 1694 förordnas ett par nämndemän att undersöka hur stora arealer man årligen kan svedja på fem hemman i Lidhult. Året efter får de gå eller rida till Odensjö i samma ärende. Men Vrå finns inte med i detta sammanhang. Saknade man här svedjeskog?

Förordningarna för att undvika skogseld mm läses ofta upp på tinget. Så var fallet 1697, då allmogen blev upplysta om vilka böter, som utgick när bärande träd skadades av eld.²¹ Dåtida svedjeländ var små. Vid utsynning år 1703 av furuskog lämplig till svedjning inom två skogelag i grannsocknen Odensjö var medelarealen drygt ett skäppland eller cirka 1 000 m². Av detta protokoll framgår också att man svedjade för att överföra annan mark till äng. Några triviala mål som att häradets skogsvaktare försöker bötfälla en "enkehustru" för en svedja, som var större än den som tillätits eller att som i annat fall getter kommit in och fördärvat rågen på en fälla, ger inga möjligheter att bedöma denna markanvändningsforms betydelse eller konsekvenser. Allmänt sett är dock dombokens notiser kring svedjebruk få i relation till vad man vid denna tid hittar i Värends härad.²²

Mål kring *ljungbränning* är mycket ovanliga i Sunnerbo härads dombok. Åren 1703 och 1706 döms dock några personer för att ha förorsakat smärre skogseldar. I ett av fallen anges att ett skäppland (820 m²) skadats. Inget av målen berör Vrå eller angränsande socknar. I Odensjö frikändes ett par bönder från anklagelsen att ha "utsatt eld, och upbränt en liungbacka" på Torserys ägor, bl a för att inget bärande träd skadats.²³

Skogseldar är lika sällsynta. En sådan inträffade dock i Odensjö våren 1693. Det visade sig att kyrkoherden, Hr Johan Austrenius, låtit tända "tvenne fallor, allenast af 4 skäppland i stilla

lugnt väder". Han anklagades nu av skogsvaktaren, Germund i Kånna, för att 12 stycken bokar skadats vid en uppkommen vådeld. Den senare avbrände 800 hektar om nu skogsvaktarens uppgift om en utsträckning av "een Myhl uthi Circumferencer" var korrekt. Enligt uppvisad attest, hade kyrkoherden vidtagit alla mått och steg innan fällorna tändes. En brandgata om 6-7 alnars bredd (cirka 4 meter) hade rensats. Åtta dagar efter det att elden slocknat, uppkom vid midnattstiden en stark storm, varvid elden tog fart. Kyrkoherden hade vaknat, fått tag i en klocka och påkallat närboendes uppmärksamhet. På eldens "hätslighet" gick den dock ej att stoppa. Av de förment skadade 12 bokarna, hade 4 stycken återigen grönskat. Då kyrkoherden enligt rätten inte kunde förneka, att elden gjort stor skada "så uthi dödwyde skougen som 12. st. Boker, icke desto mindre", dömdes han att betala halva skadan. Dessutom utgick ett bötesbelopp om fem daler silvermynt, vilket vid denna tid var lika med värdet av en tunna råg. Det fornsvenska begreppet *dödvider* brukar översättas med bränsle, då det stod i motsättning såväl till timmer som bärande träd.²⁴

Ytterligare ett mål om skogseld skall refereras. Händelsen inträffade sommaren 1723 på Skärvö skog i Torpa socken på gränsen till Vrå. Ett eller möjligen två tunnland brann ned, varvid 24 stycken ekar och bokar skadades. Omkringboende bönder bl a de i Bjerseryd instämdes till tinget av två skogsvaktare och senare en jägmästare. Till en början var det ingen som visste något om hur elden uppkommit. Så småningom, vid det tredje tinget, framkom misstankar om att en soldat som vallat gårdens kreatur var skyldig. Denne hade dock "förfogat sig åt Skåne och Halland at tigga sig födan". Han misstänktes dock ha dött i snön i trakten av Knäred. Men till sommaringet år 1726 hade de nitiska skogsvaktarna spårat upp soldaten Nils Andersson Uggla. Han erkände nu att vid vallgång hade han satt sig ned för att tända sin pipa. Då blev han varse en ko, som gått ned sig i en bäck, rusade upp och glömde att han tänt eld i sin *skördosa* (glöddosa?). Denna glömdes bort och elden hade "liungen itändt". Han dömdes nu att för varje upbränt bärande

träd plantera två nya. Dessa skulle vårdas tills de klarade sig från boskapsbete. Böterna blev mycket dryga och motsvarade i värde 13 kor eller 27 tunnor råg. Då Nils Uggla är en "löös karl och icke orkar botum", kommer han med "corporaliteter att afstraffas", d v s han fick sannolikt ett spöstraff.²⁵

Det går dessvärre inte att via domboken spåra några omfattande bränder under stormaktstiden i Vrå. Jag är övertygad om att såväl svedje- som ljungbränning förekommit och att skogseldar inte varit sällsynta. Men innan uppkomsten av en jägeristat och framför allt en lagstiftning som var tillämpbar, är branden inte synlig. Det är förvånansvärt vilka höga bötesbelopp som utgick vid skador på bärande träd (främst bok och ek i nu nämnd ordning) samt vilken energi skogvaktarna lade i dagen för att få in sin andel i bötesbeloppen. Vanlig skog av tall och gran, vilken i båda de ovan refererade fallen benämns, dödvida skog, hade ytterst ringa värde.

Järn, tjära och pottaska

I jordeboken 1555 uppförs för första gången en järnsmedja i Vrå. Den räntade 15 lispund (125 kg) i skatt. Några år senare noteras kvarn och smedjeström i Hyhult, Abbeshult och Ormhult. Det är dock tveksamt om det förekommit någon omfattande järntillverkning vid dessa. Den förstnämnda järnsmedjan, år 1561 benämnd "Kyrkie Ström", finns kontinuerligt med i jordeboken. Smedjeströmmen ligger öde åren 1567-1574, men några påföljande år uppförs en järnskatt från denna. Verksamheten verkar dock ha legat nere under hela perioden 1581-1620, då den mestadels förtecknas som öde eller under rubriken avkortad. Järnsmedjan i Vrå är visserligen utsatt på häradskartan år 1685. Men den relativa tystnaden kring blästbruket i Vrå under stormaktstiden tyder inte på någon verksamhet. Nutida diskussioner kring teknik, produktion och organisation är livlig, men vare sig resultat från arkeologiska utgrävningar eller uppgifter i enstaka bevarade skriftliga notiser medger en helhetsbedömning. Lars-Olof Larsson har på basis av den ovan nämnda skatteuppgiften från järnsmedjan i Vrå försökt beräkna häradets pro-

duktion av järn kring 1560. Leif Rubensson går en annan väg och skattar via bevarade slaggförekomster en årlig kvantitet. I detta fall kommer han fram till ett medelvärde av 250 kg järn per år och produktionsplats. Siffran är omkring en tredjedel av den förres värden. Båda uppgifterna kan på goda grunder ifrågasättas. Smedjeströmmen i Vrå (eller möjligen smedjeströmmarna) drev exempelvis inte några bälgar året runt utan blott vår och höst. Vi vet inte heller om verksamheten försiggick alla år o s v. Om jag i en överslagsberäkning antar att man producerade 200 kg järn per tillverkningsplats, samt accepterar en 1700-talsuppgift om åtgången av ved och kol, så ger detta ett årligt virkesbehov inom Vrå av 100 m³sk. Denna blygsamma kvantitet kan inte ha betytt någon påfrestning på skogen, alldenstund den kommande verksamheten under stormaktstiden verkar ha varit snabbt avtagande. En i detta sammanhang inte helt ointressant fråga är vilken eller vilka faktorer som medförde att blästbruket försvann. Kan minskade råvarutillgångar i form av sjö- och myrmalm eller virke ha haft någon betydelse? Eller blev konkurrensen från Smålands av holländare uppbyggda järnbruk för stark? Betydde statsmakternas stöd till de senare någonting? En notis från år 1755 påträffad i Kammarkollegiet pekar i denna riktning. Här sägs om smedjeströmmen i Vrå att den i brist på "materialier" inte kan "komma i bruk".²⁶

Tillverkning av *tjära* är i Mellansverige arkeologiskt belagd redan under äldre järnålder. Men ännu har så gamla produktionsplatser inte påträffats i trakterna runt Sunnerbo. Här finns på båda sidor gränsen mellan Skåne och Småland rester av högmedeltida tjärrännor. Vid fornminnesinventeringen i Vrå uppdagades 10 tjärgropar. Sannolikt har tjära producerats vid varje gård. Inga dateringar har skett av inom socknen bevarade lämningar.²⁷ Domboken är hela 1600-talet mycket tyst kring tjäran. Men tillverkning för avsalu har säkerligen regelbundet förekommit. Det kan inte vara en tillfällighet att tjära åren 1607/1608 från Vrå, Odensjö och Lidhult förtullades vid gränsstationerna. Detta lilla överskott motsvarade ungefär ¼ tunna tjära per hemman. Läger man till tjära för gårdens

Rester av tjärframställningsplats inmurad i ett stengärde. Pinnen sitter i ett borrarat hål genom den flata stenen. På denna placerades spåntad tjärved över vilken en gryta lades. Ovanpå den senare eldades. Av värmen började veden under grytan att kola. Tjärna rann så småningom genom hålet ned i ett kärl under stenen. Kränkeboda. April 2011.

eget behov, vilket kan ha rört sig om en lika stor kvantitet samt tar i beaktande att det i snitt fanns två bruk per hemman, så kan den årliga tillverkningen då ha uppgått till 15 à 20 tunnor. Detta har på sin höjd krävt 50 fastkubikmeter ved. Inte heller tjäran bör ha förorsakat Vrås ”fereskogar” något problem under detta århundrade. Nu kunde man också indunsta tjäran genom upphettning till *beck*, varvid vikten halverades. Därmed blev det såväl enklare som billigare att frakta detta ned till kusterna. Dessvärre har Halmstads äldre räkenskaper brunnit upp. Men av ett antal bevarade rådstuguprotokoll från åren 1681-1683 framgår att staden höll sig med en egen ”tiärebrennare och beeksmeltare”. Med viss sannolikhet kom dock delar av tjäran till Halmstad

via kustfrakt. Men protokollet avslöjar också att en bonde från Västbo år 1682 levererat beck av en kvalitet, som ifrågasattes. Beck packades i s k skruvar tillverkade av granbark. Dessa har säkerligen varit förhållandevis enkla att klövja. Detta ”SkruvBeek” ompackades i Halmstad efter smältning i tunnor. Att det eventuellt var lönande att leverera beck över långa avstånd framgår av en domboksnotis från år 1712. Då var två drängar på resa mellan Byarum (Vaggeryd) och Malmö medförande beck och bark i lasten, när deras häst blev skadad någonstans i Sunnerbo. Oavsett att metoden för framställning av tjärved var virkesödande, tyder allt på att denna tillverkning inte kan ha betytt speciellt mycket för tallskogen i Vrå. År 1689 hade ett riksomfattande tjärkompani bildats. Detta fick monopol på handeln, som koncentrerades till vissa orter. Hälsingborg miste sina rättigheter i detta avseende, vilket påverkade möjligheterna för skogsbygdens bönder att byta beck mot salt och spannmål. Tjärkompaniets aktiviteter efter kusten bidrog till att dra ned efterfrågan. Min bedömning blir, att tillverkning av tjära och beck var blygsam inom Vrå vid här aktuell tidpunkt.²⁸

Under den förindustriella epoken utnyttjade man ett salt (kaliumkarbonat), gemenligen benämnt *pottaska* i flera processer. Genom tillsats av denna aska, som hos oss framställdes av lövträd (bok eller björk), fick man en glasmassa att smälta vid lägre temperatur. Ur pottaskan tillverkades tvål och såpa. Vid klädestillverkning utnyttjades saltet till tvätt och som betmedel för att få färgpigment att fästa vid tyget. Från senmedeltid och framåt var efterfrågan på pottaska stor från Hollands och Englands sida. Behovet tillgodosågs från Polen och Baltikum, där Danzig var en stor utskeppningshamn. Till följd av krig och oroligheter försvårades denna handel under 1640-talet. Priserna steg på Amsterdams börs. Holländarna, som då behärskade världshaven, sökte alternativ varvid svensk pottaska år 1649 debuterade på den västeuropeiska scenen.²⁹

I idealfallet var utgångsmaterialet murken bokved. Denna brändes på bål i skogen. Den därefter hopsamlade askan kunde renas på olika

vis. En var att laka ut saltet i ett kärl (potta), därav namnet. Det finns ingen anledning att här i detalj gå in på den för sin tid relativt omfattande organisationen för tillverkning och export av pottaska. Men de olika framställningssätten och de många handelsnamnen bidrar till stora svårigheter att ur produktionssiffror beräkna vedbehovet. Pottaskan dyker upp i härads dombok år 1695. Därefter blir den en följetong under ytterligare ett par decennier. Vid hösttinget 1695 ger landshövdingen ”wederbörande Jägerybetiente” rätt att på några hemman utstämpla ett antal ofrukthbara och ”forhnade Boketrän” till ”Påtaskebrenne”. Gamla boken eller skadade sådana brukar torka i topparna, vilket benämndes att de var *toppfornade* eller enbart *fornade*. De var med andra ord torkande/döende. Inkomsterna skulle i dessa svåra tider användas till kontant betalning av skatten. Bristen på likvida medel var skriande liksom fattigdomen. Skogvaktarna anmodades beakta det långsiktigt hållbara och inte stämpla ut flera träd än att efterkommandes behov tillgodosågs. Fraserna är standardiserade, vilket också var fallet när ett antal hemman i Vrå år 1697 får boken utstämplade på ”Bierseryds Allmennings Skough”. År 1701 ”förunnades” åborna i Abbeshult, Ryd, Ormhult och Kränkeboda till ”Påtaskabrenne” nedhugga så många fornade ”Bokestubbar” som skogarna långsiktigt tålde. Träden skulle dock stämplas med kronans hammare. I några andra fall tilldelades man 6-10 boken per mantal. Av detta kan slutsatsen dras att man maximalt, om alla hemman i Vrå fick utsynning, vilket inte verkar ha varit fallet, så krävde pottaskebränningen ett drygt 100-tal äldre boken per år. Det förefaller vara en beskedlig mängd. Hösten 1708 inträffade enligt jägmästare Rosenbohms skrivelse till häradsrätten en storm varvid de nedfallna träden tillika med sönderblåsta stubbar kunde få utnyttjas till bränning av pottaska. Samma var förhållandet ett år senare, då den ”bekante och starka Kiöllden” skadat ett stort antal ekar och boken.

Pottaskebränning betydde sannolikt ingenting för skogens fortbestånd under slutet av stormaktstiden. I domböcker och annat

kvarlämnat material är handeln med pottaska i gränsområdet mellan Småland och Hallands ganska anonym. Men den förekommer bland exportartiklarna från såväl Hälsingborg som Halmstad. Så det kan på goda grunder antas att vissa mindre askaffärer mellan allmogen i Vrå och borgare i Halmstad ägt rum. Det är något svårt att förstå varför pottaskenotiser under 1690-talet blir vanliga i Sunnerbo härads dombok. Vid denna tidpunkt verkar de tidigare blomstrande affärerna med pottaska ha sett sina bästa dagar. Kan det vara så, att staten först nu lyckades organisera en effektiv skogsbevakning? Hade gerillakriget i gränsbygden tidigare utgjort ett hinder?³⁰

Handel med skogsprodukter

Ett relativt mått på handelsverksamheten kan beräknas från en bevarad tulllängd åren 1640-1641 avseende Sunnerbo härad. Det fanns då tolv gränstullstationer, däribland Abbeshult och Singeshult i Vrå. De två gränsovergångarna mot Skåne i Markaryd och Hallaryd svarade vardera för 25% av det sammanlagda tullbeloppet. Därefter kom Singeshult med 14% och Lidhult med 11%. Trafiken från Vrå ned mot Knäred var inte särskilt omfattande, då man i Abbeshult endast samlade in 3% av tullen. Hela värdet av denna gränstull motsvarade 630 tunnor råg eller 210 oxar alternativt drygt 7 ton smör. Då vi inte vet varifrån varorna kom eller tulltaxan är det svårt att närmare ange, vad denna trafik kan ha betytt. Men om den varierande tulltariffen anslås till 15% och vi antar att huvudparten av varorna kom från Sunnerbos cirka 12 000 innevånare, så representerade handeln ett värde motsvarande 2 kg smör per person och år. Denna sektor får nog vid denna tid mera föras på nöjets konto även om det via kontakter med andra såväl flöt in nya idéer som kontanter till skatters erläggande.³¹

Någon gång kommer skogens djur ut ur skogsbrynet och visar upp sig i domboken. Detta beror dels på att vissa högdjur under sen medeltid förklarades för kungligt regale, dels på gränspolitiken olika bestämmelser. I det förra fallet var det förbudet för allmogen att jaga hjortdjur, ett förbud som varade intill 1783. Det

Oxdrifter passerade regelmässigt Vrå på sin väg upp mot Bergslagen. Handel med oxar inom socknen var säkerligen vanligen förekommande. Akvarell: Annakarin Wennerberg.

blev kännbara straff om man beslogs med att ha skjutit ett rådjur. År 1610 bötfölls en bonde i Lidhult till 40 mark för denna förseelse. Värdet motsvarade en oxe. Några år tidigare (1604) hade Jon Svensson i Håknehult sålt tjädrar till Danmark mot höga överhetens förbud. Men han klarade sig från böter, då han var utfattig. Jägeripersonalen, som delvis fick sin lön i form av utdömda sakören, fortsatte fram till frihetstidens slut, att släpa folk inför rätta för jaktförseelser. År 1702 påträffades ett skadskjutet rådjur i Lidhult på gränsen till Vrå. I målet dyker ett vittne från Kränkeboda upp. Men hans uppgifter underkänns och jägmästaren vinner inte sin tänkta belöning. Några skinn med ursprung i Vrå har inte påträffats i arkivmaterialet. En tvist mellan en skåning (dansk man) och häradsskrivaren i Sunnerbo år 1618 visade att en viss handel med ekorsskinn och skogsfågel då försiggick. Den senare hade beslagtagit 95 ekorsskinn och 7 stycken tjädrar och orrar.³²

Hur mycket intern handel som förekom, får vi aldrig veta. År 1715 klagar en handelsman

hos häradsrätten för att många bedriver så kallat landsköp inom Vrå, Torpa och Hinneryds socknar. Man köper upp oxar, bockar och andra viktualier samt säljer vidare. Häradsrätten följer lagboken och anger straffen för den som inte åtlyder förbuden. Vid fjärde resan, kommer syndaren att förvisas från landet. En tvist mellan gästgivaren i Vrå och borgaren Johan Andersson Palm i Enköping avslöjar att handel med oxar var vanlig. En oxdrift om 27 djur gick genom Vrå norrut, innehållande två stycken inköpta i Emmeboda. Affären hade genomförts år 1714, men tvisten kom upp i tinget först tolv år senare.³³

En virkeskrävande och viktig produkt under förindustriell tid var *salpeter*. Den blandades med svavel och träkol till krut. Salpetern framställdes ur den urinmättade jorden under stall och ladugårdar. Denna jord förklarades 1649 för kungligt regale. För framställning av ett kg salpeter gick det åt 1,2 m³ ved. Med viss sannolikhet kom tekniken till södra Småland från Göingebygden, där man tidigt lärt sig konsten. Ett stort antal smålänningar organiserades under 1600-talets

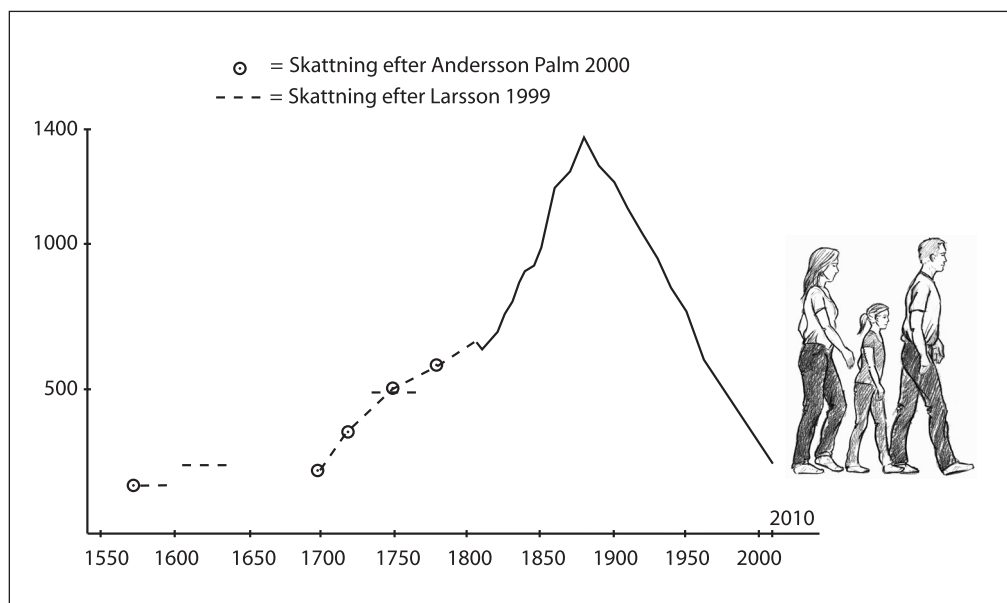
andra hälft i en militärt uppbyggd saltpeterstat. Men det är påfallande tyst kring denna i Vrå socken med omgivningar. Enda gången "det bränns" är när jägmästaren år 1702 anklagar ett antal åbor i Odensjö för olaga bokhygge. De kunde till sitt försvar visa på en tingsdom från år 1700 av vilken framgick att de tilldelats träden för salpetertillverkning. Så sjudning pågick vid denna tid i trakten. Men sannolikt var verksamheten obetydlig.³⁴

Vattensågarnas historia är ännu inte skriven. De äldsta har rötter ned i sen medeltid. Men det är först den tidigare nämnda engelsk-holländska handeln i Nordsjöbäcken som under 1600-talet sätter fart på verksamheten. De tekniska innovationerna kom från Holland liksom i många fall nödvändigt kapital. Utöver de holländska handelsmännen verkar den danska adeln efter Västkusten ha haft sitt finger med i spelet, när det gällde att bygga sågar. Sågarnas uppkomst i Sunnerbo och angränsande områden i Skåne och Halland finns inte dokumenterad. Men i Vrå uppfördes enligt domboken år 1652 en sågkvarn, där en uppdämning fördärvade madängarna för bönderna i Vrå, Sunnervrå och Ljushult. Sannolikt är det samma sågkvarn som 1670 är föremål för en tvist mellan kapten Bengt Nilsson i Vrå och Olof Rosenstiernas fogde. Den förre säger sig ha byggt sågkvarnen. Då strömmen i Krokån tillhörde kyrkan, dyker sågkvarnen återigen upp vid rätten år 1678. Den måtte inte ha varit alltför tekniskt komplicerad, då samme fogde lovar att riva sågen och återställa strömfallet. Mellan ett par bönder i Glamshult och Abbeshult uppkommer en tvist, vilken handläggs av rätten år 1699. Anders Jörenson i den senare gården har inte fått sin "Sågskährarlöhn" och kvarhåller därför fyra stycken kubbar (timmerstockar). Tvisten gäller 72 stycken bräder (6 tolfter). Vid samma års ting kan en såg beläggas i Ormhult, varifrån ägaren Lars Persson med yxa i hand rusar mot sin vederdeloman Måns Persson i Bjerseryd. Men några detaljer om sågen finns inte i detta protokoll. Om det är samma "qwarn" som det tvistas om mellan bönder i Bjerseryd och Gunnalt år 1702, går inte utan detaljerade

undersökningar att avgöra. År 1722 beslagtar stadsfiskalen i Halmstad 47 tolfter bräder, vilka bönder i Femsjö och Odensjö fört till torgs. Bräderna är för korta. Bönderna försvarar sig med att de inte kände till bestämmelserna i en förordning från 1683, vilken stadgar att måttet skall vara 6 alnar. De undkommer denna gång böter. Men diskussionen leder till att allmogen från Odensjö, Vrå, Lidhult och Torpa socknar året efter ingår med ett klagomål till Kungl. Maj:t. De påstår sig med största svårighet ha kört sina bräder 5-6 mil till Halmstad. Aldrig har någon tidigare klagat på dessa. De anholder nu att en del bräder som tagits i beslag fritt får säljas tillsammans med dem som kvarligger vid deras sågkvarnar, allt för att de skulle kunna erlägga sina "cronoutskylder". De lovar att hädanefter rätta sig efter bestämmelserna.³⁵

Jag tolkar de spridda notiserna, som att sågkvarnarna i Vrå var få och små. Några anseliga mängder virke har via dessa inte gått ut ur socknen. Det är dock förvånande att man med förtjänst kunde fara miltals med skrymmande brädläss. Dessvärre finns inga uppgifter om priser, varför det är svårt att avgöra om den brist på virke som framskymtar i rådstugurättens i Halmstad protokoll för åren 1682/83 haft betydelse i sammanhanget. Det är i så fall mindre förvånande att borgmästaren på Halmstads slott år 1664 fick landhövdingens tillstånd att inom Sunnerbos gränser hugga 10 stycken ekar "till hielp att byggja medh". Militär verksamhet skyr sällan några kostnader.³⁶

En del andra träprodukter gick från skogen i Vrå ned till bristområden vid den halländska kusten. Marginellt försvann en och annan träbit åt annat håll. En sådan situation kan anas när de häradsbor, som år 1678 i nåd tilldelades "twänne träen" som ersättning för de vagnar de förlorat i samband med skånska kriget. År 1712 rannsakas en stöld av en vagnsaxel vid Vrå gästgiveri. Året efter upplyser domboken att en vagn försvunnit när generalmajor Schommers tyska regemente rekvirerat skjutsar. Anders Göransson i Abbeshult hade lämnat denna med "sehlar, betzell och töm" till två personer i Hyhult och Kränkeboda. Nu påstår de senare att krigsfolket med våld

Figur 17. Antalet innevånare i Vrå socken 1570-2010.

tagit denna vagn. Anders Göransson tilldöms dock ett skadestånd av de tilltalade. Men på det hela taget verkar handeln med slöjdalster ha varit ringa. Publicerade förteckningar över köpenskapen i Laholm och Halmstad styrker detta påstående. Till ämnesområdet kan föras att häradsborna år 1698 klagar på bristen av hustimmer och gårdslefång. Den "Mangell" på dessa råvaror, som då var för handen, riskerade att ödelägga många ägor.³⁷

Inte heller produkter från boskapsskötseln som smör, talg, skinn och hudar är speciellt framträdande i bevarade notiser i tullhandlingar eller domböcker. Men Vråborna var nödgade att sälja en del sådant för att kunna köpa salt och ibland brödsäd. Dessutom skulle de ha kontanter till skatters utgörande. Halmstad hade svårt att återvinna sin handelsposition efter införlivandet med Sverige. Under 1600-talets andra hälft m l m försvinner hudar och skinn bland utförselprodukter, vilket förklaras med minskad efterfrågan från den västeuropeiska marknaden. Om detta är riktigt, så kan man fundera på vilken betydelse detta fick för boskapsskötseln inriktning i Sunnerbo.³⁸

Behov av åker, äng, bete och skog

Det i särklass största ingreppet i naturen stod den bofasta befolkningen för. Deras vardagliga behov skulle tillgodoses från den närmaste omgivningen. Trycket på naturen var en direkt följd av det antal munnar som skulle mättas. Dessvärre finns inte några exakta siffror över befolkningen inom Vrå socken förrän vid slutet av 1700-talet. Men några rimliga skattningar kan göras, se figur 17. Med stöd av Lars-Olof Larssons beräkningar över Sunnerbos befolkning åren 1571 och 1627, torde allmogen i Vrå ha bestått av 170 respektive 240 personer vid dessa två tidpunkter. Den årliga tillväxten var 6 promille. En på basis av dessa storheter skattad befolkning kring i mitten av stormaktsperioden (1680) landar på 300 personer. Jag accepterar denna nivå för ett antal överslagsberäkningar, väl medveten om osäkerheten i flera ingående utgångsvärden.

Ved krävdes till uppvärmning och matlagning, virke till byggnation av en mängd hus och till uppförande av gärdesgårdar. Dessutom behövde man råvaror till en mängd trädetaljer. Tyvärr finns inga tidiga förbrukningssiffror till-

Tabell 1. Sammandrag av boskaps- och utsädeslängden för Vrå socken år 1621. Överföringstal till kreatursenheter efter Lagerstedt 1942. Stavningen normaliserad. Källa: RA, Kammararkivet.

	Hästar	Oxar	Kor	Kvigor stycken	Får	Getter	Ris- bitar ²⁾	Svin	Utsäde- tunnor	Kreaturs- enheter
Jöns i Bjerseryd	2	6	32	13	8	26	8	6	8	54
Gunne i Hästhult	1	8	12	6	16	14	4	5	4	29
Anders i Hyhult	1	4	10	2	17	8	1	2	5	19
Anders i Glamshult	2	6	14	4	24	13	3	3	4	30
? i Singeshult	4	8	19	12	60	14	3	12	6	49
Jöns i Kränkeboda	2	6	15	5	19	23		2	3	31
Jonn i Singsjö		2	5	2	10	7		4	3	11
Jonn i Håknehult	1	6	7	2	8	14	1	2	3,5	18
Hans i Broddhult	1	6	9	3	8	12	1	1	4	19
Nils i Åkerbergshult		4	9	1	3	14	2	5	3	16
Nils i Ljushult	2	11	19 ¹⁾	4	15	32	4	4	5	41
Inhyses i Broddhult		2	3		4					5
Nils i Mäste	1	4	10 ¹⁾	4	11	10		4	5	20
Sven i Kråkshult	2	7	8	5	17	18		7	4	25
Anders i Ljunghult	1	6	13 ¹⁾	2	16	44	5	4	6	28
Nils i Abbeshult	2	8	23	5	14	18		6	8	41
Anders i Ryd	2		9	1		9			3,5	13
Gudmund i Gunnalt	1	2	8		20			2	3	14
Hans i Össjöhult	2	8	25 ¹⁾	12	18	24	6	5	4	48
Jöns i Emmeboda	1	6	12	2	17	17		2	6	25
Sven i Emmeboda	1	4	11	1	18	10		4	4	21
Sven i Ormhult	3	12	24 ¹⁾	4	44	34	9	10	6,5	53
Inhyses man		2	1							3
Anders och Jöns i Hjortseryd	1	4	12	8	25	22	1	5	5	27
Nils i Våkön	1	5	6	3		6			2	15
Måns i Sunnervrå	1	8	11	6	8			2	5	25
Lasse i Slättevrå	1	6	15	3	20	6	3	4	6	28
Erland i Stråhult	2	4	12	4	13	13	2	2	6	24
Nils i Vrå	1	2	6	2	3	6		6	4	13
Summa	39	157	360	116	436	414	53	109	127	745

¹⁾ Inkl. en tjur

²⁾ Risbit = ettårig getabock

gängliga. Men i mitten av 1800-talet räknade man med ett husbehov av 3,5 m³ per person. En kvalificerad gissning är att man i Vrå kan ha förbrukat cirka 5 m³sk per person och år i slutet av 1600-talet. Det betyder ett behov av 1 500 m³sk för hela socknen.³⁹ Till detta kommer sedan anspråken på mark för odling och bete. Utgångspunkten för detta blir 1621 års boskaps- och utsädeslängd. I denna förtecknas 29 gårdar. Tillsammans har de 127 tunnor i utsäde. Mot bakgrund av ett visst "skattefusk" samt lite tillägg för svedjebruk ger detta vid ensäde ett arealbehov av 140 tunnland. Ängen är lite svårare att komma åt, då det inte finns några kartor eller andra upplysningar. Men i slutet av 1800-talet var proportionen åker/äng 1:10. Accepteras

detta fanns vid här aktuell jämförelsetidpunkt 175 tunnland åker och 1 750 tunnland naturlig äng. Varje person krävde omkring 0,6 tunnor i utsäde. Sammantaget ger detta ett arealbehov av cirka 950 hektar.⁴⁰

I tabell 1 finns ett sammandrag av längden år 1621. Av de 29 enheterna, var två inhyses. Bortser jag från de senare fanns i medianfallet på varje gård 2 hästar, 6 oxar, 13 kor, 4 kvigor, 16 får, 15 getter och 5 svin eller omräknat 25 nötkreatursenheter. Varje person har krävt avkastningen från minst två kor. Man kan fundera på hur många hushåll som 1621 års längd motsvarade. En sortering på olika förmögenhetsgrupper medger en grov uppdelning i tre delar. Bakom intervallet 11-21 kreatursenheter är det

troligt, att endast ett hushåll döljer sig. Två hushåll bör finnas i gruppen 24-31 kreatursenheter. Sannolikt döljer sig fyra hushåll bakom de stora boskapsflockarna i intervallet 41-54 enheter. Sammantaget ger denna skattning att det inom Vrå år 1621 fanns omkring 60 hushåll. Medianförmögenheten skulle då utgöras av 13-14 kreatursenheter, vilka någorlunda harmonierar med Lars-Olof Larssons samtida beräkningar för Kinnevalds härad.⁴¹ Varje hushåll har då i snitt haft halva det djurantal, som redovisats ovan. Bearbetningar ur boskapslängderna tyder på att man inom Vrå med angränsade socknar hade få hästar, vilket dock kompenseras av en stor mängd oxar. Relativt sett var getinnehavet högt. Huruvida det senare speglar den internationella efterfrågan på skinn och hudar eller var en anpassning till magra beten, är omöjligt att avgöra.⁴²

Vrå socken omfattar exklusive sjöar och vattendrag 13 724 hektar. Härav upptar torvmarker halva arealen. Men eftersom kärren delvis utnyttjades till madslåtter och en stor del av mosslaggarna betades, har jag räknat med att 40% av totalarealen går bort. Då återstår brutto 8 200 hektar. Frändrages åker och äng kvarstår cirka 7 250 hektar. Detta betyder att varje kreatursenhet (d v s i detta fall lika med en ko) hade mellan 9-10 hektar till sitt förfogande. Nu varierar skogs- och ljungebete mycket i produktion och kvalitet. Ett tätt trädbestånd ger lite bete och ett eller annat år efter en ljungränning kan detta vara hyggligt. Ett beteskreatur kan å ena sidan gå på svältbete och klara livhanken, men å andra sidan på ett bra bete gå upp i vikt. Antalet osäkra data i en kalkyl blir därför många. Det finns ytterligt få äldre uppgifter om arealbehov vid skogs- och utmarksbete. I slutet av 1800-talet anges att en ko kunde behöva 2-3 hektar till sommarbete om detta var gott, men ända upp till 10 hektar om det var dåligt. Med dessa siffror i bakhuvudet verkar betesmarken under 1600-talet ha räckt till.⁴³ Till samma slutsats kommer jag, om några sentida uppgifter utnyttjas. En ko på bete kräver cirka 6 foderenheter per dygn. Därest detta pågår halva året blir behovet 1080 foderenheter. Ett skogsbete i Småland avkastade

i 1960-talets början cirka 270 foderenheter per hektar. En enkel division ger till resultat, att en ko då behövde en betesareal om 4 hektar.⁴⁴

Det finns en rad problem med att skatta produktionsförhållanden under gången tid, vilka jag förbigått. En av de mera väsentliga är i vilken grad skogsbränder tärt på virkesförrådet, ett annat olika behov inom det enskilda hushållet. Man arbetade inom ramen för ett självhushåll. Detta innebar att man inte brukade större areal än nödvändigt och inte heller hade flera djur än vad som täckte nödtorften.⁴⁵

Bärande träd

Den relativa frånvaron av uppgifter från Vrå rörande vedkrävande verksamheter som tillverkning av tjära, pottaska och salpeter tillsammans med de få och små sågkvarnarna pekar i riktning mot begynnande skogsbrist i slutet av 1600-talet. Jägeribetjeningen är enbart inriktade på de bärande träden. Från år 1661 och en bra bit in på 1700-talet kan man följa hur skogsvaktare, hejderidare och jägmästare synar ut ekar och bokar. Det förstnämnda året begärde Jöns Nilsson i Gunnalt att "Häigderijdarne" skulle besiktiga några "eekar som för illa skadha åker och äng". Det senare var det vanligaste motivet för utstämpling, nämligen att bärande träd hindrade sädes- eller gräsväxt, där de stod mitt i inmarken eller i kanten av denna. Men det fanns andra "godkända" motiv såsom att laga broar eller kyrktak. År 1680 hade två broar över Krokån vid Vrå och Singeshult blivit "förärfwade" under "förelupne" krigstider. Den sistnämnda bron var 160 alnar lång och den vid Vrå 30½ alnar. Rätten beviljade nu utsyning av 40 respektive 8 ekar. En ek (av okänd dimension) beräknades räcka till 2,4 m av brons längd. Med åren blir utsyningarna flera. År 1704 fick man till "Bohagtyg", d v s till husbehov, sig utstämplade två fornade bokar per helt mantal. Två år senare säger jägmästare Rosenbohm, att i Vrå socken finns ingen annan skog till "bohag och wärktygh", varför varje hel gård får avverka fyra stycken ekar eller bokar. När åboarna år 1707 tilldelades tre odugliga träd per helt hemman, uppmannas de av samme jägmästare att observera

planteringsskyldigheten. År 1723 stämplades 51 stycken träd inom Vrå socken. Majoriteten stod på något av Ryds hemman, där man skulle röja (sannolikt till åker eller äng) och tilläts fälla 30 stycken "risEeker och Boker". I Ormhult fick man till "Botyg", ta ned 3 bokträd osv. Till gästgivaren i Vrå, Jonas Hammar, utstämplades 2 boker till "wedebrand".⁴⁶ Motiven för att få dessa tillstånd är desamma över hela södra Sverige. Antingen hindrar de bärande träden uppodling eller också inverkar de på åkerns eller ängens avkastning. Träd som fälls anges i de allra flesta fall vara undermåliga och kan inte användas till storverksträd av försvaret eller till skeppsvirke av flottan. Det skulle ha varit intressant att veta, dels hur träden egentligen såg ut, dels hur många fall av bestickning, som förekom. Skogvaktarna är kitsliga, vilket beror på deras lönevillkor (se ovan). År 1702 anklagades Per Larsson i Abbeshult för att han med en yxhammare stämplat en bok och sedan huggit ned denna. Den tilltalade försvarade sig med att boken var fornad och att stämplingsmärket tillkommit sedan trädet fallit. Bötesbeloppet var betydande. Normaltaxan tycks ha varit 12 daler i böter för varje nedhugget träd, vilket då motsvarade värdet av en tunna råg. Men häradsrätten sänkte oftast beloppet, då nedhuggna boker eller ekar var innanruttna eller hade andra skavanker. Vid denna tid sakförs och fälls ett flertal bönder från Vrå vid tinget för olaga skogshygge. Ett par år senare anklagar jägmästare Rosenbohm ett stort antal personer i Vrå för att de försummat planteringen av två ekar eller boker efter det att de fått tillåtelse att fälla ett träd. Från sammanlagt 14 byar utgick 42 dalar silvermynt i böter.⁴⁷ Den bild som framtonar är att det kring nästan alla byar fanns mindre hult av ädla lövträd med dominerande bok. Räknas antalet fällda träd samman, blir de inte många. Men om alla fick fälla någon bok om året, så blev det ett visst nötande, då någon förnygring knappast var att förvänta, eftersom betestrycket var hårt. Inte heller torde några planteringar (läs ollonsådder) nämnvärt ha bidragit till skogens återväxt. Ett belägg för den ringa förekomsten av bok och ek utgör det faktum att ollonsvin endast en gång dyker upp i Vrå socken, trots att

domboksnotiser kring dessa är mycket vanliga i Sunnerbo som helhet. År 1698 körde Anders Jöransson i Abbeshult 11 svin till ollonskogen vid Buskhult i Hinneryd (fågelvägen drygt en mil). En fargalt försvann under tiden denna flock gick på ollon i grannsocknen. I skattelägningsakterna från 1690-talet anges dock att bokhult lämpliga för ollonsvin fanns vid en del gårdar.⁴⁸

Vitesförelägganden och skattenedsättningar

Vedbehovet i Vrå täcktes under stormaktstiden ingalunda av bokskogen. De större kvantiteterna togs ur "fere"skogen, d v s tallskogen. Men då denna var en fri nytthet så finns den inte med i några handlingar. Jag bortser då från att statsmakten indirekt försökte ransonera tillgångarna genom att vara restriktiva med tillstånd för svedjebruk (se ovan). Ett tecken på tilltagande knapphet på skogen utgör ett antal *vitesförelägganden*. Vid sommartinget 1695 utsätter rätten ett vite om 40 mark silvermynt för den som utan lov "någon skough hugga eller afföra" från Bjerseryd, Mäste, Hästhult och Åkerbergshult. Förbudet återkommer år 1702 för Mästes vidkommande. Några år senare är det en gränstvist mellan Abbeshult och Ljunghult. Men då inte parterna infunnit sig i rätten (1707) uppskjuts ärendet. Det återkommer inte i domboken, varför några detaljer inte går att redovisa. Året efter beviljades Per Johansson i Kränkeboda ett vitesförbud mot "olaga åverkan uppå des fuhruskough". Periodens sista föreläggande utfärdades för Ryd år 1720. Huruvida några gårdsgårdstvister vid Abbeshult (1706) och Bjerseryd (1715) ytterst går tillbaka på virkesbrist är svårbedömt.⁴⁹

Under perioden dyker det upp ett antal *förmedlingar, skattevrak och ödesmål*. Om en brukare till följd av missväxt, boskapspest eller ökat skattetryck inte kunde betala sin jordeboksränta, så kunde han söka om förmedling, d v s nedsättning av skatten. Denna kunde vara temporär eller permanent. Ett skattevrak uppstod, när en bonde under tre på varandra följande år inte kunde betala sin skatt, se ovan sidan 48. Då övergick gården till kronan. Sedan kunde brukningsdelen ligga öde, varvid en granne

kunde betala *gräsgäld*, en mindre avgift för att beta inägora. Hittade kronan senare någon som var villig, att ta upp jordbruket utgick som regel minst tre, oftast flera *frihetsår*, under vilka man var befriad från skatter och avgifter.⁵⁰ I de flesta fall antecknas alla antydda "transaktioner" i jordeböckerna. De dyker också upp i häradsrättens protokoll, dock inte alltid.

Redan i 1632 års jordebok är minst 15 av sockens 26 hela mantal förmedlade. Därtill är tre gårdar helt eller delvis öde. Tyvärr går det inte att beräkna hur pass mycket det reella skatteuttaget reducerats. År 1661 var Emmeboda, Ljunghult, Håknehult och Össjöhult öde och några år senare förmedlas den förstnämnda från ett till ett halvt mantal. Kronohemmanet Ljunghult förklarades år 1680 vara "skrynt och magert" och av så ringa omfattning att det inte kunde förbättras. Tingsallmogen vittnade om att det sedan urminnes tider varit förmedlat. Tydligt har staten krävt in för hög jordeboksränta. Ljushult låg öde 1692-1695 och Håknehult 1697. Emmeboda ödelades igen åren 1710-1714 och Kränkeboda var öde mellan 1711 och 1713.⁵¹ De flesta hemman figurerar någon gång under perioden som öde eller skattevrak. Mera sällan ges någon uttömmande förklaring eller någon karakteristik. Om Sunnervrå sägs år 1666 att det bl a saknade ollonskog samt låg bland mossar och mager mark. Ingen ville ta upp detta ödesmål till jordeboksräntan utan förmedling. Det trista tillståndet med nedruttnade hus med mera hade förorsakats av det egna krigsfolket. Men det nämns inte på vilket sätt.

En hygglig ögonblicksbild av tillståndet i Vrå på 1690-talet ger ett antal skattelägningsakter. Efter epoken Rosenstierna har militärstaten haft behov av en "genomlysning" av gårdarnas skattekraft. Sammanlagt 13 hemman har besökts, d v s hälften av sockens hela mantal. De är relativt jämnt spridda, varför det är sannolikt att nedan redovisade medelvärden till stor del gäller socknen i dess helhet. Skatten nedsattes i snitt med en tredjedel. Alla hemman utom två (Ljushult, Åkerbergshult) förmedlades. Åkern, som är mycket systematiskt synad in i minsta detalj, uppgick till 5,1 tunnland per gård. På

ängen skördades 21 lass hö, vilket inte så sällan bestod av ljungblandat "Mawall". Detta skulle förslå till att vinterföda 19 nöt och 20 får samt en eller två hästar. Mulbetet var gott på knappt hälften av gårdarna. Sämst var det vid Vrå, Sunnervrå och Åkerbergshult. Endast vid Ryd fanns det lite lövbrott till fåren. Tillgång till näver-, bast- och svedjeskog saknas helt. Däremot finns bokskog på åtta enheter, varvid man vid ollonår kunde föda sina egna svin vid Ljushult, Emmeboda, Håknehult, Åkerbergshult och Ryd. Kråkshult och Håknehult kan av sin "fureskoug" koka tillsammans 3 tunnor beck. I övrigt verkar skogen i relativt dåligt skick. Speciellt var den uthuggen vid Emmeboda, Hjortseryd och Ljushult, där man enbart hade vedbrand till nödtorften. I varierande grad fanns tillgång till gårdsgårdsvirke, medan timmer blott kunde avverkas på Kråkshult och Gunnalt (se tabell 2). Antalet innevånare i Vrå höll sig denna tid kring 200 stycken (se figur 17), vilket betyder att varje person försörjdes av avkastningen från 0,5 tunnland åker samt av 2 kor. Tyvärr ger inte skattelägningsakterna besked om myntsort, varför det är svårt att veta om man krävde värdet av en eller tre tunnor råg i årlig avgäld. Det fanns ett starkt samband mellan dåligt skogstillstånd och stor fårhållning. I snitt höll man inom enheterna Norra och Södra Emmeboda, Hjortseryd och Ljushult 30 får. Motsvarande tal för resterande gårdar var endast hälften (15-16 stycken). Den föreslagna skatten motsvarade i värde 80 dagsverken. Med två hushåll per gård bör skatteuttaget inklusive tiondet ha utgjort omkring 10%.⁵²

Mera uttömmande blir ett antal handlingar om skattlösen från frihetstidens slut. "Hustru Inger Swänsdotter" anmälde år 1719, att hon var "sinnad optaga" 1/8 mantal Hjortseryd, om hon fick ett skäligt antal frihetsår. Denna kronans åtting i byn hade legat öde åren 1717-1719 med nedruttna hus och gårdesgårdar. Åkern låg i linda och ängen var övervuxen med ljung och mossor. På hemmanet fanns "alls ingen slags skog". Häradsrätten ansåg att tre frihetsår var lämpligt, en rekommendation, som underställdes landshövdingen för beslut.⁵³ Skjutsrättaren

Tabell 2. Några uppgifter ur skattdödsbetyg på 1690-talet, då ungefär hälften av Vrå sockens gårdar taxerades. Överföringstal till nötkreatursenheter efter Lagerstedt 1942. Förkortningar m m: smt = silvermynt, tr = tunnor, - = saknas, x = finns.

		Förmedlat mantal ¹⁾	Åker, tunmland ²⁾	Äng, lass	Nötkreatur, stycken	Får, stycken	Hästar, stycken	Nötkreatursenheter	Skatt, daler smt ²⁾	Beteshage	Mulbete, gott	Mulbete, medelm.	Mulbete, dåligt	Näver
Kråkshult	Tre kvarts	5	22	20	16	1	23	15,1	x	x	-	-	-	
Ljushult	Ett	7,3	30	23	40	1	29	22,8	-	x	-	-	-	
Gunnalt	En halv	3,1	14	12	16	1	15	9,2	-	x	-	-	-	
Emmeboda	Tre kvarts	4,1	22	20	24	1	23	15,5	-	x	-	-	-	
Singsjö	Ett halv	8,3	32	29	24	2	34	-	-	-	x	-	-	
Össjöhult	Tre kvarts	6,1	27	26	24	2	31	20	-	-	x	-	-	
Vrå	En halv	4	18	16	12	2	20	15,5	x	-	-	x	-	
Sunnervrå	En halv	4,2	22	17	16	2	22	15,5	-	-	-	x	-	
Håknehult	Tre kvarts	5	20	18	16	1	21	15,5	x	x	-	-	-	
Åkerbergshult	Ett	5,1	22	20	10	1	23	15,5	x	-	-	x	-	
Hjortseryd	Tre kvarts	5	24	22	40	1	28	15,7	-	x	-	-	-	
Ryd	En halv	5	22	20	16	1	23	12,3	x	-	x	-	-	
Emmeboda	En halv	4,1	20	18	16	1	21	12,6	-	x	-	-	-	

	Lövbrött	Bast	Svedjeskog	Bokskog till ollonsvin	Bokskog	Kvarn	Fiske, bra	Fiske, sämre	Timmer	Gärdele	Staver	Vedbrand	Furuskog, beck, tr	Humlestänger
Kråkshult	-	-	-	-	x	-	-	x	x	x	x	x	2	20
Ljushult	-	-	-	x	-	-	-	x	-	-	-	x	-	-
Gunnalt	-	-	-	-	x	x	-	x	x	x	x	-	-	-
Emmeboda	-	-	-	x	-	-	-	x	-	-	-	x	-	-
Singsjö	-	-	-	-	-	x	-	x	-	-	-	-	-	-
Össjöhult	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	x	-	-
Vrå	-	-	-	-	-	x	x	-	-	x	x	x	-	-
Sunnervrå	-	-	-	-	-	x	-	x	-	-	x	x	-	-
Håknehult	-	-	-	x	-	-	-	-	-	x	x	x	1	-
Åkerbergshult	-	-	-	x	-	-	-	-	-	x	x	x	-	-
Hjortseryd	-	-	-	-	-	-	x	-	-	-	-	x	-	-
Ryd	x	-	-	x	-	-	-	-	-	x	x	x	-	40
Emmeboda	-	-	-	x	-	-	-	x	-	-	-	x	-	-

¹⁾ Samtliga hemman taxerades ursprungligen till 1 mantal. Förmedling innebar att skatten efter syn sänktes.

²⁾ Kappland resp. mark/öre omräknat till decimalsystemet.

Per Ottosson förklarade sig vid samma ting vara sinnad att till "Skatte" lösa en kronofjärding i Sunnervrå. Då hemmansdelen var mager och helt saknade skog, så kunde den inte "ästimeras högre" än till 40 daler silvermynt. Per Ottosson kunde således av kronan förvärva gården till ett värde som motsvarade åtta tunnor råg. Till 60 daler silvermynt (12 tunnor råg) värderas 3/8 mantal Össjöhult år 1724. Här fanns en åker om fem tunmland, ängen födde 12 nöt, en häst samt tio får. På hemmanet stod en humlegård

om 20 stänger, medan skogen endast kunde användas till "giärdzle ock wedebrand". Till samma skattdödsbelopp kom värderingsmännen vid syn av en fjärdelspart i Ryd, där timmerskogen var ringa men inga problem fanns att förse sig med husbehovsved.⁵⁴ Periodens fylligaste fastighetsbeskrivning gäller gästgivargården i Vrå. År 1724 kunde denna kronogård lösas till skatt för 20 tunnor råg (100 daler silvermynt). Märkligt nog saknades humlegård och fisket var av ringa värde. Åkern såddes i ensäde med 5 tunnor

Hans Nyman och Hans Frej. De identifierade ett större ljunghedsområde i Vrås västra delar och vilket sträckte sig från Kränkeboda ned till Gunnalt. På den senare fastigheten fanns en tallskog. Mest skog växte öster om Krokån på sträckan Kråkshult ned till Håknehult. Här var t o m bokskogen ”skiön”. Skogen fortsätter sedan ned till Ormhult, sannolikt här och var som vid Åkerbergshult uppblandad med partier av ljung. Det är svårt att veta hur mycket träd eller smärre skogsdungar den västliga ljungheden år 1685 innehöll. Lantmätare Rothman lär inte ha ridit igenom hela socknen utan uppgifterna är åtskilligt schabloniserade. Men klart är att relativt omfattande ljunghedar fanns inom Vrå i slutet av 1600-talet.⁵⁶

Vardagsträtor

Antalet civilmål från Vrå är förhållandevis få i domböckerna under stormaktstiden. Om det beror på att man bodde och verkade långt från tinget eller om man var mindre benägen att träta, vet jag inte. Med blott få ting under året kunde en process dra ut över år, en faktor som säkert bidrog till att man inom socken med tiden förlíktes. Det är oklart om man denna tid hade sockenstämma eller liknande organ för att informellt slita tvister. Målen skiljer sig på intet vis från det som var vanligt denna tid. De ortodoxa prästerna såg till att sabbatsbrott inte begicks. Man försökte hålla pli på folk genom att stävja fylleri och slagsmål. Snatteri och stöld var mindre vanligt, men förekom. Antalet lägersmål är få. Ett pikant sådant dyker år 1716 upp i Kränkeboda, där en rysk krigsfånge är inblandad. Den i detta fall något vidlyftiga kvinnan, Kirstin Swensdotter, som uppenbart varit inför rätta i samma sak tidigare, döms till 80 daler silvermynt. Men eftersom hon (sannolikt) inte har några tillgångar pliktat hon med kroppen, ”8.par Spöo 3 slag af hwart paret”, varefter hon under trenne söndagar skulle sitta i skampålen.⁵⁷ Fylleri, särskilt intill kyrkan verkar ha varit vanligt. År 1707 utsätter häradsrätten ett kollektivt vite för Vråborna, vilka med ”Swalg och Dryckenskap sigh öfwerlasta”, varpå följde eder och svordomar samt slagsmål. När de sedan kom hem, var de otidiga mot hustrur och

husfolk. Nu utsattes ett vite om 40 daler silvermynt för den, som var stökig vid Vrå krog ”och annorstedes deromkring”. Sockenborna borde ”beflyta sig om Nycktert och wackert lefwerne” samt betänka de ”orolige och bullersamma” tider som var för handen.⁵⁸

Antalet trätor kring ägor och rågångar är få. Inte heller verkar våld mellan fattiga och trångbodda personer ha varit vanliga. Någon gång under 1707 hade en getflock tagit sig in på ängen i Kråkshult innan den var bärgad. Ansvarig var hustru Ingeborg Persdotter. Detta ledde till att grannkvinnan, hustru Karin Eriksdotter, som tydligen led oförrätt, gav sig på den förra med en stake och slog henne så att hon blev blodig i pannan, på armen och fingrarna. Utöver att rätten dömde parterna till förlikning och satte upp ett vite i fall sämjan skulle brytas, fick nu Karin böta 3 daler silvermynt för vardera av de tre slag hon utdelat. Detta belopp gick till Ingeborg. Dessutom fick Karin böta 20 daler silvermynt till treskiftes. Bötesbeloppet motsvarade i värde 2½ tunna råg.⁵⁹

År 1727 klagade gästgivare Jonas Hammar inför rätten över sin hustrus, Ingierd Jansdatters, fylleri och dryckenskap. Hon höll på att skövla deras egendom. Nu begär gästgivaren om ett förbud för alla att inlåta sig med någon handel med henne utan gästgivarens vetskap.⁶⁰

En sammanfattande kommentar

Ljungheden hade redan debuterat under stormaktstiden. Men dess omfattning blir fördold liksom orsakerna till dess uppkomst. Trots en låg befolkningstäthet tyder allt på att skogsresursen snabbt avtagit. Men den räckte ännu till för sockenbornas husbehov. Den relativa frånvaron av domboksuppgifter kring olika skogsprodukter till försäljning, utöver avkastningen från kreatursskötseln, pekar mot stor knapphet. Fattigdomen spred sig även till skogsnaturen.

Vrå i perioden 1725-1865

Den allmänna bakgrunden

Professor Eli F Heckscher ansåg i sitt berömda arbete Svenskt arbete och liv, att det moderna

Figur 19. Vrå socken på Assar Rothmans Sunnerbokarta från år 1685. Från Kränkeboda i norr och ned till Gunnalt i söder breder ljungrarna ut sig. Även söder om Åkerbergshult antyds förekomst av ljungparter i tall(fere-)skogens moras. Riksarkivet, Lantmäteristyrelsens renovationsarkiv F23.

Sverige grundlades under seklet 1720-1815. Då kan man spåra de flesta företeelser, vilka sedermera blev av stor betydelse för landets utveckling. Jag har dock i min jakt på ljungheden i Sunnerbo och Vrå valt att betrakta ett något längre tidsspänn från återhämtningen efter det stora nordiska kriget till ständsriksdagens upphörande. Det senare var en följd av en rad m l m revolutionerande händelser inom den ekonomiska sfären.

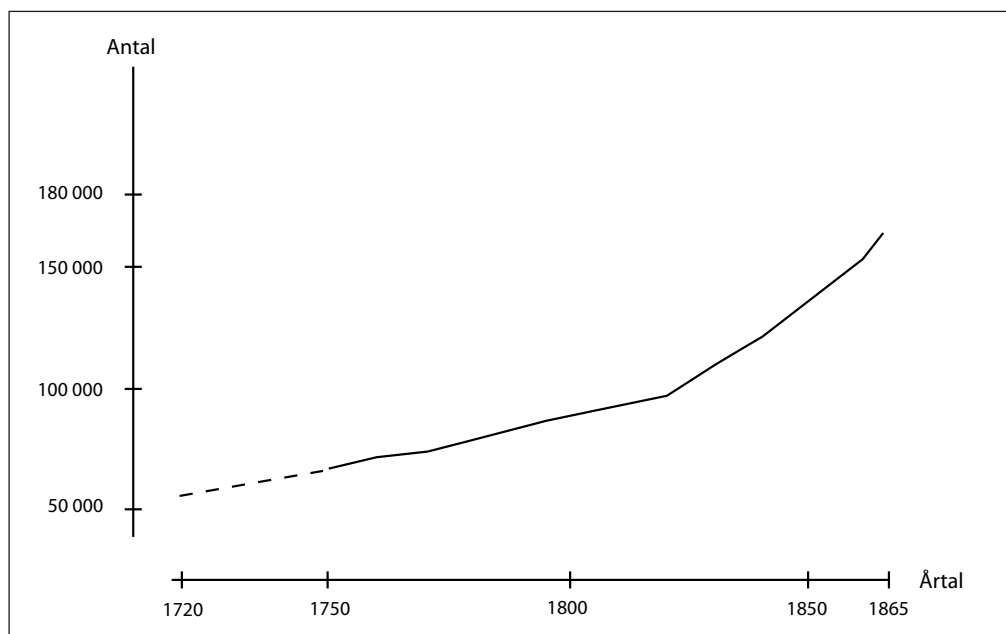
I mitten av 1700-talet uppnådde England total dominans på världshaven. Den samtida industriella utvecklingen, som först påbörjats i Holland, förstärkte den brittiska dominansen. Navet i världshandeln kom ytterligare att koncentreras till Nordsjöbäcken. Utan att gå in på de bakomliggande faktorer som ledde fram till detta, så medförde ett antal uppfinningar att Västeuropa fick ett stort försprång i ekonomisk utveckling. Viktigast var ångmaskinen, som möjliggjorde att en ny energikälla, stenkol, kunde utnyttjas på ett effektivare vis. Detta ledde till uppkomsten av fabriker, vilka i sin tur krävde bättre kommunikationer o s v. Befolkningen i snabbt växande städer och industriorter behövde livsmedel, vilket medförde att jordbruket effektiviserades högst avsevärt. Under epoken får vi se en mängd jordskiften. Införandet av nya växtföljder och grödor tillsammans med konstgödning mångdubblade skördarna. Kreatursaveln gjorde stora framsteg. Jakten på råvaror från Englands, Frankrikes och Hollands sida utsträcktes inte bara till deras växande kolonialvälden utan nådde också vårt land. Även i det fattiga och glest befolkade Sverige blev det möjligt att avsätta nya industritillverkade produkter i utbyte mot stångjärn, trävaror, beck och tjära samt sill.¹

Den fredliga utvecklingen på 1720-talet ledde i Sverige till ett spirande näringsliv. Ett par siffror: Under 40-årsperioden 1680-1721 byggdes i Sverige 48 skepp med en sammanlagd lastförmåga om 5 980 läster. Från 1722 t o m 1764 var motsvarande antal 127 stycken om tillsammans 21 860 läster. Skeppsbyggeriet ökade i omfattning tre till fyra gånger som en följd av en mera fredlig utveckling. Antalet fartyg som angjorde

Göteborg från utrikes ort var under 1600-talets två sista decennier i genomsnitt 112 stycken om året. Under frihetstidens första kvartssekel steg antalet till 271 stycken. Ett hopp fram i tiden till perioden 1840-1864 visar att då angjorde i genomsnitt 1 260 fartyg per år Göteborgs hamn. Tas hänsyn till att de senare var lastdrygare så ökade varuomsättningen mätt i detta mått fyra till fem gånger.²

Centralt bland drivkrafterna står *befolkningsutvecklingen*. I figur 20 återfinns en utjämnad kurva över förhållandena i Kronobergs län mellan åren 1720 och 1865. Bortsett från en del problem med svält och sjukdomar noteras en stadigt växande befolkning under de första hundra åren. Antalet minnar att mätta ökar med 5 promille om året. Orsaken är främst minskade dödstal. Utvecklingen tar ett språng efter 1820, då takten i befolkningsökningen stiger från 5 till 12 promille. Periodvis kan en mindre stegring av födelsetalen noteras i statistiken. Men i huvudsak är det bättre levnadsvillkor som medför att barnadödligheten nedgår samtidigt som medelåldern ökar. Om 1700-talets befolkningsökning hade fortsatt att gälla under 1800-talet, så skulle det år 1865 ha funnits 120 000 personer inom Kronobergs län. Facit blev i stället 163 000.³

En ökad befolkning krävde mat och andra resurser, vilket ledde till nyodling. Denna gynnades av den stora skiftesverksamheten under perioden. En omfattande torpbebyggelse såg dagens ljus tillsammans med en mindre ökning av hemmansklyvningen. I båda fallen möjliggjordes detta av att restriktiv lagstiftning avfördes från dagordningen. När de enskilda fälten stenrensats kunde nya redskap såsom plog och järnharv införas, vilket bidrog till att skördarna ökade. I ännu högre grad blev detta fallet sedan potatisen efter 1820 accepterats och blivit en vanlig gröda. Även om mycket av det som producerades konsumerades lokalt, ledde olika marknadsmekanismer till utveckling av transporterna. Klövning ersattes i inte så liten utsträckning av en nybyggd vagnpark på förbättrade och/eller nyanlagda vägar. I jämförelse med England skedde under den granskade perioden få förändringar i energiförsörjningen.

Figur 20. Befolkningsutveckling i Kronobergs län mellan 1720 och 1865. Källa: SCB 1969.

Den baserades inom modernäringen i huvudsak på muskelkraft. Vattenkraften var betydelsefull lokalt. Den utvecklades dock långsamt och först en bit in på 1800-talet fanns effektivare vattenhjul på marknaden. Inte minst förbättringar inom gjuteritekniken medförde att hjulen kunde göras lättare och stabilare genom att järn ersatte trä. Importen av fossila bränslen främst stenkolk var under perioden låg. På jordbrukssidan var införseln av handelsgödsel negligerbar. Den svenska industriella utvecklingen lät vänta på sig. Men under den granskade perioden fick olika binärningar ett uppsving. Mängden slöjdalster och manufakturvaror ökade markant på marknaden.⁴

Förändringar i Vrå socken

Befolkningsutvecklingen i Vrå socken skiljer sig inte på något vis från den allmänna inom Kronobergs län. Det finns dock få hållpunkter för att beskriva förändringarna mellan 1650-1750 (se dock ovan figur 17). När prästerna vid den senare tidpunkten börjar räkna socknens invånare uppgår de till cirka 500. År 1810

har de ökat till 650 stycken d v s med ett årligt genomsnitt av 5 promille. Därefter börjar befolkningsexplosionen och år 1865 bor i Vrå drygt 1 200 personer. Ökningen mellan åren 1810 och 1865 har varit drygt 11 promille, en siffra som t o m är högre än den som redovisats för länets landsbygd.⁵

Nyodlingsverksamheten inom Vrå socken är i det närmaste omöjlig att komma åt, vilket helt beror på bristande kartmaterial. Men det finns inte någon anledning tro annat än att denna höll jämna steg med befolkningstillväxten. I Jönköpings och Kronobergs län ökade åkerarealen med omkring 70% under 1800-talets första hälft. På gården Djäknebol i halländska Torup var motsvarande relationstal 65% mellan åren 1810-1850. För hela denna skogssocken tycks relationstalet ha legat mellan 70-80%.⁶ Med en rad osäkra antaganden går det att skatta arealutnyttjandet i Vrå omkring mitten av 1800-talet. Då kan omkring 170 hektar ha lagts under plog. Den naturliga ängen har mellan tummen och pekfingeret intagit cirka 1 700 hektar.

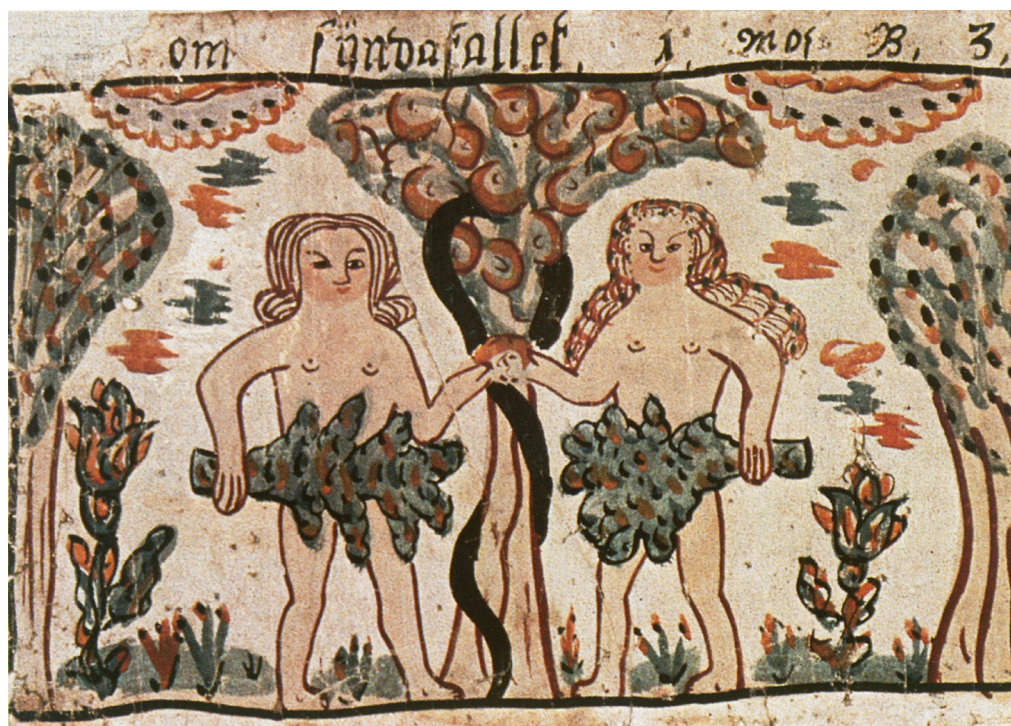
Hemmansklyvningen går med viss fördröjning att följa via jordeboken, vilket jag dock inte gjort. Mer intressant ur mitt perspektiv är dock uppkomsten av torp och backstugor. Vid en inventering år 1737 fanns tre sådana. En i Broddhult var obebodd, medan den i Håknehult beboddes av en gammal utfattig man. Åborna anhöll att han skulle få bo kvar i sin livstid. I en torpstuga under Sunnervrå var en 87 år gammal man sängliggande. Hans försörjning betraktades som en allmosa från socknen. I mantalslängden år 1746 finns exempelvis sex soldattorp plus ett par andra stugor för sockenhantverkarna uppräknade. Enligt uppgifter i Valter Elgeskogs välbekanta avhandling från 1945 ökade *torpanläggningarna* inom Sunnerbo kraftigt fram till 1780-talet, vilket berodde på olika skattemässiga förmåner statsmakterna infört. Därefter avtog takten. Den "anmärkningsvärda" tillväxt, som sedan noterades mellan åren 1815-1840 var en direkt följd av folkökningen. Vrå socken avviker totalt från denna allmänna bild. Här blev det ingen tillväxt av torp över huvud taget mellan de angivna åren. Elgeskog antog, att detta berodde på att bygden var "agrart fattigare" bl a till följd av förekomsten av stora, vidsträckta mossmarker. Han gör dock misstaget att inränga Vrå bland de socknar som år 1800 hade "betydande" skogstillgångar. Det gemensamma draget i torpbebyggelsens utveckling inom Sunnerbo sett i ett längre perspektiv, var att denna närmast totalt samvarierade med skogsrikedomen. Ju mera skog desto flera torp. Mot bakgrund av den mängd torp och backstugor, som uppdagats vid nutida inventeringar, är det troligt att Valter Elgeskog hade fel i sina bedömningar. År 2011 uppgår antalet kända bosättningar till cirka 150 stycken, vara många har sina rötter i 1800-talets början. Det är säkert en hög grad av parallellitet mellan befolkningstillväxt och antalet torp/backstugor.⁷

På *kommunikationssidan* hände en del under den långa perioden 1725-1865. Vagnätet förbättrades successivt om än i mycket långsam takt. Då och då görs vägsyner, varvid bristfälligheter leder till böter. I samband med att "Fahrwägen" mellan Odensjö och Vrå avsynas

år 1746 påstod en länsman att orsaken till de dåliga vägarna var "Allmogens tröghet". Då fanns tydligen orättvisor i fördelningen av underhållsskyldigheterna mellan hemmansägarna, vilket gjorde en ny vägdelning nödvändig. Vid tinget 1749 dömdes 57 hemmansägare i Vrå "för sine vägestyckens eftersatte i stånd sättjande" vardera till ett bötesbelopp motsvarande i värde 1/3 tunna korn. Vrås sockenombud var år 1767 negativ till en förfrågan från Amiralitetet om byggandet av en ny väg från häradet mot Karlshamn. Han förklarade att de inte hade något intresse i en sådan väg, då man uteslutande handlade på Halmstad och Laholm. Frågor om marknader, gästgiverier och hästbehov vid dessa antyder att de ekonomiska aktiviteterna inom häradet blivit mer omfattande. År 1768 döms exempelvis sex bönder i Ormhult och Ryd till böter för att de försummat hållskjutsen i Traryd. Då det dit var drygt 25 km efter dålig väg, är "skattefusket" lätt att förstå. Omkring 1790 "uppgraderades" Halmstadsvägen från häradsväg till landsväg. Detta innebar en breddning samt bättre underhåll. Några år tidigare hade en ny häradsväg börjat anläggas mellan Vrå och Lidhult, en förbättring av en äldre kyrkväg. Störst betydelse kom dock en nyanläggning av vägen mellan Vrå och Simlångsdalen att få. Ett statsbidrag beviljades och när vägen avsynades våren 1851 hade sträckan förkortats med $\frac{3}{4}$ mil. Dessutom hade man fått en standardmässigt bättre förbindelseled. Anmärkningsvärt är att kyrkoherde Johan Rydeman i Odensjö var entreprenör och arbetsledare.⁸ Utan ingående granskning av bouppteckningar är det omöjligt att dra några slutsatser om teknikutveckling inom transportsektorn.

Inom den viktiga *energisektorn* händer inte mycket. Hela perioden är man inom Vrå hänvisad till muskelkraft. Tänkbart är att vattenhjulen vid de få sågkvarnarna fått en bättre utformning. Någon bäck- eller årensning i syfte att öka utnyttjandet av vattnets rörliga energi är inte känd. Varken fossila bränslen eller handels gödsel nådde Vrå under den aktuella perioden.

Det verkar inte som om Vrås innevånare bedrivit några omfattande *binärningar* till stöd

Nils Perssons i Hyhult målning av syndafallet år 1796. Nordiska museet, NM 0067997.

för sin försörjning. Socknens berömda bonads-målare är som fenomen mycket intressanta. Men de har sannolikt inte, trots sitt stora antal, genererat speciellt mycket välfärd till bygden som helhet. Värdet av en bonad på papper tycks vid sekelskiftet 1700/1800 ha motsvarat ett drängsdagsverke. Det kan vara intressant att fundera över om det finns något samband mellan Ljungheden och denna binäring. I varje fall var flera framträdande målare bosatta i Ljushult, Ljunghult, Hyhult och Slättevrå (Betlehem). Denna del av socknen var då relativt skoglös.⁹ Några bruk eller industrier uppstod inte i närheten av Vrå, vilka skulle kunna ha givet ökad sysselsättning till befolkningen. Det utesluter dock inte att de senare välbekanta *arbetsvandringarna* redan kan ha påbörjats under 1800-talets första hälft. Till detta skall läggas, att efter uppluckring av rigorös lagstiftning kring landsköp mm under 1840-talet, så etablerade sig många yngre personer som *gårdsfarihandlare*.

Denna verksamhet gagnade enligt kronofogden inte orten, då "lyx och öfverflöd allt mera" spreds (1855). I Vrå blev det så allvarligt, att man hade svårt att bärga sig ekonomiskt, då den yngre befolkningen därigenom åsidosatte jordbruket (1866). Däremot applåderades år 1822 att man fått rätt till en ny marknad i Vrå, varvid bönderna slapp att vandra med sina oxar till de tre halländska platser man tidigare besökt. Betydligt äldre som näringsfång var den oftast olaga *oxhandeln*, som vissa sockenbor ägnade sig åt. Då och då beivras denna av kronolänsman-nen. År 1796 var exempelvis bönder i Hästhult, Ljunghult, Singeshult och Kränkeboda tilltalade för "landshandel med oxar". I det omfattande målet, får vi reda på att normalt höll man sig med två par oxar inom ett gårdsbruk (som regel ett kvarts hemman), oxarnas ålder och storlek samt vissa inblickar från marknadsplatserna. Så småningom döms Samuel Danielsson i Singeshult, att för två par olagligen försålda oxar "böta

Oxarnas värde” med 33 riksdaler. Beloppet var säkert kännbart, då det motsvarade cirka 120 drängsdagsverken.¹⁰

Skogen i arkivmaterialet

Det är noterbart att företeelser som svedjebruk, pottaskeframställning och tjärtillverkning nästan helt lyser med sin frånvaro i Vrå socken, trots att dessa verksamheter uppmärksammas relativt frekvent i Sunnerbo härads dombok den aktuella tiden. Detta är ett starkt indicium på ringa skogstillgång. Speciellt förvånande är att inget mål om *tjärurväckeri* förekommer i Vrå. Kronobetjäningen var under en stor del av 1700-talet ivrigt sysselsatta med att dra häradets innebyggare inför rätta, när det gällde att beivra den virkesödande tjärtillverkningen. Man bröt inga stubbar utan barkade timmertallar på rot, så långt man nådde med yxa. I såret koncentrerades fenolhaltiga ämnen. Efter några år kunde man med yxans hjälp hugga spån ur det skadade partiet och bränna till tjära. Efter ett eller annat årtionde blåste tallen av i brösthöjd. Redan 1719 förbjöds allmogen att tillverka tjära av tallar som var lämpliga till sågning och skeppsvirke. Man hänvisades till stubbar, rötter och vindfälln samt träd av sämre kvalitet. Rättsläget torde dock ha varit något svävande. De anklagade hänvisade flera gånger till att praxis var annorlunda i Skåne. Målen uppskjuts ideligen i avvaktan på landshövdingens eller Kungl. Maj:ts tolkning. Då det inte går att belägga tjärurväckeriet inom Vrå har jag inte gått vidare i analysen. Domboken har ett flertal belysande fall kring detta.¹¹

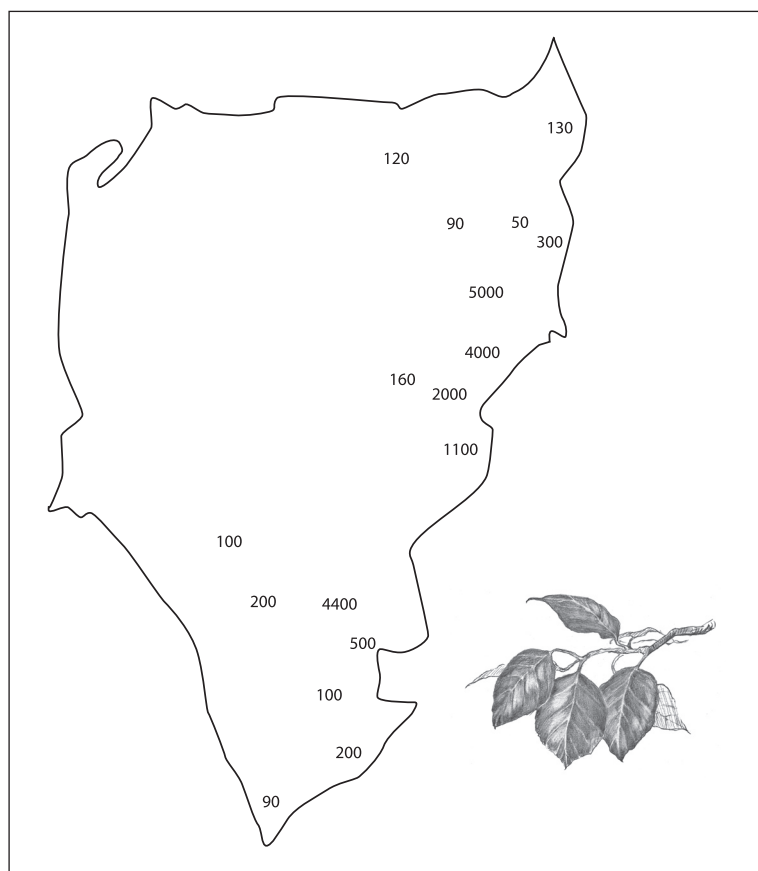
Utsyning av bok och ek fortsätter dock inom Vrå. Tyvärr upphör man successivt under 1730-talet att redovisa utstämplingarna per hemman och senare också per socken, varför det inte går att följa ädellövskogens öde över tiden. År 1731 stämplade kronoskogvaktaren Herman Pihl ut 72 stycken bokar och 8 ekar inom Vrå socken. De flesta hemman tilldelades tre träd. Den gängse motiveringen var som tidigare anförts, att de behövdes till ”botyg och vedbrand”. Häradsnämnden bestyrkte att träden var ”toppfornade och till Ollonbörd onyttige”. Två år senare var det dags igen. Då behövdes också taket på kyr-

kan och klockstapeln läggas om. Varje hel gård skulle bidra med 400 stycken spån, vilket krävde utsyning av 30 stycken ekar. Vid gästgivargården behövde bron repareras, vilket ökade behovet med 16 ekar. Året efter (1734) begär man ytterligare 50 ekar till kyrktaket. Man har tydligen tagit till i underkant, då ekarna inom Vrå enligt intyg från kyrkoherden är mycket små.¹²

Landshövding Anders Koskull gav i mitten av 1730-talet order om en inventering av ekskogen i Sunnerbo. Ur det kortfattade protokollet kan utläsas att det då (1736) fanns ett bestånd på Bjerseryds ägor. Detta måste ha varit ganska stort eftersom det uppmärksammas.

Självklart fanns en del ek på andra platser inom socknen.¹³ Jägeristatens skogvaktare och hejderidare var vid denna tid och några decennier framåt mycket nitiska i Sunnerbo så vitt jag kan tolka domstolsprotokollen. År 1736 anklagades ett antal personer i Kråkshult för att utan tillstånd ha avverkat fyra bokar. De kunde dock inte överbevisas. Samma förhållande inträffade år 1743, då lika många åbor i Bjerseryd åtalas för olaga nedhugning av fyra bokar. Inte heller denna gång blev någon fälld. Detta år debuterar tingsrättens flitigaste aktör, gästgivare Jöns Vrålin (Wråhlin) i Vrå på scenen. Han instämde för att utan utsyning och stämpling ha avverkat fyra stycken bokar. Vittnen har visserligen sett att han föregående vinter kört hem ”böcker”, men kan inte ange om de varit nedblåsta eller stämplade. Vrålin försvarar sig med att han fått en bok utstämplad och att denna gav 9 lass ved. Dessutom hade han huggit upp några nedblåsta träd. Målet uppskjuts, men återkommer inte i domboken, vilket sannolikt berodde på kronoskogvaktaren, välaktade Carl Lindlöf, inte kunde bevisa Vrålins överträdelse.¹⁴

Två år senare är skogvaktare Lindlöf tillbaka i Vrå. Han har visserligen utsynat en del bokar i Bjerseryd, men nu har han funnit att man där fällt flera träd än som medgivits. En syn gav vid handen att man avverkat 12 stycken gröna bokar samt 18 träd, som varit torra och förruttnade. De senare kunde vara äldre än en tidigare företagen syn. Dessutom hittade man sju stycken ekstubbar. Samtidigt anklagas åborna i

Figur 21. Antalet bokträd inom Vrå vid en inventering år 1781. Flest bokar fanns kring Bjerseryd, Åkerbergshult och Abbeshult. På samma platser finns även idag bokhult.

Åkerbergshult, Mäste och Hästhult för överavverkning, då man funnit 16 stycken stubbar efter fornade bokar på deras mark. I det senare fallet påstod de anklagade, att "Boket på deras Wedkaster" var behörigt stämplat. De var villiga att visa upp stubbarna, som alla var märkta med kronans hammare. Bjerserydsborna hävdade dels att ekstubbarna härstammade från en avverkning som löjtnant Rudenschiöld låtit utföra, när ha satt på fänriksbostället i Stråhult. Det övertaliga hygget kände de inte till utan antog att detta olovligen och olagligen utförts av personer från andra byar. Deras bokskog var tydligen vidlyftig. Samtliga frikänns eftersom Lindlöf inte heller denna gång kan förebära vattentät bevisning. Ett intressant inslag i detta mål är påståendet från de tre anklagade Bjerserydsborna, att de nu vid trenne ting nödgats "wara tillstädes" och

därmed försuttit över 60 dagsverken. De krävde nu ett slut på detta mål. Möjligen bidrog detta till domslutet.¹⁵

År 1747 dyker Jöns Vrålin återigen upp vid Sunnerbotinget, denna gång anklagad för att ha avverkat ett par bokar. Han underkänner ett antal av Lindlöfs vittnen eftersom han ligger i tvist med dessa och de därmed är jäviga. Men en nämndeman har synat såväl Vrålins vedkast som avverkningsplats och funnit, att boken på den förra passade ihop med stubben på den senare. Ett övertygande bevis var en långsgående spricka som från stammen gick genom stubben ned i jorden. Vrålin nekar och erbjuder sig gå värjomålsed. Men rätten förnekar honom detta och uppskjuter målet till dess skogvaktaren, som numera stigit i graderna till hejderidare, inkommer med mera solklar bevisning. Målet

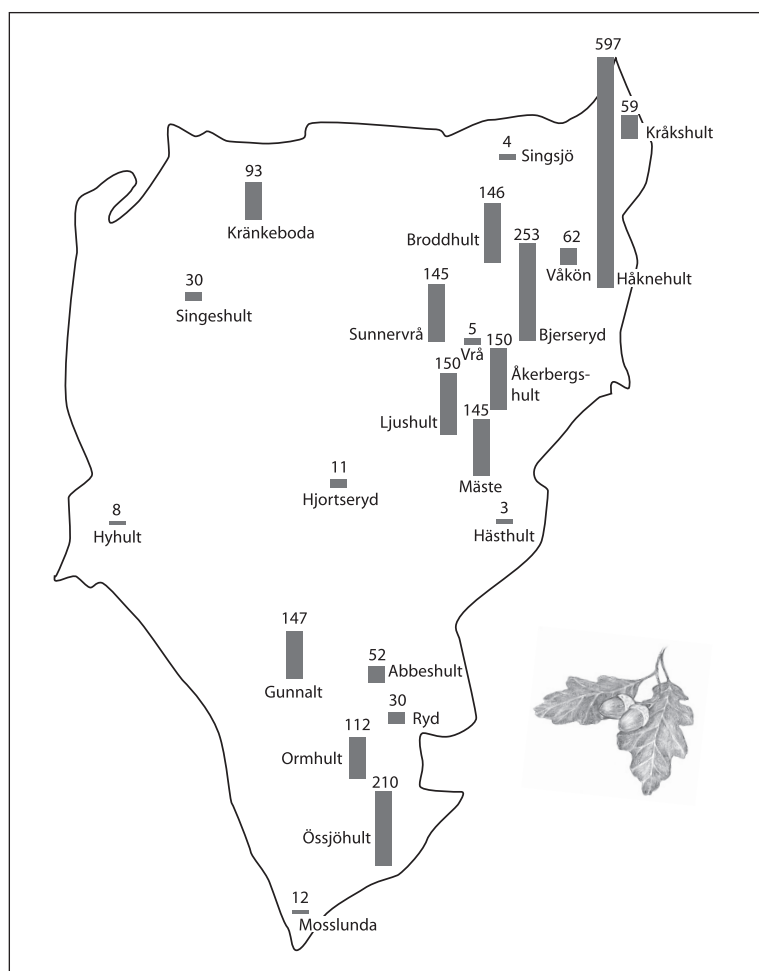
dyker inte upp vid senare ting. Ett år senare intygas av ett par nämndeman, att det är "högnödigt" att Johan Trotteson i Bjerseryd får fyra ekar utsynade som han behöver till syllar för en "sätessstufwu" under uppförande. Ekar finns men nu krävs att landshövdingen beordrar någon i jägeribetjäningen att bege sig till Bjerseryd för stämpling. Det kunde då vara lämpligt att man samtidigt utsynade det "mykna RijsEke" som fanns kring hans åker och som hindrade säd och gräs att växa.¹⁶

Successivt försvinner sedan mål av denna karaktär ur domboken sannolikt beroende på ändrade styrkeförhållanden i dåtida Sverige. Jägeribetjäningen ådrog sig allmogens hat och blev så småningom indragen (1789). Det var som skogvaktare inte lätt att existera med en otillräcklig lön, som skulle kompletteras med indrivna böter. Säkert lät en del sig mutas. Vid sommaringet 1737 åtalades på order av landshövdingen en skogvaktare och en nämndeman. Den förre för att ha tagit mutor och stämpel-lön i form av pengar och spannmål och den senare för att ha "warit mäcklare wid mutors anammande" och tillåtit flera och bättre träd utstämplat än vad som varit lovligt. År 1760 döms vid urtima ting jägmästaren Carl Gustaf Schaeij, hans betjänt Håkan Gröndahl och skogvaktaren Petter Lindelöf vardera till böter om 100 daler silvermynt. De fälls för att ha tagit mutor i form av "friwilligt sammanskott utaf allmogen" i Hallaryds socken. De senare slapp åtal för olaga tjäruväckeri. För bötesbeloppet hade man kunnat inhandla en fårflod om 17 vuxna djur. Till detta skall läggas de omständliga tingsförhandlingarna, vilket Bjerserydsbornas 60 förlorade arbetsdagar vittnar om.¹⁷

I slutet av 1700-talet intresserar sig staten mindre för bok än för ek. Fr o m 1805 får markägarna fri dispositionsrätt över sin bokskog. Undantag utgörs av kronobönder och boställsinnehavare, som fortfarande har utsyningsskyldighet. Denna process har pågått under decennier. Det är mot bakgrund av detta en stor inventering av bokskogarna företas i Kronobergs län år 1781. Då fanns inom Vrå socken cirka 18 500 bokar med tyngdpunkten kring Bjerseryd, Åkerbergs-

hult och Mäste. En ansenlig mängd växte också på Abbeshults ägar, se figur 21. Bortsett från att det någonstans kring Emmeboda fanns 100 bokar, är socknens västra del befriad från dessa. Skogvaktare Petter Strömberg utsynade 259 bokar, d v s 1,4% av antalet. Detta motsvarar en omloppstid av cirka 75 år. Han var inte fri från decenniers argumentation, då han noterade att en del av de utsynade träden var avblåsta stubbar. Den större mängden var på utsidan hela, men invändigt "iholige och förtorkade".¹⁸

Eken har fortsättningsvis stor strategisk betydelse för flottan, vilket är anledningen till att man genomför diverse inventeringar och inte släpper på byråkratin. År 1781 undersöks Sunnerbo. Inom Vrå fanns endast 465 tillväxande ekar på sammanlagt tre hemman. Däremot stämplade jägeribetjäningen då ut 2 604 vrakekar. Dessa fick nu bönderna utnyttja. I förteckningen saknas alla hemman väster om Krokån med undantag av Gunnalt, Ljushult, Slättevrå och Sunnervrå. Ett drygt decennium senare är man på plats igen för att inventera tillgången på ek. Man stämplar då och fridlyser kvalitativt goda träd. I hela socknen hittar man ett krumtimmer, 13 rätttimmer och 59 tillväxande träd, allt inom inägorna. Det anmärktes att på den backiga och stenbundna jordmånen med "jungmåssa" fanns massvis av smått, förtorkat "eke" mellan åkrarna. Där trycks de uppenbart ner av oduglig "Risbok". Successivt ändrar dock staten sin rigida ekpolitik, som främst är inriktad mot att förse flottan med virke. Efter årtionden av diskussioner mynnar detta ut i att staten avstår sitt regale avseende eken och markägarna erbjöds att successivt lösa in denna rättighet (fr o m 1828). I gengäld började kronan att plantera ek på egen mark, en verksamhet som helt kom att koncentreras till Visingsö. Men innan denna påbörjades gjordes en hel del "förarbeten". Så t ex inventerade man alla ekförekomster i Sunnerbo härad, fastighet för fastighet, år 1821. Ekskogen klassificerades med hänsyn till kvalitet och transportläge. Träden värderades, då man avsåg att erbjuda hemmansägarna möjlighet att lösa in dessa. I Vrå socken hittade man sammanlagt 280 stycken ekar, vilka kunde inlösas för 40

Figur 22. Antalet ekar i Vrå år 1833.

riksdaler. Summan motsvarade då värdet av en ko. Flest träd fanns på Håknehult, där det kring åkergärdet stod 60 stycken "små knutwuxne risige Ekar". I det bevarade protokollet är de flesta ekar odugliga. Om de inte är toptorra, så är de mossbelupna, "krumpne" och buskformade. Det framgår att det finns enstaka ekar på annat håll i socken än de tolv hemman som finns uppräknade. Möjligen är det så att inventerarna inte orkade gå eller rida genom socknen. Men det kan också ha ett samband med det geologiska underlaget, då ek endast finns uppräknad på alla fastigheter från Ljushult och Åkerbergshult i söder till Singsjö och Kråkshult i norr. Socknens västra delar är inte berörda.

När det år 1833 blev dags för inlösen av ekarna skärper staten noggrannheten i inventeringarna. Under sammanlagt sju förrättningsdagar räknar kronombudet A Schager med biträden nu inom Vrå ihop 2 571 ekar, vilka hemmansägarna kunde lösa in för 168 riksdaler banco. Summan räckte till inköp av 25 tunnor råg. I snitt skulle varje åbo punga ut med ett belopp motsvarande värdet av 6,5 kg smör. Detta tycks man ha gjort utan knot, då praktiskt taget alla löste in rätten att få full dispositionsrätt för sina ekar. Endast 8% av de senare ansågs dugliga. Kronan gjorde inte anspråk på en enda. Ser man till ekens fördelning inom socknen, figur 22, så är den nästan helt knuten till de nordöstra

mera bördiga hemmanen. De myrdominerade trakterna i väster saknade i stor utsträckning ädla lövträd.¹⁹

Twister och vitesförelägganden

Den vanliga barr- och lövskogen var endast undantagsvis intressant för kronans skogvaktare. Men när den började tryta, steg dess värde och markägarna börjar värna sitt skogsinnehav. Därmed uppstår *twister*. Till detta skall läggas att en del uppgifter framkommer vid *skatteköp* samt inte minst de *skiften*, som debuterar under perioden. I slutet av 1700-talet innehåller domboken en del *torpkontrakt*, i vilka skogen framskymtar. De samtida överenskommelserna om *undantag* ger dock sällan några upplysningar i detta stycke.

Av en syn år 1732 framgår att en av gårdarna i Emmeboda legat öde i sex år, p g a förre åbons iråkade fattigdom. Det finns ingen skog vare sig till timmer, gärdslä eller bränsle. Då dessutom ägorna är "swaga" begär en intresserad ny brukare sex frihetsår. Året efter ansöker en annan person att ta upp ¼ krono i Hjortseryd mot åtta frihetsår. Det nämns där inget om skogen. Den visar dock upp sig år 1734 i trakten mellan Singsjö, Broddhult och Kråkshult. Där anklagas en person i den förstnämnda byn för att ha avverkat 10 tolfte timmer i de senares *fredspark*. Av ett mål år 1750 framgår att jägeristaten inom i varje fall Sunnerbo "utsatt" den "sämsta och onyttigaste" skogen till fredsparker. Den bästa behöll markägarna under "Häfd och Bruk". Således en tidig form av fridlysning. Tvisten om äganderätten till skog fortsätter vid nästa ting, där parterna åberopar olika handlingar. Det rör sig om en furuskog, vilket är den enda skogliga upplysning som ges. Sannolikt förliks parterna eftersom målet försvinner ur domboken.²⁰ Samma skogsområde dyker upp i 1736 års dombok. Men nu är det en twist inom Kråkshults by, där en soldat avverkat ett antal timmerträd, varav en del skulle användas till byggnation och en annan del försålts till den ovan nämnde gästgivaren i Vrå, Jöns Vrålin. Med all sannolikhet är det inte brist på skog, som lett till att en hemmansdel i Kråkshult år 1740 antecknas som skattevrak.

I Abbeshult tvistar två åbor 1738 om skogens "otillbörliga" nedhuggande. Detta mål förliks liksom ett liknande år 1739 mellan gästgivare Vrålin och Broddhults åbor. De senare anklagas för att på samfärd skog ha gjort tre intagor om tillsammans 1,3 hektar (2000 kvadratalnar). Den vid tinget flitige aktören Vrålin instämde samma år av Bjerseryds bybor för olaga avverkning på deras enskilda skog. Gästgivaren försvarar sig med att enbart ha tagit nedblåsta toppar. Här åberopas ett av de vitesföreläggande från 1720, vilka berörs i föregående avsnitt. Detta förnyas år 1746, då förbud mot åverkan av Bjerseryds såväl fruktbärande som "dödwiid Skog" kungörs. Målet mellan Vrålin och Bjerseryds åboer förliks. Men den förre ger igen genom att år 1741 instämma de senare för fyra intagor på allmänna skogen. Nu visar det sig att åtminstone en hemmansdel ägs av två bröder, den ene lektor och den andre handelsman i Karlskrona. Eftersom Vrålin uppenbart inte vågat sig på att stämma dessa ståndspersoner läggs det hela till handlingarna och återkommer först 1747. Då instäms Vrålin ånyo för att i Bjerseryds skog ha tagit vindfällan. Av det omfattande målets fortsättning framgår, att gästgivaren försökt utvidga sina rättigheter, då ingen tidigare känt till att Vrå varit i "commun" med Bjerseryd. Ty för att komma till denna byskog måste man passera den samfärdade skogen mellan Vrå och Broddhult. Rätten förordar dock häradsyn, vilkens eventuella resultat inte återfunnits i domboken.²¹

År 1740 är det twist mellan Ormhult och Abbeshult om den samfärdade skogen. Men eftersom även Ryds åbor har del i denna och inte inkallats till tinget lämnas målet utan åtgärd. Det återkommer inte. Nästa år stämmer tre bönder i Ljushult sin granne i Sunnervrå för bl a olovligt hygge. Den senare anser att han avverkat på allmän mark och i samfärd skog, som låg i Sunnervrås "Klöfwegång". År 1743 förbjuds brukarna i Glamshult att "föröwa något Hygge af ... Furuskog och Enestafwar" på Hjortseryds ågor.²²

I mitten av århundradet flammar tvisten i Abbeshult upp igen. En av brukarna anklagas för att på den gemensamma skogen ha fällt en

myckenhet träd av varjehandat slag, varav ingick sju stycken fruktbärande ekar. Två av dessa var utstämplade för motpartens räkning. Försvaret gick ut på att man enbart röjt bort några buskar kring åker och äng. Men eftersom det var fråga om kronans träd, ek, så förordar rätten syn från en jägmästares sida. Beskylldningar kring "dödwidi hygge" avfärdas. Året efter, 1752, sker en förlikning och sannolikt delning av skogen på Abbeshult.²³

Det är påfallande mycket tvister under frihetstidens första decennier. Det finns många delägare i varje by, där uppenbart samjedelningar med oklara gränsmarkeringar och rättigheter förorsakar dispyter. Även ängs- och betesmarken ger upphov till tingsaker. År 1749 instämde Singeshults och Kränkebodas bönder 3 åbor i Glamshult för att de senares boskap nedtrampat "äng och gräs". Förklaring var att de ovana djuren tog sig över bäckar och åar. En av Glamshultsborna beskylld också för att inte ha respekterat en uppsatt gärdsgård, som utgjorde *fredsbanne* mellan byarna. I målet visas att man mellan dessa gårdar har byastämma, vid vilken saken dryftats tidigare. Då ingen av kändesidan kan visa något bevis, så frikänns Glamshultsborna. Dessutom får de förra ersätta de senares tingskostnader.²⁴

Tvister och vitesförelägganden fortsätter i stridström under ett par decennier. Sämjan i Abbeshult verkar ha varit mindre god, då Anders Bengtsson därstädes år 1757 får ett tingsförbud mot de andra, vilka sålt timmer utan allas samtycke. Dessutom har en granne dristat sig att driva sina kreatur över Anders ägor under den tid "gräset står uti sin växt". Nästa vitesförbud i denna by kom år 1762, då grannar haft oseden att vår och höst köra över andras ängar, som fördärvades. År 1766 var det dags igen. Nu hade grannarna fortsatt att avverka mera skog än de behövde. Dessutom hade någon eller några givet andra rätt att förse sig med ved på Abbeshults skog. Nytt vite om fem dalers silvermynt utgår.²⁵

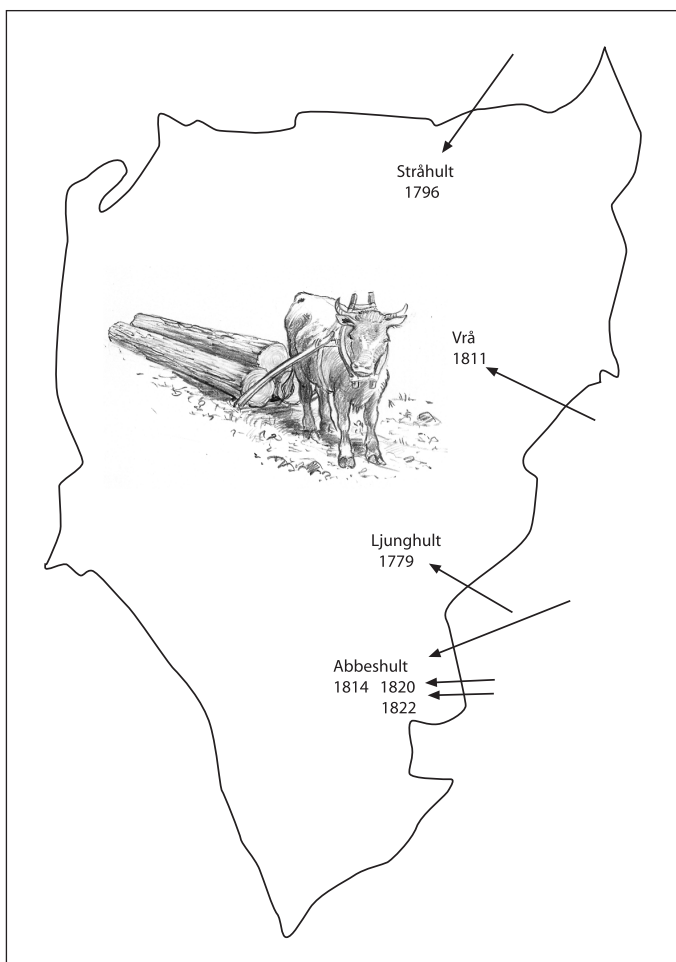
I Våkön har någon kring år 1760 rivit ned gärdsgården och låtit beta en del av inägor. Samma år träter åborna i Åkerbergshult och

Mäste med varandra. Tingsrätten uppmanade parterna att hos landshövdingen ansöka om skogsdelning. Året efter upplästes i kyrkan ett vitesföreläggande rörande Ljunghult och Åkerbergshult. Där hade någon eller några släppt in och tjudrat hästar i deras ängs- och åkergräde.

Kränkeboda och Hunnsberg förenade sig år 1757 i en ansökan till rätten om vitesföreläggande mot fiske, hygge och bete på deras marker. Åbor i den förstnämnda byn ingick år 1763 en överenskommelse med grannarna i Slättevrå om uppförande av nya stängsel, så att kreaturen inte vid lågt vattenstånd gick över Krokån. En liknande tvist avgjordes året efter mellan Stråhult och Slättevrå.²⁶

Under 1700-talets sista decennier ökade folkmängden. Nyodlingen blev omfattande vilket medförde behov av nya gärdsgårdar och hus. Antalet kreatur steg och därmed blev det lite mera bekymmersamt för skogsplantor att nå högre höjder. Det antydde leder till att skogen blir mera synbar i samtida dokument. År 1777 köpte Mattias Nilsson i Ljunghult en skogspark på andra sidan sockengränsen i Köpeljung. Av in-teckningsprotokollet framgår att säljarna i Skifteryds norrgård ansåg sig ha inte bara "nog och tillräckelig" skog för sig och sina efterkommande utan den var t o m överflödig. Gränserna för skogsparken är noggrant angivna, men dessvärre inget om vare sig areal eller innehåll. En arvinge till Mattias Nilsson sålde sedan denna äga år 1814 till Per Magnusson i Abbeshult. Med stor sannolikhet har detta med de små sågkvarnarna i Krokån att göra. Samma förklaring kan ges till en liknande affär år 1820, då gästgivaren i Abbeshult inom Torpa socken köper rättigheten att under en tid av 20 år efter behag hugga och avföra träden från fyra skogsbackar. I en liknande transaktion ett par år senare förlängs "uthuggningstiden" till 49 år. På skogsförsäljningssidan kan vidare antecknas, att "Enkan Anna (Jönsdotter) uti Sunerwå" år 1808 köper rätten till skogen på en backe under 30 års tid.²⁷

En hysesyn på fänriksbostället Stråhult år 1786 gav vid handen att skog fanns till "gärdesfång och wedebrand", men allt timmer till bo-

Figur 23. I Sunnerbo härads dombok dokumenterade rot-postköp till sågarna i Krokån.

stället måste köpas en mil bort i Odensjö socken. Till de gränsöverskridande virkesaffärerna hör också ett rotpostköp år 1811. Gästgivaren i Vrå, Per Mattsson, köpte då rätten att under 50 år avverka all "Fure, Ek och Bok" som växte på ett relativt noggrant angivet skifte i Torpa socken. Köparen fick själv betala stämpling för de träd som så erfordrade detta (i huvudsak ek).²⁸ Av kartbilden i figur 23 förefaller det som om mera skogsrika delar i Torpa socken förser Vråborna med en del av det grövre virke man vid denna tid saknade.

År 1781 medgavs torparen på nybygget Kullen under Broddhult rätt att ta gårdsgårdsvirke samt brännved på byns marker. Men han fick betala

för timret till huset. Samma år mottog soldaten Johan Åberg i Mäste som gåva en ljunghacke. Det sägs i kontraktet att hemmanet är skoglöst och endast har tillgång till några små dungar. Soldaten får inte utan lov och tillstånd hugga gårdsel eller ta någon vedbrand.²⁹ Ett undantagskontrakt från den senare byn undertecknat 1814 visar dock att bränsle fanns. Ett äldre par tillerkänns i detta vedbrand från ägorna, vilket skall hemföras med den yngre bondens oxar. Samma år sägs i ett torpkontrakt från Ryd att gårdle till infredning får torparen första gången ta av de sämsta träden, men när det gäller att för framtiden vidmakthålla hägnaden får han "sjelf förse sig". Vedbrand till nödigt husbehov får av-

verkas på stamfastigheten, men med sparsamhet. Till detta skulle endast odugliga träd nyttjas. År 1812 in-tecknades en överenskommelse från 1798, i vilken en torpare på Broddhults marker får avverka en tall om året till underhåll av sina hägnader.³⁰

Ågoförhållandena i skogsmarken kunde vara ganska komplicerade. I avvaktan på laga delning i Åkerbergshult ingicks en förening mellan brukarna år 1812. Denna avsåg "klöfgången" eller mulbetet på den vidsträckta och samfällda marken. Beträffande skogshygget skall detta ske efter gammal hävd. Det visar sig att Hästhults by haft rättigheter i skogen, men att de avstått från sin andel i furubeståndet. Däremot har de kvar någon avverkningsrätt av bok i ett par namngivna hult.³¹

En för eftervärlden intressant synpunkt finns i en år 1782 överenskommelse om skogsdelening i Össjöhult. Här skrivs inledningsvis att erfarenheten visat, att "samfält skogshygge är på många ställen skogars förderf och utödande". Detta har under senare decennier flitigt diskuterats under namn av allmänningens paradox. Uppenbart är detta något som för 225 år sedan var välkänt i Vrå. Skogsmarken i Össjöhult delades då i fyra lika delar. Som gränsmärken återfinns bl a den tidigare nämnda backen Stäglaböke, där man hugget märke i en bok. Vid en liknande skogsdelening i Abbeshult år 1818 företas en skogs-jämkning, där man två år tidigare genomfört storskifte. Petter Persson fick då rätt, att under en tid av tio år hugga 100 timmer "av det bästa som fanns" på sitt förut ägda skifte.³²

En gårdsgårdsdelening år 1811 i Abbeshult visade att på varje fjärdedel fanns 954 famnar gårdsgård eller tillsammans för hela byn knappt 7 km. Vid en motsvarande förrättning två år senare i Bjerseryd uppmättes gårdsgårdslängden till 5,8 km (3 209 famnar). Ingen vet exakt hur dessa gårdsgårdar var uppbyggda. Men om man överslagsvis godtar några siffror från 1800-talets andra hälft betyder detta att man inom Bjerseryd använt cirka 300 m³ virke för att hägna sina marker. Med ett omdrev av 25 år betyder detta att det årligen krävdes 12 m³.³³

Det är något förvånande att ett relativt stort

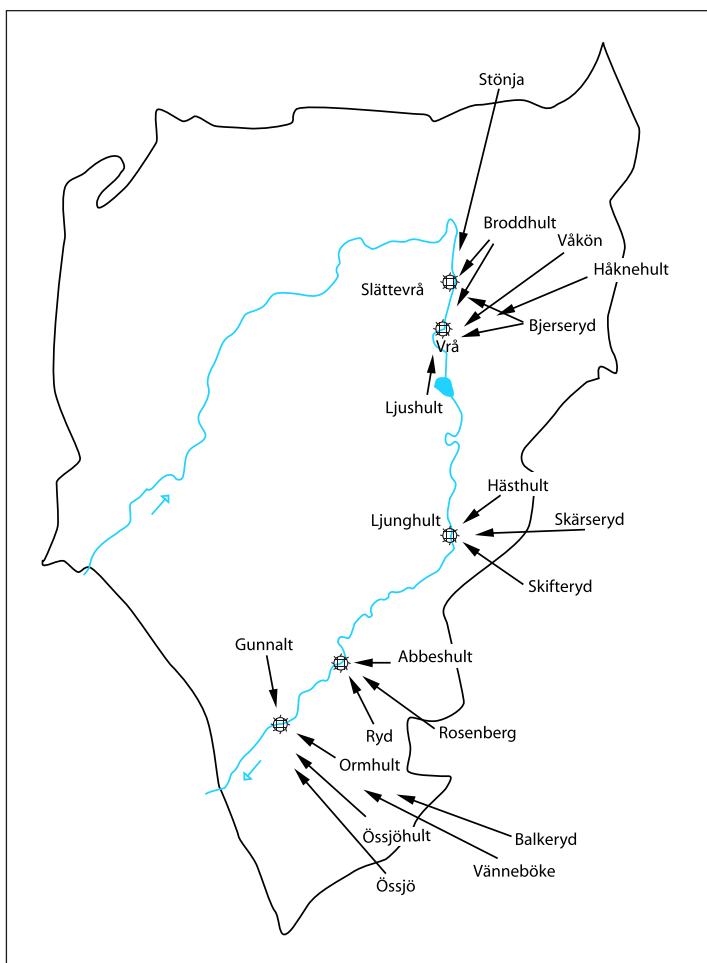
antal torp- och undantagskontrakt från Vrå i perioden 1795-1830 inte innehåller en rad om vedbrand. När det gäller undantagen kan det möjligen förhålla sig så att de åldriga föräld-rarna p g a av bränsleknapphet fick bo i samma mangårdsbyggnad. Torparna hade möjlighet att köpa och köra hem ved från annat håll med bättre tillgång. Men detta är endast spekulation-er. En möjlig variant är att man som på andra håll i häradet börjat använda torv till bränsle, se nedan.

Sågar

Sågkvarnarna i Vrå är ganska anonyma under 1700-talet bortsett från en och annan notis. I Abbeshult ingicks exempelvis år 1721 en förening mellan fyra skatteägare, varvid en av dessa överlåter sin andel i strömmen till de tre andra. Den förre får förutom fri mäld rätt att såga tre dygn vardera om vår och höst. Samma såg be-tecknas år 1751 som gammal och nu vill ägarna bygga en ny såg på andra sidan Krokån. De säger sig också vilja ha kvar den äldre. Tingsrätten tillstyrker planerna under förutsättning att man inte på de två sågarna kommer att sönderdela flera timmerstockar.

Vid vintertinget 1739 antecknades en förlik-ning i domboken mellan gästgivarna Vrålin och Svensson i Vrå samt deras åtta grannar i Slättevå och Broddhult. De senare ägde gemensamt en såg ovan Vrås såg och kvarn. Gästgivarna hade klagat på att man vid flottning och uppläg-gning av sågkubbar vid sin såg inte släppt förbi tillräckligt med vatten, varför de lidit skada vid sin kvarn. Dessutom fick de stundtals ta emot en mängd sågspån på nedströms liggande ångar, vil-ket sänkte avkastningen på dessa. Förlikningen gick ut på att stigbordet vid Slättevårs sågkvarn vid vite skulle tas upp, när man där skurit sina 192 furubräder. Omräknat tycks man ha försågat någonting mellan 20-30 tallar per år.³⁴

Kronan utfärdar en hel del förordningar kring sågar under 1700-talet, vilket beror på två före-teelser. För det första vill man ha intäkter och för det andra försöker man genom tillståndsplikt reglera skogsutnyttjandet. Uppenbart var man i södra Sverige nervös för att skogen skulle ta slut.

Figur 24. Sågkvarnar i Krokån enligt en rannsaking år 1796. De olika skogelagen, d v s sågarnas fångstområden, antyds med pilar.

En inventering år 1754 av skogstillgångarna inom Kronobergs län redovisar, att det inom Vrå socken finns såväl timmer som gärdle och vedbrand till avsalu. Däremot är det ringa tillgång på ek och bok. När man inom Sunnerbo år 1796 rannsakar skogen sockenvi i samband med syner av sågkvarnar, sägs att större delen av Vrå är skogsrik. Man hade god tillgång på timmer. Dessa svepande bedömningar är svåra att kontrollera. Ingen hade någon översikt och det är sannolikt alltid fråga om underskattningar.³⁵

Sågkvarnarna i Krokån verkar från slutet av 1600-talet ha varit fem till antalet. Slättevrå och Vrå låg intill varandra, medan man ett par km nedströms träffar på sågen i Ljunghult.

Inom en halvmil i sydvästlig riktning låg sedan husbehovssågarna i Abbeshult och Ormhult, se kartan figur 24. Byråkratin kring sågverken var minst sagt rigorös. Om man ville bygga en husbehovssåg, så sökte man hos tingsrätten om en syn. Denna utfördes och ett protokoll upprättades. Utifrån detta tog häradsrätten ställning. Blev det grönt ljus så skickades handlingarna till landshövdingen för godkännande. Dennes beslut granskades av kammarkollegiet i Stockholm. När tillståndet efter ett eller annat år var klart, kunde i princip sågen uppföras. Detta tog ytterligare ett år innan man kunde kalla på ny syn, denna gång för skattläggning. Häradsrätten tog hänsyn till alla besvär som ägare av strandrät-

ter och andra mjöl- och sågkvarnar inom en mils avstånd väckte. Allt reglerades från sågskärarens taxa till antalet kubbar (stockar) som fick skäras. Speciell uppmärksamhet ägnas kvarndammarna och på vems mark dammfästena landade. Från 1790-talet och framåt finns det mesta kring Vrås sågar dokumenterat i ett stort antal handlingar. Vi får reda på såghusets mått och dammfästens längd. Det grova sågbladet var som regel omkring 2 alnar långa (1,2 m) och drevs av ett vattenhjul, dit en ränna om 5-7 m förde från dammbröstet. Om det fanns såväl mjöl- som sågkvarn på samma uppdämning hade alltid den förstnämnda företrädesrätt till vattnet. Det verkar ha varit så och så med vattentillförseln, då sågkvarnarna i de flesta fall endast gick ett mindre antal dygn vår och höst. Som regel uppträder ett par ägare till varje såg. Men till denna anvisas vissa grannar, vars skogsinnehav fick inräknas i sågkvarnens fångstområde.

I figur 24 har de fem såg- eller skogelagen illustrerats. Det framgår klart att omkring år 1800 fanns skogen på östra sidan av Krokån. En hyfsad andel av timret kom från Torpa socken. På västra sidan fanns lite timmer i Slättevå och Ljunghult, medan Ljunghult helt saknade egen skog. Gunnalts åbor däremot kunde köra in några kubbar till sågkvarnen i Ormhult. Frånvaron av husbehovssågar i Krokåns västra gren kan vara ett indirekt belegg för bristande timmertillgångar. Men det kan inte uteslutas att fallhöjderna var för dåliga. Ett par skvator har dock funnits på denna sträcka.

I ett utslag från år 1825, då Vrås sågkvarn ånyo skattläggs framgår att kubbarna i allmänhet var 6 alnar (3,6 m) långa och att man fick 5 bräder av varje. Den fastställda taxan för sågning var 1 runstycke per aln eller 6 stycken per söm. Den tillåtna legosågningen till grannarna var 39 7/12 tolfte bräder eller sammanlagt 570 sömmar, vilket gav en inkomst av 5 daler och 45 skillingar. Av detta belopp skulle kronan ha 10% i skatt. Synenämnderna försökte vara lika ingående, när det gällde att taxera skogen i omlandet. På Vrås hemman fanns år 1796 någon omogen furuskog, som knappt var tillräcklig till husbehov. Sunnervå kunde som skoglöst inte inräknas

i fångstområdet, medan timret från Bjerseryd, Broddhult, Håknehult och Våköen stöttade det hela. År 1822 sägs skogen ha vuxit till sig "ansenligen". Man bedömer den produktiva skogsarealen, som fördelad på tre skiften uppgick till 110 tunnland. På den östra skogsparken fanns dock endast tillväxande träd, vilka dock, "med den omsorg de fredas, snart blifva gagnelige". Man räknade med att det stod 20 timmerträd per tunnland, vilket för Vrås vidkommande betyder att de hade 1 700 tallar på sina två "skogsrika" skiften. Nämnden lät fälla fyra stycken provträd och räknade savringarna. Den del av stammen som dög till sågning var cirka 10-11 m lång. Diametern (sannolikt i brösthöjd) varierade mellan 35-45 cm på bark och åldern mellan 110-125 år. Synerätten anförde att för "Skogarnes bestånd i framtiden" fick från Vrås hemman årligen avverkas tio träd, av vilka fem lämnade tre och de övriga två kubbar vardera. I allt fick man från egen skog tillföra 25 kubbar. Tillsammans med grannarnas stockar sågades vid Vrå 38 träd om sammantaget 95 kubbar, vilket gav 475 stycken bräder. Dessa var nödvändiga till husbehov. Dessutom kunde man från annat håll köpa och försåga 10 träd. Vattentillgången förslög till 10 dygns sågning årligen.³⁶

Den dåtida försiktighetsprincipen leder till slutsatsen att man räknade med omloppstider på cirka 150 år, om nu de ingående värdena är att lita på. I snitt inom Vrås skogelag fanns i början av 1820-talet 35-40 timmerträd per hektar. Det skulle idag vara en alltför gles fröträdsställning. Nu räknar vi med att det står 400-600 stammar per hektar i en slutavverkningsskog. De kvantiteter som tas upp i alla skattläggningsakter är ytterst beskedliga. Varje hemmansbruk hade behov av ett par tre timmertallar årligen. Till detta räckte den glesa skogen mer än väl. I en förteckning från 1838 återfinns de fem sågarna i Krokån. Sammanlagt har dessa tillstånd att försåga cirka 200 träd årligen. Huruvida man höll sig till detta är osäkert. Men det finns ingen anledning befara att någon brist på bräder till husbehov förelåg för hemmanen öster om Krokån. Inte heller är det troligt att sågningen i sig bidrog speciellt mycket till skogens utödande.³⁷

När Kongl. Jernvägs-Undersöknings-Comitéen år 1858 genomför en enkät aveende transportbehovet i Sunnerbo anges att Vrås innevånare utsocknes ifrån köper beskedliga mängder kol och tjära. Däremot försäljer de 50 tolfte timmer och bjälkar samt 100 tolfte plank och bräder från de fem legosågarna. Avsättning sker till en del på Halmstad. Omräknat medför de angivna siffrorna att man haft ett behov av 300-400 timmertallar.

Någon ytterligare handel med plankor och bräder från Vrå, är inte dokumenterad i arkiven. Men att sådan förekommit i ringa skala är ganska självklart. När som ovan nämnts Vrås sockenbor tillsammans med de i Lidhult, Odensjö och Torpa år 1723 besvärade sig hos Kungl. Maj:t över i Halmstad beslagtagna bräder, får man ett klart be-lägg för denna verksamhet. Den har säkert fortsatt större delen av 1700-talet. I landshövdingeberät-telsen år 1755 nämns att en mindre kvantitet läkter och bräder "föryttras" från Vrå, Lidhult och Odensjö till borgerskapet i Halmstad. Men i de flesta fall hindras utförseln av dåligt slädföre. Att transportera några bräder med häst och släde 5-6 mil in till Halmstad lönade sig dåligt. Sunnerbos kronofogde nämner ett par mansåldrar senare (under 1820-talet), att en del skogseffekter förs från häradets västra delar till Halland. Men det går inte att avgöra om Vrå socken är inblandad, vilket är något tveksamt. Sannolikt gäller det de mera skogsrika socknarna Lidhult och Odensjö. På marknadsplatsen i Vrå har handeln med oxar varit det mest framträdande.³⁸

Våren 1845 uppmanades landets kontrakts-prostar av dåvarande kronprins Karl, att beskriva skogen inom sina socknar. Johan Rydeman anför då om Odensjö, att det finns brännved i överflöd samt skog duglig till sågstockar och hustimmer. När han sedan kommer till Vrå, så är skogen i östra delen (Kråkshult, Våkön, Håknehult, Bjerseryd och Broddhult) lika med "vad som om Odensjö sagt". Men omkring hälften av socknen var nästan alldeles skoglös. Det gällde områdena söder, väster och nordväst om kyrkan. Möjligen är det från denna källa som författaren till ett konversationslexikon år 1851 om Vrå säger att det i allmänhet råder brist på skog.³⁹

Skattläggningar och skiften

På skattläggningssidan är bevarat arkivmaterial ganska tunt. År 1786 synas en hemmansdel i Ljushult samt ett par i Abbeshult. I dessa tre fall sägs lakoniskt att skog finns "af Boke, Eke och furu till husbehof". Ett tillägg görs för den ena åttingen i Abbeshult, som inte har något "skogswirke". Det senare bör nog uttydas brist på byggnadstimmer. Jag är lite osäker över till-förlitligheten i dessa syner, då det visar sig att i nämnda tre fall har man uppgivet eller beräknat 3, 4 respektive 6 lass hö per vinterfödd ko. Men det kan finnas rimliga förklaringar till detta, vilka nu-mera är fördolda. Den vid sekelskiftet 1700/1800 mest innehållsrika skattläggning kommer från kronohemmanet 3/8 mantal Gunnalt. Här infann sig "skattläggningsmännen" i juli 1793. Samtidigt upprättades en karta med beskrivning. Skogen av tall och björk förslog till gårdsgårdar och ved-brand, medan nybyggnadstimmer fick köpas "an-norstädes ifrån". I kartbeskrivningen förtydligas detta till att hemmanet äger en mindre skogspark, som förutom tall och björk även innehåller lite gran och al. Men där finns inget timmer. Till detta skall läggas att man inom gårdet har lite björkskog till lövbrott samt ett mindre bokbestånd, som dock inte hade något särdeles värde. Den med Emmeboda och Hjortseryd samfällda betesmar-ken bestod mest av ljunghedar och var i och för sig tillräcklig. Men den tålde ingen uppodling, vilken skulle leda till neddragning av kreaturs-beståndet. Detta medförde i sin tur att man inte fick behövlig gödselmängd till åkrarna. Det årliga skattebeloppet slogs fast till drygt fyra riksdaler specie, vilket motsvarade värdet av 50 dagsverken (sannolikt på egen kost). Läger man till tiondet och tar hänsyn till att Gunnalt vid denna tid hade tre brukare, så låg skattetrycket även här på 10% av den teoretiska bruttoavkastningen. Det verkar inte ha ändrats på ett sekel. Uttaget är jämförbart med vad skatte- och kronobönder på annat håll fick punga ut med.⁴⁰

I kvarvarande skifteshandlingar från 1800-talet är skogen relativt frånvarande. Detta beror mestadels på att den saknades, men också på att lantmätarna i första hand intresserades sig för åker och äng. Av ett enskifte på Abbeshult

1821 framgår, att utägorna i väster, d v s på andra sidan Krokån, gränsade till en skoglös och ringa "fruktbar Rymark". I motsatt väderstreck hade man dock en del barr- och lövskog samt ett bokhult. I mitten av århundradet finns inte enligt lagaskifteskartorna något träd på Bjerseryd, Broddhult, Emmeboda, Glamshult, Gunnalt, Hjortseryd och Hyhult. Men går man in i de detaljerade protokollen, ändras bilden en del. Dock kvarstår faktum, att Gunnalt, Glamshult och Hyhult var skoglösa. På Singeshult fanns en liten skogspark vid Lunnarna. Inom södra Emmeboda saknades skog på utmarken. Men inom inägorna fanns ett litet bokhult samt en del mindre lövskog. Skogstillgångar kan beläggas på övriga skiftade hemman. Men alla väsentliga data förblir okända. År 1866 omfattade beteckningen "Skogsbacke" 1,5% av utmarksarealen på Hjortseryd, medan den något senare är 18,5% i Mosslunda. Av ett antal skogsjämknningar framgår att man inte likviderade skogen i pengar utan genom avverkning. Barrskog värderades för sig och fick inte blandas ihop med lövskog. Där man som på Bjerseryd hade skog skulle denna avverkas traktvis under en 25-årsperiod. Ville någon odla upp en skogsbacke, på vilken granen tilldelats träden, skulle den senare efter tillsägelse avverka dessa inom ett år. Sammantaget bidrog alla laga skiften till att reducera skogen. I perioden 1850-1880 skiftades 18 av 24 byar. En mängd detaljer går att utvinna genom närläsning av alla protokoll. På Broddhults ägor värderades exempelvis år 1859 en hektar ljunghusk till 4% av samma areal åker. Nödåret 1868 var motsvarande relationstal inom Södra Emmeboda 2%. En skogsbacke stod på Hjortseryd enligt samma gradskala i 3%, vilket var det dubbla mot om backen bränts. De sämsta torvmossarna taxerades till gradtalet 500, på den skala, där den bästa åkern hade värdet 1 o. s. v.⁴¹

Bränder, ljunghuskbränning och torvtäkt

Den medeltida sedvänjan att via brandstod stötta varandra vid timad elsvåda reglerades i 1734 års lag. I Sunnerbo antogs en förordning tre år senare. Intressant nog ifrågasattes denna under 1750-talet. Då begär utsedda fullmäktige från

Övergivnen odling på Gunnalts marker. April 2008.

Vrå och angränsande socknar hos Kungl. Maj:t att få fördela utgifterna för "eldskador" inom pastoratet. Enligt gällande rätt skedde sammanskott inom häradet. Det nya synsättet skulle såväl enligt landshövdingen som tingsrättens majoritet leda till bekymmer för häradets skoglösa socknar efter Lagan. De avstyrker. Indirekt visar detta dokument att man inom Vrå ansåg sig ha tillräckliga virkesresurser för att inom socknen få fram ersättningsvirke efter eldsvådor. När det år 1765 brann i Ljushult tillämpades dock 1737 års brandstodsförordning. Nu gick Per Svenssons loge och fähus upp i rök. Per förlorade sju hus och tillsammans med ett "portluder alla kreatur samt årets bärgade skörd". Dessutom brann ett parti näver upp samt några tolfte bräder. Allt värderades till 1 085 daler. De noggrant uppmätta husen hade dock ett värde som blott motsvarade 14% av inventariernas.⁴² Jag har inte undersökt hur vanligt det under perioden var med husbränder. De var dock inte sällsynta.

Något överväldigande material, som belyser ljungens eller ljunghedens roll i dåtida hushållning finns inte. Snarare tvärtom. Ljungheden är ganska anonym. Jag skall dock dra fram ett par notiser i ljust. Att ljungen varit vanlig i hela Sunnerbo från i varje fall mitten av 1600-talet och framåt, belyses på flera ställen i häradets dombok samt i en del andra dokument. Antalet ljungbackar är inte få och i varje fall i Vrå går det att följa alla ljungbelupna ängsmarker långt fram i tiden. Vid uppkomna ödesmål infann sig ljungen efter ett antal år. Ute på högmossarna hade den alltid funnits. När man i mitten av 1790-talet inventerade ekskog m m i Vrå, säger förrättningsmannen att det är mycket backigt och uppfyllt "af Jungfält och flyn, samt Jung Kullar". Detta tyder i sin tur på att de ädla lövträden var få. Stora landsvägen mellan Ljungby och Halmstad gick år 1791 i avsnittet mellan Vrå och Singeshult över idel ljunghedar. Resenären hade inga svårigheter att se Hunnsberget.⁴³

I 1734 års lag skärptes bestämmelserna kring svedjning och skogseld. Nu krävdes syner och tillstånd för att svedja, något som allmogen inte brydde sig om. En uråldrig vana bröts inte så lätt. En åbo i Bjerseryd hade år 1738 satt eld på en "backe til liungens bortbrännande" för mulbetets "ränsning", varvid elden spridit sig och skadat en del bokar. Men eftersom de senare tydligen skulle komma att ånyo grönska, frikändes den anklagade. Några år tidigare hade samma skada uppstått i en grannsocken, varvid en dräng som straff fick slita spö. En annan dräng, Nils Pehrsson i Kränkeboda, satte år 1745 av okänd anledning eld på skogen varvid sex tunnland brann ned. Då han inte infann sig vid tinget och det uppskjutna målet inte dyker upp vid något senare tillfälle, har det inte gått att analysera bakgrunden. Den ovan omtalade gästgivaren i Vrå, Jöns Vrålin, dömdes år 1742 att böta 10 daler silvermynt, för att ha satt eld i ljungmarken och gått därifrån, varefter elden bredd ut sig. Bötesbeloppet motsvarade i värde knappt två tunnor råg. Hur det gick för Håkan Larsson i Ormhult, som året innan, sannolikt vid ljungbränning, fördärvat mycken skog, vet vi inte.⁴⁴

Av ett mål från Angelstad år 1749 framgår att man inom Sunnerbo accepterade ljungbränning så länge den inte ledde till att växande skog skadades. Några år senare (1754) hände det att en hemmansägare i grannsocknen Annerstad inte fick eld på ljungen, varför han ombad "wallgubben Swen Jonsson" att vid tillfälle göra detta. När så väl skett tog elden överhand och en del skog skadades. Hemmansägaren fick böta 40 och wallgubben 10 daler silvermynt. Då den senare var utfattig omvandlades straffet till åtta dagars fängelse på vatten och bröd. Av detta domslut framgår att ljungbränning är "aldeles förbudit", om man inte iakttar de mått och steg lagen kräver.⁴⁵ I Angelstads socken begärde ett antal hemmansägare år 1784, att få sig utsynade ett antal "planer til Liung bränning" för mulbetets upphjälpande. Rätten instruerar synemännen att noga iaktta att det på de tilltänkta platserna inte fanns några träd eller plantor, som vid ljungbränning kunde skadas.⁴⁶

År 1757 åtalades Johan Nilsson i Broddhult för en eldsvåda på Singsjö skog. En syn visade, att den "unga och mäst af plantor bestående Skogen blifwit förderfwad". De större träden var dock endast "swedhe och icke fornade". Johan, som gått i vall med byns kreatur, dömdes till ett pengabot, för att han vårdslöst hanterat glöden från sin tobakspipa. Han försvarade sig med att elden icke uppkommit med vett och vilja. Samma år begär Vrås sockenbor tillsammans med ett antal från grannsocknarna, att häradsrätten måtte utse synemän, vilka skulle granska om deras hemmansskogar kunde svedjas utan att skogen utöddes. Något resultat har inte återfunnits i domboken. År 1761 förordnades en synenämnd under ledning av kronoskogvaktare Lars Orre, att inventera skogarna kring Broddhult, Kråkshult, Singsjö och Våkön "huruvida the kunna tåla något Swedjande". Det senare var oundgängligt nödvändigt för mulbetets förbättrande. Inte heller denna gång har något protokoll återfunnits, vilket känns trist, då detta är enda gången under 200 år, som svedjning i Vrå avslöjas.⁴⁷

I den ovan omtalade skattdömsakten rörande Gunnalt år 1793, sägs att det vid ett

År 1757 vallade Johan Nilsson i Broddhult byns kreatur. Genom vårdslöshet vid piprökning uppstod en brand på ljungheden mellan Broddhult och Singsjö. Därvid skadades en del plantskog, vilket ledde till att Johan blev åtalad. Illustration: Annakarin Wennerberg.

torp kan vinterfödas 4 klavbundna kreatur med tillhjälp av ljungbete. Här är dock den rika förekomsten av ljungryar bekymmersam. Ängen är mager och består överallt av ljung och mossar, vidlyftig och "sensam att avbärga". Ett par år senare (1796) protesterade kyrkoherden i Torpa mot en ny sågs anläggning, då han själv ägde en sågkvarn. Den lilla skogstrakt som finns kvar skulle alldeles ödeläggas. Det torde inte vara synenämnden obekant att denna park var omgiven av en ryslig slättbygd bestående av nakna ryar, på vilka det var mer än hundra hemman belägna. Alla dessa, måste enligt den protesterande prästen, söka timmer och byggnadsvirke på annat håll. Det var dyrt att färdas långa sträckor för att hämta sitt virke, vilket inte minst förhållandena på den halländska sidan gränsen vittnade. Här mötte man "ohyggliga ljunghedar" som sträckte sig miltals, vilket var nog så betryckande för de som bodde på skoglösa hemman. Således borde inte någon ny såg tillåtas i Torpa.⁴⁸

En snarlik argumentation för landshövding Carl Stellan Mörner år 1807, då Sunnerbo härad enligt honom var i det mest beklagliga tillstånd. Där förr vuxit skog, utbreddes sig nu de "stora med Ljung bewäxte fälten". Folkets fattigdom samt "dåliga Industri" gav föga hopp om att få se någon ny skog spira. Mörner visste att om man inhägnade ljungheden, så kom skogen tillbaka. Han föreslår att Kungl. Maj:t låter bekosta grävandet av jordvallar kring vissa arealer för att hålla kreaturen borta och låta skogen komma tillbaka. Det är för övrigt ett identiskt förslag som redan år 1725 framfördes av en kommission tillsatt för att förbättra lant-hushållningen inom Kronobergs län. Redan då påtalades bristen på skog inom Sunnerbo härad. I en landshövdingeberättelse från år 1742 sägs, att Sunnerbo härad till större delen består av "Liungbackar, Mo och sandig jordmohn", vilket leder till så dålig avkastning att allmogen inte har råd att nyodla.⁴⁹

Ett i ljungsammanhang intressant mål avgörs i häradsrätten år 1758. Några bönder i Vrås södra grannsocken, Hinneryd, tilltalas för att ha fört bort salpeterjord från deras fähus. Denna jord, som var strategiskt viktig för krutframställning, hade då sedan generationer varit kungligt regale. Bönderna förklarade dock att de enbart fört bort den ljung, som de utnyttjat till strö. Denna hade använts till gödning och var enligt deras åsikt oduglig till sjudning. Tingsrättens argumentation visar dock att man misstänkte att de utöver ljungbädden även fört bort den värdefulla jorden. Men de slapp böter med en förmaning om att aldrig röra denna jord. I stället borde de beflita sig med att fylla på ny jord i kreatursbåsen samt dika kring dessa.⁵⁰

Vid hösttinget 1759 anklagades fyra åbor i Ormhult för att de våren innan bränt ljung och "förderfwat någon små Furuskog". Det visade sig att de svedjat en tuvig mosse, på vilken det fanns några små "ruskiga squallfuhror". De senare hade dock överlevt. Åtalet ogillades, då böndernas avsikt varit, att lägga det avbrända stycket inom gårdet, d v s att uppodla marken. Men rätten utsatte ett vite, så att arbetet garanterat skulle fullgöras. Samma vår hade två bönder i Mäste bränt ljung, varvid ung och växtlig furuskog på ett skäppland (cirka 800 m²) skadats. De erkände och fick böta tio daler vardera samt ersätta skogens värde med 18 öre. Beloppen motsvarade värdet av ett par får. En syn visade, att "besagde skogskada kan anses till sex Lass gjerdsle à 3 öre Lasset". Virkesvärdet var knappt 3% av utdömda böter.⁵¹

År 1757 åtalade skogvaktare Petter Linnelöf i tre olika mål ett antal personer för ljungbränning. I samtliga fall hade ett antal tallplantor skadats. De tilltalade erkände försyndelsen, men bad om tillgift, då de inte skulle klara sig utan det bättre bete, bränningen givit upphov till. Tingsrätten accepterade detta, men till "åthvarning" krävdes fortsättningsvis syn innan någon bränning företogs. Därvid skulle noga tillses att de inte brände på sin ljungry, "hwaräst plantor wisa sig, och med tiden Skog blifwa kan". I ett identiskt mål ett år senare i Tutaryds socken frias ett par bönder. De hade tänt ljung medans tjälen

var kvar i marken. En stark blåst hade uppkommit, som lett till eldens uppfammande, varvid några granar och enbuskar skadats. Säkerligen är detta dessa åtal, som år 1763 leder till att 13 åbor i Vrå hos tingsrätten begär att få bränna av sina skoglösa ljungbackar. Därigenom skulle mulbetet någorlunda förbättras. Rätten anser sig inte kompetent att tillmötesgå denna begäran, utan rekommenderar de sökande att tillskriva landshövdingen. Nya bestämmelser om svedjning hade utfärdats år 1756 och någon ny praxis hade tydligen inte utformats. Men tingsrättens ledamöter framför som sin kollektiva uppfattning att något värre skogsödande än ljungbränning inte fanns. "De små bland Liungen upväxande skogsplantor förbränns och till intet giöras, samt sielwa jordmohnen utmagras".⁵²

År 1835 hade man i Vrå beslutat bygga en ny kyrka. Vid allmän sockenstämma den 20 september säger församlingen nej till en propå från biskopen Tegnér, att frånga den antagna ritningen och uppföra en större byggnad. I motiveringen anför, "att i denna af magra slätter och ljunghedar till en stor del bestående Socken, der brist på skog är allmän, hvarigenom markens vidare uppodling ansenligt hindras, folkmängden, efter all sannolikhet, icke någonsin lär med en fjerdedel öfverstiga den nuvarande". Det senare emedan Esaias Tegnér noterat den pågående folkökningen, som krävde större utrymme, då närvaroplikt rådde vid gudstjänsterna. När man i följd av riksdagsbeslutet år 1842 skall bygga skola söker man understöd av allmänna medel. Fattigdomen är utbredd och blott fem av 26 hemman är skuldfria. Skog saknas på de flesta gårdar. Vrås enda tillgång, ett magert jordbruk ger endast "hafrebröd". Dock tvingas inte husfadern för att hålla skjutshästar "taga hafren från barnen", då ljunghedar och "rame-mossar" ger nödfoder. Uppenbart uteblev det sökta understödet, ty år 1852 är man tillbaka med samma begäran. Nu är socknen liten, skoglös och mager samt värre än någon annan betungad av skyldigheter att hålla skjutshästar. Det lär knappast finnas någon annan församling, som har samma stora behov av understöd som Vrå.⁵³

En notis från Vrås västra grannsocken, Brea-

red, kastar ytterligare lite ljus över synen på ljungheden. Vid ett laga skifte år 1850 ansåg man att den av torra ljunghedar och mossar bestående utmarken inte lönade sig att skifta. Den var m l m värdelös.⁵⁴

Finns det då inget positivt om ljungen och ljungheden i äldre dokument? En och annan notis pekar åt detta håll. Så t ex beklagar sig kyrkoherden i Odensjö år 1745 för att hans grannar och även folk från andra sidan Bolmen olovandes skördar ljung och löv på prästgårdens marker. Han får via häradsrätten ett vitesförbud infört. Ljungen som sådan var dock inte helt betydelslös. År 1757 begärde och fick åborna i Singsjö, Broddhult och Våköns tingsförbud mot hygge och "Liungslått" på sina enskilda marker. Snarlika viten utfärdas denna tid såväl i Lidhult som Angelstad. Kyrkoherden i Unnaröd antecknade år 1771 att under julmånaden kom en stark storm med regn. Snön smälte och "gjorde marken ren och ljungen len". Det senare var uppfriskande för boskapen, som nu fick gott bete. Vid en tilltänkt ängsutvidgning år 1791 på Kränkeboda står klart att parterna värnar rättvist om delning av sina ljungbackar. I ett torpkontrakt år 1819 från grannsocknen Lidhult får torparen rätt att efter "gammalt" få nyttja ljunghöst, d v s slå ljung till vinterfoder. Men det finns ett förbehåll. Platser som är bevuxna med spåda furuplantor eller sådana som så kan bli, skall fredas.⁵⁵

Det är hela den behandlade tiden en stark negativ inställning till ljungheden inom Vrå och Sunnerbo. Men när ljungen successivt tagit överhanden, så utnyttjar man den på bästa vis.

Vid alla laga skiften i Vrå under 1800-talet avsätts samfälliga torvtag. På Södra Emmeboda fanns år 1868 en torvbod under tak av halm. I Ljushult delades torvmossen och en gemensam torkplan avröjdes. Det mesta pekar mot att man i socknens västra delar sedan i varje fall slutet av 1700-talet delvis eldat med torv. Ett i detta sammanhang spännande vitesförbud från år 1747 i Ljungbytrakten visar att man föredrog ved framför torv. Man förbjöds på en gård att avyttra sin ved, då det var svårt att få tag på bränttorv. Torveldning var vid denna tid

mycket vanlig i Halland och Skåne. Ett sekel senare (1844) anförde kronofogden i Sunnerbo att i häradets slättbygd "eldas för det mästa med torf", då skogarna vanvårdas genom svedjning och försäljning av skogsalster.⁵⁶

Jakt

När den i föregående stycke nämnde kronofogden skall räkna upp de binärningar som sunnerboiterna i mitten av 1800-talet ägnade sig åt, påstod han, att jakt och fiske knappast kunde räknas till dessa. Det finns ytterst lite i skrift bevarat material som kan belysa förekomsten av jakt inom Vrå. En viktig anledning till detta var att jakten år 1789 släpptes fri. Rätten att jaga förenades med markägandet. Detta anses i sin tur ha lett till en formlig klappjakt på högviltet, som gick en svår tid tillmötes i södra Sverige. År 1808 fredades denna kategori på tio år samtidigt som en reglerad jakttid infördes.

Det tidigare skedet, före "revolutionen", under vilket högvilt och bl a hönsfågel helt var fredade och i princip kungligt regale, medförde att hejderidaren, välaktade Carl Lindlöf, år 1745 vid tingsrätten "tilmälte" Anders Bengtsson i Abbeshult att i "förbuden som oförbuden" tid ha skjutit rådjur. Dessutom har han jagat tjäder och orre samt utnyttjat drivande hund. Anders nekar kategoriskt till att ha jagat. Hunden hade någon löjtnant Rutenschiöld inlämnat till honom som valp till uppfödning. Den som vittne inkallade ryttaren Per Vesterdal i Abbeshult hade (givetvis) inte hört Anders Bengtsson skjuta eller hunden driva. Då övriga kallade vittnen inte infunnit sig uppsköts målet. Det har sannolikt i brist på bevis lagts ned, då det aldrig återkom till tingsrätten. En person i Broddhult åtalades år 1769 för att ha skjutit en tjäder samt sålt denna i Halmstad. Bevisningen höll inte för en fällande dom.

Den ett sekel senare så berömda orrjakten på Sunnerbo ryar dyker första gången upp i kronofogdens berättelse år 1856. Jakt, sägs det, är blott till husbehov, därest man inte skall räkna den inkomst som följer av att jakten utarrenderas sockenvis till förmögna personer från Skåne. Dessa kom upp några dagar om hösten

*Den under sent 1800-tal så berömda orrrjakten på Sunnerbo ryar går tillbaka till århundradets början. Då utvecklades på kontinenten vapentechnologin, varvid snabbt flyktskytte till stående hund blev populärt. Den utbredda ekonomiska krisen efter Napoleonkrigen i nordtyska stater och Danmark ledde till att besuttna personer invandrade till Skåne, Halland och Småland. Därvid upptäcktes jaktmöjligheterna.
Illustration: Annakarin Wennerberg.*

för att sysselsätta sig med orrrjakt. Sannolikt är denna jaktform betydligt äldre än så, då det i landshövdingeberättelsen för åren 1837-1841 sägs, att "utlänningar fortfara att sommartiden anställa jakt inom Sunnerbo härad". Betydelsen av allmogens husbehovsjakt hade avtagit avsevärt, sedan folkmängden ökat, skrev år 1851 den ovan nämnde kronofogden.⁵⁷

Däremot var dödandet och helst utrotandet av alla rovdjur mycket viktigt under perioden. Speciellt vargens skadegörelse var problematisk. Vissa tider var förföljelsen av varg en riksangelägenhet. Praktiskt sköttes detta av länens jägeribetjäning. Vid hösttinget 1707 i Sunnerbo anmäldes, att några "odiur" (läs vargar) nyligen visat sig. Allmogen påmindes om sin skyldighet att anskaffa varggarn. De begärde att bli förskonade från detta, men de hade att rätta sig efter vad som stod i lag och husesynsordningen. Vid

riksdagen 1723 fick en överjägmästare i uppgift att utrota alla rovdjur i riket mot rätten att uppbära en mindre summa pengar från varje helt hemman. För medlen inköptes nödigt jakttyg. Detta är bakgrunden till att man vid hösttinget år 1731 i Sunnerbo låtit inventera såväl mängden som kvaliteten hos tidigare inköpt jakttyg. Varje socken, även Vrå, skickade begärda uppgifter till kronobefallningsman Wickenberg. Denne sammanställde nu alla upplysningar. Det fanns 72 buntar jakttyg, som bestod av 1 140 alnar (684 m) nät, 3 886 alnar lappar samt 6 569 alnar linor. Mer än hälften av häradets ute i socknarna förvarade jakttyg var odugligt. Man beslöt nu att sälja alltsammans på auktion. Pengarna skulle återgå till socknarna. Nästa misslyckade, statliga initiativ kom på 1750-talet, då översten vid Kronobergs infanteriregemente, Berendt Wilhelm von Liewen, fick i uppgift att "utöda"

rovdjuren. Av uppgifter i domboken år 1753 skulle detta ske genom att vargen lockades till ett stort antal luderplatser, varav två inrättades i Vrå socken. Varje matlag fick betala 8 öre, vilket då motsvarade priset på en kanna mjölk (2,6 l). Ludren (förgiftat kött) kunde först läggas ut vid spårnö varvid det var av vikt att alla svin hämtats hem från ollonskogarna. Ny order om gemensam ludring under tre år i hela länet utfärdades år 1770. I Sunnerbo sköttes uppgiften av jägeribetjäningen, då allmogen inte var kunnig i själva hanteringen. Det förgiftade köttet skulle grävas ner på minst två alnars djup, när ludersäsongen i mars var över. Allmogen uppmanade att hålla sina hundar instängda.⁵⁸ Någon fälld varg vare sig vid eller utom skall har inte under 1700-talet påträffats i materialet från Vrå. Däremot sköt kyrkoherden i Oden-sjö, "högwällärde" Sven Granbeck, år 1735 två vargar. I skottpengar åtnjöt han 16 daler silvermynt, vilket i värde motsvarade en oxe eller 2½ tunna råg. Året efter fälldes en av häradets skogvaktare en varg i Lidhult. Vid sommaringet 1740 uppvisade Nils Månsson i Ryd tillsammans med drängen Jöns Gudmundsson i Bjerseryd 10 rävskind. Efter det att öronen skurits bort från skinnen, till förekommande av underslev, fick jägarna rätt att kvittera ut fem daler silvermynt ur häradets sakören. Beloppet motsvarade en knapp tunna råg i värde. Premierna för att fälla rovdjur var höga, vilket tyder på att dessa ibland förorsakade besvärande förluster. Det är sedan tyst på vargfronten till år 1795, då några grannar i Markaryd ingår en förening om skallgång. Motivet var att dessa odjur dagligen och stundligen visar sig i skogarna. De kom oftast nära intill byar och gårdar. För att motverka skadegörelse skulle förföljelse direkt tas upp, så snart de visade sig.⁵⁹

En varg dödades på andra sidan Hallandsgränsen i Breared år 1811 en ko för en fattig änka. Sammanskott gjordes från samtliga matlag för att ersätta henne. Den bör också ha hälsat på i Vrå. Sockenstämman har här vintern 1833 på dagordningen uppe frågan om utbetalning av belöningar för rovdjurs dödande. Enhälligt accepterade man höga belopp under förutsättning att

rovdjuren dödades inom socknen och att detta skedde utom skall. Som Alvestalektorn Lars J. Larsson för några decennier sedan påpekade, verkar vargen under perioden 1700-1850 haft ett cykliskt uppträdande. Vargplågan kunde vara intensiv under ett antal år för att sedan försvinna under decennier. Speciellt under 1830-talet var det besvärligt. Då fälldes minst 231 vargar i Jönköpings län. Motsvarande antal för Kronoberg uppgick till 383 stycken. Utöver vad nyss sagts om sockenstämmans acceptans av belöningar för vargs fällande finns inget som tyder på att djuren varit besvärliga inom Vrå. Ett stort skall genomfördes dock i slutet av 1850-talet, då den i Sunnerbo berömde jägaren August Carlsson fällde två vargar i Vrå. Ett par omfattande skallordningar, som åren 1825 och 1840 antogs i Annerstads respektive Unnaryds pastorat, har bevarats till eftervärlden. Om vargen visade sig utlöste detta en omfattande och dyrbar förföljelse. Allt detta tyder på att man var beredd till stora uppoffringar för att bli kvitt vargar, något som periodvis även gällde rävar. Min bedömning är dock att rovdjuren i Vrå, där ljungheden bör ha varit relativt omfattande, inte kan ha varit alltför besvärande. Sannolikt var inte ljungheden någon bra vargbiotop.

Efter 1850-talet tystnade varens ylande efter det att stryknin debuterat på den historiska scenen tillsammans med mera effektiva skjutvapen. Det kan avslutningsvis nämnas att de flesta uppteckningar kring varg bygger på hörsägnar. Dessa är inte så sällan ganska bloddrypande, men föga trovärdiga.⁶⁰

Bete och stängsel

Frihetstidens folkökning driver successivt fram såväl nyodling som ökat boskapsinnehav. Statsmakterna bidrar i denna utveckling med sin storskiftesstadga från 1752. Men då det är dyrt att genomföra lantmäteriförrättningar sker en hel del sänjedelningar, vilka som regel protokollförs vid häradstinget. Speciellt besvärlig har hägnadsfrågan varit. Den som på utmark gjorde en intaga, fick själv freda denna från kreatursbete. Men i slutet av århundradet börjar en ny princip att luftas. Det blev nu inte obilligt vid

skiften, att grannen fick deltaga i kostnaden för uppförandet av ett hägn. Detta lagstadgades år 1802. Men innan dess hade Kungl. Maj:t i ett brev år 1790 föreslagit denna nya princip, på vilken häradsborna i Sunnerbo reagerade genom att underdånigt anhålla om att få förbli vid det gamla. Socken för socken kallades till stämma och med få undantag ville man inte gå Kungl. Maj:t till mötes. Ombudet för Vrå, Lidhult och Odensjö förenade sig med de andra. Socknar som var belägna inom häradets slättbygd, vilket i detta sammanhang var liktydigt med ljunghedsområdet väster om Lagan, förfäktade att uppförande av hägn på ryarna skulle kosta mer än vad man eventuellt fick som avkastning från dessa. Ett stängselvitsord skulle ge stora fördelar för den förmögne, som vid uppodling kunde tvinga sin fattige granne att delta i den dryga stängselkostnaden. Landshövding Stellan Mörner, som år 1806 ansåg att betet var det stora problemet, när det gällde att beskoga ljungheden i Sunnerbo, föreslog att delar av den indelta armén skulle sättas på uppgiften att inhägna lämpliga delar av denna. Häradet saknade såväl skog som sten till hägnader, varför uppskottade jordvallar kunde vara en lösning.⁶¹

Vid tinget år 1750 anklagade hejderidaren Carl Lindlöf ett flertal åbor i Lidhult för att de efter en laga avverkning inte rensat marken från ris och toppar. Därmed har mulbetet blivit förkvävt och "ung skogs växt" hindrats. Samtliga dömdes till 6 dalers silvermynt i böter, vilket i värde ungefär motsvarade priset för ett får. Dessutom utsattes ett lika högt vite, om åtgärderna inte blev utförda.⁶² Bedömningsmässigt är det inte i första hand mulbetet man värnar om utan skogsföryngringen. Här hade bönderna kunnat hugga upp toppar och ris till bränsle. Argumentationen känns lite bakvänd, då ett förbättrat mulbete medförde sämre möjligheter för skogens föryngring.

Vid sekelskiftet 1700/1800 förekom i Vrå en hel del tvistigheter kring ängsuppodling. En syn på ett av Ryds hemman år 1793 visar, att man granskade den tilltänkta platsen och avgjorde om uppförandet av ett hägn eller markens intagande försämrade mulbetet. I detta fall hade man byggt

en kavelbro över ett kärr, så att kreaturen skulle komma förbi i sitt sökande efter grässtrån. Abbeshults åbor förklarade att de aldrig hade sin boskap inom detta område, vilket ledde till att de sökande fick infreda den planerade ängen. År 1798 är det dispyter mellan hemmansägarna i Bjerseryd och Håknehult. De senare hade från den samfälliga betesmarken insynat "the till mulbetet nödvändigaste och bästa kärren". En förlikning ingicks varvid åborna i Håknehult avstod från ängsutvidning och gårdsgårdsbyggnader på den gemensamma betesmarken. De fick däremot flytta hägnaden runt sitt gamla soldattorp till annan plats. Dessutom medgavs de rätt att "hösta alla kierr och sekar (felskrivet för wekar?) som fanns mellan Lilla Skjörbodane och Aspebro", blott dessa inte infredades.⁶³ Betesmöjligheterna var uppenbart mycket viktiga, mer väsentliga än hushållning med skog.

Den stora tvisten kring betesmarkerna vid denna tid gällde samfälligheten mellan Abbeshult, Emmeboda, Hjorteryd och Ljunghult. Då anklagades Emmebodas hemmansägare för att ta in främmande kreatur på utmarken. Enligt vittnesutsago hade man på Emmebodagårdarna bättre betesmarker och tog därför årligen på sommarbete in ett antal oxar. Motiveringen var att de hade något svagare åker och inte som de andra kunde vinterföda lika många kreatur. Men i det samfälliga betet hade de lika rätt med de andra och kunde därför ta emot ett antal djur från annat håll. Ville de klagande från de tre andra byarna ha någon ändring fick de själva sätta upp stängsel. Utslaget blev att Emmebodas åbor befriades från tilltal, d v s att deras tolkning var den riktiga.⁶⁴

Missväxt, boskapssjuka och välfärd

Före kommunikationernas förbättrande under 1800-talets första hälft, var det bekymmersamt att drabbas av missväxt eller boskapssjukdomar. Även om man i sann kristlig anda försökte bistå varandra, kom hjälpen inte alltid fram i tid. Hur det gick för Vrås innebyggare att klara sig år 1724, när ett märkligt hagel den 30 juni "nedslog den på marken stående grödan", är det ingen som vet. Hela årsväxten fördärvades. De anhöll

via sin kyrkoherde hos Kungl. Maj:t om viss skattebefrielse. Dock har man kunnat fara till såväl Skåne som Halland för att köpa brödsäd. Vid sommartinget 1748 uteblev två tilltalade personer från Emmeboda och Kränkeboda. De hade farit till Skåne för att inhandla säd till sin "lifz-bärgning". Men det gällde då att vara i besittning av kontanter. I mantalslängden för år 1746 betecknas 15 personer som utfattiga, vilket motsvarade knappt 10% av de vuxna.

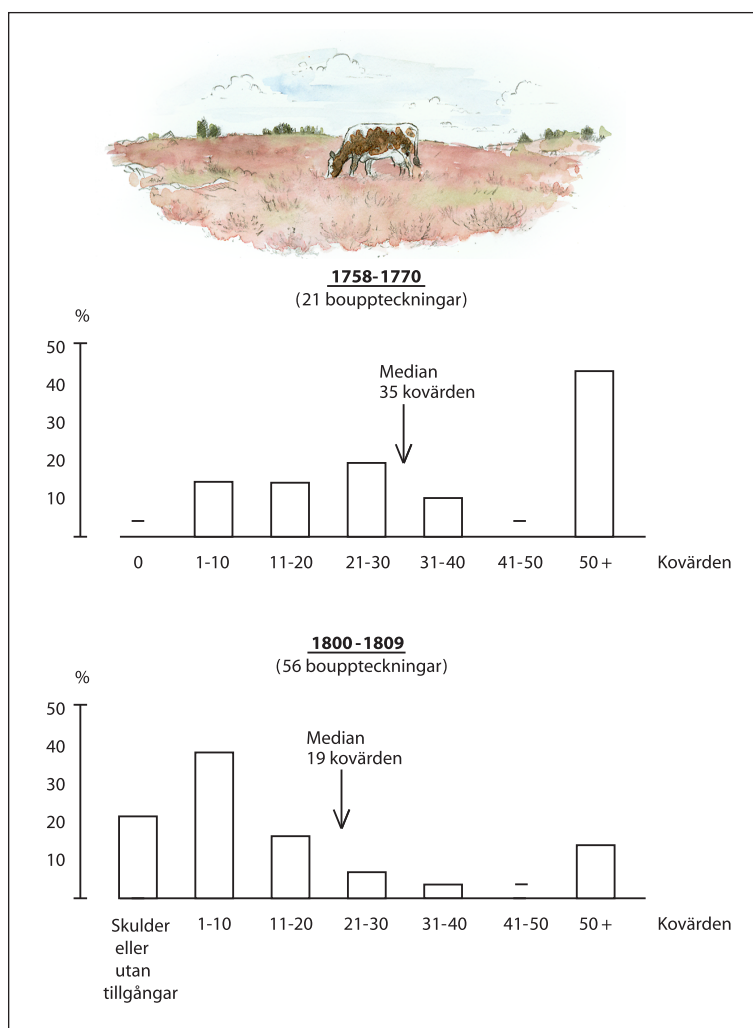
Under 1750-talet grasserade en besvärlig boskapspest i södra Sverige. Den drabbade Vrå år 1751, då inte mindre än 79 djur störtade eller slaktades i Sunnervrå och Broddhult. I snitt uppgavs förlusten för aktuella sex åbor vardera till 165 daler silvermynt, vilket motsvarade värdet av 10 kor. Ett sammanskott inom häradet medförde, att man fick kontant hjälp för att skaffa nya oxar och kor. Händelsen dyker upp i domboken genom att länsmannen anklagar Lars Svensson i Sunnervrå för att ha hemfört en hud för barkning från Halland, där boskapssjukan florerade. Från Broddhult hade man denna tid vid tre tillfällen gått med kor till Sunnervrå för betäckning. Nu tilltalas Isak Svensson därstädes för att han trots kännedom om pesten släppt till tjuren. Ytterligare en bonde i Mäste var instämd för att via en hud från Halland ha bidragit till smittans spridning. De anklagade försvarade sig med att hudarna tagits från friska djur samt att när korna kom till Sunnervrå, inga tecken på boskapspest fanns. Länsman Svenstedt avstod från att fullfölja målet i den delen. Men de tilltalade tre personerna hade "icke nog tidigt gifwit then yppade siukan tillkänna".

En snarlik händelse inträffade år 1768, då tre åbor i Össjöhult samt en i Ljushult åtalas för att ha fört smittade stutar från Halland. Där grasserade boskapssjukan och "fänadspäst", varför förbud mot all handel utfärdats. De anklagade frikänns dock av olika anledningar.

Under perioden 1745-1772 hade den i Europa härjande boskapssjukan inte mindre än fyra stora utbrott i Skåne. Åren 1745-1747 stupade 89 000 kreatur. Motsvarande siffra 1749-1750 var 94 000. Trots en mängd karantänbestämmelser kunde man inte hindra att pesten spred

sig in i Halland och Småland. Myndigheterna utfärdade en rad kungörelser. Men i det stora hela stod man handfallen till dess man påbörjade vaccinationer, först införda i Holland på 1760-talet. Enligt Carl Gustaf Weibull, som ingående studerat pestens förlopp i Skåne, drabbade denna skogsbygderna värst. I sjukdomens spår följde armod och fattigdom.⁶⁵

Det är praktiskt taget omöjligt att komma åt, vilken betydelse missväxter och pester fick för de drabbade. Långsiktigt klarade sig tillräckligt många, då ändå befolkningen ökade. Men analyserar man de skärvor som påträffas i arkiven, blir bilden ganska mörk. Under åren 1749-1772 avled sammantaget 371 personer i Vrå. Mer än 40% av dessa var spädbarn under ett år. Läger man till den andel som lämnade jordelivet innan sitt femtonde år blir andelen barn och unga 60%. Då befolkningsstatistik saknas dessa år går det inte att relatera siffrorna till födelsetalen. Men sannolikt dog mer än vart fjärde barn innan det nått vuxen ålder. Huruvida detta hade samband med missväxt, dålig näring eller andra brister är svårt att bedöma. Åren 1754 och 1755 utbröt en epidemi av vattenkoppor, vilken i Vrå skördade 41 barn. Utbrott skedde även 1762 och 1763 samt 1770. I Södra Unnaryd skrev kyrkoherde S P Almquist en krönika, i vilken det går att spåra dessa olyckor. Med kopporna följde kikhosta och rödsot. Under vissa av dessa år var det missväxt och dyrtid, vilket säkerligen ledde till att den fattige inte hade råd att köpa tillräckligt med brödsäd, om nu sådan fanns att tillgå. Situationen i tidsperioden 1801-1820 var inte påtagligt mycket bättre. Relativt hade då spädbarnsdödligheten nedgått något. Av de avlidna var nu endast (!) 53% 15 år och yngre. Under båda dessa tidsperioder uppgick medelåldern för den som fick uppleva sitt första år till 42 à 43 år. De höga dödstalen i Vrå i början av 1800-talet (cirka 3,2%) går inte utan ett omfattande arkivarbete, att relatera till motsvarande storheter i omgivande socknar. Det kan dock nämnas att spädbarnsdödligheten under 1800-talets första decennium uppgick till 25,3%, en siffra som är avsevärt högre än den som beräknats för några socknar i Halland. Där fanns en variation mellan

Figur 25. Förmögenhetsutvecklingen i Vrå mellan 1765 och 1805 enligt bevarade bouppteckningar. Kvarlåtenskapen har räknats om i kovärden, d v s hur många kor som denna vid respektive tidpunkt var värd.

18,2 till 21,6%.⁶⁶ Inte heller är det möjligt att på detaljnivå analysera varför förhållandena successivt blir bättre efter 1811-1812. Men Esaias Tegnér's slitna frans om fred, vaccin och potatis har mycket som talar för sig.

En möjlighet att belysa välfärden i Vrå utgör analyser av arkiverade bouppteckningar. Men dessa har sina brister, då inte alla var underkastade lagens krav från år 1734, att upprätta sådana. Speciellt saknas det första halvseklerna de obesuttna. I figur 25 finns ett enkelt histogram, i vilket jag jämför utfallet från 21 stycken bouppteckningar under 1760-talet med 56 stycken

från decenniet 1800-1809. Under denna period skedde ett antal myntreformer. Därtill blev inflationen periodvis hög. Jag har därför valt att "översätta" tillgångarna i respektive bo till kovärden, väl medveten om att en dräktig ko är mera värd än en sinko. Dessutom har kreatursavel säkert betytt något mellan 1765 och 1805. Evalueringen är gjord med medelvärdet av 50 kor vid respektive tidsperiod. Som man kan förvänta är spridningen stor. År 1770 lämnade Karin Larsson i Singsjö jordelivet med tillgångar motsvarande värdet av en halv ko. Motpolen utgjordes av Per Månsson i Bjerseryd vars bo om

3 030 daler silvermynt efter samma måttstock kan uppskattas ha varit värt motsvarande 195 kor (1765). I medianfallet efterlämnade Vrås bönder under detta årtionde en förmögenhet om 550 daler silvermynt. För detta kunde man teoretiskt köpa 35 kor. Även om välfärden var ojämnt fördelad, så verkar inte fattigdomen ha varit speciellt svår. Men detta konstaterande korrigeras till en del när förhållanden i början av 1800-talet granskas. Då har motsvarande medianvärde sjunkit till 19 kovärden. En femtedel av alla bouppteckningar uppvisar skulder. Den fattiga hälften har säkert inte haft det för fett utan många har levt på och under existensminimum. Ser man till de besuttna, d v s den grupp som haft förmögenheter uppgående till mer än 50 kovärden, så var dock dessa mer välbeställda år 1805 jämfört med 1765. I det förra fallet hade man i snitt lämnat efter sig 115 kovärden mot 88 stycken 40 år tidigare. Mest välbeställd var nu gästgivaren Per Andersson i Abbeshult som fått ihop 1 841 riksdaler specie, motsvarande 297 kovärden (1804). Boet efter torparen (?) Anders Andersson i Nybygget (läge okänt) häftade i skuld. Hans jordevandring slutade på ett minus av 7-8 kovärden.⁶⁷

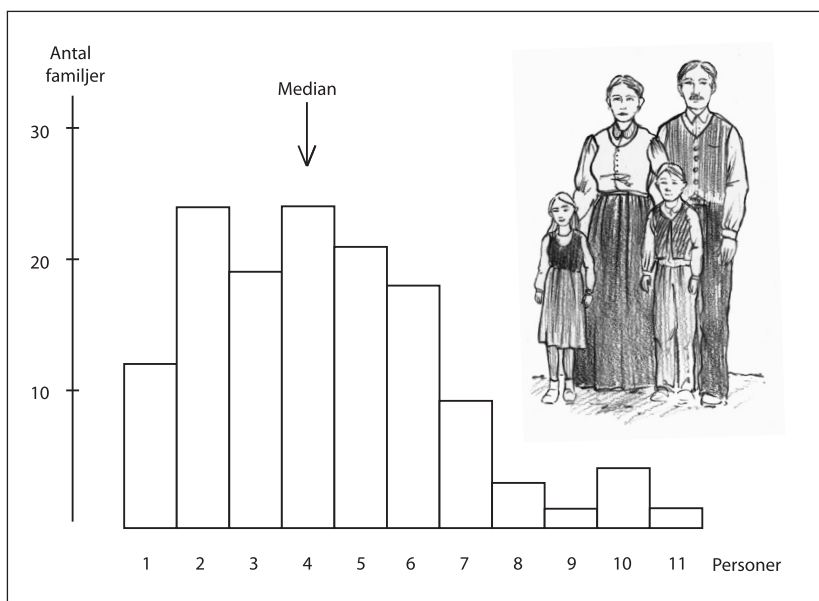
Den slutsats denna lilla analys leder till är att vid ingången av 1800-talet kan en tudelad välfärd skönjas i Vrå. En klass av obesuttna och torpare börjar växa fram, vilka tillsammans med ett relativt stort antal åbor på alltför små hemmansdelar, har det bekymmersamt. Samtidigt finns en grupp mera välbeställda bönder, vilka lyckats ta till sig de möjligheter som förbättrade jordbruksmetoder i kombination med något utökade handelsverksamheter medfört.

Det finns många fallgropar, när bouppteckningarna utnyttjas för diverse statistiska överväganden. Men två iakttagelser kan göras vid granskningen av gruppen förmögna bönder (17 stycken). För det första är gästgivarna överrepresenterade och för det andra var det störst sannolikhet att få ihop betryggande välfärd, om man brukade någon av hemmansdelarna i Bjerseryd eller Abbeshult. I dessa två byar fanns knappt 10% av socknens gårdsbruk. Men därför stammar 41% av antalet bouppteckningar

med störst tillgångar. Räknat på värdet blir det relativa talet 66%. Med ett undantag brukade de förmögna bönderna hemman öster om Krokån eller i dennas dalgång söder om Vrå kyrka. Den västra "ljunghedsregionen" med byarna Hjortseryd, Emmeboda, Hyhult, Glamshult, Singeshult och Kränkeboda har blott en representant i guldligan. Denne var symptomatiskt nog gästgivare. I denna del av socknen fanns sannolikt ett reellt samband mellan stor areal ljunghed och låg välfärd.

Vid ingången av 1800-talet söker statsmakten få lite mera grepp om modernäringen i landet, varför man från socknarna inkräver en del statistik. År 1810 fanns exempelvis i Vrå 670 personer, av vilka 40% utgjordes av barn. Av de vuxna (344 personer) betalade 85% mantalspenningar, d v s skatt. Befriade från dessa var 22 överåriga samt 29 fattiga personer. Tillsammans fanns 135 matlag, varav 30 stycken bebodde torp eller undantagsstugor. Medianfamiljen var relativt liten och bestod av fyra personer, två vuxna och två barn. Men spridningen var stor, se figur 26. Barnrikast var hemmansägare Nils Nilsson på ¼ mantal Bjerseryd som tillsammans med hustrun hade nio barn, varav dock en dotter denna tid var vuxen.

Hemmansklyvningen i Vrå hade år 1810 gått långt. Jordeboken upptar 109 hemmansdelar, varav dock fyra brukas från granngårdar. Således fanns 105 mantalssatta gårdsbruk. Det finns ingenting i den förda statistiken som tyder på att den västra ljunghedsbygden från Mosslanda i söder till Kränkeboda i norr har annorlunda befolkningstal jämfört med socknen i övrigt. Dessa gårdar var då inte heller uppdelade på mindre enheter jämfört med socknens övriga. Längst hade splittringen gått i byarna Singsjö, Broddhult och Slättevå. I det senare fallet uppvisade ett par bruk mantalsbråken 2/64. Om nu mantalet speglar skattekraften eller avkastningen på ett rimligt vis, stod en sådan enhet för tre procent av byns skatter. Här och på andra ställen krävdes det biinkomster. För att få lite perspektiv på hemmansklyvningen, har jag jämfört den i Vrå med densamma i Södra Unnaryd år 1819. Där förde i en sockenbeskrivning kyrkoherde

Figur 26. Familjestrukturen i Vrå år 1810. Medianfamiljen bestod av två vuxna och två barn. Källa: VLA, Vrå kyrkoarkiv.

Carl Lindeström ett resonemang om vad som krävdes för att "vara besutten på denna magra ort". Om jag överför hans bedömning till Vrå, så skulle år 1810 endast 20% av gårdsbruken medge, att man klarade sig inom utstakade gränsmarkeringar. Hemmansklyvningen ansågs i sin samtid vara ett gissel, om det inte fanns lönande binäringar. Armod och fattigdom blev följderna, när den brukningsbara jorden delades upp på alltför många händer.⁶⁸ Men vilka var alternativen?

Skogen kring 1810

Vid ingången av 1800-talet fanns en hel del skog i Vrå, vilket tidigare visats. Öster om Krokån växte en del barrskogsbestånd och de här belägna, större byarna omkransades såväl av ett och annat bokhult som lite ek. Hur det såg ut väster om Krokån är svårt att avgöra. Men även här bör det ha funnits spridda talldominerade, men mycket utglesade bestånd. Uppsalarektorn Daniel Djurberg sammanställde år 1818 ett geografiskt lexikon. I detta sägs, att hela Vrå socken led brist på skog till gärdsla och vedbrand,

undantagandes Bjerseryd och Håknehult. Där fanns lite ek-, bok-, och björkskog.⁶⁹

År 1810 var åkerarealen 180 tunnland. Därtill kom att man sannolikt utnyttjade tio gånger så stor areal till slätter. Om jag antar, att hälften av arealen utgjordes av madslätter, så bortgår från socknens fastmarksareal cirka 600 hektar. Kvar för skog och bete fanns 7 500 hektar. På denna skulle, omräknat i nötkreatursenheter, 500 kor beta under barmarkspanperioden. Varje enhet krävde åtminstone två hektar av relativt öppen skog. Efter denna operation återstår 6 500 hektar gles skog, som årligen tillväxte med ett par kubikmeter. Innevägnarna krävde 3 000-4 000 m³ ved per år. Vi har inte någon uppfattning om hur mycket av denna mängd som ersattes av torv. Men hur man än vrider och vänder på siffrorna, så bör vid denna tidpunkt skogen nödtorftigt ha räckt till. Ett par bekymmersamma poster finns dock att ta hänsyn till. Det ena gäller förekomster av vådeldar i samband med ljungränning och det andra avser får- respektive gethållningen. Till det senare kan även läggas förekomsten av vinterbete från oxar och kor. Dessa företeelser bidrog till

att hindra ung skogs uppkomst. Om bränderna vet vi inte mycket mer än att de sporadiskt inträffade. De beivrades inte på ett sådant sätt att det via domboksmaterialet går att dra några slutsatser. De bör dock ha varit ganska vanliga. Vinterbetet är lika anonymt. Landshövdingen i Hallands län uttalade år 1829, att bristen på foder ledde till allmogens "skadliga ovana" att låta boskapen beta sent på året och tidigt om våren på de vidlyftiga, magra ljunghedarna.⁷⁰ Getterna intar ett kapitel för sig. Statsmakten såg inte nådigt på dessa, vilka enligt de besuttna borde utrotas. En mängd förbud mot gethållning ser dagens ljus under ett par hundra år. Men fattigt folk behövde dessa förnöjsamma djur. Eller som det sägs i ett kungligt brev av år 1793, att där det endast finns barrskog med mossar och ljunghedar är getbete tillåtet under förutsättning att grannarna förenar sig om att hålla ett vallhjon. Om djuren kom in på kronans mark, annan fredad skog eller skadade bärande träd skulle de upptagas och vara förverkade. Till detta skall läggas införandet av en mängd regionala förbud. Dessa verkar inte i nämnvärd grad ha respekterats. Getterna tycks ha haft sin största utbredning i sydvästra Småland. Prosten D Nordin skrev år 1819 en beskrivning över Villstads socken belägen 5 mil norr om Vrå. Där ansåg man att getter, där de trivdes, lönade sig bäst av alla kreatur, då de nöjde sig med den sämsta födan. De var dock besvärliga att valla och gjorde en hel del ohägn. Liknande bedömningar finns från ett flertal socknar inom Västbo härad i Jönköpings län. Om det är statens negativa syn på gethållning, som medförde att kyrkoherden i Odensjö år 1810 helt utelämnar dessa djur i sin statistik från Vrå, vet jag inte. Men av bouppteckningarna framgår att getter var vanliga och fanns på flertalet gårdar i varje fall fram till 1830-talet. Då jag inte följt denna källa längre går det inte att bedöma den fortsatta utvecklingen av getaveln inom Vrå. Men rent allmänt verkar det efter 1830 varit en successiv nedgång i intresset för dessa djur, vilket möjligen har ett samband med förbättrade kommunikationer. Helt försvann dock inte getterna förrän vid ingången av 1900-talet.⁷¹

Enligt min bedömning hade skogen inom Vrå år 1800 inlett vägen mot en närmast total förintelse. Det gjordes ingenting för återväxten förrän en bit in på 1870-talet. Jordbruksstatistiken år 1865 pekar på att det då fanns kvar 863 hektar skogsbärande mark.⁷² Med den befolkningsför-dubbling som skett krävde de 1 230 sockenborna minst 6 000 m³ i enbart husbehov. En rimlig skattning pekar mot att skogsresterna inom Vrå då producerade någonting mellan 1 500-2 000 m³. Bristerna fick kompenseras med virke från annat håll (sannolikast Odensjö), med torv och betydligt minskad välfärd. Ljunghedarna lyste verkligen upp landskapet och kom så att göra ett par mansåldrar framåt i tiden.

Det finns dock tre svårbedömda poster i skogsekvationen. Det gäller för det första förekomsten av arbetsvandringar. Säsongsarbeten på annan ort medförde mindre behov av alla råvaror samt att kontanter kom till socknen. Med dessas stöd kunde förnödenheter införskaffas och utlagor betalas. I alla nordligt om Vrå belägna socknar, gick många vintertiden ned till Skåne och tröskade i 1800-talets början. Breareds ungdom vandrade till sillfisket i Bohuslän fram till år 1808, då sillen olyckligtvis slutade att gå till. Man beräknar att minst 16 000 personer årligen var engagerade i det stora sillfisket i slutet av 1700-talet. När stambanan byggdes strax öster om Sunnerbo drog denna till sig mycket arbetskraft. Vissa år i slutet av 1850-talet sys-selsattes där 12 000 man. Men skriftliga källor om Vråungdomens arbetsvandringar saknas, vilket inte betyder att denna verksamhet var oviktig. Sannolikt fyllde den ett stort behov. I andra hand spirade en viss handelsverksamhet, där tillkomsten av marknaden i Vrå säkert gynnat utvecklingen. Kronolänsman Ljungdahl var dock år 1822 föga imponerad av verksamhetens omfattning. Men en viss gårdfarihandel tycks ha följt på detta. Arbetsvandringar samt affärs-verksamhet sågs sällan med blida ögon av de besuttna, som dels såg hur lönerna steg, dels fick bevittna "sedernas förfall". Den som ägnade sig åt kramhandel ansågs av kronofogden år 1839 för dagdrivare och blev med tiden fullkomligt oduglig till arbete. Dessutom blev han till "mo-

ralité och hälsa ” fördärvad. Till binäringarna får också en del förlagsverksamhet räknas. Vrås flitiga kvinnor tillverkade i mitten av 1800-talet vadmal och ylletröjor till ett årligt värde av 2 000 rdr rmt. För detta kunde man köpa 130 tunnorråg. Näringsinnehållet i denna kvantitet var tillräckligt för att på årsbasis föda cirka 40 personer. Verksamheten var med andra ord relativt väsentlig för socknens ekonomi. I samtliga dessa tre fall fick skogens kvarvarande träd vidkännas lättnad. Man kan dock se binäringarna i ett helt annat perspektiv. Hade skogsresursen vårdats, så kunde den ha givet viss välfärd. Nu när den saknades tvingades man till andra lösningar på sina försörjningsproblem.⁷³

Några avrundande reflektioner

Skogsbrist har aldrig förelegat i Vrå eller Sunnerbo annat än lokalt. Det var närmast ett transportproblem att få hem nödvändiga resurser. Inom ett avstånd av 15-20 km fanns hygglig tillgång på såväl ved som timmer. Men då gällde det att kunna betala för sig. Och det var som regel på denna punkt bekymren var störst. De som bodde ute på ljungrarna hade successivt i en nedgående spiral fått allt sämre välfärd. Man fick ta till torv och ljungr till bränsle, klara sig i undermåliga, dragiga hus tillsammans med småvuxna, dåligt avkastande kreatur. Såväl de som var nedtryckta i fattigdom som de välbeställda visste mycket väl hur man skulle få upp ny skog. Det var bara att freda ljungheden från bränning och bete, råd som nedskrevs redan i mitten av 1700-talet. Men problemet var att den fattige inte hade råd att inhägna en areal och vänta i 30 år på en i begynnelsen låg avkastning från skogen. Det fanns i Vrå dåligt med stängselvirke och moränerna var inte tillräckligt stenbundna för uppförande av stengården, något som i likhet med grävda jordvallar kostade åtskilliga dagsverken. En relativ fattigdom gjorde säkert många liknöjda för de hägrande framtidsvillkor, som de beslutna såg framför sig. Ljungheden smög sig på backstugusittare, torpare och åbor på till bristningsgränsen skiftade hemman. Ute på denna kunde man ta hem en och annan vedpinne, slå lite ljungr samt låta boskapen beta. Men när detta

blev för dåligt tänkte man på och försämrade därmed markens produktion på lång sikt. Från dessa hedar, där bristen på viktiga näringsämnen var det grundläggande problemet, tvingades bra många vandra ut. Andra gick en för tidig död till mötes efter ett liv i stort armod.

Vrå och den fossila energin 1865-1960

År 1840 framstod Sunnerbo härad, vilket naturen i ”rikt mått tilldelat... ljunghedar och mossar” som utomordentligt vanlottat. Landshövdingen förstod inte hur allmogen här även under missväxtår kunde livnära sig, då man under milslånga färder inte såg annat än ljungr eller sandhedar. Vålmågan hos befolkningen skulle kunna öka genom anslag från det allmänna till de ”ofruktbara fältens förvandling till bördig åker och äng”. Här återfinns en månghundraårig tradition, där perspektivet helt var inställt på jordbrukets avkastning. Men fattigdom hindrade att nödvändiga åtgärder sattes in. På Hallandsidan från Vrå räknat noterade kronofogden i Laholm halvtannat årtionde senare skogarnas snabba avtagande. Där nu (bl a i Knäred) ”en till intet tjenande än sträf Ljungr” frodades, lämpade sig marken till skogsodling. Det borde nu vara slut på det ”ohejdade skogsödandet”.¹

Det antydda skiftet av synsätt berodde främst på att skogen under 1850-talet fått ett kraftigt stigande värde. Ytterst sammanhängde detta med Englands stora efterfrågan på skogsprodukter samt att besvärande tullar och regleringar förts bort från dagordningen. Men de antydda förslagen till ljunghedens utnyttjande lät länge vänta på sig. Anledningen var bristande resurser såväl hos det allmänna som hos den enskilde. En nyckelroll i det hela spelade tillgången på växtnäring främst kväve, men även fosfor och kali. För att få tag på denna i form av guano och benmjöl krävdes goda transportmöjligheter, vilka först realiserades med järnvägsbyggena. Sammantaget kom det verkliga lyftet i och med att *fossil energi* i form av stenkolk och senare olja blev tillgängliga. Mycket enkelt medförde kvävetillförsel till en åker att avkastningen för

Ruinen efter en av de avstyckade Kränkebodagårdarna. I bakgrunden Hunnsberget. Okt. 2011.

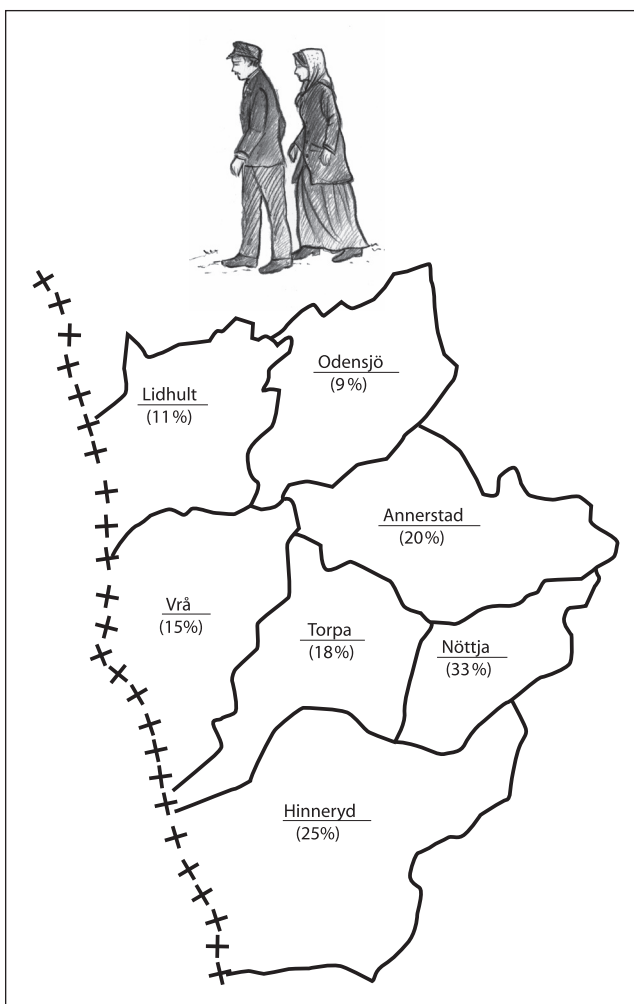
samma arbete minst tredubblades. Detta möjliggjorde att flera kunde frikopplas från det dagliga slitet inom jordbruket. Därmed gavs utrymme åt uppfinnare och ingenjörer, vilka först lärde sig utnyttja ångmaskinen och andra arbetsbesparande maskiner. Forskning och utbildning medförde i nästa steg att man via olika processer på kemisk väg, men med tillsats av energi, kunde framställa gödningsämnen. Det blev, sett i backspegeln, ett enormt lyft för mänskligheten. I Sverige kunde vi under seklet 1860-1960 försörja en fördubblad befolkning där var och en i snitt kunde konsumera fem gånger så hög "välfärd" som sin farfars farfar. Eller med andra ord: Införandet av fossil energi medförde att en och samma mark kunde föda tio gånger så många personer jämfört med den låga nivå som medgavs år 1860.

Växtnäringens centrala betydelse var känd och utnyttjad. Men till Vrå kom den sent. Vid den enkätundersökning som år 1858 genomfördes

inför det planerade bygget av en järnväg mellan Halmstad och Ljungby var Vrå tillsammans med Odensjö och Lidhult de enda socknar väster om Lagan, vilka inte inhandlat några gödningsämnen. En kombination av dåliga kommunikationer och bristande finansiella resurser hos jordbrukarna gjorde att detta dröjde länge än.

Min avsikt är inte att i detalj redogöra för händelseförloppet under det århundrade då Sverige lyfte sig från en fattig jordbruksekonomi till kanske världens mest välmående nation. Detta är i allt väsentligt välbekant. Jag skall dock med några grova penseldrag måla upp en bild av hur detta påverkat livet kring Vrås ljunghedar. Dock spar jag den skogliga delen till nästa kapitel.

Befolkningen inom Vrå, se figur 17, sidan 57, kulminerade år 1880. Detta förlopp är likartat inom hela häradet med undantag för ett par orter, där industri och handel utvecklats, t ex Markaryd. Bakgrunden till kurvans brytpunkt var en omfattande kris inom jordbruket, en nedgång som ledde till betydande utflyttning och emigration. Den tidigare exporten av havre försvann helt till följd av konkurrens från norra Amerika. I Sunnerbo frågade man sig om det någonsin skulle komma tillbaka sådana tider, att jordbruk lönade sig. Avsättningspriserna på kreatur föll och brödsäden gick inte att sälja. Trots detta var det till följd av emigration svårt att få tag på arbetskraft. "Ortens arbetande befolkning svälter i allmänhet heldre än arbetar för något mindre daglön än han förr erhållit" påstod år 1887 Victor Sandberg, då ordförande i Sunnerboavdelningen av länets hushållningssällskap. Om det hela fortsatte några år till skulle mindre hemman ödeläggas, noterade han året efter. Enda trösten var att nykterhet och sparsamhet vunnit insteg i en del socknar.² En snabb titt i tryckt utvandringsstatistik pekar mot att emigrationen från Vrå var relativt låg. Enbart sju promille försvann till annan ort under perioden 1881-1900. Det betydde i absoluta tal cirka 190 personer netto. Ännu mindre var denna "folk-rörelse" från Lidhult och Odensjö. Pastoratet har märkligt nog häradets lägsta utvandringstal. Siffrorna stämmer dock dåligt med en del arkivlagda handlingar. Under de fem åren 1886-1890

Figur 27. Nettoutvandring från Vrå och angränsande socknar 1881-1900 i procent av befolkningen år 1890. Källa: Anon 1910a.

utflyttade netto från Vrå 155 personer, vilket då var hela 2,4% av den bofasta befolkningen, en siffra som är tre gånger så hög. Då var man inom Vrå dubbelt så flyttningsbenägen som i Lidhult. Jag noterar också att under dessa år var emigrationen till Danmark och Tyskland låg, vilket tyder på att man dels flyttade inom landet, dels for till norra Amerika. En minskad befolkning medförde bättre villkor för tall och gran, men sämre för ljungh. I en jämn ström halverades innevånarantalet i Vrå mellan 1880

och 1960. Sakta vandrade (netto) åtta personer om året bort från sin hembygd.

Om jag återvänder till den officiella statistiken så finns ett visst positivt samband mellan utvandring och ljunghed. De verkligt ljunghbevuxna socknarna Hinneryd, Torpa och Annerstad, Vrås grannar i öster fick i perioden 1880-1900 vidkännas en stor befolkningstappning. I Hinneryd försvann var fjärde person. Nöttja innehade i detta avseende det småländska rekordet. Här utvandrade var tredje person. Omvänt uppvisade de relativt skogsrika socknarna Lidhult och Odensjö obetydliga emigrationssiffror, se figur 27. Emigrationsutredningen försökte korrelera utvandringen till antalet fattighjon inom respektive socken, något som inte gav någon bra förklaring. Vrå utgör i detta fall, om nu siffrorna stämmer en paradox. Här intog ljungheden så småningom en försvarlig areal. Trots detta blev utvandringen ringa. Möjligen är det arbetsvandringar till Skåne och den halländska kusten som förklarar detta.³

År 1865 brukade Vrås bönder sammanlagt 195 hektar åker uppdelat på 145 hemman. Ängarnas areal var tio gånger åkerns eller i siffror 1 990 hektar. Fram till år

1905 tredubblades åkern till 570 hektar, medan ökningen av ängen var måttlig eller i siffror 19% till 2 370 hektar. Antalet hemmansdelar hade ökat till 187 stycken. Jordstyckningen har gått så långt att medianhemmanet vid den senare tidpunkten endast brukade en areal motsvarande 3% av ett oförmedlat mantal. Motsvarande relationstal år 1865 var 14%. Vid båda tidpunkterna var de viktigaste grödorna havre, potatis och råg i nu nämnd ordning. Dessa siffror tyder på att man vid någon tidpunkt infört konstgödning.

Dessutom har man säkert vunnit ny mark genom utdikning av kärr, om än omfattningen varit blygsam. År 1904 påstods att åkern sköttes på ett mycket "primitivt sätt", men att få socknar hade så stora förutsättningar till "jordbrukets uppdrifvande" som Vrå.

Den produktiva skogsmarken hade minskat något från 850 till 790 hektar under dessa 40 år. Även detta speglar att trycket på utmarken minskat väsentligt. Det är möjligt, att den förhoppningsfulla bild, som kronofogden tecknade år 1866 också hade någon relevans för Vrå. Då hade man åtminstone inom delar av Sunnerbo "borttagit den så kallade ljunghedens bränningen". Dessutom hade får- och getbetet minskat så pass, att vissa sträckor av ljunghederna nu var be vuxna med skogsplanter.⁴ Men närmare upplysningar om förhållandena i Vrå saknas.

Den mest anmärkningsvärda händelsen under 1800-talets andra hälft, var den ytterst besvärande missväxt, som inträffade sommaren 1868. Över hälften av Sunnerboiterna stod då utan föda och utsäde. Märkligt nog avfärdas denna mycket kortfattat i hushållningssällskapets Sunnerboavdelning genom påståendet, att nöd var att befara samt att brist på utsäde skulle komma till våren. En del av befolkningen fick sysselsättning vid lasaretsbygget i Ljungby samt vid det stora vägbygget Vislanda-Bolmen. Då en olycka sällan kommer ensam, så nedbrann i juli 1868 Slättevrå by. Vädelden hade börjat i en ljunghed, som stod intill Sven Perssons tröskverk. Halmtaket till detta fattade eld. Olyckan utreddes mycket noggrant, inte minst för att kronans persedlar brunnit upp. De senare förvarades hos en av rothållarna i byn. Utöver detta drabbas tre personer i Vrå under året av konkurs. Värst skuldsatt var Anders Johansson i Bjerseryd. Med en skuld motsvarande värdet av åtta kor hade han avvikit till okänd ort. Huruvida dessa händelser hade något att göra med århundradets missväxt, går inte att uttala sig om.⁵

Kommunikationer och industri

Järnvägen "drabbade" aldrig Vrå. År 1889 invigdes banan mellan Halmstad och Ljungby.

Den fick en nordlig dragning över Lidhult och Odensjö. Det är mycket sannolikt att den bristande skogstillgången inom Vrå var en bidragande faktor till att socknen inte fick järnväg. Nu minskade marknadsplatsen i betydelse, då post och gods kom över Lidhult. Järnvägarna drog till sig industrier och stationssamhällena utvecklades snabbt. Inom Sunnerbo kan man exempelvis peka på den ytterligt snabba befolkningstillväxt som skedde i Markaryd och Ljungby. Men i Vrå gick det bakåt. Hit lokaliserades inga industrier och den affärsverksamhet som vägnuten i Kyrkbyn gav upphov till ledde inte till någon bestående utveckling. Man fick heller aldrig del i efterkrigstidens (1945-1970) dynamiska industriutveckling i länet.⁶

Bristande råvaruresurser, dålig infrastruktur, glest boende samt svag kapitaltillgång är några av de företeelser man kan peka på, när det gäller att förklara varför den moderna tiden aldrig kom till Vrå. På alla prickenkartor över häradet, länet eller regionen lyser det på Vrås plats oftast tomt. Enda undantaget är när det gäller torvmarkernas utbredning. Men någon torvtillverkning har ännu inte sett dagens ljus, vilket också är en effekt av järnvägens dragning. När bilen successivt efter 1920 tog över järnvägarnas roll i kommunikationsnätet, var det inte längre aktuellt att bryta torv. Men möjligheterna kvarstår. På några platser inom Sunnerbo har dock torvtillverkning varit mera framgångsrik. Men någon långsiktigt bestående verksamhet etablerades inte under perioden, trots att Statens Torvskola år 1899 lokaliserades till Markaryd. Inte heller Krokån utnyttjades för flottning, vilken den gjort, om det funnits skog. Brist på trä hade kunnat avhjälpas genom import, om det som på andra håll i Småland funnits någon tidigare binäring inom exempelvis snickeribranschen, som varit utvecklingsbar. De ovan nämnda sågkvarnarna i Krokån fanns i vissa fall kvar in på 1970-talet. Jag har dock inte följt deras öden i kvarlämnade räkenskaper. Det kan dock nämnas, att deras taxeringsvärden i perioden 1880-1900, visar att de alla var små förutom den vid Abbeshult. Under 1800-talets sista decennium sker också nyinvesteringar i Vråsågen. Den förra taxeras

till 1 000 och den senare till 1 500 kronor. Vid samma tid påfördes en ångsäg i Odensjö ett belopp av 60 000 kronor.⁷

Ljunghedens betydelse vid tidpunkten för järnvägarnas tillkomst

Ljungheden var ingalunda värdelös i hushållningen under slutet av 1800-talet, trots alla fördömanden. Den som haft otur att födas ute på ryarna var tvingad att ta tillvara de resurser som bjöds. Inom hägn fanns stora, dåligt gödslade ängar. När man slog dessa följde de med en hel del ljunghed, som kreaturen fick hålla till godo med vintertid. Dessutom skördade man aktivt ljunghed för att ha såväl till foder som främst till strö. Det senare var vanligt inom sydvästra Småland i mitten av 1800-talet. Dåtida lantbrukslitteratur rekommenderar också att utnyttja ljunghed som inblandning i komposter. Det är en omöjlig uppgift att komma åt några kvantiteter. Sista gången ljunghederna i Vrå mera storskaligt användes inom lantbruket var år 1918. Då i första världskrigets slutskede rådde stor brist på foder. Skogssällskapet, som vid denna tidpunkt var huvudman för Skogssällskapets Statsarbeten, tog under augusti månad initiativ till insamling av ljunghed. Tyvärr, sägs det, blev en hel del av detta oanvändbart, då det genom en "ihållande regnperiod i september och början av oktober" blev liggande under bar himmel. Till det trista resultatet bidrog svårigheter att i rätt tid erhålla hästar och järnvägsagnar. Men året innan (1917) hade många markägare i Sunnerbo "beredts" betydande inkomster genom "skördandet af ljunghed". Då dammsögs markerna på allt från torv till kottar för att förse tätorterna med värme.⁸

Ljunghedsbetet

Den mest väsentliga markanvändningsformen på heden var dock betet. I en bemärkelse var detta livsviktigt. Någon annan betesmark fanns inte, där ljungheden tagit överhanden. Denna funktion minskade dock successivt i betydelse allt efter det att handelsgödseln debuterat. Med stöd av thomasfosfat och andra näringssalter kunde växelbruk införas på åkern, varvid behovet av äng minskade drastiskt. Av siffrorna

ovan framgår, att det under den förindustriella epoken i Vrå gick tio hektar äng på varje hektar åker. I början av 1900-talet hade relationstalet sjunkit till 1:4. "Friställda" ängsarealer kunde nu betas. Dessutom började man odla vallväxter på åkern och låta djuren efterbeta på denna. Från ingången av 1900-talet förenade sig jord- och skogsbruket representanter i ett fördömande av alla utmarksbeten. Kulturbeten skulle tillskapas. "Ljunghedsbevuxna marker på god jordmån ägnar sig väl att upparbeta till högklassigt kulturbete" påstod länsjägmästare Wilhelm Lothigius. Han hade stor erfarenhet av förhållandena inom Västbo härad. Det finns i litteraturen massvis av råd för den hugade småbrukaren att denna väg bli mer produktiv. Frambringandet av kulturbeten var i sydvästra Småland mest intensivt under mellankrigsperioden. Då försvann i Vrå med omnejd en hel del ljunghedar.

Ljunghedsbetet analyserades dessvärre aldrig vetenskapligt, varför det finns lite att ta på, när det gäller att bedöma dess betydelse. Sedermera länsjägmästaren i Kronobergs län, Eugen Hemberg, försökte dock år 1880 beräkna de vinster en hedbonde kunde göra genom att skogsodla delar av sin utmark. I jämförelse med fårbeta gav skogsbruk en årlig intäkt som var sex gånger högre per arealenhet. Relationstalet när det gällde mjölkkor var tre gånger. Hemberg ansåg, att det var av största vikt att statsmakten omedelbart förbjöd all ljunghedsbränning. Någon lägre grad av "jordbruksutveckling" stod inte att uppleta. Huruvida länsjägmästaren helt förstått den rävsax hedbonden satt i, är svårt att veta. Även om man endast skogsodlar en liten del av arealen, så för man bort nödvändigt bete. Det går inte för en fattig person att vänta i decennier på att skogen skall ge avkastning. Lika fördömande var småbruksaposteln Per Jönson-Rösiö en mansålder senare (1905). Ett svedjebruk, som blott alstrade bete ett par tre år och "sedan ljunghed för all framtid" var "en af de styggaste skampålarerna inom kulturens ramar".⁹ Ser man det i ett annat perspektiv så var ljunghedsbetet lönsamt, ty i annat fall hade det inte fortgått.

När man under första världskrigets dagar analyserade ljunghedens fodervärde, var detta lik-

Magni Petersson Magnino (1845-1926), konstnär och fotograf i Ljungby, målade i början av 1900-talet ålderdomliga stugor som denna från Sunnerbo. I bakgrunden syns ljungheden. Smålands museum, Växjö. M 21571:B.

värdigt med det som man fick ur grov halm. Men ljuven betraktades av expertisen som ett nödfoder. Senaste gången ljunghed förekommer i fodermedelstabellerna (1966) har den sjunkit i värde och låg då under halmen. Men det berodde sannolikt på att den halm, man då jämförde med kom från bättre gödslade fält. Ljung var under normaltider ointressant. Småbrukaren på heden ansåg dock att de kreatur som betade ute på ljunghedarna höll sig betydligt mera friska än de som fått tillgång till vallbeten. Argumentet accepterades med tveksamhet av dåtida konsulenter. Däremot hade landshövding Carl Stellan Mörner år 1823 en identisk lika uppfattning, när han anför att ljunghed är "både ett angenämt och helsosamt födo-ämne för Boskapen" speciellt under blomningstiden.¹⁰

Uppodling av heden

Den mest anonyma verksamheten ute på ljungheden var dess uppodling till åker. Detta var som ovan påtalats inte möjligt förrän tillräckligt med gödsel i en eller annan form kunde tillskapas

eller införskaffas. Från början av 1700-talet och fram till mitten av 1900-talet vimlar det av råd i lantbrukslitteraturen hur man skall gå till väga, för att överföra en torvmark till åker. Men ett så vardagligt arbete, som att bryta ny mark fick aldrig någon uppmärksamhet. Det kunde tydligen alla, trots att ett överförande av ljunghed till åker krävde en hel del. På Jylland, där denna verksamhet var omfattande, utvecklades exempelvis speciella plogar. Man experimenterade där sig fram till en del intrikata metoder för att rent mekaniskt få marken beredd för sådd av brödsäd och gräs.

En tvist år 1869 avseende uppodling av en ljunghed på Våkönen kastar dock lite ljus över verksamheten. En person i Skäckarp i grannsocknen Torpa åtog sig att på ackord iordningsställa heden för odling. Man stakade ut tegar om 6 famnars bredd (11 m). Dessa buskröjdes, plöjdes och brändes. Att man grävde en utfallsgrop är lätt att förstå, men varför man endast spadvände 4 2/3 rutor är för mig obegripligt. Den överenskomna summan för plöjning och bränning

Den jaktintresserade danske konstnären Johannes Larsen (1867-1961) bodde och verkade långa tider i Båxhult (Ö om Hyltebruk). Hans oljemålning Älgtjur i Horshultamossen från år 1936 visar ett avsnitt av det ljungdominerade landskap, som en gång, enligt Lennart Williams, var jaktens Atlantis. Johannes Larsen Museet, Kerteminde. Foto: Inferno.

uppgick till 18 riksdaler tunnlandet. Vid denna tid motsvarade detta cirka 12 dagsverken. I lagaskiftesakten för Ljushult år 1880 förbjöds delägarna, att innan skiftet vunnit laga kraft "flåhacka och skumplöja och derefter bränna jorden", vilket antyder hur det grundläggande arbetet vid uppodling av heden gick till. Brist på kartor gör att jag inte i säkra siffror kan ange hur Vrås bönder under det sena 1800-talet knaprade på Ljungheden och överförde den till åker. Men med vissa antagande så "uppggraderades" cirka 350 hektar av den magra heden till åker under perioden 1865-1905. Taktan bör ha legat i intervallet 5-10 hektar om året. I Landtbruks-Akademins tidskrift för år 1888 redogör professor Hjalmar Nathorst för de stora framgångar man på Jylland skördat genom den magra hedens överförande till åker, äng men främst skog. Han påminde läsarna om att det även hos oss fanns stora "sträckningar af skoglösa, ljungbevuxna hedar och moar, som bör vinnas för kulturen". Med visst nöje läser jag hans avslutande harang, som i språklig snårighet har få medtävlare. Jag vill inte undanhålla den läsare, som i min text hunnit hit, att ta del av denna. Våra hedar skulle erövrats för kulturen genom samverkan av stat

och enskilda. "Och helt visst skall man ej i ett land, der årligen ej ringa summor utgå utan återbetalningsskyldighet för att freda skördarne från frostsador, undandraga de arbeten anslag af allmänna medel, hvilka afse att för odlingen vinna områden, som i sitt nuvarande skick ej lemna någon som helst afkastning, men som en gång kunna bidraga till att höja befolkningens antal och välmåga samt landets rikedom."¹¹

Jakten på harar och orrar

År 1926 tolkade professor Otto von Friesen namnet Finnveden. Detta betydde *jägarskogen* eller *pälsjägarnas land*, tolkningar som fortfarande i stort håller streck. I samband med sin analys lade språkprofessorn ut texten om de en gång viltrika urskogarna. Samma romantiska uppfattning närde P G Vejde, när han inledningsvis till en uppsats om det "furstliga" jakt-slottet vid Tansjönäs i Hinneryds socken, skulle förklara bakgrunden till 1800-talets omfattande orrjakt på Sunnerbo ryar. (Tansjönäs ligger 20 km från Vrå kyrka i SO riktning.) Men urskogen har aldrig varit någon bra viltbiotop, såvida den inte var nedbrunnen. Inget talar för att jakt eller fångst haft någon nämnvärd betydelse i Sunnerbo

under historisk tid. När boskapsskötaren kom in i bilden förändrades visserligen landskapet genom avsiktligt anlagda bränder i positiv riktning för viltet. Men livsutrymmet begränsades i hög grad av betande kreatursflockar, varför vilttillgången mestadels var synnerligen medåker. Långt fram i tiden fanns enstaka personer, vilka fick visst bidrag till sin försörjning genom snarfångst av hare eller spelskytte av skogsfågel. Men gemene man hade vare sig tid eller råd att ägna sig åt detta.¹²

Ljunghedar är p g a bristfällig bördighet generellt sett dåliga viltbiotoper. De har i detta avseende aldrig betytt någonting för hedbonden. Men det fanns (och finns) vissa statusbetingade jaktformer som kan ge hyggliga inkomster för denne till följd av att utövarna kan betala för sig. De senare var inte beroende av dagligt slit, för att få mat på bordet. I början av 1800-talet inträffade successivt en förändring i högre ståndsjakten på kontinenten. Flyktskytte på fågel (fasan, raphöna, moripa, tjäder och orre) för stående hund blev högsta mode hos jaktintresserade furstar och adelsmän. Bakgrunden till detta låg i vapentechnologins utveckling. Namnen på hundraserna (pionter, engelsk setter och vorsteh) tillsammans med kommandon på franska, antyder att jaktformen inte hade några inhemska rötter. När så befolkningsökning efter 1815 satte in i Sunnerbo, blev det ordentliga håll i skogens tröja. Med hjälp av eld och yxor minskade skogen och i dess ställe kom ljungheden. Betingelserna för orrar och harar blev successivt allt bättre. Längden kantzoner mellan olika växtsamhällen ökade avsevärt. Övergångar mellan mosse, kärr, hed och skog blev många till gagn inte minst för den knoppåtande orren.¹³

Det är svårt att hitta förbindelselänken mellan Sunnerbos orrar och jaktintresserade grevar från Skåne och Danmark under första hälften av 1800-talet. P G Vejde anser att hovjägmästare Carl Fredrik von Blixen-Finecke, en kort period dansk utrikesminister, var den som ledde intåget i Hinnerys ”undangömda, nästan väglösa landskap” i slutet av 1840-talet. Denne ägde också gods i Skåne. Men till Lagadalen och trakterna kring Bolmen kom av flera skäl en hel

del besuttna tyskar och danskar att bosätta sig under hela 1800-talet. Napoleonkrigen ledde till ekonomiskt besvärliga tider i norra Tyskland. Danmark gjorde vid denna tid statsbankrutt osv. Ett tidigt exempel på invandring är Hamburgerfamiljen Petersen som år 1813 köpte Herrestad utanför Värnamo. Härifrån verkade den på sin tid berömda Mormor på Herrestad. Det finns flera sådana, där ett vanligt drag är att man sökte sig till Småland för att fastigheterna var billiga. Många såg utvecklingsmöjligheter speciellt sedan järnvägarna anlagts. Inte så sällan hade de invandrande ståndspersonerna ett genuint jaktintresse.¹⁴

Det finns få kvarlämnade rapporter om själva jakten, något fler om resultaten samt ännu mera om sällskapslivet kring denna. Orrjakten började den 11 augusti och pågick ett par veckor. Ståndspersonerna inhyste sig i bondgårdarna, ”vars husmödrar under årens lopp utbildades till ganska ordentliga kokfruar”. Av detta blev en del inkomster tillsammans med de, vissa personer fick för att de stod för de höga herrarnas service i olika avseenden. För bygden lär arrendeintäkterna ha betytt en del. I Vrås grannsocken Torpa utbetalades år 1882 omkring 3 500 kronor för jakträtten under tio år. En piga tjänade då cirka 300 kronor per år, en summa som inkluderade kost och logi. Vrå och delar av Lidhult arrenderades av en dansk greve. Ett resultat finns bevarat från jakten år 1883, då en greve Scheel lär ha fällt 84 orrar inom Vrå. Bortsett från en viss nimbus kring dessa statusfyllda jakter, där en vacker piga t o m kunde få en dans med blivande kung Karl XV, så kan de ändå inte ha inbragt särskilt mycket. Kring det centrala ljunghedsområdet i Vrå var marken uppdelad på 40 brukare. Om dessa skulle dela på 300 kr i arrende samt springa lite ärenden kan möjligen var och en ha erhållit 10-15 kr. Summan motsvarade inkomsten av en veckas arbete. De en gång så berömda orrjakterna på Sunnerbo ryar förlorade successivt fr o m 1910-talet sin betydelse. Då kom skogen och gjorde tillvaron besvärlig för orrarna. Ryktet om dessa jakter levde dock kvar ett par generationer.¹⁵

Trots att harjakten var populär på vissa håll inom Sunnerbo, verkar den inte ha haft någon

På den nyligen brända ljungheden blommar lingon rikligt. Bollaltebygget. Aug. 2011.

större betydelse för grevar och baroner. I varje fall är relativt lite känt om klappjakter på detta spännade villebråd i Vrå med omgivningar. Den enda ljunghed som i jaktlig berömmelse kan tävla med Sunnerbo ryar är Skanörs ljunghed. Där har åtminstone en kunglig harjakt genomförts med pomp och ståt. Det hände år 1801 då Gustaf IV Adolf regisserade och deltog i en sådan. Ett antal hetsjakter på hare utförda av beridna herremän finns dokumenterade samt parforcejakter efter rävar. Men till Sunnerbo kom aldrig några jägare i ridkläder utrustade med hundar och ridpiskor. Inte heller föll det någon av de entusiastiska och förmögna jägarna in att sätta ut fasaner eller att introducera moripa. Båda företeelserna hade jag förväntat mig.¹⁶

Lingon på ljungheden

Skogsbären var före strösockrets debut och järnvägarnas tillkomst ganska ointressanta. De äro färskare, då de med undantag för lingonen var omöjliga att bevåra. Dessutom gav de den hårt

arbetande allmogen alltför lite energi. En tredje nackdel bestod i att bären mognade mitt under skördetiden, då man hade annat att tänka på. Ganska sporadiskt dyker det upp en eller annan notis i den topografiska litteraturen om skogsbär och då främst lingon. Välbekant är prosten Gaslanders bok om allmogen i Västbo härad från 1774. Här, strax norr om Vrå, tillverkade man ett mos av lingon. Bären kokades och kramades ur. I den sura saften vispade man ner kornmjöl. Blandningen stod sig över vintern och utnyttjades för att smaksätta gröten. Sedvänjan med skattebär är också tidigt belagd från denna del av landet. I många torparkkontrakt ingick skyldighet att till huvudgården leverera ett antal kannor lingon (och oftast även andra bär). De äldsta kända kontrakten stammar från 1740-talet. En tysk godsägare krävde då ½ skäppa lingon (18 l) i årlig "contribution" från sina arrendatorer i Torups socken.¹⁷ Det finns ingen anledning tro annat än att hushållen i Vrå under all tid plockat och ätit lite bär.

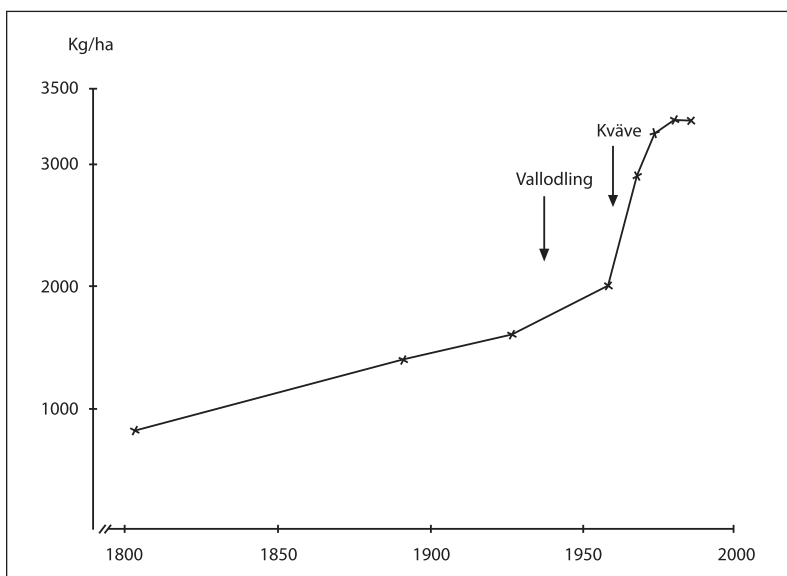
Det verkliga genombrottet för bärplockningen som binäring i sydvästra Sverige kom med järnvägarna. Då öppnades den tyska marknaden. De första uppköparna från grannlandet i söder kom under 1870-talet, då järnvägsstationen i Moheda blev centrum för verksamheten. Af-färsmässig plockning på Sunnerbos hedar lär inte ha blivit aktuell förrän Halmstads- Bolmens järnväg invigts år 1889. Då börjar också notiser om bär inflyta i Hushållningssällskapets årsberättelser. Från Sunnerbo rapporterades exempelvis att år 1892 varit ett hyggligt bärår, dock något sämre än året innan. En koleraepidemi hade nämligen utbrutit i Tyskland "enär i följd deraf exporten till sagda land midt under den rikaste bärtiden afstannade". I Lidhult uppfördes år 1904 ett lingonkokeri, en lokalisering som har ljungheden i Sunnerbo att tacka för sin uppkomst. Lingon är som ljung en surmarksväxt och gynnas av skadad, betad och bränd mark. Dessutom är den ljuskrävande. Uppköp av lingon och viss förädling av dessa skedde i Lidhult fram till 1940-talet. Verksamheten stod på topp i perioden 1890-1910. I första hand var det inte skogsodling som knäckte branschen utan sammanbrottet av den tyska marknaden under första världskriget och dess följder. På halvsekelång sikt har dock skogsplanteringen av ljunghederna varit med och släckt ljuset för lingon. Dessutom har efter 1950-talet kvävenedfallet via nederbörden reducerat artens blomning och fruktsättning. Den i Sunnerbo verksamme författaren Karl Williams (Kalle i Dalen) har odödliggjort lingonplockningen på Sunnerbo ryar med sin visa Flickorna i Småland. Dessa skulle i dagsläget ha fått leta länge efter sina lingonröda tuvor.

Vilken betydelse fick nu denna lingonplockning? Under ett av toppåren, 1890, uppköptes i Kronobergs län 2,6 miljoner kg lingon till ett pris av 5 öre per kg. Intäkten motsvarade 325 årslöner för en arbetare inom jordbruket. En familj kunde ett gott bärår plocka ihop en summa som räckte till inköp av ett par kor. Stor flit ute på heden kunde under några veckor ge dubbel arbetsinkomst. Men då lingonriset inte blommade rikligt mer än högsta vartannat år, så

var det vanskligt att lita alltför mycket på denna extrainkomst. År 1916 meddelas exempelvis från Sunnerboavdelningen av länets hushållningssällskap, att lingonskörderna blev skadade av frost och torka. Därmed uteblev exporten. Något har den dock betytt och i ekonomiska termer var lingonplockningen värdefullare än orrrjakten.¹⁸

Biskötsel

En tredje "binäring" på ljungheden var biskötseln. Länets hushållningssällskap gjorde en hel del ansträngningar för att blåsa liv i denna. År 1875 skrev Victor Sandberg, då ordförande i Sunnerbos avdelningsstyrelse, att biskötseln varit lönande med talrika svärmar. Verksamheten hade framtiden för sig. Allmogen hade vaknat och blivit intresserad av att lära "nutidens bästa metoder". Några år senare (1879) står lakoniskt att biskötseln varit ogynnsam o s v. Hushållningssällskapet arvoderar under 1890-talet en undervisare i biskötsel boende i Älmhult. Denne gjorde varje år "föreläsningsresor" till Sunnerbos östra socknar. Han besökte bigårdar samt tog på hemmaplan emot intresserade personer. Det har dock inte gått att spåra denne eller hans efterföljare till Vrå. Inte heller lämnas några uppgifter om avkastningen utöver om den varit riklig eller dålig. Det är därför svårt att bedöma vilken roll ljungheden spelat för Vråborna i detta avseende. En viss betydelse har den dock haft. År 1909 fanns enligt den officiella jordbruksstatistiken 154 bisamhällen i Vrå socken. Relativt hade var sjunde person tillgång till ett sådant. Frekvensen är densamma i Angelstad, Torpa och Odensjö. Intresset för biskötsel samvarierade i varje fall detta år dåligt med ljunghedsarealerna. Det måste ha varit andra faktorer, som påverkade biskötselns omfattning. En biodlarföreningen bildades i Vrå 1948. Som mest hade man ett 30-tal medlemmar under 1950-talet. År 1949 producerades 4 448 kg honung i 193 bisamhällen. Snittet om 23 kg per samhälle var vid denna tid jämförelsevis högt. Det framgår inte hur länge verksamheten pågick. När föreningen bildades var intresset för biskötsel inom Sunnerbo i starkt avtagande.¹⁹

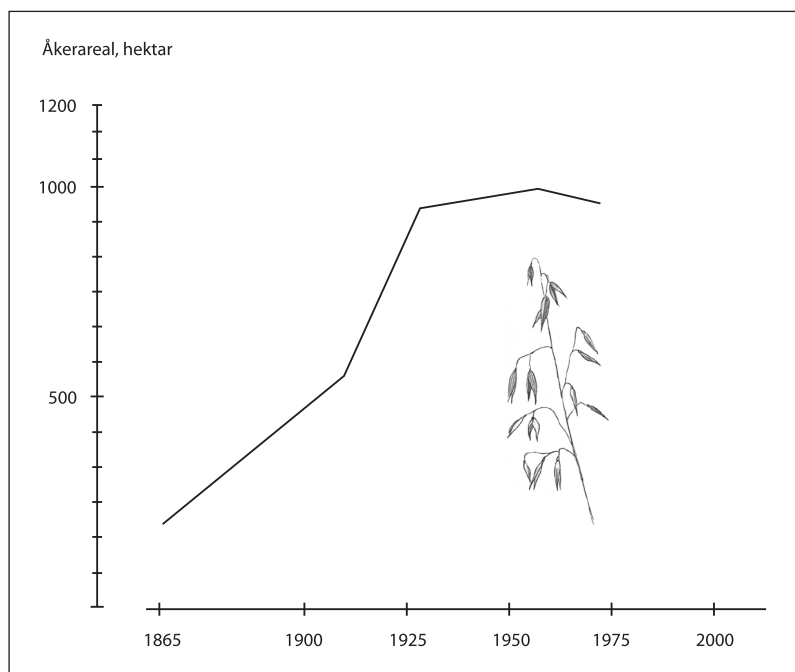
Figur 28. Kornskörden (kg/ha) i Kronobergs län mellan 1802 och 1982. Källa: Jansson 1988.

Ljungheden efter första världskriget

Första världskriget och dess efterdyningar blev i många stycken problematiska även i vårt land. En omfattande arbetslöshet bland industriarbetare ledde bl a till ett intensifierat skogsvårdsarbete på ljunghedarna. Detta berörs mera i detalj i nästa kapitel. Herrskapsjägarna försvann med sina hundar. Lingonplockningen fanns kvar, men dess kommersiella betydelse hade minskat. Jordbruket intensifierades genom bättre tillgång på handelsgödsel, utdikningar, växelbruk och vallodling. Efter 1920-talet avstannade i stort järnvägsutbyggnaden och på de via vägkassorna förbättrade landsvägarna kom nu lastbilar samt en och annan personbil. Industrin utvecklades. Dock seglade länge Kronobergs län i bakvattnet. Här stod sig småbruket in på 1950-talet. Den andel av befolkningen som var sysselsatt inom jordbrukssektorn uppgick exempelvis år 1950 till 37%, en siffra som nästan var den dubbla mot riksgenomsnittet. Det verkar som om länets skogstillgångar höll småbrukarnas ekonomi över vattenytan. Inom modernäringen stod egnahemsrörelsen i vid bemärkelse i centrum för intresset i varje fall fram till andra världskrigets dagar. Det är nog inte en slump att de två tongivande apostlarna för småbruk, Per Jönson-

Rösiö och Carl M. Peterson båda var verksamma i Småland. Emigrationen avstannade och successivt blev allting lite bättre. Den som i likhet med stationsinspektorn Nils Werner år 1924 blickade bakåt samt jämförde förhållandena med samtiden, kände inte igen sitt Sunnerbo. Borde inte alla sunnerboiter som åstadkommit, så stora förändringar också kunna torrlägga resterande sumpmarker, plantera alla ryar samt bygga tusentals nya hem till gagn för hembygden?²⁰

Den nya tiden kom även till Vrå. När man i början av 1920-talet fick en ny landsväg upp till Lidhult, på sin tid betraktad som Sveriges modernaste, där nu "omnibusstrafik var anordnad" underlättades en del transporter. Nödhjälpsarbeten på ljunghedar och vid Krokån samt etablering av det öppna fängelset vid Singeshult (se nedan) gav en del inkomster. Men i övrigt verkar handelsaktiviteterna ha nedgått och arbetsvandringarna ha upphört. I det senare fallet flyttade den yngre generationen permanent. Något omfattande skogsbruk var inte tänkbart och andra binärningar lyste helt med sin frånvaro. Sockenborna hade att förlita sig på åker, äng och kor. Jag skall ägna detta några rader, då det i stor utsträckning är förbättringar inom lantbruket, som lättar på bördorna för ljunghemarken.

Figur 29. Åkerarealen i Vrå socken 1865-1975. Dessvärre finns ingen god statistik efter 1975. Källa: Jordbruksräkningarna, se not 22.

I figur 28 visas ett enkelt diagram över kornskörden i Kronobergs län från 1802 till 1982. Kurvans förlopp speglar i all sin enkelhet ett antal viktiga händelser. Fram till slutet av 1920-talet är det en jämn stegring av produktionen per arealenhet. Skörden fördubblas på 125 år, vilket motsvarar en årlig ökningstakt av 0,6%. Åkerns bördighet byggde ytterst på markens vittring. De näringsmängder, som kom via denna ökade sakta över tiden genom dikning, stenrensning och djupplöjning. Dessutom tillfördes alla åkrar med olika intervall kreatursgödsel. Även den mängd ökade så länge man kunde utvidga slåttermarker och i viss mån betesarealerna. Men när gränserna för det senare var nådda, så behövde man tillföra näringsämnen utifrån. Generellt sett sker debuten för detta under 1900-talets första decennier, men i begränsad omfattning. Skördarna ökar under mellankrigsperioden, då växelbruk med vallodling successivt introduceras. Men först efter andra världskriget kom det verkliga lyftet i form av handelsgödsel. Främst kvävetillförseln var avgörande och då i kombination med landvinningar inom

växtförädling och ogräsbekämpning. Till detta skall läggas traktorer, självbindare och senare skördetröskor.²¹ Utvecklingen i Vrå följer med viss fördröjning detta mönster. Åkerarealen ökar successivt och når sin topp i slutet av 1960-talet, se figur 29. Utvidgningen sker främst på ängens bekostnad. Statistiken beträffande den senare är något svårgenomskådlig, då man arbetat med lite olika definitioner. Men uppenbart har man under mellankrigsperioden överfört en del ängsmarker till kulturbeten. I denna process försvinner en hel del ljunghälsmarker såväl på fast som fuktig botten. På dragdjursidan ersatte hästen oxen i perioden 1909-1927. De förra behöll sin starka ställning under hela 1950-talet, då emellertid en eller annan traktor tillkom. Fåren försvann efter andra världskriget, medan svinhållningen ökade. Den officiella jordbruksstatistiken talar för att småbruket i Vrå stod på topp under 1930-talet, då man hade flest brukningsenheter (cirka 180 stycken) och därmed störst djurhållning. Efter 1945 kommer successivt en förändrad jordbrukspolitik med krav på rationalisering. Detta innebär succes-

sivt att jordbruk läggs ned.²² Men nu kommer inte ljungen tillbaka, ty dess plats har övertagits av skogen.

Småbrukarrörelsen i Vrå

Det har publicerats en del översikter av jordbruksutvecklingen inom Sunnerbo vad avser den dynamiska period, som börjar med mejerier på 1880-talet och slutar med den omfattande traktoriseringen på 1950-talet. När jag läser prästgårdsarrendatorn Gunnar Johanssons minnesanteckningar och jämför med uppgifter ur andra sockenbeskrivningar, får jag intrycket att det mesta debuterar ganska sent i Vrå. När man år 1908 bildade Sunnerbo härads småbrukareförbund med uppgift att gemensamt köpa in gödningsämnen, utsäde o s v, dröjde det till 1938 innan motsvarande verksamhet fick fotfäste i Vrå. I Hinneryd organiserades en tjurförening år 1910. Motsvarande avelsintresse nådde Vrå ett decennium senare. Det går peka på flera företeelser av denna art.²³

År 1911 lät staten uppmäta fanjunkarbostället Stråhult i syfte att stycka egendomen i sex egnahemslotter. Det fanns lite bokskog samt tre backar om tillsammans 0,6 hektar, vilka var skogsbevuxna. Dessutom förekom lite skog på den 35 hektar stora Flyängen. Totalarealen uppgick till 705 hektar. Allt pekar på att det för ett sekel sedan var ytterligt trädfattigt på Stråhults ägor. År 1914 utbjuds fyra egnahemslägenheter till försäljning, varav två inte fick några köpare. Dessa arealer bortarrenderades under ett par år, innan de slutligen försåldes år 1917. På tre av lotterna fanns ägokategorin ”odlingsmark”, vilken tydligen skulle nyodlas.²⁴

Under 1900-talets första hälft effektiviserades jordbruket enormt. Efter första världskriget skedde det med successivt allt större och mera omfattande stöd från statens sida. Det är dock i brist på arkivmaterial svårt att mera i detalj följa processen i Vrå. Men den skiljer sig här inte från Sunnerbo härad i övrigt med undantag av att man möjligen var lite sen i starten. Avskrivningslån till nyodling utgick år 1949 till hemman inom Emmeboda, Hyhult och Hjorteryd. Samma år utbetalades stöd till

Ljungen har med stöd av tallbeståndet lämnat plats för blåbärriset. I nästa generation kommer gran och friskmarksmossor att dominera bilden. Söder om Kränkeboda. Maj 2011.

stenröjning på fem fastigheter inom socknen, medan man i Mäste fick bidrag till att förbättra betet. Den optimism och framtidstro detta indirekt upplyser oss om, delades definitivt inte utav Ernst Lindahl, då ordförande i Sunnerbo häradsavdelning av hushållningssällskapet. År 1947 beklagade han sig över den ökade avflyttningen från landsbygden. Arbetskraft gick inte att uppbringa till jordbruket. På många gårdar satt endast äldre, varför framtiden tedde sig mörk. En övergång till extensiv jordbruksdrift, skulle bli följden.²⁵

Vrå i dataåldern 1960-2010

Det senaste halvsekle, från 1960-talet och fram till dagsläget, har inneburit stora, närmast epokgörande förändringar för oss alla såväl

materiellt som mentalt. Få ting är sig lika även om en planta av klockljung ute på någon mosse kan te sig oföränderlig. Men dynamiken finns även ute i naturen.

Befolkningsmässigt har kräftgången fortsatt för Vrå. År 2010 inräknades totalt 251 personer, vilket är den nivå som fanns under mitten av 1600-talet. Kommunikationerna har förbättrats med telefon, automatväxlar och bredband. Ny modern landsväg förbinder numera Vrå med Ljunghby och Halmstad. Men dess dragning har lämnat Kyrkbyn i bakvatten. Inom mindre än en timma når sockenborna numera flygfältet i Halmstad för vidare transport ut i världen. Nätet av skogsbilvägar verkar ganska komplett.

Inom jordbruket har politiken ändrats. Ett överskott betingat av tanken på självförsörjning har bytts mot ett stort underskott. Därmed har antalet brukningsenheter blivit färre. Mekaniseringen har fortsatt av bara farten. Traktorer och skördetröskor sköter hela rulljanssen. En och annan ridhäst har ersatt sina tidigare kolleger, arbetshästarna. Mjölkkorna, där de finns kvar, är större, mera välutfodrade och svartare. På ett par ställen med köttproduktion har andra raser kommit in. Till följd av vår anslutning till EU har de gräsbärande markerna inte minskat i så stor omfattning. Tyvärr har det inte skett någon ordentlig jordbruksräkning och analys av förändringarna sedan 1992. Det då tillgängliga materialet är inte heller komplett.

I skogen växer det numera ordentligt. Granen har brett ut sig. Bestånden är virkesrika, täta och därmed upplevelsemässigt trista, i varje fall innan de nått 60-års ålder. Trakthyggesbruket tillämpas på bred front. Ett par ordentliga stormar, 1969 och 2005, har slitit upp skogens tröja ordentligt. Men sårn läks relativt snabbt. Den över tiden näringsberikade skogsmarken har givet boken en chans till återkomst. Inte för att någon aktivt arbetar för detta utan det sköter Vår Herre med hjälp av nötskrikor.

På viltsidan finns visserligen orren och haren kvar. Men jaktligt sett är älg, rådjur och senast vildsvin betydligt mer intressanta. En och annan kronhjort kan inräknas i samma kategori.

Även om torven mera storskaligt har börjat ex-

ploateras i Sunnerbo, har verksamheten inte nått Vrå. Där väntar ett stort antal torvmossor på att utnyttjas, därest det blir en önskan att utöka den inhemska framställningen av biobränslen. Skogsdikningen upphörde i början av 1990-talet av naturvårdsskäl.

För den som arbetat inom de areella näringarna är utvecklingen på inte vis revolutionerande. Den faller in i ett givet mönster, där rotträdarna till olika verksamheter kan dras flera hundra år tillbaka i tiden. Men den urbanisering, vi upplevt, har medfört åtminstone tre helt nya, tidigare okända verksamhetsfält. Den välutbildade stadsbon kräver numera *ekologiskt* odlade livsmedel från närområdet. Inom detta vida fält, som jag här endast antyder, har vissa möjligheter till annorlunda affärsverksamhet inom jordbruket tillskapats. Detta har dock inte någon av Vrås fåtaliga jordbrukare utnyttjat, så vitt jag sett. När *naturvården* fick vind i seglen efter införandet av 1965 års naturvårdslag påbörjades en seglats, som vi ännu inte sett slutet av. I begreppet naturvård fick såväl det klassiska skyddet av värdefull natur samsas med friluftsliv som med museal skötsel av gamla ängar och hagar. För Vrås vidkommande har ett större reservat bildats. Dessutom har man inom såväl skogs- som jordbruk infört vissa hänsynsregler, vilka ute i vardagslandskapet betyder en del för olika organismer. De små satsningar man gjort på friluftsliv med ett par vandringsstigar o s v har inte dragit till sig några stora skaror stadsbor. Det finns heller ingen "infrastruktur" som i likhet med de gamla gästgiverierna erbjuder den "tillresande" kost och logi. Det som i mina ögon varit mest intressant under strövtåg i Vrå är alla *dansk-* och till en del *tyskregistrerade bilar*. Detta att överbefolkning på den nära kontinenten, tryckt ut en del människor till det glest befolkade Småland, skulle kunna leda till något nytt. Men förmår den gamla Ljunghedsbygden att erbjuda dessa nya kolonister en sådan stimulans att de etablerar sig på allvar?

Hur gick det då för *Ljungen*? Den håller sig kvar, men dess biotoper har näringsmässigt kraftfullt förbättrats. Det är fortfarande gott om Ljung i vägkanter och ute på mossarna. Där man

*Från ljung till tallskog. Landskapets förändring 1918-2010 vid Lunnavägen N om Singeshult.
Akwareller: Annakarin Wennerberg.*

tar upp ett hygge, slår den till på vissa specifika platser liksom efter stormfällning. Men den får oftast övermäktig konkurrens av kruståteln. När sedan skogen växer till försvinner ljungen snabbt. Tallen har också tagit sig friheten, ibland tillsammans med björk, att vandra ut på mossarna, där den oroar ljungen. Arten som sådan kommer dock fortsättningsvis att vara vanlig inom socknen. Men det är inte troligt att vi får se nya, färgsprakande hedar i framtiden, om nu inte naturvårdarna som i några andra fall tilldelas resurser för att återställa någon hedareal. Det

är däremot svårt att tänka sig att en framtida energikris skulle leda till hedens återkomst.

År 2000 reflekterade lantbrukaren Ragnar Bengtsson i Angelstad (drygt 2 mil öster om Vrå) över den tid som flytt. Han noterade den fantastiska ökningen av levnadsstandarden, men tyckte det var synd att detta skett till priset "av en förmörkad skog, ödegårdar och en förändrad fauna". Märkligt nog var människorna vid milleskiftet mindre nöjda med sin tillvaro jämfört med förr (d v s på 1930-talet).²⁶

SKOGSSÄLLSKAPET I VRÅ

Föregångarna

År 1858 motionerade häradshövding Carl Hasselrot i riksdagen om att för statens räkning inköpa allmäningen Trenningshult på Svältorna i Västergötland. De förvärvade m l m kala ljunghedarna/utmarkerna skulle överföras till kronopark och skogsodlas. Motivet var främst att långsiktigt häva virkesbristen. Men det fanns också ett viktigt pedagogiskt inslag i förslaget, då "Svältornes egare finge en helsosam lärospån i skogsodling". Den liberalt orienterade Carl Hasselrot verkade i riksdagen för skogplantering, trädgårdsanläggning, järnvägsbyggande mm allt för att motverka flykten från den västgötska landsbygden. Om det var beskrivningen av de "hvita grinande stenarna", som efter skogsskövlig och bränning inte ens fått behålla "sin torftiga beklädnad av lafvar och moss" som ledde till framgång för hans motion, vet jag inte. Men den "förbannelse som tycktes vila över dessa förr skogbevuxna trakter" bröts när Rikets ständer år 1863 anslag medel till statligt förvärv av kalmarker inom Svältorna för skogsplantering. Året efter inköptes sammanlagt 1 500 hektar fördelade på tre områden. De första sådderna kom till stånd år 1867. Det kan parentetiskt nämnas att redan år 1816 hade hushållningssällskapet i Älvsborgs län efter motion av prosten, doktor P P Ekelund anslagit medel till skogsodling av de ofruktbara hedarna inom Svältorna. Men av detta blev intet.

Det är i backspegeln något märkligt att Carl Hasselrot lyckades i denna fråga i en tid då de liberala principerna ännu var förhärskande inom hela Väst Europa. Statliga egendomar hade under ett halvsekel sålts till privatpersoner. Den

enskilde hade full dispositionsrätt över sin skog och staten borde inte lägga sig i hur denne skötte sin mark. En motreaktion kom under 1850-talet som en följd av goda exportkonjunkturer för järn och trä. Även Älvsborgs län drabbades av skogsexploatering, där åsynen av kalavverkade hemman, fick ståndspersoner inom Hushållningssällskapet att reagera. Inom denna krets verkade häradshövding Hasselrot.¹

Det är symptomatiskt att den skogsvårdskommitté, som år 1856 på Kungl. Maj:ts uppdrag presenterade ett förslag till "åtgärder för befrämjande af en förbättrad skogshushållning" blott marginellt accepterades av rikets ständer. Bonden Olof Olsson från Värmland avslutade den 4 november 1857 ett debattinlägg inom bondeståndet med förhoppningen att "något inträng icke må ega rum uti nyttjande- och egande-rätten af enskild skog". Något som också blev det "Hedervärda Ståndets" uppfattning. Det kom att dröja ytterligare ett halvt sekel innan en adekvat skogsvårdslag kunde införas. Under 1850-talet fanns dock en och annan ståndsperson som argumenterade för statliga markköp i syfte att förbättra skogstillståndet. När Karlstadsbiskopen Carl Adolph Agardh år 1856 analyserade kronogodsens förskingring, föreslår han, att staten köper alla egendomar som går på exekutiv auktion bl a med hänvisning till de kaotiska förhållanden som rått kring Böda kronopark på Öland. Där hade hemmansklyvning, överbefolkning och fattigdom lett till "ofredande" på det mest "oförsynta" vis av kronoparkens skog. Genom att köpa omkringliggande egendomar och återinsätta de forna ägarerna som arrendatorer, skulle dessas kapitalproblem lösas. Biskop Agardhs allmänna hållning var, att

Jenny Anderssons minnesbild av en skolbarnsplantering på ljunghed. Varbergs museum.

när den enskilde skogsägaren ej hade skyldighet att sköta sin skog, så borde staten anskaffa stora skogsarealer för att klara landets vedbehov.²

Det finns vid 1800-talets mitt ett par paralleller till det statliga initiativet på Svältorna. Det ena gäller ekplanteringen på Visingsö och det andra några flygsandsfält i Halland. I det förra fallet hade riksdagen av försvarspolitiska skäl beslutat långsiktigt lösa flottans behov av ekvirke genom att plantera ek på ett antal kungsgårdar. Arbetet koncentrerades till Visingsö och när det pågick en tid behövde arealerna utvidgas. Under relativt hårt motstånd kunde den dåvarande Ekplanteringsstyrelsen tillfälligtvis förvärva ett eller annat hemman. Men markproblemen löste sig självt, den dag fartyg började byggas i plåt. Flygsandsproblemen hade ökat under 1800-talets första hälft i Skåne och Halland. De åtgärder som genomförts visade sig långt ifrån tillräckliga. Av denna anledning beslöt Kungl. Maj:t år 1860 att genom expropriation ta över

en del flygsandsfält. Redan i slutet av år 1851 hade dock några jordägare i Laholms socken avträtt sina fält till staten. Så blev också fallet under 1860-talet med många andra drabbade områden efter Hallands kuster. Markägarna fick en mindre ersättning, men slapp ett stort arbete med uppförande, tillsyn och underhåll av hägnader kring fälten.³

Det enda samtida utländska exemplet på statliga köp av kala och ödelagda marker för skogsplantering kommer från Danmark. Här hade staten under 1800-talets första hälft gått in och förvärvat en del arealer för flygsandsbekämpning. Detta arbete fick en fastare organisation och intensifierades efter 1850. Även på den jylländska heden skedde skogsplantering på av staten ägd mark.⁴ Det är fullt möjligt att en del inspiration hämtades från Danmark vid mitten av århundradet, när skogsfrågan i södra Sverige blev mer politiskt brännbar.

Dåvarande statsutskottet återkom år 1863

till rikets ständer med ett förslag om inköp av mark för skogsodling på orter, där detta av "klimatiska eller ekonomiska orsaker kan vara erforderligt". I motiveringen förekom såväl vad som tidigare gjorts i flygsandsfrågan som de planerade inköpen på Svältorna. Diskussionen blev livligt speciellt inom bondeståndet. Georg Nyqvist från Värmland häcklade "skogsförödelsens vänner", d v s de som motsatte sig förslaget och anförde som självklart att "klimatet skulle vinna på en ordnad och väl skött skogsodling". Han hemställde bifall till statsutskottets förslag. Så blev nu fallet och ståndet godkände i princip detta med 41 röster mot 32.⁵

Det kommande decenniet ägnade den år 1859 inrättade Skogsstyrelsen (Domänstyrelsens föregångare) till att konsolidera ställningarna i norra Sverige, där nya kronoparker efter genomförda avvittningar bildades på löpande band. Den "skenfagra, men i sin allmänhet grundfalska teori" om att staten inte borde äga skog, övergavs i början av 1870-talet. I riksdagen väcktes ånyo frågan om statliga inköp av mark i en motion år 1873 av friherre Gustaf af Ugglas. Det fanns enligt honom behov av nya kronoparker i landets södra och mellersta delar, från vilka kunskap kunde spridas om ordnad skogshushållning till enskilda markägare. Extra beviljning för ändamålet erhöles. En utredning året efter pekade ut lämpliga objekt, vilka staten kunde/borde förvärva. Hit hörde "skoglösa rymmarker af flere tusen tunnlands vidd i Sunnerbo". Därefter lossnade isen och successivt anskaffade kronan omfattande arealer i landets södra delar och vilka försattes i skogsbärande skick. Ett väsentligt tillskott kom år 1899 efter en motion av Hugo Tamm i första kammaren. Under en rad av år hade man fått stora tillskott genom omfattande avverkningar i norra Sveriges kronoparker. Det bästa sättet att placera detta kapital var inköp av växtliga ungskogar, vilket också skulle bidra till skogens effektiva räddning. Riksdagen anslog 1,5 miljoner kronor för sådana förvärv, en för dåtiden betydande summa. I perioden 1875-1915 köpte staten in cirka 250 000 hektar söder om Bergslagen. Verksamheten var speciellt omfattande kring åren 1890, 1900, 1907 och 1913. Det bör dock

tillfogas att majoriteten av köpen gällde större bruksegendomar. Men inom sydvästra Sverige var förvärven av enskild mark omfattande. Inom de län i vilka Skogssällskapet senare kom att verka inköpte och skogsodlade staten inte mindre än 49 000 hektar åren 1875-1902. En betydande del föll på Sunnerbo och Svältorna.⁶

Hushållningssällskap och skogsodlingsföreningar

En rad andra initiativ togs under 1800-talets andra hälft för att häva bristen på skog i sydvästra Sverige. Inte så sällan skedde det genom hushållningssällskapen. De tongivande personerna inom dessa var väl medvetna om skogsproblemen. När nu sällskapen efter brännvinsmonopolets införande år 1853 fick bättre ekonomiska villkor utnyttjades dessa till ett flertal initiativ för att få fart på skogsodlingen av kala marker. De inom länen insamlade brännvinsskatterna skulle till stor del återgå till regionala satsningar, varför hushållningssällskapen överrumplande fick ta hand om dessa. Man anställde plantörer, delade gratis ut frö och plantor, distribuerade skrifter samt undervisade folkskollärare. Intressant i detta sammanhang är dock att man i Göteborgs och Bohus län, där sällskapet var mycket aktivt med början år 1868 arrenderade mark för skogsodling. Man övertog mot viss ersättning, som skulle utgöra kompensation för uteblivet bete, en kal mark. Denna skogsodlades på hushållningssällskapets bekostnad och återgick med (förhoppningsvis) tät ungskog efter 25 år. På så vis kultiverades cirka 2 500 hektar ljunghedar. Redan år 1866 hade sällskapet inköpt en mindre areal för skogsodlingsändamål. Denna verksamhet utvidgades och år 1902 ägde man 3 912 hektar. Dessa marker försåldes senare till staten.⁷

Den på sin tid välkände jägmästaren Oscar Emanuel Gyberg, "Svältornas betvingare" var drivande kraft bakom ett år 1873 bildat skogsplanteringssällskap i Gäsene härad. Det finns god anledning misstänka att det år 1866 bildade danska Hedeselskabet stod som förebild. Gyberg ledde de statliga arbetena med kultivering av Svältorna och hade genom studieresor blivit väl

Från ljun till granskog. Landskapets förändring 1915-2010 vid Linnebjär, Hyhult. Akvareller: Annakarin Wennerberg.

bekant med motsvarande arbeten i Danmark och Tyskland. I västra Sverige bildades sedan ett relativt stort antal skogsodlingsföreningar. Privatpersoner, inte så sällan med finansiella resurser, gick ihop och organiserade på olika sätt kultivering av kala marker på sin hemmaplan. Ibland samarbetade man med länens hushållningssällskap och fick denna väg såväl plantor som frö. Denna ideella rörelse var aningen brokig, men resulterade flerstädes i omfattande skogsodlingar. Skogsodlingsföreningarnas historia är dock ännu inte skriven, varför det är omöjligt att kvantifiera kulturernas omfattning.⁸

Det var inte bara staten, hushållningssällskap eller andra, privata organisationer som engagerade sig för skogssaken. Det finns exempel på enskilda personer som i detta sammanhang gjorde storverk. En sådan var bonden Andreas Nilsson som i slutet av 1850-talet började skogsodlingar på egen och andras marker inom slättbygden väster om Lidköping. Han erbjöd sig att gratis plantera grannarnas värdelösa marker mot löfte att dessa betesfredades. Plantor togs ur den egna, anlagda plantskolan. Till samma tidsepok hör beskogningen av Skanörs Ljung. Där hade greve Corfitz Beck-Friis redan i mitten av 1840-talet hägnat och sått skogsfrö. Arbetet fortsattes av prosten Carl Jacob Collin under hårt motstånd från hans sockenbor. De senare såg sig beröva såväl Ljungbete som möjligheter till torvskärning.⁹

Dessvärre finns inte någon bra statistik, som kan belysa det sena 1800-talets strävande att på olika vis återge skogen sin rättmätiga plats i landskapet. Men i Göteborgs och Bohus län verkar man ha kultiverat 30 000 hektar mellan åren 1875-1900, en nog så imponerande siffra. I beaktande av behovet så fanns dock mycket kvar att göra. Det bedömdes att med den takt man arbetade vid förra sekelskiftet, så skulle det ta 200 år innan arbetet var fullbordat inom länet. Även i Halland hade ett privat Skogsodlingssällskap tillsammans med Hushållningssällskapets skogskommitté under 1800-talets två sista decennier skogsodlat 3 500 hektar. I Västergötland försvann omkring 3 200 hektar Ljungmarker i perioden 1882-1892 genom samfällda aktioner

från hushållningssällskapen och staten. Under en dryg 25-årsperiod (1875-1904) kultiverade Hushållningssällskapet i Jönköpings län inom Västbo härad omkring 700 hektar. Siffrans storlek tyder på att man här inte var lika offensiv, vad beträffar Ljungfältens beskogning. Omkring 1915 bar dessa fortfarande "vittne om det ohejdade slöseri med markens produktionskraft, som Ljungsvedjningen lett fram till" enligt sedermera länsjägmästare Wilhelm Lothigius.¹⁰

Skogsodling av Ljungmarker i Sunnerbo och Vrå 1870-1910

År 1870 tillträdde Frithiof Segerdahl befattningen som jägmästare i det då nyinrättade Sunnerbo revir. Enligt hans första årsrapport fanns endast en statlig egendom, Ljungby flygsandsfält. Men kronan hade då ansvaret för förvaltningen av skogen på militiehemman och prästboställen. Andra året i tjänst beklagar Segerdahl den vanliga Ljungbränningen på de skryarne, vilken inte ville upphöra, "trots att han under årets lopp åtalat flere sådana förbrytelser". Tio år senare (1881) har han en viss förståelse för svedjelandsodling, som var ett bra sätt att få ny skog, då inkomsterna från råg- och potatisskördarna fullt ut motsvarade kostnaderna för skogssådd. Den från Tyskland invandrade löjtnanten von Schönberg på Bolmstad får beröm för att 66 hektar "kal Ljungry bringats i skogbärande skick". Detta arbete hade startat redan 1855.

Köpen av mark inom Sunnerbo påbörjades år 1874. Då inleddes förhandlingar om förvärv av säteriet Förarp i Tutaryds socken om 952 hektar. I nästa fas bildades kronoparker inom Nöttja socken dels av indragna militiehemman, dels av utmarker till flera förvärvade skattehemman. Tillsammans omfattade dessa 1 900 hektar. Utbudet av mark var enligt bevarade protokoll stort. Gratifikationerna utgick till personer, vilka i likhet med häradshövding G W Granqvist, "vinlagt sig om anskaffande af för kronan fördelaktiga anbud i berörde avseende". År 1875 gottgjordes denne med 150 kr, vilka då var lika med 100 dagsinkomster för en industriarbetare. Det går, tråkigt nog, inte att avgöra varför kronans ombud inte kom att köpa kalmarker

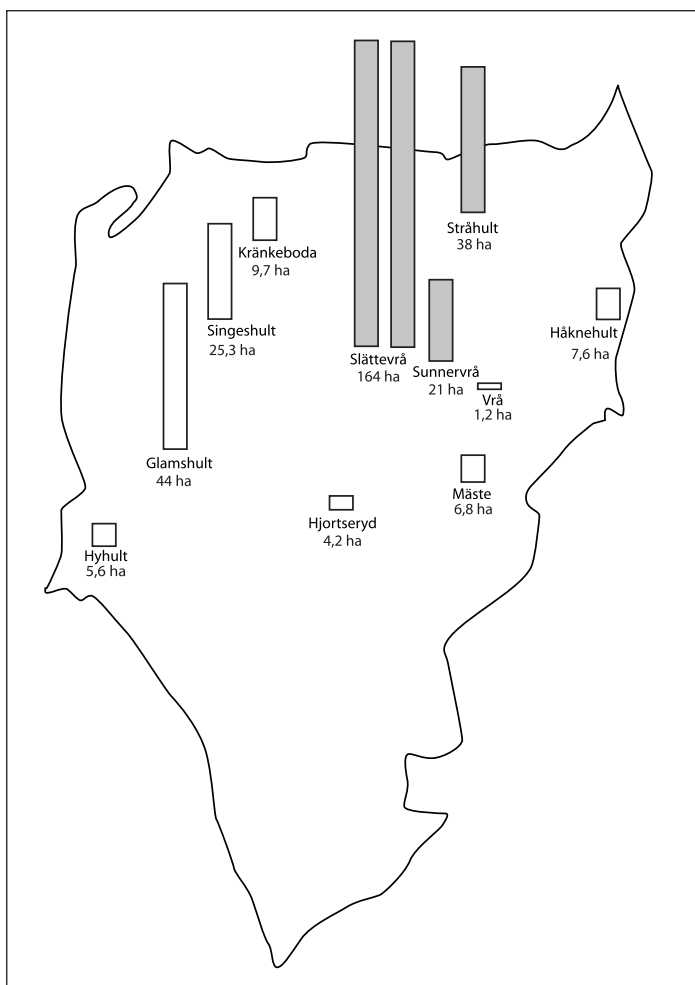

Figur 30. Utsnitt ur jägmästare Carl von Schönbergs skogskarta år 1887 över stomhemmanet Slättvärå. Källa: HLA, Kgl Domänstyrelsens arkiv, se not 12.

inom Vrå. Kronoparken Nöttja, fågelvägen 15 km öster om Vrå, blev nu statens "centrum" för ljunghedsplanteringarna.¹¹

Inom Vrå skedde de första statliga skogsodlingarna på Slättvärå våren 1874. Då instängdes 250 kvadratrev (22 hektar) och besåddes med tall, gran och lärkfrö. Arbetet fortsattes åren 1876, 1880 och 1884. Sammanlagt såddes 164 hektar, vilket motsvarade hela den areal som då bedömdes vara produktiv skogsmark. Såväl Sunnervrå som Stråhult saknade vid denna tid skog.

Här sådde staten sammanlagt 59 hektar. En anteckning i jägmästare Segerdahls årsberättelse för år 1880 avslöjar att man utnyttjade rutsådd samt att marken var svårhackad (Slättvärå). Det finns inga bevarade notiser om hur man lyckades med skogsvården på de 223 hektar som i perioden 1874-1884 såddes inom Vrå. I den stora insats, som gjordes år 1884 utsåddes 3,5 kg frö per hektar, varav hälften bestod av tall. Gran och lärk svarade för 25% vardera. Det finns inga uppgifter om fröpartiernas härkomst.

Figur 31. Mellan åren 1874 och 1885 skogsodlade staten 223 hektar kala marker inom Vrå (fyllda staplar). De ofyllda staplarna representerar de 130 hektar ljungbodar, som i perioden 1895-1904 såddes inom Vrå med stöd av Kronobergs läns hushållnings-sällskap.

Över stomhemmanet Slättevrå upprättade år 1887 jägmästare Carl von Schönberg den första kända skogsindelningshandlingen från Vrå (se figur 30). Då fanns 135 hektar produktiv skogsmark samt 50 hektar skogsbevuxna hagmarker. Medelförrådet uppgick till 63 m³ per hektar och den årliga tillväxten bedömdes vara 1,2 m³ per hektar. Ett par mansåldrar senare har avkastningen stigit till 1,7 m³ per hektar (1931). I handlingarna kring Slättevrå finns en hel del detaljer kring skogsbrukets bedrivande, vilka dock här förbigås.¹²

Hushållningssällskapet i Kronobergs län hade länge bekymmer för markägarnas ringa skogsod-

lingsintresse. I årsrapporten för år 1887 sägs, att under det senaste året hade inte någon skogskultur anmälts till premiering och inte heller hade någon kostnadsfritt velat anlita den tillsatte skogsingenjören. I det förra fallet utgick belöning till den som utfört och värdat en skogskultur. Om det är för att jägmästare Carl von Schönberg med rötter i Bolmstad blir utsedd till sällskapets plantör år 1889 eller någon annan förändring som förklarar varför det blir fart på skogsodlingarna med ingången av 1890-talet, vet jag inte. Men år 1893 dyker den förste rekvirenten av frö och biträde upp i Vrå. Dessvärre finns inga kvarlämnade papper kring person och plats. Men två år

senare besås 4 hektar i Glamshult. Under de tolv åren 1893-1904 får sammanlagt 96 rekvisitioner biträde med skogsodling i Vrå. Totalt såddes cirka 130 hektar med stöd av länets hushållningssällskap. Av kartbilden (figur 31) framgår att majoriteten av åtgärderna blev utförda inom den västra ljunghedsdelen. Medelarealen per objekt var 3,3 hektar. Det finns inte heller i detta fall några kvarlämnade anteckningar om resultaten. Likaledes tiger källorna efter år 1905, då den nyinrättade Skogsvårdsstyrelsen tog över ansvaret för ljunghedens beskogning i Sunnerbo.¹³

Jag har medvetet undvikit att dra in andra tidiga aktörer på skogsodlingsfronten i tidsbilden. Men det må understrykas den viktiga roll staten spelade genom inköp och bildandet av kronoparker i Hishults samt Tönnersjö och Breareds socknar åren 1876 respektive 1892. De ligger inom gångavstånd från Vrå (10-20 km) om än på andra sidan länsgränsen. Jag skulle förmoda att en skicklig och flitig arkivarbetare skulle finna någon Vråbo i avlöningslistorna från dessa tidiga skogsodlingsföretag. I Örkellunga (30 km från Vrå) donerade en gårdfarihandlare år 1907 pengar till plantering av ljunghed på Hallandsåsen och i Hinneryd (7 km SV om Vrå) agerade massaföretaget Laga Mill (senare Strömsnäsbruk) med markinköp och skogsodling år 1910, för att nu nämna ett par andra pionjärer. Det fanns flera.¹⁴

Skogssällskapet bildas

Den 6 juni 1912 bildades vid ett möte i Göteborg Sydvästra Sveriges Skogssällskap, något år senare omdöpt till Skogssällskapet. Initiativtagare och eldsjäl var trävarumannen, disponent A Edwin Ohlsson. Han hade lyckats samla 200 personer, vilka under landshövding Gustaf Lagerbrings ordförandeskap antog det nya sällskapets stadgar. Med utgångspunkt från en expedition i Göteborg skulle upplysning om god skogsvård spridas. Tyngdpunkten kom snart att läggas på bildandet av kommunskogar och länsallmänningar inom det utstakade verksamhetsområdet i västra Sverige. Det senare

omfattade Göteborgs och Bohus-, Hallands-, Älvsborgs-, Kronobergs- och Jönköpings län. Ett antal mecenater fick tillskjuta startkapital. I normalfallet förhandlade Skogssällskapets representanter (såväl engagerade medlemmar som senare anställda) med markägare om köp av kala utmarker. Syftet var att få till stånd större markkomplex. När köpen var avslutade med utnyttjande av insamlade medel, försökte man få landsting och kommuner att överta egendomen på ett antal villkor (se nedan).

Varje skog leddes av en styrelse eller nämnd tillsatt av såväl ägaren som Skogssällskapet. Det senare svarade för det dagliga arbete samt skötte all bokföring. I begynnelsen lyckades man regelmässigt till de större länsallmänningarna rekrytera landshövdingen till ordförande i styrelsen. Ägaren var i princip helt självständig från Skogssällskapet, som enbart svarade för skogens skötsel. Själva Skogssällskapet hade i begynnelsen en ganska komplicerad organisation, som jag här förbigår.¹

Edwin Ohlsson och skapelseberättelsen

Disponent A. Edwin Ohlsson föddes i Göteborg år 1866, som sjätte (fjärde) barnet till fabriksarbetaren Carl Olovsson och hans hustru Maria. Modern var vid nedkomsten 38 år. Det finns få objektiva uppgifter om hans barndom och uppväxt. Hemmet var djupt religiöst. Edwin Ohlsson fick av utomstående hjälp med skolgång, men fattigdom tvingade honom att avbryta studierna vid Göteborgs latinläroverk. Som 16-åring fick han anställning vid Säfveåns AB, ett skogsföretag som ägnade sig åt hela träförädlingskedjan från köp av avverkningsrätter till export av färdiga, hyvlade produkter. Avsättningen skedde i huvudsak på England. Edwin Ohlsson visade sig mycket dugande och avancerade inom Säfveåns AB. Bl a var han periodvis stationerad i London. År 1897, då drygt 30 år gammal, grundade han tillsammans med några andra personer, Tingstads Trävaru AB i Göteborg med ungefär samma profil som Säfveån. Genom framgångsrika affärer kunde detta företag år 1902 köpa Åry bruk, öster om Växjö. Där fanns fortfarande ett hyggligt

Disponent A Edwin Ohlsson har tillsammans med riksdagsmannen och grosshandlaren Hjalmar Wijk avslutat besiktningen av ljunghederna kring Singeshult. Enligt en notering i Skogssällskapets arkiv har de på stående fot beslutat att bankdirektör Herman Mannheimer skall vara med och betala en tredjedel av köpeskillingen för det planerade köpet av de kala markerna. Beloppet uppgick till 70 000 kronor, vilket då motsvarade värdet av 36 000 kvinmodagsverken. Foto: Alfred Wigelius. Maj 1914. Skogssällskapets arkiv.

skogskapital, som man behövde för att säkra sina råvaruleveranser. År 1905 sålde Edwin Ohlsson Tingstads AB till Trävaruaktiebolaget Dalarne och utsågs till styrelseordförande i det senare. Ungefär samtidigt blev han huvudintressent och verkställande direktör för det värmländska skogsbolaget Råmen-Liljendahl. Hans erfarenheter och initiativrikedom medförde att han invaldes i flera bolagsstyrelser såsom Billerud, Billingsfors-Långed och Göteborgs bank. När Skogssällskapet bildades år 1912 var disponent Ohlsson en minst sagt välbärgad man med tre decenniers erfarenhet av trävaruaffärer. I allt väsentligt hade han nått sina framgångar genom en efter våra mått mätt ofantlig arbetsinsats. Sannolikt hade han också haft tur med konjunkturerna.

Vilka motiv hade Edwin Ohlsson för skapandet av Skogssällskapet? De förklaringar som ges

har han muntligen samt i något fall skriftligen meddelat sina närmaste medarbetare. Dessutom nedtecknade han på ålderns höst ett antal minnesblad, vilka tryckts. Ur detta material har sedan skapelseberättelsen utformats. Denna innehåller två moment. I ungdomsåren hade disponenten fått lära sig "att sprida skogsfrö på de marker, där han gick fram och han hade på många ställen sett öde svältor klädas med skog". I det senare fallet skall några sommarvistelser hos en (icke namngiven) präst i närheten av Svältorna ha haft betydelse för den unge Edwins syn på kala och öde marker. När det gäller Sällskapets närmare utformning och inriktning tillmäts en bilresa sommaren 1913 mellan Ljungby och Halmstad avgörande betydelse. Då fick disponenten tillsammans med övriga deltagarna se "de kala, försumpade ljunghederna" i Sunnerbo och verkligen inse vilken kulturgärning som

krävdes (i form av skogsodling) ” för att åt dessa öde bygder ge nytt liv”.²

En ganska trolig bakgrundsfaktor till Edwin Ohlssons donationer (se nedan) var de värderingar, som rådde bland rika personer i Göteborg. Där hade det länge varit en självklarhet bland köpmän och bankfolk att skänka betydande belopp till inrättande av sjukhus, universitet samt olika sociala och kulturella verksamheter. Ledande personer inom näringslivet hyste oftast liberala åsikter förankrade i en religiös tro. Utan att gå in på några detaljer kan nämnas att år 1910 invigdes det Ekmanska sjukhuset. Arbete pågick att inrätta en handelshögskola, som startade 1915. På nationell nivå hade Alfred Nobel år 1895 testamenterat sin förmögenhet till den senare så berömda stiftelsen. Knut och Alice Wallenbergs betydelsefulla stiftelse för vetenskaplig forskning inrättades 1917. De stora amerikanska forskningsstiftelserna, Carnegie-stiftelsen och Rockefellerstiftelsen tillskapades 1911 respektive 1913. Det kan också nämnas att Edwin Ohlssons vapendragare vid inköpen av mark i Vrå (se nedan), bankdirektören Herman Mannheimer och affärsmannen/politikern Hjalmar Wijk, båda var stora mecenater till kulturlivet i Göteborg. Andra personer inom familjen Wijk var mycket engagerade i filantropiskt arbete vid denna tid.³

Influenser

I Skogssällskapetets arkiv förvaras en brevkopia i vilken Edwin Ohlsson den 22 november 1911 svarar länsjägmästare Oscar Ad. Beer i högrävarande ordalag att den senare är välkommen till disponentens kontor i Göteborgs banks hus påföljande tisdag. Kopian har ett par påskrifter av Edwin Ohlsson, där han 1944 anger att detta var första steget, då han sökte bistånd ”vid förverkligandet av mina planer rörande kalmarkernas tillvarataganden”. I januari 1947 förtydligar han med en ny blyertsanteckning, att det var första steget till det som sedan blev Skogssällskapet.⁴ Det finns ingen uppgift om vad herrarna diskuterade vare sig vid detta möte eller vid senare. ”Herr Länsjägmästaren” hade som 26-åring år 1907 tillträtt sin befattning vid den

då nybildade skogsvårdsstyrelsen i Uddevalla. Han hade tjänstgjort i Svältornas revir, företagit studieresor i Danmark och Tyskland samt varit lärare i skogshushållning.⁵ Hur kontakten mellan herrar Ohlsson och Beer uppstått, vet jag inte. Men sannolikt kan den senares författarskap ha varit den utlösande faktorn.

Hur såg skogsfrågan ut i omvärlden? På de brittiska öarna hade man länge åsett hur kalmarkerna bredde ut sig utan att göra mycket, då man importvägen fick sitt timmerbehov tillgodosett. Men vid sekelskiftet 1899/1900 vaknade man äntligen upp och i perioden fram till 1910 ser man en rad initiativ från statliga inköp av mark till bidrag för skogsodling. Under dessa år poängterades också skogsodlingens möjligheter för att häva arbetslösheten.⁶ De tyska insatserna, speciellt de inom de nordvästra hed-områdena är sparsamt behandlade i litteraturen. Bönderna stod länge emot statens (Hannovers, Preussens) påtryckningar om skogsodling. Det verkar dock ha lossnat omkring år 1880, då såväl statliga som privata markförvärv satte fart på skogskulturerna. I Preussen köpte staten årligen drygt 5 000 hektar ”ödeland”, varav större delen skogsodlades. Dessutom betalade man ut 2/3 av skogsodlingskostnaden till privata aktörer. Aktiviteterna kring Lüneburger Heide var höga och dessa tilldrog sig tillresta svenska skogsmäns intresse.⁷ I Danmark fortsatte Hedeselskabet sitt arbete med igenplantering av de ljunghedar som inte dög till uppodling. På Jylland ökade skogsarealen mellan åren 1896 och 1907 med en tredjedel från 145 000 till 192 000 hektar. Verksamheten imponerade på länsjägmästare Beer, när han genomförde en studieresa dit år 1909. Året efter var en annan länsjägmästare, Eugen Hemberg i Kronobergs län, på Jylland i samma syfte. Han rapporterade att Hedeselskabet anlagt 1 600 plantager mellan 1866-1910, vilka omfattade cirka 63 000 hektar. Hemberg uppmärksammade att man efter tyskt mönster utnyttjade straffångar i skogskulturerna. Fångarna prisade sitt ”lyckliga öde, att få arbeta i naturens friska luft, i stället för inom kvafva fängelsemurar”.⁸

I Sverige torde skogsfrågan vare sig förr eller

senare ha varit så politisk och därmed allmänt intressant som i perioden 1895-1910. Bakgrunden var de exempellösa ekonomiska framgångar exporten av sågade och hyvlade trävaror givet upphov till. Ytterst berodde denna på goda konjunkturer i Västeuropa, dit den överväldigande mängden gick. En ständigt ökad efterfrågan av råvara bröts delvis på grund av virkesbrist omkring år 1905. Därefter låg produktionsnivån på en relativt konstant nivå innan den i början av 1950-talet återigen kunde öka. Det fanns vid 1900-talets ingång en stor oro för framtida råvaruförsörjning, vilket var en bidragande orsak till att intresset för skogsodling ökade markant. Medaljens baksida, efter ett par mansåldrars skogsexploatering, var bristfälligt bestockade restskogar i norra Sverige. En del hade karaktär av rena kalmarker. Exploateringen i söder ledde till att de senare ökade inte minst för att hyggerna av fattigt folk dammsögs på allt brännbart. Eventuell självföryngring hindrades av beteskreatur att nå högre belägna luftlager. Tillståndet i skogen var generellt sett uruselt. Det fanns också en social sida av skogsexploateringen. För det första hade sågverksbolagen efter genomförandet av avvittring och laga skiften börjat köpa upp enskilda skogar. Detta ledde inte så sällan till en ökad fattigdom. Villkoren för dem som vintertid under närmast slavliknande förhållanden arbetade i skogarna var katastrofalt dåliga med nutida mått mätt. Allt detta ledde till att omkring 1905 infördes en serie lagar med syfte att förbättra förhållandena såväl för spirande plantor som för hemmansägare och skogsarbetare. Viktig i sammanhanget var bolagsförbudslagen, som förbjöd bolag i Norrland att förvärva mark. Denna utsträcktes år 1925 till att gälla hela riket. Ser man i backspegeln på Edwin Ohlssons agerande kring sin skapelse Tingstads Trävaruaktiebolag, kan man misstänka att sammanslagningarna med Trävaruaktiebolaget Dalarne m m utöver kapitaltillskott föranletts av alla politiska diskussioner kring bolagsförbudslagen. Men än viktigare var att Sverige äntligen fick en skogsvårdslag, med mål att styra upp skötseln av enskild skog. Till denna fogades de landstingskommunala skogsvårdsstyrelserna, vilka också infördes samma år

Länsjägmästaren i Göteborg och Bohus län, Oscar Beer (1881-1919), spelade stor roll vid Skogssällskapets bildande. Foto efter Wiström 1928:119.

(1905). Det går att plocka fram ytterligare ett antal företeelser som gjorde att skogsfrågan åren 1900-1910 var högaktuell. Hit hör exempelvis massaindustrins genombrott. En utpräglad spekulationsvåg rörde sig också genom den sydsvenska skogen.⁹

De nyinrättade skogsvårdsstyrelserna fick relativt snabbt en ledande roll i återuppbyggnaden av skogen. I södra delarna av landet övertog de successivt den roll hushållningssällskapen tidigare spelat. Man såg till att frö och plantor kom fram, ordnade kurser i skogsodling, anställde kvalificerad personal, som gav de enskilda skogsägarna råd o s v. Många relativt okonventionella lösningar såg dagens ljus. Länsjägmästare Beer hade efter danska impulser våren 1909 utfört skogsodlingar med "beväringskompanier". Mer intressant i detta sammanhang är dock de skogsvårdskommittéer som skogsvårdsstyrelserna sockenvis fick laglig rätt att bilda. En kommun,

som så önskade, kunde bilda en skogsvårdskommitté om tre personer, varav skogsvårdsstyrelsen utsåg en och kommunalstämman de övriga två. Syftet var ett främja den enskilda skogshushållningen samt hålla tillsyn "öfver skötseln och vården af enskildes skogar" m m. Det kan nämnas att redan år 1907 finns inom de fem län, där Skogssällskapet kom att verka, 331 stycken skogsvårdskommittéer. Länsjägmästare Beer var djupt engagerad i denna fråga och publicerade år 1909 en lång, insiktsfull artikel på temat. I denna tar han upp en med tanke på det kommande Skogssällskapet intressant aspekt. Då skogsvårdsstyrelserna genom skogsacciser fått intäkter utöver statliga beviljningar var det möjligt att använda dessa för inköp av sockenallmänningar. För att låna länsjägmästare Beers motivering så skulle en skogsvårdskommittés ledamöter "göra en mycket prisvärd handling" om de med intresse och energi verkade för bildande av en sådan. "Ett vackrare minne kunde de i alla händelser knappast lämna efter sig än en genom deras tillskyndan åstadkommen välvårdad, för framtiden betryggad kommunskog". Vem som väckte det första förslaget i denna fråga, är svårt att bedöma. Men i april 1907 påtalade riksdagen i skrivelse till Kungl. Maj:t det "behjärtansvärda uti att skogsvårdsstyrelsernas befogenhet kompletteras därhän, att de äga rätt att för respektive läns räkning förvärfva och omhänderhafva skogsmark". En animerad debatt kring dessa s k länsallmänningar fördes under ett par år i skogspressen. Länsjägmästare Beer hävdar att det var en person i Jönköpings län som kläckt idén. Denne, majoren K Lagerman i Vireda, var en stor förkämpe för bildandet av kommunskogar och länsallmänningar, inte minst av fosterländska motiv. Men förslaget var äldre än så. Redan år 1895 hade bruksägaren och riksdagsmannen C P af Burén från Boxholm motionerat om införandet av en exporttull på trävaror, där avkastningen skulle användas till bildandet av kommunalskogar. I den kommitté, som år 1903 avgav ett förslag till skogsvårdslag var man positiv till inrättandet av sådana. Även om smärre "offentliga korporationer" inte alltid kunde låta "stundens fördel

stå tillbaka för framtidens kraf", så innebar väl skötta kommunskogar en fördel. De bidrog också till att stärka bandet mellan befolkningen och dess hembygd. I riksdagen år 1914 väcktes en motion om inrättande av en lånefond för att understödja kommuner, vilka ville inköpa mark till varaktigt skogsbruk. Frågan om tillskapandet av allmänningsskogar var uppenbart högaktuell vid denna tidpunkt.¹⁰

Oscar Beer var mycket intresserad av det samarbete som kunde uppnås genom olika samman slutningar. Han gjorde vid denna tid ett flertal studieresor, vilka gav idéer till information om viktiga skogsfrågor till allmänheten t e x genom utställningar och olika möten. Han skrev också artiklar i dåtida dagspress.¹¹ Genom dessa verksamheter bör han ha arbetat fram ett vidlyftigt kontaktnät med inflytelserika markägare och skogstjänstemän. Edwin Ohlsson hade en helt annorlunda "bekantskapskrets", i vilken virkeshandlare, industrifolk och senare bankmän ingick. Då ingen gått igenom hans närmare affärer i Tingstads Trävaruaktiebolag med efterföljare är det svårt att peka ut eventuella impulsgivare. Själv nämner han en av dåtidens stora industrialister, disponent Erik Johan Ljungberg vid Stora Kopparbergs Bergslags AB, vilken han skulle ha haft möten med i Båstad 1912 några månader efter Skogssällskapet bildande. Efter att ha tagit del av Ljungbergs meritlista samt läst några diskussionssinlägg från hans sida, kan jag förstå att denne hade vissa värderingar som tilltalade den yngre Edwin Ohlsson. Båda hade en ofullständig skolgång och hade genom hårt eget arbete nått stora ekonomiska och sociala framgångar. De var mera intresserade av en persons kapacitet än dennes formella skolmeriter. De såg med viss misstänksamhet på hur långsamt statens kvarnar malde. Det gällde att snabbt komma till skott, när en verksamhet skulle påbörjas o s v.¹²

Skogstillståndet omkring 1910

Flera samtida och även sentida bedömare har försökt karakterisera skogstillståndet vid tidpunkten för Skogssällskapet bildande. Brist på tillförlitlig statistik gör det svårt att teckna en objektiv, trovärdig bild. Jag har visserligen

Tabell 3. Skogstillståndet i sydvästra Sverige under 1920-talet enligt SOU 1932:26. Skogsodlad areal respektive antal skogsvårdskommittéer år 1907 efter Skogsvårdsförbundets Tidskrift detta år. Virkesförrådet under bark har räknats upp med 20%.

	Skogsmarks- areal, ha 1923/1928	Kalmarks- areal, ha 1923/1928	Virkesförråd på bark m ³ /ha 1923/1928	Skogsodlad areal, ha/år 1905/1907	Antal skogs- kommittéer 1907
Jönköpings län	656 000	73 000	59	1 500	79
Kronobergs län	547 000	84 000	52	1 200	52
Hallands län	213 000	55 000	46	1 000	47
Göteborgs och Bohus län	170 000	41 000	44	2 100	74
Älvsborgs län	666 000	50 000	62	3 300	79
Summa resp. Medeltal	2 252 000	303 000	56 ¹⁾	9 100	331

¹⁾ Medeltalet vägt mot arealen

ovan ansett att tillståndet var uruselt. Men någon katastrof var det inte fråga om. Vi har inga bevarade dokument som pekar på social oro till följd av bränslebrist. Dåtida betraktare såg dock ett samband mellan fattigdom, kala marker och emigration. Oron för knapphet på skog låg mestadels på ett annat plan. Den framgångsrika och för landets utveckling betydelsefulla skogs-näringen hotades av råvarubrist. Smålandslänen taxerades år 1923 och kustlänen år 1928. Ur den första riksskogstaxeringens material, publicerat 1932, kan man se att inom Skogssällskapetets fem län var virkesförrådet lägst i landet eller i siffror 56 m³ per hektar. Det bör ha varit ännu något lägre ett tiotal år tidigare. Före stormarna 2005 och 2007 låg motsvarande siffra på cirka 175 m³ per hektar. Skogen hade blivit tre till fyra gånger tätare. I detta perspektiv framstår skogstillståndet som synnerligen dåligt. Men läget var inte hopplöst. Omkring 13% av den potentiella skogsmarken var kal. Vill man kan ytterligare en lika stor procentsiffra för hagmarken tillföras denna kategori. Men det gjordes en del kring 1910. Sammantaget redovisar skogsvårdsstyrelserna inom de fem länen en årlig skogsodling mellan 9 000-10 000 hektar, majoriteten med statsbidrag, se tabell 3. Då fördelningen mellan kala ljunghedar och "normala" hyggen är okänd, går det inte att avgöra om skogsodlingstakten var tillräcklig. Det finns heller inga upplysningar om självföryngrade arealer. En statisk beräkning tyder dock på att om denna intensitet i skogsodling

fortsatte så skulle alla kvarvarande kalmarker bli skogsbärande inom en period av 50-70 år. Mot bakgrund av olika händelser inom moder-näringen (vallodling, kulturbeten), vilka innebar att trycket från detta håll mot marginella betesmarker avtog, var nog den förstnämnda siffran ganska realistisk. När betes kreaturen försvann ökade möjligheterna för självföryngring.¹³

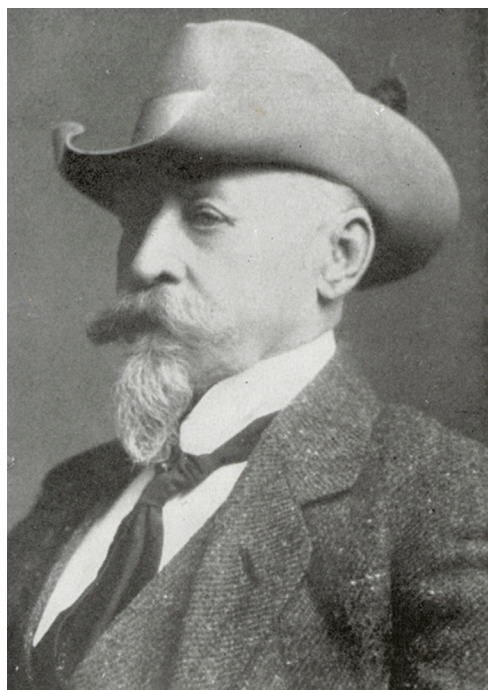
Vilka problem såg länsjägmästarna framför sig? I de mera skogsrika länen (Jönköpings, Kronobergs och Älvsborgs län) vittnar herrarna samstämmigt om en pågående spekulationsvåg inom skogen. Stegrade virkespriser år 1906 hade "framkallat en skara nya och delvis overderhäftiga virkeshandlare", vilket i Kronobergs län förorsakat "ett mycket djupt ingrepp i det hittills sparade skogskapitalet".¹⁴ Hemman och avverkningsrätter köptes. Genom att hålla minimidimensionerna på en nivå över 5 till 6 tum i brösthöjd lyckades man i många fall undvika skogsodlingsplikten. Till detta skall läggas att det inte fanns något skydd för ungskogen. Efterfrågan på pitprops och sparrar ledde i södra Sverige till att många unga bestånd avverkades långt innan mognad. Denna spekulationsvåg är dåligt belagd i litteraturen eftersom alla smärre entreprenörer med kontoret på fickan inte efterlämnat några välsorterade arkiv. Men den medförde att en ungskogslag infördes fr o m 1918.¹⁵

En intensiv propaganda i form av föredrag, utdelning av informationsmaterial och utbildning bidrog till att alla länsjägmästare såg med

förtröstan på framtiden. Förståelsen för skogsvård hade hos den enskilde skogsägaren ökat markant. Folkskollärares, beväringars och inte minst skolbarns praktiska arbeten spred skogsodlingsidén över hela landskap. Kvarvarande skogsbete samt en och annan olycka till följd av ljungräddning var bekymmersamma, men skulle komma att lösas. Det pläderas inte så lite för att utöver kalmarkerna även ta hand om myrar och mossar. Faran för försumpning stod högt på dagordningen bland tidens skogsvårdsfrågor. Men så länge resultaten inte blivit mer synliga i landskapet framstod ändå stora delar av sydvästra Sverige skogligt sett som ett u-land, vilket krävde bistånd. Viljan, kunskapen fanns, men det saknades medel. "Att åter försätta de sköflade skogsmarkerna eller de kala ljungrarna i skogsbärande tillstånd" var år 1906 för länsjägmästare Eugen Hemberg "en verksamhet i fosterländsk anda".¹⁶

Skogssällskapets första år

I november 1910 avslutade länsjägmästare Eugen Hemberg i Växjö en ämbetsskrivelse med följande uppmaning: "Skola ej behjärtade svenska patrioter träda fram, för att efter Danmarks föredöme bilda ett förbund till skogsodling och avkastning å dessa enorma, ödeliggande vidder af vårt kära forsterland!!" Inom parentens sagt, så hade Eugen Hemberg redan år 1881 lagt fram ett genomarbetat förslag till ljunghedarnas besogning, vilket hade påfallande likheter med det kommande Skogssällskapet.¹⁷ Huruvida Edwin Ohlsson läst dessa aktstycken, vet jag inte. Men herrarna hade så vitt jag kan se i Åry Bruks arkiv en hel del med varandra att göra vid denna tidpunkt. Oscar Beer var definitivt införstådd med synpunkterna. Hur som helst, Disponenten trädde nu in på scenen och började regissera föreställningen. Det finns märkligt nog inte ett enda uppslag kring Skogssällskapet under dess första tid, som var okänt eller oprövat innan bildandet. T o m frågan om anordnandet av ett skogslosteri för att få in mera medel till skogsodling hade varit upp i riksdagen redan år 1909, när Edwin Ohlsson sände Skogssällskapets först anställda tjänsteman till Stockholm år

Länsjägmästaren i Kronobergs län, Eugen Hemberg (1845-1946), förfäktade i skrift många idéer, som sedan Skogssällskapets grundare disponent Edwin Ohlsson kom att realisera. Han hade under första skedet av dettas verksamhet många kontakter med den senare. Foto efter Wiström 1928:21.

1914 för att sondera i denna fråga. Den hade då i skogliga kretsar varit på tapeten under ett par år.¹⁸ Disponent Ohlsson återkommer i sina memoarer flera gånger till motiven för Skogssällskapets bildande. År 1942 påminde han sig den likgiltighet för tillvaratagandet av kalmarker han mött under sina tjänsteresor. Det var ett ruinerande företag för den enskilde ägaren att skogsodla, då vederbörande inte kunde vänta i en mansålder på avkastningen. "Skogsodling av sådana marker ingick ej heller i den år 1905 tillkomna skogsvårdsstyrelseinstitutionens uppgifter och Staten stod vid denna tid fullkomligt likgiltig inför detta ekonomiska problem". Båda dessa konstateranden var felaktiga och pekar på en viss aversion såväl mot långsamt statligt agerande som mot skogsvårdsstyrelserna som sådana. Till det senare skall jag återkomma.

Jägmästare Alfred Wigelius informerade deltagarna om ljunghedskulturerna vid en exkursion den 15 augusti 1929. Den proptra skogsklädseln berodde på att HKH Kronprins Gustaf Adolf deltog. Foto: Skogssällskapet arkiv.

Disponenten hade genom hårt arbete och stor skicklighet tjänat en förmögenhet. Med det stora skogliga intresse han påstår sig haft alltsedan barndomen är det något paradoxalt att han i sina skogsaffärer helt följde tidens anda. Man köpte hemman eller avverkningsrätter, dimensionshögg samt lät naturen ta hand om förnyringen. Inget av de skogsföretag han var verksam i, har gjort sig känt för några banbrytande skogsvårdsinsatser. Snarare tvärtom. Han erkände dock själv att han vid köpet av Åry Bruk helt följde denna "barbariska metod" och först senare kommit på bättre tankar.¹⁹

Bakom Skogssällskapet stod, enligt Disponentens erinringar nedtecknade år 1951, framstående "män från alla län inom södra Sverige", vilka var fyllda av entusiasm för uppgiften. Genom exemplets makt, i detta fall köp och skogsodling av kalmars, skulle "det slumrande intresset för dessa markers tillvaratagande" väckas.²⁰ Huruvida de cirka 200 personer, som i juni 1912 samlades i Göteborg helt var hänförda av ljunghedens bekämpande, låter jag vara osagt. Med

stöd av Disponenten hade länsjägmästare Beer under resor sonderat terrängen i de olika länen. Med nutida värderingar är det utomordentligt imponerande att se hur de på kort tid lyckades få ihop en så prominent församling. Det tyder på att Edwin Ohlsson hade en betydande kontaktnät och åtnjöt samtidens förtroende. Dessutom hade han en vision, som han var beredd att offra ett betydande kapital på. Då han själv enligt egen utsago inte var någon folktribun eller skrivkarl agerade han som shogunen bakom kejsaren. Han drog i alla trådar och ledde föreställningen till ett lyckligt slut. Jag känner stor beundran, när jag läser igenom listan på de drygt 40 personer, som vid det konstituerande sammanträdet i Göteborg, ställde upp som huvudmän. Utöver herrar Ohlsson och Beers respektingivande "fotarbete", så tyder detta också på att skogsfrågan vid denna tid, hade stor politisk, närmast fosterländsk betydelse.²¹ Det går att dra andra slutsatser från denna, exempelvis att initiativtagarna genom en ganska komplicerad organisation, ville få så många betydelsefulla personer som möjligt

med i arbetet. Dessa skulle också vara regionalt spridda.

Från en position som vice ordförande i Sällskapet, i vilket Oscar Beer blivit sekreterare, styrde Edwin Ohlsson. Nu gällde det att fastställa ett arbetsprogram samt att få detta i funktion. Målet ”att tillvarata vanvårdade, skövade eller i annat avseende eftersatta skogsmarker, som erbjuda betingelser för bedrivande av ett rationellt skogsbruk” o s v var kanske inte så svårt att sätta upp. Men att få ihop kapital, diskutera med kommuner (landsting, städer, socknar) samt inte minst att ordna det praktiska arbetet vid skogsodlingar, krävde helt andra insatser. Visserligen skulle Skogssällskapet vara en ideell organisation och arbeta utan egen vinst, men det gigantiska företaget, Edwin Ohlsson föresatt sig, krävde resurser av olika omfattning. På Edwin Ohlssons uppdrag tillskrev förvaltaren på Åry Bruk i maj 1913 disponent Axel Holmberg på Forsjö Bruk (Södermanland) om denne kunde rekommendera lämplig person till sekreterarebefattningen inom Sydvästra Sveriges Skogssällskap. Beroende på kapacitet skulle årslönen bli 4-5 000 kronor. Kravet var att den blivande sekreteraren borde besitta *stor agitorisk förmåga* (min kursivering). Dessutom skulle Göteborg bli bostadsort.

Av Edwin Ohlssons livserfarenhet samt inte minst av hans minnen kan man våga dra slutsatsen att han besatt stor kapacitet att bedöma folk. Utöver missen med en ”otrogen” förvaltare på Åry verkar han ha haft en god förmåga att få fatt på rätt personer. Det verkliga klippet kom dock när han fr o m augusti 1913 lyckades rekrytera den då 31-åriga jägmästaren Alfred Wigelius för uppgiften. Den senare blev Skogssällskapet trogen till sin pensionering år 1947. Wigelius, Jägarn kallad, kom att viga sitt liv för den kommande uppgiften att tillsammans med Disponenten sjösätta Skogssällskapet. Båda ägnade periodvis all sin vakna tid till uppgiften. De hade förmåga att finna lösningar på olika problem och att sätta folk i arbete. Alfred Wigelius var slagfärdig och hade stor humor. Han visade sig vara en skicklig förhandlare och en god talare. I skrift var han dock något omständlig och ”svulstig”. Ett exempel: Inför 1923 års Nordiska

skogskongress, som bl a besökte Vråskogen, presenterade han Skogssällskapet. Detta ville ”i sinom tid skapa vinstgivande skogsföretag, vilkas avkastning, nytta och fördelar i övrigt icke till någon del lillämnas Sällskapet, utan i varje särskilt fall helt tillgodokomma den kommun, som bildar allmänningen ifråga. Kommunernas eget ekonomiska intresse manar dem således att göra gemensam sak med Skogssällskapet i dess strävan att förverkliga sina planer”.²²

Jag förbigår med flit alla detaljer kring Skogssällskapets bildande och utveckling. Detta finns relativt väl dokumenterat. Det unika i uppbyggandet av denna stora organisation låg så vitt jag kan se, i det konstruktiva samarbetet mellan Disponenten och Jägarn. De lyckades ”hoppa mellan tuvorna” utan att trampa ner sig i det ekonomiska träsket och föra utvecklingen framåt. Som många entreprenörer hade de tur och gynnades ibland av de oväntade situationer, som exempelvis första världskriget skapade. De var båda praktiskt inriktade och kunde fatta snabba beslut. När tillfället erbjöd sig, grep de raskt möjligheten.

Vråskogen – pionjärprojektet

Ovan har nämnts att disponent Ohlsson i samband med Skogssällskapets exkursion i augusti 1913 vid mötet med de kala ljunghedarna i Vrå, påverkats att hit förlägga delar av den praktiska verksamheten. Vilken inverkan en av de ursprungliga huvudmännen i Sällskapet, Sunnerbos häradsskrivare, riksdagsmannen m m Axel Rooth hade i sammanhanget är svårbedömt. Wigelius beordrades dock hösten 1913 att besöka denne för att sondera terrängen. Därvid förmedlades kontakt med Amandus Jonasson, kommunalordförande i Vrå socken. Jägmästare Wigelius besökte tillsammans med denne socknens västra delar, vilka låg helt ”under ljungens och försumpningens vælde”. Glest liggande, gråtonade hus vittnade om en ”strävsam och mödofylld tillvaro”.¹ Det framgår inte av några handlingar varför Vrå socken kom i blickfånget och vilken roll herrar Rooth och Jonasson spelade i detta sammanhang. Var det

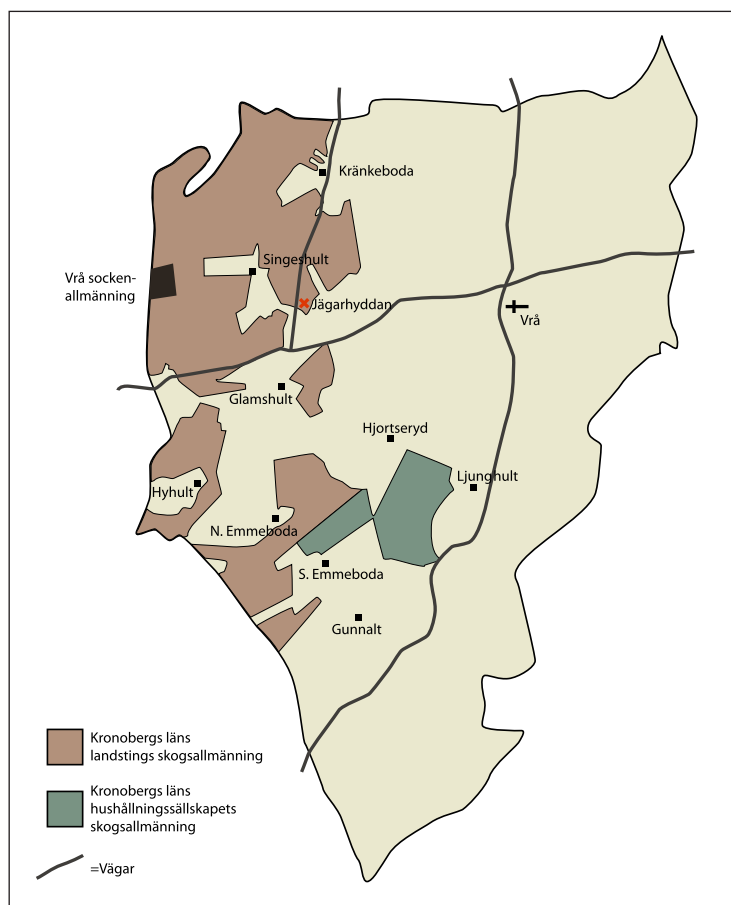

Amandus Jonasson i Broddbult, Vrå sockens starke man, var av mycket stor betydelse för tillkomsten av de tre allmänningarna i socknens västra delar. Foto: Alfred Wigelius. Juni 1914. Skogssällskapets arkiv.

så att Kungl. Domänstyrelsens köp och inrättande av Sunnerbo revir redan "ockuperat" det som en gång var Sunnerbo ryar? I Vrå socken hade inga statliga markförvärv skett. Var man vid krigsutbrottet 1914 mindre välbärgad i Vrå och därmed mer benägen att sälja av sina utmarker? Hade de ovan nämnda ganska omfattande skogssådderna inom aktuella fastigheter (se figur 31) misslyckats?

I maj månad 1914 påbörjade Alfred Wigelius förhandlingar med markägarna i Vrå sockens västra delar. Disponent Ohlsson hade då tillsammans med bankdirektör Herman Mannheimer och riksdagsmannen och grosshandlaren Hjalmar Wijk ställt ett belopp om 70 000 kronor till hans förfogande. Under ett par månaders förhandlingar avslutade Alfred Wigelius 34 stycken köp om tillsammans 2 770 hektar fördelade på tre skiften i Lidhults och Vrå socknar. Av denna areal uppgavs 1 300 hektar vara kal ljunghed,

vilken delvis var bevuxen med gles skog. Resten bestod av kala mossar. Dessa ansågs värdelösa, medan heden betingade ett pris av 30 kronor per hektar. I dåtida penningvärde var detta lika med elva dagsverken. Omvänt och överfört till dagens penningvärde motsvarar beloppet knappt 1 500 kronor per hektar. Det hade varit mycket intressant att ha fått lyssna till interna diskussioner i Vrå kring dessa köp. Nu var försäljningar av hemman eller hemmansdelar inte ovanliga i Småland vid tidpunkten i fråga. Men nationellt fanns ett betydande politiskt motstånd mot att enskild mark övergick till stat eller bolag. Förbudslagen gällde ännu inte södra Sverige, men frågan hade stor aktualitet. År 1912 återkom den då välkände juristen och borgmästaren Carl Lindhagen i andra kammaren med en motion om att utsträcka bolags- och vanhävdslagarna till att även omfatta enskilda skogsspekulanter. Egnahemsrörelsen stod då i sitt flor och centralt

Figur 32. Läget av de inköpta markerna i Vrå sockens västra delar så som situationen tedde sig år 1942. Ungefärlig skala 1: 86 000. Källa: Waesterberg 1942.

köpte man in större egendomar för att bereda den "jordlösa klassen" möjlighet till egen torva. I fallet Vrå, tycks dock köpen ha gått relativt gnisselfritt om man undantar att någon i en insändare i lokalpressen försökte varna bönderna för "göteborgarna". Amandus Jonasson tackar i brev till Alfred Wigelius den 20 september 1915 för att han erhållit 100 kr. En dräng tjänade då cirka 2,75 kr per dag. Beloppet var ett "litet plåster, på det ovett man i dessa dagar af en del säljare af utmarker, får uppbära". Ryktet förmälde att Amandus av Skogssällskapet "uppburet minst 5 000 kr för det jag varit med och lockat till galenskapen".²

Få brevkopior från denna tid finns bevarade. Disponenten svarade på ett brev från Jägarn den 15 maj 1914, då förhandlingarna med mark-

ägarna i Vrå som bäst pågick. "Låt mig veta huru mycket pengar Du nu behöfver, beloppet skall tvärt vara Dig i handen". Det fanns inget hinder att handla med en gång. "Säg bönderna att de måste vara resonliga, ty ett sådant tillfälle, att sälja kommer aldrig igen, om de nu förhindrar köpet genom orimliga fordringar. Det skadar nog ej att påminna dem om, att ljunghmarker finns äfven på annat håll". Vrå betecknades av Edwin Ohlsson då som en ödemark.

Innan lagfart m m beviljades krävdes en hel del administrativt arbete med ofullbordade arvs-skiften, dödande av inteckningar samt avstyckningar. En tidshistorisk notis: I köpekontraktet för Singeshult framgår att sex barn som bor i "Gällisburg, Knox County och Illinios" skänker sin arvslott till fadern, så att denne kan fullfölja

försäljningen. Avtalen är tämligen enahanda. Säljarna får oftast på utmarken ”nödigt torfströtag” avsatt. De har behov av grustag, kyrkoväg, båtplats och fiskevatten. Inte så sällan dyker det upp en del växande träd på utmarken, vilka säljaren förbehåller sig rätt till eller får tillgodogöra sig efter anvisning av köparen (Skogssällskapet). På 1/8 Glamshult utsynades till säljaren 200 stycken lämpliga träd till ”husbyggnadsändamål”. Rättigheter att ”hösta” slätteslägenheter efter Krokån värnas av säljarna. Kvarnutmål, delaktigheter i soldattorp samt gemensamt ägande av byggnader, tycks ha skapat en del krångel och extra arbete. Sammanlagt inom byarna Emmeboda, Glamshult, Hyhult, Kränkeboda och Singeshult söktes lagfart på 28 delar om tillsammans 2 279,4 hektar. Dessa kom att bilda Kronobergs länsallmänning. Wigelius försökte i så stor utsträckning som möjligt undvika köp av jordbruksmark och byggnader, se figur 32.

I Skogssällskapets arkiv finns få brevkopior, som belyser relationen mellan Alfred Wigelius och Amandus Jonasson (se dock ovan). Den senare har stått för information om möjliga markköp, diskussioner med socknens bönder samt överförandet av handpenningar mm. I brev till ”H. Herr Jägmästare Alfr Wigelius” den 23 augusti 1914 medsänder Amandus Jonasson kvittenslistor. Han nämner att det var bra många som ville sälja. Johan Andersson i Glamshult hade dock beslutat vänta tills ”Herr Jägmästarn kommer själv”. Det framgår att ordförande Jonasson hade ett rätt segt arbete med att få fram åtkomsthandlingar. ”Axel Karlsson i Singshult beder påminna att tillträdet hos honom var 14 Juli Då han skulle hafva hela köpeskillingen. Han väntar strängeligen”. Wigelius svarade den 2 september: ”Vi ha att tacka för Ordförandens bref af den 23.8 och framföra samtidigt vår lifliga tacksamhet för de tjänster Ni beredvilligt gjort oss genom besörjande af handpenningslikviderna, hvilka gifvetvis vållat mycket besvär”. Med gårdagens post hade Alfred Wigelius översänt 1 200 kronor tillsammans med en räntekompensation för halvannan månad efter 5%, vilket utgjorde 7,50 kronor. Ordförande Jonasson ombads benäget tillstålla Axel Karls-

son detta belopp samt återsända ett kvitto. Det kan nämnas att Alfred Wigelius uppskattade de tjänster som Amandus Jonasson stått för. Under perioden 1920-1931 gör han ett flertal framstötter för att Amandus skall tilldelas något nådevedermåle från det allmänna.³

Frågan om bildandet av en länsallmänning var ideologiskt viktig för Disponenten. Tillsammans med de två övriga musketörerna, Mannheimer och Wijk, tillställde han Skogssällskapets styrelse en skrivelse dagtecknad 21 augusti 1915. De hade då enat sig att ”taga ett kraftigt initiativ i striden mot ljungmarkerna” genom att ”sätta Sällskapet i tillfälle att till skogsproduktion återbörda ett *samlad större ljunghedskomplex*, d v s de i Vrå inhandlade utmarkerna. De erbjöd sig nu att skänka detta markinnehav till landstinget i Kronobergs län under ett antal villkor. Det åvilade Skogssällskapet att inleda förhandlingar med detta. Någon vecka senare utgick ett skriftligt erbjudande från Skogssällskapet till landstinget, vilket kortfattat innehöll följande villkor:

- Utmarkerna skänktes till landstinget med full äganderätt förutsatt att detta åtog sig kostnaderna för den kommande skogsodlingen.
- Skogssällskapet svarade under 15 år för den utförande samt anställde en skogsvaktare med bostad inom området. Den senare fick fast anställning och avlönades av Sällskapet.
- När skogarna i en framtid börjat ge avkastning skulle först Landstinget återfå sina kostnader för odlingsinsatsen. Därefter skulle Skogssällskapet återfå köpeskillingen. I intet fall beräknades några räntor.

Det är för en sentida läsare nöjsamt att läsa hur man kalkylerade med att Landstinget före år 1960 och Skogssällskapet omkring 1970 skulle återfå sina pengar. Av innehållet i ett protokoll den 21 september 1915 framgår att många ledamöter var skeptiska till erbjudandet. Det är troligt att Skogssällskapet utöver det sockrade budet låg bakom det ”orienterande föredrag” länsjägmästare Eugen Hemberg höll inför beslutet i landstinget. Ledamöterna kände sig dock inte ”helt öfvertygade” om att ”ifrågaställda skogsallmänning” skulle komma att medföra någon direkt

Första planteringslaget i färd med att beskoga ljungbeden vid Härsängen. Foto: Alfred Wigelius. Maj 1915. Skogsällskapetets arkiv.

ekonomisk fördel. Förslaget accepterades dock och ett tack framfördes till herrar Mannheimer, Wijk och Ohlsson för deras "till landstinget och länet gjorda, storartade och om vidsynt fosterlandskärlek vittnande erbjudande".⁴

Föret i portgången var uppenbart till vissa delar kärvt.

Skogsodlingen kommer igång

Hösten 1914 anställde Sällskapet sin förste skogsvaktare C G Johansson. Denne logerades vid arbetet i Vrå i en lägenhet på Singeshult, där han också hade potatisland. Det finns dessvärre inga dagboksanteckningar bevarade från skogsvaktare Johanssons första tid. Men den viktigaste uppgiften han hade inför framtiden var att planera kommande vårs skogsodlingar. Den första plantan sattes den 30 april 1915 på marker en gång tillhöriga byn Hyhult.

Erfarenheter av skogsodling på ljungbed

Det går i äldre litteratur att hitta bra många anvisningar för beskogning av ljungbed. De är

inte alltid samstämmiga. En anonym bruksägare med egendomar i södra Sverige hade år 1769 "utrönt hjälpemedel til de skoglösa Ljung-moarnes uprättelse". Han hade någon gång i mitten av 1740-talet förbjudit sina arrendatorer att fortsättningsvis skörda ljung på två större hedar. Nu kunde han blicka ut över en tät tallungskog. Vår sagesman var helt övertygad om att ljungen gav ett bra skydd åt spirande tallfrö. Fanns bara "frö-fångst", d v s fröträd, i grannskapet och man skyddade ljungen från mulen och lien, ordnade naturen resten. Ungefär samma slutsats drog år 1806 landshövdingen i Kronobergs län i en skrivelse till Kungl. Maj:t om Sunnerbos utmarker, vilka bestod av ljungbedar "för det närvarande otjenliga till allt". Dessa "ödemarker skulle kunna blifva nyttige för skogswäxten om några kraftiga anstalter widtogos". Uppenbart hade någon inom häradet då gjort försök med hägnad, betesfred och frösådd och nått ett lyckat resultat.⁵

Till och från går det under 1800-talet att i litteraturen följa en misstänksamhet mot ljung-

torven, som lämpligt substrat för skogsådd. Den ansågs innehålla en syra som hindrade fröet från att gro. Genom inverkan av luft, frost, markberedning eller brand kunde ljunghedens skadliga egenskaper hävas. Beroende på skillnader i markbeskaffenhet, markhistorik och genomförda åtgärder, är det inte så underligt att man kom fram till olika rekommendationer. Så t ex påstod lektorn vid Kongl. Skogsinstitutet, A E Holmgren, år 1877, att ljungheden hindrade frösådden och begärligt tog till sig luftens fuktighet och kvävde de unga trädplantorna.⁶

Vilka kunskaper och erfarenheter fick de flitiga ljunghedsplantörerna i perioden 1855-1910? Överjägmästare Anders Petter Lindquist med erfarenheter av sådder under 1850-talet på kronoparken Edsmären i Västergötland, var en varm förespråkare för rutsådd. På kala hedar upphackades rutor om en kvadratfot i ett tätt förband av 0,6-0,9 m. Jorden omblandades och såddes med en blandning av tall- och björkfrö. Föregående bränning var utesluten och området skulle betesfredas. Jägmästare Carl Schoug rekommenderade år 1878 sådd med barrträdsfrö, cirka 5 kg per hektar i 1,2 meters kvadratförband. På stenfria ljunghedar tog man upp såddfårar med plog. Om marken var mager tillfördes mera näringsrik fylljord. Svältornas "betvingare" jägmästare Oscar Gyberg rekommenderade år 1883 betesfredning, bränning samt bredsådd på våren. Han förordade utnyttjande av blandfrö (tall, gran, björk) med tillskott av lärkfrö på torrare marker. Mängderna var stora, 4,5 kg per hektar. Även mera intensiva kulturer genomfördes med uppräckning av ljunghed med sådd i den omlagrade marken. En kollega till Gyberg, hofjägaren Gustaf Tranberg, ansåg dock år 1879 att tallen fått för stort utrymme och behövde blandas upp med björk. År 1888 utgick ett påbud från Kungl. Domänstyrelsen till vissa revir att anlägga skogsodlingsförsök. Ett större sådant kom till stånd på Nöttja kronopark inom Sunnerbo revir. Den ansvarige jägmästaren, Carl Bernhard Christoffersson, sammanfattade resultaten år 1906 i vilka också en del erfarenheter han gjort vid studieresor till Danmark och Tyskland ingår. Han fann att bränning var till

stor fördel, att bredsådd var värdelös samt att någon markberedning var absolut nödvändig. Sådder gick bättre till än planteringar. Bland de förra gav strecksådder bäst resultat. Inspirerad av förhållanden på Jylland provade han att införa bergtall. Den slutliga skogsodlingsvarianten inom reviret blev bränning, streckhackning på en meters förband samt sådd av blandfrö. Bergtall ingick i var tredje rad. Redan år 1901 hade sedermera professor Gunnar Schotte besökt ljungheden i Nöttja. Han varnade för bränning av svaga ståndorter, men kunde i huvudsak verifiera Christofferssons slutsatser. Det kan parentetiskt nämnas att orrarna då gjorde stor skadegörelse i tallsådderna. Jägmästare Edvard Wibeck fick år 1908 i uppgift att inventera och analysera de antydda försöksfälten. Han fann för huvudträdslaget tall, att ljunghedsbränning på ordinär mark var till stor fördel. Denna bör följas av markberedning och rutsådd. Jägmästare Carl Axel Hollgren med ansvar för skogsodlingarna på närbelägna Tönnersjöhedens kronopark, var motståndare till ljunghedsbränning, men kunde tänka sig vissa kompromisser kring ljunghedsbetet. Hans slutmål vid skogsodling var ek- och bokbestånd efter det att tall och björk fått tjänstgöra som förkulturer. Han kunde i de senare fallen tänka sig såväl sådd som plantering, där dock den förstnämnda metoden skulle undvikas på torr mark. Hollgren arbetade också med gran på lite bättre mark, något han tycks ha kritiserats för. Hans föregångare jägmästare J M Pauli redovisade redan år 1889 som sin erfarenhet, att sådderna gick bättre till än planteringarna. Några år senare fann dock jägmästare Ernst von Porat att de bredsådder man utfört på ljunghed i Halland fr o m 1885 och ett antal år framåt var värdelösa. Länsjägmästare Eugen Hemberg varnar år 1908 för att blanda tall- och granfrö, då den förra alltid kommer att ta överhand. I trädslagsfrågan verkar många skribenter ha varit ganska osäkra, då de listat åtskilliga arter såväl av inhemsk som utländsk extraktion. Dåtida erfarenheter finns sammanfattade i professor Anders Wahlgrens stora skogsskötselhandbok, där riktlinjerna delvis anpassats till ståndortens mark och klimat.⁷ En sentida läsare finner att

Första skogsodlingsdagen på Vråskogen den 30 april 1915. Foto: Alfred Wigelius, Skogssällskapets arkiv.

någon enhetlig skogsodlingsmetod för ljunghed inte utmejslats. Däremot bör det på trakten ha funnits stor erfarenhet eftersom man på båda sidor länsgränsen under minst tre decennier kultiverat ljunghedar.

Inom Vråkomplexet valde man att plantera i slutna gropar, ett uttryck som saknas i dåtida skogsskötsellitteratur. Det bör ha varit fyllda gropar, d v s plantören hackade upp en grop i vilken mineraljord och humus blandades. Mitt i den så bildade högen sattes en eller flera planta/plantor. Förbandet varierade mellan 1,0 till 1,4 meters kvadratförband. I snitt satte man 7 500 plantor per hektar, varav tallen utgjorde 77%. De senare var små oomskolade ettåriga plantor. Granarna var året äldre och utsattes som 2/0. Den totalt kultiverade arealen uppgick år 1915 till 48,5 hektar, var ingick en mindre sådd yta inom Hyhultsdelen. Man avstod från att bränna ljungheden, då den ansågs ge de späda plantorna visst skydd under de första åren. Av samma skäl sparade man enstaka, något försigkomna självsådda tallar. På

Härsängen nödgades man år 1919 hjälpplantera 25% av arealen. Speciellt granen hade skadats av frost. Motsvarande åtgärd vid Hyhult blev begränsad. I ett exkursionsreferat från år 1923 sägs att granen "nära nog helt slog fel", vilket i detta utsatta läge var att vänta. Men någon närmare diskussion/analys förs inte. Däremot ägnas kostnaderna stort intresse.⁸

En av samtidens viktigaste frågor saknas helt i bevarade dokument från de första kulturerna. Det gäller tallens och i viss mån granens härkomst. Det visade sig redan på 1880-talet att en del ljunghedskulturer uppdragits med frö av tyskt ursprung gav upphov till kvalitativt miserabla ungskogar. Den s k tysktallen blev ett begrepp. I första vändan försökte man via extratullar på tallfrö, senare importrestriktioner, bli kvitt problemet. När Edvard Wibeck år 1912 publicerade en större studie i denna fråga konstaterade han att alla välvuxna tallbestånd i sydvästra Sverige "uppdragits af frö från oklanderlig inhemsk skog och i någorlunda

Plats- och lagledare samlade för gruppfoto­grafering vid Södra Emmeboda i maj 1918. Yrkesinspektrisen Kerstin Hesselgren flankeras av platschefen fröken Brolin och forstmästare Hansson. Foto: Alfred Wigelius, Skogssällskapets arkiv.

tät slutenhet”. De flesta tysktallsbestånd inom Småland fanns i Sunnerbo. Bl a hade man på Slättevåra stomhemman kultiverat 43 hektar. Det kom dock att dröja länge innan man via fältexperiment klarade gränserna för möjliga förflyttningar av tallen. I det första försöket lokaliserat till Svältorna ingick sk rytall från Sunnerbo. Det planterades våren 1906. När professor Gunnar Schotte år 1914 återkommer till detta använder han begreppet ryskog. Det är i brist på förklaringar svårt att förstå om detta är ett neutralt begrepp eller något negativt. Jag röstar för det senare. Schotte slog fast att vid kulturer på sydsvenska ljunghedar borde inte tallfrö insamlat norr om Norrlandsgränsen komma ifråga, då de i försöken visat på en långsam växt och kommit till korta mot Ljungen. Det var viktigt att använda sydsvenskt frö för att så snabbt som möjligt kväva Ljungen. Import av norrländskt

tallfrö hade då skett till ljunghedsmarker, inte minst för att det stod lägre i pris.⁹

Även andra problem dök upp vid ljungheds­kulturerna. Förutom de ständiga bekymren med betes­kreatur och skogsbränder tog insekter och svampar sin tull av bestånden. Redan i mitten av 1870-talet uppmärksammades knäckesjuka och tallstekelangrepp i tallsådder på Lilla Svältan. Men arkivmaterialet är inte någonstans speciellt tydligt på denna viktiga punkt.¹⁰

Trädslagsfrågan tycks inte ha bekymrat pionjärerna i Vrå. Det blev tall på torrare, magrare partier och gran där det var lite fuktigare. Under perioden 1880-1910 hade man dock experimenterat en hel del vid trädslagsvalet. Ljungen hade fått sällskap av ett stort antal olika arter alltifrån gråal till douglasgran. Som ovan nämnts arbetade man inom närbelägna Sunnerbo revir med bergtall. I Halland tillmätte

man vid denna tid silvergranen en viss betydelse efter att mångenstädes ha provat ett stort antal främmande trädslag. Vårthjörken ansågs fylla en funktion på lavrika ljunghedar medan man på de bästa typerna, de bevuxna med enbuskar, t o m kunde tänka sig ek och bok. Med ett knappt decenniums erfarenhet av skogsodlingarna i Vrå, skriver Alfred Wigelius att han gärna velat "friska upp ljunghederna" med lite mera gran. Men granplantornas "bleka och trånsjuka utseende" höll tillväxten tillbaka. Dessutom drabbades de av frost, varför man många gånger fick nöja sig med rena tallkulturer.

En idéhistoriskt intressant fråga med koppling till ljungheden var en debatt vid förra sekelskiftet mellan jägmästarna Carl Axel Hollgren och Eugen Hemberg angående den sydsvenska tallens degeneration. Den förre ansåg, att tallen till följd av markförsämring var på väg att dö ut. Hemberg opponerade sig, då Hollgren låtit sig förledas, när han haft "de oftast af tyskt frö härstammade sand- och ljunghedsskogarna, samt västkustens dekadanta spontanbestånd" framför ögonen. Den karta över tallens degenerationszoner Hemberg upprättade 1904 har påfallande likheter med senare alster över ljunghedarnas förekomst.¹¹

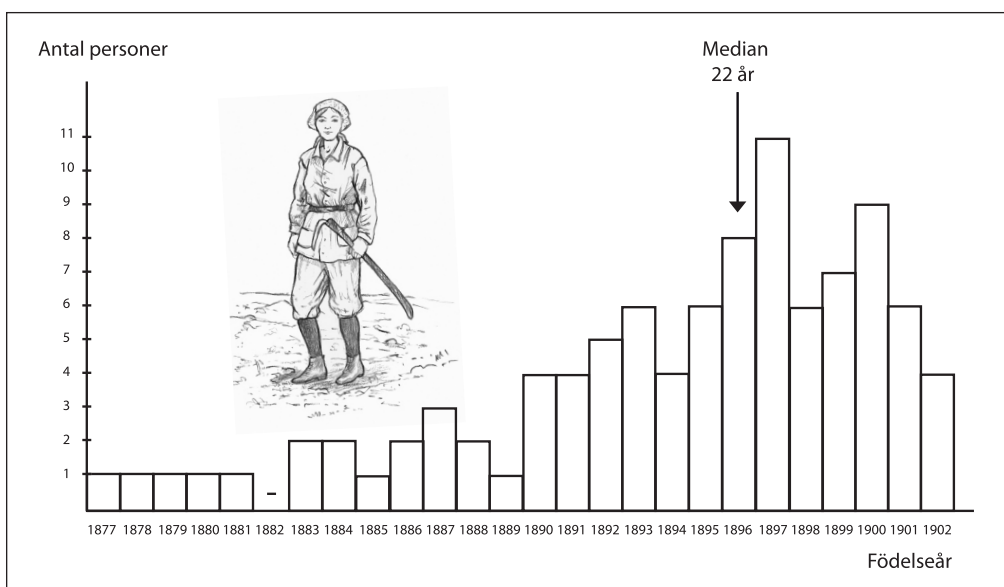
Billig arbetskraft på Vrås ljunghedar

För att låna Alfred Wigelius ord så krävdes för "att bringa eftersatt och vanvårdad mark i produktion" arbete och åter arbete. Och detta kostade pengar. Skogssällskapets intäkter stod i begynnelsen inte i proportion till ambitionerna. Landstingets anslag räckte inte heller, då kulturerna blivit dyrare än beräknat. Om hrr Ohlsson och Wigelius hade tur eller om denna var kombinerad med skicklighet vet jag inte. Men det krig, som utbröt 1914 ledde till arbetslöshet. Detta medförde att staten inrättade en Arbetslöshetskommission (AK). Obekant hur, men under 1916 hade AK ställt medel till Skogssällskapets förfogande för nödhjälpsarbeten. Det går inte att se i bevarade dokument om några av de då arbetslösa stenarbetarna kom till Vrå. Men två år senare fick Skogssällskapet en förfrågan om de med kort varsel kunde

sysselsätta omkring 4 000 arbetslösa textilarbetare, i huvudsak kvinnor. Sällskapet antog utmaningen och inrättade ett särskilt organ, Skogssällskapets Statsarbeten. Detta utvecklades till en mycket viktig, nationell organisation. Det kan nämnas att inom Skogssällskapets Statsarbeten utfördes under de tre åren 1918-1920 vid 98 olika arbetsplatser av 12 723 personer sammanlagt 997 114 effektiva dagsverken. Då många trodde att Skogssällskapets Statsarbeten var ett privat företag med profitintresse skedde år 1921 en namnändring till Södra Sveriges Statsarbeten.¹²

Kerstin Hesselgren och surrogatpojarna

Den för sin tid mycket uppmärksammade yrkesinspektrisen Kerstin Hesselgren (1872-1962) fick efter första världskrigets utbrott en viktig roll, när man bl a skulle hitta ersättningsarbeten till främst kvinnliga arbetare inom textilindustrin. Det stod efter krigsutbrottet klart att råvaruimporten skulle försvåras. Därmed uppstod arbetslöshet. Det var dock viktigt för landet att textilarbeterskornas kompetens och kunskap behölls, varför statsmakten snabbt engagerade sig i viktiga gruppers försörjning med nödhjälpsarbeten.¹³ I Vrå organiserades tre arbetsplatser för kvinnlig arbetskraft (Singeshult, Hyhult och Emmeboda). Dessa förestods av en platsledarinna, som fått genomgå en kurs, ledd av Kerstin Hesselgren. Ledarinnan hade till sitt förfogande en kokerska samt en manlig platsledare från orten. Uppbyggnaden var helt militär och styrdes från Centralstyrelsen i Göteborg. Textilarbeterskorna delades in i lag om 13 personer, varav en var lagledarinna. Då de inte kunde utföra hårt arbete klädda i kofta och klänning, lät Kerstin Hesselgren NK i Stockholm tillverka en uniform i blått twill bestående av jacka, byxor, benlindor och kängor med träbottnar. Eftersom det var ovanligt att se kvinnor i byxor, gav detta upphov till den nedsättande benämningen surrogatpojkar. I närbelägna delar av Halland myntades begreppen "hacketöser" alternativt "byxetöser". Klädseln blev mycket populär bland arbeterskorna och i flera fall sökte de få köpa denna efter avslutat arbete. Till Vrå kom kvin-

Figur 33. Åldersfördelning hos den grupp arbetslösa kvinnor från Borås, vilka sommaren 1918 var förlagda i Hyhult.

nor från Borås och Helsingborg. I det förra fallet stod arbetsförmedlingen som motpart och organiserade läkarundersökning mm. De arbetslösa textilarbeterskorna skrev på ett kontrakt om 8 veckors arbete, samt inryckte i Vrå efter att ha beledsagats av en ansvarig person på tåget efter sträckan Borås (avgång 10.41 f m)-Värnamo-Ljungby och Lidhult (ankomst 6.31 e m). Därifrån fick de hästskjuts till respektive förläggning. Den 3 maj 1918 avsändes 180 flickor. Arbetsförmedlingens representant i Borås avslutar ett brev till Centralstyrelsen med denna mening: "Det har varit en hel del bråk med flickorna, innan de kom iväg, men det var väl att det inte haka sig i sista stund". Jag hade bra gärna velat få några detaljer kring detta. När man fullgjort sina avtalade veckor utgick en gratifikation. Av listor över denna kan ses att flickorna inte alltid var flickor. I figur 33 finns ett enkelt histogram över åldern på de 98 kvinnor som sommaren 1918 var förlagda till Hyhult. Åldern varierade mellan 16 och 41 år med en median om 22 år. Som vanligt gjordes erfarenheten, att flickor under 18 år var minst lika duktiga som de äldre. Men trots platsledarnas vädjande medgav inte

kapten Ljungberg vid Centralstyrelsen, att de fick samma lön. Veckoarbetstiden uppgick till 57 timmar för en dagpenning av 3 kr. Möjligen kan man av uppgiften om att enbart 13-19% av den första kontingentens deltagare skrev på för en andra period om 8 veckor, dra slutsatsen att vistelsen på Vrås ljunghedar inte hade speciellt hög attraktionskraft.¹⁴

Förläggningarna var inte av högsta klass. I Hyhult byggde enligt platsledare Ador Persson en "hyresvärd" i strid mot en muntlig överenskomst om sädesladan till logement. Nu utgick en förfrågan till Centralstyrelsen om denna var villig att bekosta tjärpapp, som behövde spikas upp, för att täta springorna. Med vändande post fick han reda på att detta medgavs för att motverka drag med högst 15 kronor. Amandus Jonasson, kommunordföranden, tjänstgjorde till en början som platsledare, innan han avsåg sig uppdraget. Till tre ödegårdar, som ställts till förfogande (Singesult, Hyhult och Emmeboda) behövdes träbritsar. Enkla sådan "af ohyflade bräder" kunde tillverkas på plats för 7 kr per styck. Längden var 3 alnar (1,8 m) och bredden 20 verktrum (0,5 m). En fotbräda påspikades. Detta var, enligt

Direktionen för Skogssällskapets Statsarbeten inspekterar "surrogatpojknas" skogsodling vid Singeshult i maj 1918. Disponent A Edwin Ohlsson är den tredje mannen från vänster. Foto: Alfred Wigelius, Skogssällskapets arkiv.

Amandus, betydligt billigare än att köpa vid fabrik i Lidhult, där man begärde 8,50 kronor. Dessutom tillkom frakt. Man hade problem med vedleveranser, inmurning av spisar samt hyra av grytor. Till Emmeboda rekvirerades i mitten av maj "något effektivt gift mot råttor och möss", vilket dock måste vara ofarligt för hundar och katter.¹⁵ Den stora stötestenen gällde maten. Jordbruken var magra och små till vilket kom att man haft svår missväxt under 1917. Någon potatis stod inte att uppbringa våren 1918. En livsmedelsdepå inrättades i Vrå och dit sändes via stationen i Lidhult matvaror från södra Sverige. En mängd detaljer kring detta finns i arkiven, där kafferansoneringsen förorsakade mest huvudbry. Man ersatte potatis med kålrötter och torkade grönsaker. Ett förslag om inköp av grisar för att ta hand om köksavfallet beviljades. Förvärv av häst till förläggningen ställde sig dyrare än att anlita böndernas skjutsar. Den 28 maj erhöll Singeshultsförläggningen 50 kg köttkorv i en tunna, som sprungit läck. Korven var oduglig till människoföda och nu ombads ansvarig vid

Centralstyrelsen att fortast möjligt sända ny korv, men denna gång i små kuttingar.

Då inte skorna kom i tid tvingades man på Singeshult sysselsätta arbeterskorna med tillverkning av vispar. Dessa skulle nu sändas till Göteborg för försäljning. Amandus Jonassons son, Waldemar Nilsson, hade ersatt fadern som platsledare. I slutet av maj 1918 begär han cykelersättning, då han vissa dagar färdades 8-10 mil på dåliga vägar. Hans nyinköpta cykel för 190 kronor skulle vara helt utsliten i slutet av planteringssäsongen. Ersättningen fördubblades till 1 kr per dag. När höstmörkret närmade sig i mitten av augusti rekvirerades 12 karbidlampor till Singeshult. Till platsledarinnan Fröken S. Mollstadius i S. Emmeboda avgick en relativt omfattande order den 7 juni 1919 för det "tillfälliga avvecklandet av intendenturen" vid denna arbetsplats. Bl a skulle den "arbetsplatsen tilldelade damcykeln" rengöras och översändas till Centralkontoret i Göteborg. Byråkratin var enorm, vilket sannolikt berodde på att man ville undvika korruption.

En bortkommen bok vid Hyhult visar, att Kerstin Hesselgren månat om sina arbeterskors kulturella skolning. Det skulle på varje förläggning finnas ett läs- och skrivrum tillsammans med ett vandringsbibliotek.

Var nu allt frid och fröjd vid förläggningarna? Inte alltid. Anna Klasson i lag nr 10 vid Singeshult påstod sig efter ett par veckor vilja åka hem. Hon kände sig klen till hälsan samt hade hemlängtan. "För oss verkar hon nästan hysterisk åtminstone ytterligt nervös" skrev platsledarinnan Lily Theorin. Men när Anna fick reda på att hon blott skulle få hemresan betald samt skulle gå miste om arbetslöshetsunderstöd, påstod hon sig vilja stanna, "emedan hemlängtan gifvit med sig. Hon har också sedan dess uppfört sig som en normal människa, hvilket hon rakt ej gjorde förut". Ett mindre antal personer hemskickades för att de åsamkats skador i händer och fötter. Två flickor från Helsingborg avvek, då de tyckte maten var för dålig. Den i mina ögon mest tragiska händelsen var när Kristina Lind i hemlighet framfödde ett barn. Det var vid födseln levande men avled p g a vanvård efter några dagar. Utfallet av polisutredning mm finns inte dokumenterat i Statsarbetens arkiv. Men att händelsen uppdagades för mig, berodde på att Centralstyrelsen ville ha ersättning för de extra kostnader man pådyvlats. Först skickades kravet till den läkare i Borås som utfärdat intyg. Denne försvarade sig med att han inte alltid lät flickorna klä av sig utan frågade om de var friska osv. Ärendet vandrade vidare till Borås församling, vilken hade ansvaret för fattigvård. Utöver det tragiska i denna sak föddes ytterligare ett barn på en av förläggningarna sommaren 1918 i Vrå.

"Obestriddigen synes vara", skrev Skogssällskapet Statsarbeten i sin redogörelse för 1918, "att utarbetet och det regelbundna livet på arbetsplatserna haft ett mycket gott inflytande på arbetarnas kroppskonstitution. Ökade kroppskrafter samt en viktsökning av i medeltal 5 kg hava varit de mest påtagliga bevisen härför". Hos arbeterskorna visade sig till en början en viss oförståelse för de obekanta förhållandena på landsbygden. Men de anpassade sig. Ortsbefolkningen hyste i begynnelsen

en viss misstänksamhet, som dock efter sommaren hade försvunnit.¹⁶

Totalt skogsodlade kvinnorna i Vrå 155 hektar. Alfred Wigelius ansåg resultatet som "ganska tillfredsställande", då textilarbeterskorna inte kunde mäta sig med "landsbygdens vid sådana arbeten mera vanda folk". Det är förvånansvärt få anekdoter i svang kring denna annorlunda händelse i Vrå sockens historia. Märkligt nog blev endast en kvinna fast i äktenskapets garn och bofast i socknen. I ytterligare ett fall uppstod ett livslångt tycke, men då tycks den manlige kontrahenten ha flyttat med till Borås. Ett antal intervjuer med två deltagande kvinnor gjordes 1987. Sammanfattningsvis såg de då tillbaka på ett spännande, något äventyrligt sommarlov. Om än arbetet var hårt, så framträder lördagsdanserna i Vrå eller Lidhult som något positivt. Maten var bra, men enahanda med mycket kålrötter o s v. Det är i detta sammanhang synd att det inte finns tillgång till några dagböcker för att se hur man upplevt regn och åska ute på ljunghedarna i Vrå. Platsledarinnan i Emmeboda, Lisa Brolin, skrev den 4 maj 1918 till agronom Odelberg i Göteborg om de 40 flickor som kommit dagen innan. De flesta var glada och belåtna. "Jag hoppas det bästa – fast det är en storartad ödemark. Svåra och långa vägar!" Detta är det enda mera personligt färgade omdöme jag hittat i arkiven.¹⁷

Den misslyckade ljunghedskörden 1918

Det råde under åren 1917-1918 brist på foder, varför ledningen inom Skogssällskapet Statsarbeten beordrade insamling av löv och ljunghed. Möjligen var man påverkad av det goda resultatet ljunghedskörd givet många markägare i Sunnerbo under 1917, då dessa fått betydande inkomster från sina hedar. Någon lövtäkt blev enligt svarsskriften aldrig aktuell i Vrå, då det dels inte växte några lövträd att tala om, dels inte var någon efterfrågan på detta sortiment. Men ljunghed fanns och en marknad för denna. Den 5 juli 1918 meddelade platsledaren vid Singeshult att han planerade "ljunghedskörd kring groparna i de gamla kulturerna" och behövde 36 stycken ljunghedskärar. Dessutom vore det lämpligt

Vy över ljungheden öster om Emmeboda år 1923. Vägen bröts som nödhjälpsarbete 1919-1920. Foto: Per Waesterberg, Skogssällskapets arkiv.

”att arbeterskorna finge utföra ljungtäckt för tillvaratagande av foderljung”, som var rikligen förekommande. Det ansågs lagom att flickorna skördade ljung varannan dag som motvikt mot det tunga arbetet med grophackning. Kunde de få göra detta på ackord? Svaret två dagar senare tillät Waldemar Nilsson att så snart ljungen blivit ”så grön att den med fördel” kunde skördas till foder, skulle han sätta igång med detta, helst på ackord. Arbetet krävdes också att man inköpte korgar med en rymd av 40 l, en för varje lag om två personer. Ljungskörden synes ha kommit igång i mitten av augusti.

Centralkontoret hade undersökt marknaden och provleveranser skulle sändas bl a till Östergötland med tåg från Lidhult. Ljungen skulle vara torr. Från Otto Svensson i Hjortseryd, platsledare i Emmeboda, avgick den 15 september ett brev, där han säger att det är omöjligt att leverera torr vara. Trots att han varit försiktig och noga samt uteslutande satt

upp torr ljung i stackar, hade ”den envist rådande regniga väderleken gjort att all ljungen blivit genomblöt”. Från Singeshult meddelades den 8 oktober att det var omöjligt att få fatt på lantbrukare, villiga att transportera ljung till Lidhult. De hade en massa arbete med ”sädesbärgning, rotfruktsupptagning, höstkörning och rågsådd” och kunde inte ”förmås att köra ljungen till stationen; man må bjuda vilken betalning som helst”.

Provleveranserna stoppas då man i Veinge fått fatt på en ny uppköpare som kunde ta emot fuktig ljung. Men även detta verkar ha gått i stöpet. I slutfasen stod man med åtminstone 126 500 kg ljung, vilken till en del låg på stationerna i Simlångsdalen och Lidhult, men mestadels vid arbetsplatserna. I april 1919 utgår de sista orderna från Göteborg att försöka sälja ljungen till strö. Då låg en försvarlig kvantitet vid stationen i Simlångsdagen, som nu måste transporteras bort. Men ingen lantbrukare i berört område verkar

ha varit intresserad. I årsrapporten nämns det energiska arbete man vidtagit för att skörda ljung, men som spolerats av de ihållande regnen under september och oktober månader. Dessutom hade det varit svårt att få transporter och järnvägsvagnar. Totalt hade 23 016 dagsverken förbrukats, varav 4 849 förtecknades som ineffektiva, sannolikt p g a regnet. Jag undrar om man eldade upp ljungen eller vad som blev dennas öde?¹⁸

Industriarbetare på ljungheden

Via Skogssällskapets Statsarbeten kom även andra kategorier arbetslösa industriarbetare ut på hedarna. Fram till och med 1923 kultiverade man 1 025 hektar ljunghed. Årligen vanns under pionjäråren 114 hektar, vilket med råge överträffade målet/normen om 80 hektar. Drygt en tredjedel av arealen såddes. Ett om än något vanskligt mått på framgången är att man endast hjälpplanterade 16% av antalet utsatta plantor.

I bevarat arkivmaterial är det svårt att dra fram specifika händelser från ljunghedens plantering, då den stora arbetsstyrka, som sysselsattes med Krokåns reglering också togs i anspråk för skogsarbete. Organisationen kring detta arbete var identiskt med det som ovan antytts kring "surrogatpojkar". Man inrättade ett flertal förläggningar i Vrå med platschefer och lagledare. Då arbetarna nödgades gå eller cykla till arbetsplatserna blev antalet platser ganska stort. Några "interiörer" skall nedan återges i avsnittet om Krokåregleringen.

I april 1921 anlände 25 ynglingar till Kränkeboda, vilka skulle sysselsättas med sådd och plantering på ljungheden. Beräknad volym var 1 800 dagsverken. Hur det gick med detta går inte att avgöra. Men det kan nämnas att redan efter en månad utgick order om att omedelbart avskeda "redogöraren" d v s förlägningschefen tillsammans med kock och kökspersonal. Herrarna "utgjorde för varandra ett mycket dåligt sällskap". Det hade varit spännande att få veta på vilket vis.

År 1919 hade man utarbetat ett lagackord för grophackning och plantering alternativt sådd. Detta utgick från en dagsinkomst av 7,50

kronor. Vid plantering räknade man med att 4 man sådde efter 16 hackare eller att 7 man planterade efter 13 hackare. Man hade som utgångspunkt en dagsprestation av 400 gropar per man. Skogvaktare J Nilsson i Vrå uppmanades att i samråd med löjtnant Larsson "vidtaga nödiga ändringar å här föreslagna ackordssiffror om detta skulle visa sig vara av nöden, varom vi då emotse omedelbart besked". Det blev, som visas nedan, en hel del kontroverser kring lönesättningen.

En insändare i Tidningen Halland den 31 maj 1919 väckte en del irritation i Göteborg. Däri hävdades att medan flickorna under 1918 hackat cirka 100 hålör per person och dag, kunde männen "icke förmås sätta mer än 70 à 80 plantor om dagen". Ett tolvårs barn kunde klara 10 gånger så många. De arbetslösa karlarna fick fem kronor om dagen samt kost och logi. Deras "arbete är att klandra maten, samt ligga och hvila i skuggan". Statens medel används vårdslöst. Det hela pekar på "hur fysiskt och moraliskt förfallna städernas arbetare äro, vilket ger de sträfsamma jordbrukarna med sina höga skatter mycket att tänka på". Klagomålen tillbakavisas bl a med påståendet att arbetarna från Halmstad "voro de sämsta, när det gällde arbetet, men de kvickaste, när det gällde att visa sitt missnöje".¹⁹

Fängelset i Singeshult

En annan i sin samtid uppmärksammas händelse inträffade 1916, när staten var på jakt efter "friluftsfängelser". En utredning hade tillsatts och dess ordförande, Mosskulturföreningens ledare Hjalmar von Feilitzen, besökte Vrå tillsammans med Alfred Wigelius. Det är obekant hur kontakterna uppkommit. I varje fall förklarade sig den förre nöjd med vad han såg vid Singeshult, dit han ledsagats. En lämpligare plats "för ordnande av en tvångsarbetskoloni" stod inte att finna. Efter en del segdraging beslöt staten att hit förlägga en fängvårdskoloni år 1920. De tilltänkta arbetena ute på ljunghederna tycks dock inte ha blivit av. Arbetskraftsbehovet på allmänningen löstes vid denna tid av nödhjälpsarbetarna. Internerna sysselsattes i stället med att utveckla jordbruket på Singeshult.²⁰

Nydikat parti inom Emmebodadeln av Kronobergs länsallmänning. Foto: Per Waesterberg. Maj 1923. Skogssällskapets arkiv.

Försumpning och dikning

Arbete på att med olika medel reglera markernas vattentillförsel var allmän i södra Sverige under 1800-talets andra hälft. Man sänkte sjöar, grävde avloppskanaler, täckdikade samt vann genom avdikning ny odlingsmark från kärr och mossar. Denna omfattande dränering av hela landskap tycks inte i någon större grad ha intresserat markägarna i Sunnerbos västra delar. En genomläsning av "Sunnerbo Häraads Afdelnings-Styrelses berättelser" i Hushållningssällskapets handlingar för åren 1865-1900 avslöjar en för tiden relativt stort intresse för sjösänkningar vid ingången av 1870-talet. Men dessa är uteslutande lokaliserade till häradets östra och mera bördiga delar. År 1875 får exempelvis en ståndsperson beröm för att han låtit gräva "3,500 fot diken till 9 fots djup" m m varvid bl a "200 tunnland mark blifvit torrlagda och odlingsbara". Men denna odlingsvåg är betydligt dämpad, när den år 1895 når Vrå. Då anslog hushållningssällskapet 450

kr till en undersökning av möjligheterna att sänka Stråhultasjön och Öjesjön. Beloppet var synnerligen modest och motsvarade i värde en halvårslön för en dräng. Men staten verkar via sin lantbruksingenjör ha gått in med erforderligt belopp, ty året efter föreligger en laga syn över detta företag. För en kostnad av 6 700 kronor skulle odlingsmark till ett värde av 21 000 kronor vinnas tillsammans med 95 tunnland sjöslätter. Då arrendatorerna på fanjunkarbostället Stråhult inte ville gå in med egna medel i projektet, anhöll såväl berörda parter som lantbruksingenjören år 1898, att Kungl. Maj:t skulle ta sin andel av investeringen. Arkiven avslöjar inte svaren på denna hemställan eller när sjösänkningen kom till stånd (se Krokåns reglering nedan). Någon regelrätt skogsdikning före Skogssällskapets inträde på scenen förekom inte. Parentetisk kan dock nämnas att staten redan år 1880 låtit gräva häradets sannolikt första skogsdiken inom kronoparken Förarp.²¹

I juli månad 1878 ankom lantbruksingenjören C A Myrin till Vrå för att på uppdrag av länets hushållningssällskap och "Kongl. LantbruksAkademiens FörvaltningsKomité" upprätta ett förslag till utdikning av vattendränkta marker inom socken. Med viss sannolikhet låg landshövding G Wennerberg bakom initiativet. Myrins inledande beskrivning bör citeras i sin helhet: "Få trakter inom vårt land äro af naturen så vanlottade som Vrå socken, ty så långt ögat når, synes endast ljungbackar och mossar, der några magra kreatur med möda kunna finna sitt lifsuppehälle, och der den manliga befolkningen, genom arbete på andra orter under sommaren måste söka förtjena dagligt bröd för sin familj. Orsaken härtill torde vara icke blott jordens dåliga beskaffenhet, utan till största delen de stora vattendränkta marker, som omgifva åkarna, från hvilka kalla dimmor uppstiga och förorsaka att frost ofta förstör sädesskördarna". Efter provstakning, avvägning och kartritning kom lantbruksingenjör Myrin fram till att den vattensjuka arealen uppgick till 9 800 hektar, varav 37% var odlingsbar. Odugliga mossar, vilka borde utdikas för skogsodling samt till frostskydd utgjorde 5 800 hektar (59%). Knappt 400 hektar sjöbotten kunde vinnas till äng genom företaget. En reglering av Krokån framstod som helt nödvändigt. Arbetet förutsattes ta fem år. Kostnaden för att genom dikning mm eröfva ett hektar odlingsmark uppgick till 82 kronor. I dåtida penningvärde var detta lika med 25% av årslönen till en piga. Denna kostnad var enligt lantbruksingenjören "icke obetydlig, dock icke större än att hvar och en, hvars ekonomiska ställning sådant tillåter, bör kunna ingå härpå". Det blev nu inte fallet utan i kommunalstämman den 7 augusti 1881 tackar man nej till erbjudandet, därest inte fullt statsbidrag utgick. Församlingen var så medelslös, att det inte var tänkbart ens i en framtid att betala av på odlingslån.²²

Parallellt med Myrins arbete i Vrå genomför "Jernkontorets Torf-Ingeniör Th. Palmberg" en utredning om torvtäkt i Sunnerbo. Även detta arbete initierades av länets hushållningssällskap. I hela häradet befanns 17% av arealen bestå av mossar och kärr. Allmogen var okunnig om

torvens stora värde som bränsle. Ännu mera märkligt, enligt Palmberg, var att dyjorden inte "användes till gödnings- och förbättringsmedel å den nästan öfverallt förekommande magra sandjorden". Somrarna 1880 och 1881 inventerade han mossarna inom bl a Vrå och Lidhult, samt upprättar en storartad plan för dessas avdikning. Ett par år senare har han gått över gränsen och föreslår nu att man i ett omfattande projekt dikar ut alla mossar på båda sidor länsgränsen. Optimismen var stor och blev de skadliga mossarna inom Vrå, Lidhult och Breared avdikade, så skulle dessa fattiga bygder blomstra och inte stå "långt tillbaka för Hallands nu rika kustland" (1883). Ett decennium senare är Palmberg tillbaka och beräknar att 200 tunnland skulle vinnas för odling om Hillesjön i Vrå sänktes. Dessvärre har jag inte lyckats återfinna några av Palmbergs omfattande planer i arkiven. Det dröjde dock 35 år innan delar av hans visioner till en del förverkligades.²³

Erfarenhet och kunskap om dikning av torvmarker för odlingsändamål fanns, men detta spillde inte över på skogsmarken. Kring sekelskiftet 1890/1900 kom två frågor upp på det politiska planet, nämligen faran för en sakta fortgående försumpning samt möjligheten att genom vattenavledningar minska frostfaran för lågt liggande odlingsmarker. Detta ledde till att statsbidrag i vissa fall kunde utgå för utdikning av försumpad skogsmark. År 1907 kungjorde Skogsvårdsstyrelsen i Kronobergs län att bidrag om högst halva kostnaden för skogsdikning kunde sökas. Villkoret var att man följt en av länsjägmästaren upprättad plan samt att han personligen avsynat och godkänt företaget. I hela länet inkom sju ansökningar. Länsjägmästare Hemberg var mycket engagerad i försumpningsfrågan och sammanställde bl a en broschyr. Dessutom lät han år 1911 genomföra en mindre utredning. Systematisk genomförda dikningar skulle minska frostriskerna och göra landet beboeligt. Speciellt pågick försumpningen i länets sydvästra delar. "Endast genom afdikning kan denna och liknande delar af fosterjorden räddas åt framtiden och produktionen" blev Hembergs avslutande appell.²⁴

Dikning på Singeshultsdelen i april 1923. Enligt fotografen, jägmästare Per Waesterberg, var de okända herrarna verkliga "jättedikare". Skogssällskapetets arkiv.

Alfred Wigelius målade år 1923 upp en bild av landskapet i Vrå sockens västra delar, där de många "försumpningshårdarna" alstrade kyliga dimmor och spred frosten över markerna. För att såväl jord- som skogsbruket skulle "komma till rätt utveckling, måste dessa vattensjuka marker beredas rationella avlopp och deras stagnerande vatten genom dikningsåtgärder bringas i cirkulation". Det var av ekonomiska skäl helt uteslutet att vare sig enskilda markägare eller Skogssällskapet vid denna tid skulle kunna ha gjort någonting. Landstinget hade teoretiska möjligheter, men inom denna var man säkert ovillig till att påbörja storskalig skogsdikning. Men i detta fall hade man tur och gynnades av krigskonjunkturerna.

När Krokån efter häftiga regn svämmade över omöjliggjordes en stor del av de kanaliseringsarbeten man igångsatt år 1919. Därför behövde man reservarbeten. Skogsdikning ansågs som

ett passande sådant. Jägmästare Lorenz Laurell fick i april detta år till uppgift att rekognosera dikningsobjekt inom 3 kilometers gångavstånd från de åtta förläggningar som då inrättats i Vrå. Totalt hyste dessa 360 man. Arbetet skulle utföras på allmänningarna inom socknen. I Laurells uppgift ingick att förhandla med dessas styrelser om inköp av sprängmedel. Däremot kunde spadar och andra redskap lånas från Skogssällskapetets Statsarbeten.²⁵

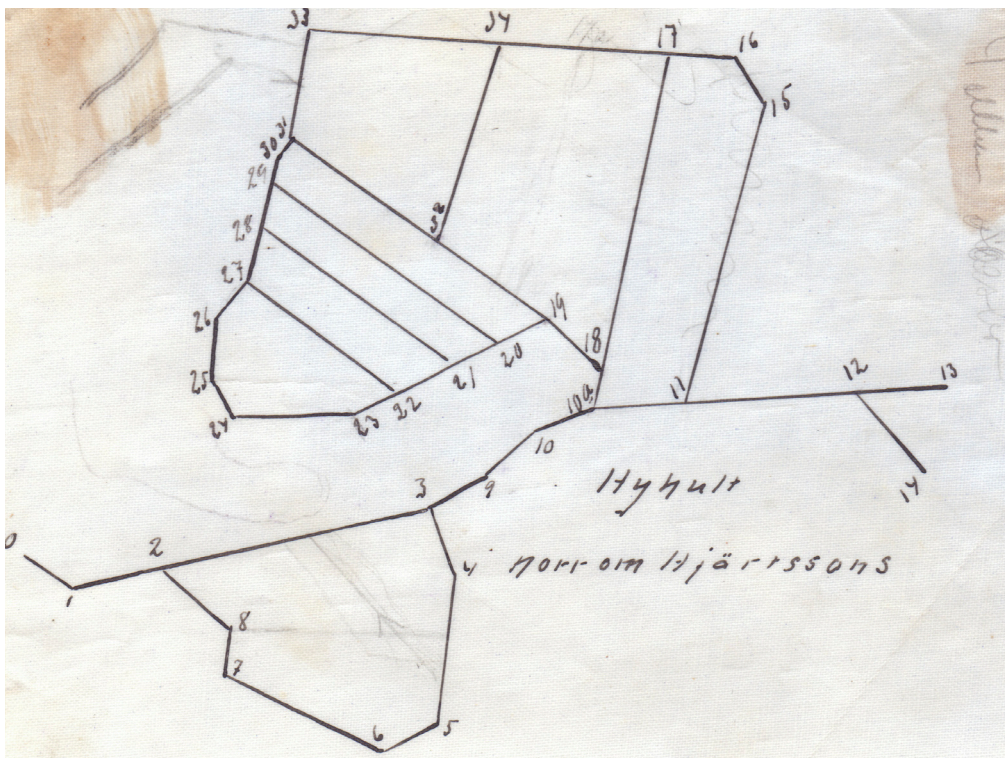
I december 1916 tillskriver disponent Ohlsson Skogssällskapetets centralstyrelse med ett förslag att utreda "försumpningsmarkernas utdikning inom Sunnerbo härad". Det är lätt att se kopplingen till Krokåprojektet. Men därutöver var två andra företeelser på det skogliga området mycket aktuella vid denna tid. Jägmästare Wigelius lärare vid Skogshögskolan professor Gustaf Lundberg hade givet ut den första handboken i skogsdikning. Styrelsen för Skogshögskolan och Statens Skogsförsöksanstalt avgav år 1915 ett yttrande till statsmakten angående ett förslag till undersökning av skogsmarkens försumpning. Frågan hade då varit uppe till diskussion sedan år 1912. Efter en längre motivering landade man i förslaget till Kungl. Maj:t att ett antal myndigheter gemensamt skulle utarbeta en "plan för undersökning av markförsumpningens omfattning och fortskridande samt av de problem som sammanhånga med en allmänna avdikning av våra torvmarker". Den andra stora händelsen var att man under år 1914 avslutat en taxering av Värmlands skogar och (äntligen) såg en möjlighet till en fullständig riksskogstaxering.²⁶

Skogssällskapetets styrelse accepterade förslaget. Kontakt togs med professor Henrik Hesselman, som lett taxeringen av Värmlands skogar, för upprättande av en plan i syfte att inventera Sunnerbos torvmarker och deras lämplighet för dikning. Som ledare för taxeringen anställdes forstmästare Fridolf Tidén. Denne hade stor erfarenhet av skogsdikning eftersom han under lång tid deltagit i Mo & Domsjöes omfattande dikningar i Västernorrland. Undersökningen drog en för sin tid stor kostnad om 20 000 kr, varav Skogssällskapet (Edwin Ohlsson?) stod för 60%. Summan motsvarade värdet av 5 000

*Landskapets förändring mellan 1920 och 2010 inom en dikad del av Hybults mossar.
Akwareller: Annakarin Wennerberg.*

Pålarnas nr:is	Längd mellan pålarna		Dikets				Kubikmeter			Marktyp och grävningsmassans beskaffenhet	Svä- d- g- hets- grad för gräv- ning	Dagsverken		
	antal m.	S:ma	Dagbredd i m.	bot- ten- bredd i m.	djup i m.	doc.	pr lm	antal	Summa			pr m ³	antal	Summa
0-1	142		1.-2.	0.3	0-1.1	1:0.25	4.0	53.81	stansarssed på sten & gräs	IV	0.17	9.66		
1-2	43		2.-2.5	"	1.-1.5	"	1.24	79.12	" " "	I	0.07	5.54		
2-3	20		2.5	"	1.5	"	2.14	42.60	" sand	II	0.10	4.38		
3-4	33		"	"	"	"	"	71.62	" " " fängar	"	"	7.06		
4-5	12		"	"	"	"	"	25.28	" " " "	"	"	2.57		
5-6	40		2.5-2.5	"	1.5-1.2	"	1.24	71.60	" " " "	"	"	7.16		
6-7	20		2.1-1.8	"	1.2-1.	"	1.24	37.20	" " " "	II	0.11	4.09		
6-8	15		0.8	0.6	1.	—	0.15	8.40	" sten o. gräs	IV+	0.18	1.51		
8-9	25		"	"	"	—	"	14 -	" " " "	"	"	2.62		
9-10	46		"	"	"	—	"	25.76	" " " "	"	"	4.64		
10-4	29		1.8-2.5	0.3	1.-1.5	1-0.25	1.65	47.85	" " " "	II+	0.11	5.26		

Figur 34. Plan över ett av de första dikningsobjekten (på Hyhult). Tyvärr avser inte den nedre kopian av protokollsboken samma objekt. Men av denna kan man notera att stort arbete lades ned på att bedöma arbetssvårigheten mellan de olika påslagen. I det senare fallet grävde man för hand drygt 8 m per dag. Förtjänsten beräknades bli mellan 6-7 kronor. Odaterade handlingar (omkring 1920) i Skogssällskapets arkiv.

Krokån vid Mäste efter regleringen. Foto: Per Waesterberg. Juni 1923. Skogssällskapets arkiv.

mansdagsverken à 10 timmar. Sammandraget visade att 44% av de delar som taxerades (60% av häradet) bestod av torvmarker i olika skepnad (cirka 112 000 hektar). Av denna areal bedömdes efter torrläggning 5 000 hektar lämplig för åkerbruk. Motsvarande siffra för skogsbruk blev 68 000 hektar. Man beräknade vid denna tid (1921) att det krävdes 300 löpmeter diken per hektar, vilket klarades med en insats av 40 dagsverken. Den bedömda båtnadsarealen är med nutida mått rimlig. Kostnaden skattades till cirka 350 kronor per hektar, vilket inkluderade skogsodling. Efter avdrag för vissa arealer kommer man fram till ett kapitalbehov av 21 miljoner kronor. Långa resonemang förs om hur stat, kommun och enskilda skall fördela denna kostnad sinsemellan.²⁷

Innan spadarna kom i torven, gjordes ytterligare en utredning kring möjligheterna att öppna torvtäkter inom Kronobergs länsallmänning. Såväl Jägarn som Disponenten såg en viss möjlighet att få förtjänst på brytning av bränsletorv med utlastning över Lidhults station. Därför

förordade de en undersökning i slutet av 1917. En sådan genomfördes året efter av ingenjör Anders Bauman vid Svenska Mosskulturföreningen i Jönköping. Han beräknade att det inom Lunnarna (N om Singeshult) fanns 312 000 ton lufttorr brännertorv på det 80 hektar stora området. Även vid Härsängen gjordes vissa analyser.²⁸ Insatsen är tidstypisk, då bränslebrist rädde i världskrigets slutskede. Men efter krigsåren, när importen av kol och koks kom igång igen, gick i stor utsträckning luften ur torvhanteringen.

De första diken grävdes i närheten av Hyhult år 1919 (se figur 34). Under det brutna räkenskapsåret 1919/1920 tog man upp 9 760 löpmeter diken och ansåg att omkring 30 hektar blivit torrlagda. Motsvarande siffror året efter blev 35 000 löpmeter och 100 hektar. Totalt uppgick kostnaden på Kronobergs länsallmänning till 4 550 kronor, d v s till 35 kronor per hektar en i sammanhanget blygsam post. Förutsättningen för detta stora arbete var nämligen att staten kostnadsfritt ställt arbetskraft till förfogande. Landstinget stod för sprängämnen

och annat material och Skogssällskapet för arbetsledning. Fram t o m 1923 grävde man inom Vråkomplexet 158 000 löpmeter diken och ansåg därmed ha vunnit 462 hektar för skogsbörd. Knappt 60% av den vattensjuka arealen inom allmanningen torrlades. Försöksvis hade man tidigt på våren bränt några mossar varefter de besåddes med björkfrö. I vissa fall var detta utblandat med tall- och granfrö. Men i de flesta situationer litade man till självföryngring av björk. Jägmästare Wigelius bedömning år 1923 var att "försumpningshårdarnas kylande dimmor" starkt hade börjat avta. De kommande björkbestånden skulle utvecklas till värdefulla brandskyddsbälten. Dessutom hade man fått enhetliga drivningsområden, då de svårtillgängliga fastmarksholmarna nu sammanbundits. Detta emedan man i varje fall vintertid kunde köra över de torrlagda myrpartierna.

För det praktiska arbetet hade man upprättat mycket noggranna dikningsplaner. Man stakade i fält ut dikena och bedömde sektion för sektion dikets volym och mängden torv per löpmeter. För grävningen fanns i varje fall nio svårighetsklasser beroende på förekomst av rötter, sten, tuvor och flyn. År 1921 var dagsverkssättningen 6 kr i ett objekt vid Kränkeboda, där en dikesgrävare klarade 4-5 löpmeter på en dag. Det går inte att avgöra från protokollen varför men i vissa fall satte ut grävningen på ackord och i andra fall betalade daglön. Dikena avsynades som regel av skogvaktaren. Insänt siffermaterial kontrollräknades i Göteborg. Vid Skogsvårdsförbundets exkursion till Vrå sommaren 1923 noterades med betydande intresse och uppmärksamhet de omfattande dikningsföretagen. Deltagarna fick bl a veta att i de stora mossarna hade man föredragit att göra dikena djupa framför att lägga dem tätt. Exkursionsledaren, Alfred Wigelius, ansåg att medelprestationen vid grävningen inte nått upp till en vanlig lantarbetares standard. Men mot bakgrund av den skiftande yrkeserfarenhet, nödhjälpsarbetarna haft, så var insatserna överraskande goda. Guldsmeder tycks ha ersatts av urmakare, typografer av chokladarbetare, toffelmakare av eldare, o s v i en snabb omsättning.²⁹

Krokåns reglering

Krokån, som rinner upp i Halland och tar en sväng genom Vrå socken, se figur 7, översvämmades regelbundet och ställde till trassel för åker och äng. Flera propäer hade tidigare gjorts om reglering av åns vattenflöde. Men först i och med behovet av nödhjälpsarbeten under 1916 kunde detta arbete komma till stånd. I juni månad anslog nämligen statsmakterna drygt 200 000 kronor till detta ändamål. Summan motsvarade då värdet av 70 000 dagsverken. I direktionen för detta snabbt påkomna projekt återfinns herrar Ohlsson, Wigelius och Rooth. När arbetena efter fem år kunde avsynas hade arbetslösa stenarbetare från Halland och Blekinge schaktat bort 500 000 kubikmeter jord och berg samt kanaliserat en sträcka av nio mil. De hade byggt sex större broar samt 30 trummor. Odlingen på 4 000 hektar hade säkerställts. Tyvärr finns ingen lätt tillgänglig statistik om antalet dagsverken. Hela Vråkomplexet, dvs åns reglering tillsammans med plantering av ljunghedar samt dikning av mossar gick löst på 282 133 dagsverken, varav 83% bedömdes som effektiva. Det framgår inte helt klart vad de 42 214 ineffektiva dagsverkerna bestod av, bortsett från att majoriteten säkert utgjordes av kojddagar (regn, tjäle, snöfall osv). Slutsumman motsvarar drygt 170 årsarbeten vid en beräknad arbetsvecka om 5,5 dagar. Uppgiften att organisera detta var inte lätt. Många arbetslösa ville definitivt inte fara till okända Vrå. Det första året lyckades man endast få dit en tiondel av de 300 personer man planerat för. Som mest kan drygt 200 personer samtidigt ha arbetat vid och i Krokån.

I bevarade handlingar kring textilarbeterskorna i Vrå är diskussioner kring ransoneringskort för kaffe den stora frågan. När det gäller männen intar familjeunderstöd motsvarande rang. Giftnödhjälpsarbetare fick extra bidrag beroende på barnaskarans storlek. Då och då uppdagades att man uppgivet ett för högt antal. Men vanligast var att man inte fått något bidrag för de sina. Arbetare som varit inblandade i strejker tillerkändes vare sig understöd eller arbete. Man diskuterade vidare om arbetslösheten var självförvållad eller ej. Arbetare från Vrå, där man räknade med att

Det ombyggda och numera väl underhållna marketenteriet vid Glamshult är ett minne från nödhjälpsarbetena i Vrå 1917-1925. Okt. 2010.

det fanns en del sysselsättning inom jordbruket, kom normalt inte ifråga. En arbetare från Blekinge hade olovligen avviket från sin tjänst hos en lantbrukare. Den förres uppgifter om arbetslöshet "äro sanningslösa och uppiktade". Vad man gjorde åt detta vet jag inte.

Då och då pyste missnöjet över och man lade ned arbetet. I juni 1920 hotade samtliga arbetare i Glamshult, Hyhult och Ljunghult med strejk, om inte lönen höjdes och arbetstiden förkortades. Inte så sällan ledde detta till att kraven godtogs. Motsatsen hände också, nämligen att arbetarna avskedades efter arbetsnedläggelse. Man har problem med mat och logi. När det var långt till arbetsplatserna yrkade arbetarna på uppförande av särskilda marketenterier, vilka skulle tillhandahålla varm mat. Ett par sådana byggdes. I Vrå fanns en depå dit större kvantiteter råvaror transporterades. Då det var ransonerat på en hel del livsmedel skars tilldelningen av exempelvis potatis ned till 4 kg per man och vecka. Dessutom var man tvingad att från

depån rekvirera lika mängd kålrötter, vilka det inte fanns någon brist på. Ärtor var ransonerade till 10 gram per man och dag, medan av fläsket inte mer än 1 hekto per man och vecka fick tas ut. Sommaren 1918 beordrades chefen för livsmedelsdepån att köpa in ett par kvigor, då det i rådande värme var vanskligt att transportera kött från Jönköping. I en del fall tillagade arbetarna själva sin mat, i andra fall fanns kokerska. Redogöraren i Vrå hade till sin hjälp ett skrivbiträde. Dessutom fanns 3 schaktmästare, 7 kokerskor och lika många arbetsförmän. Vidare tjänstgjorde 14 arbetslösa kvinnor som köksbiträden i de 8 förläggningarna. Detaljregleringen av mathållningen blir i mina ögon enorm. År 1921 har man nått sådan erfarenhet att anvisningarna fyller sju tätt tryckta sidor tillsammans med tre utarbetade utspisningsstater. Maten skall var god, riklig, närande och omväxlande samt fick icke kosta mer än 2-2,20 kronor per portion. Ett halvt kg potatis motsvarade 700 g morötter eller 100 g makaroner. Ville man ersätta 275 g

färskt kött med fisk så skulle 325 g räknas av den senare osv.

I augusti 1921 protesterar samtliga arbetare i Vrå mot en införd lönereduktion. De hade en förtjänst av 4 kr per dag, varav 2,50 kr drogs för maten. Om det blev otjänlig väderlek två dagar i följd (med utebliven lön), så hade de efter tre dagar en skuld till Skogssällskapets Statsarbeten på 50 öre. Dessutom hade de ett stort slitage på kläder och skor. Träskostövlarna kostade 28 kr paret och krävde redan efter 14 dagar reparation, då arbetarna tvingades att dagligen arbeta i ett vattenstånd av 30–40 cm. Kläderna blev nedsömlade och ganska snabbt ”förmultnade”. Skrivelsen avslutas med hot om arbetsnedläggelse, om inte lönen fick behållas. Jag har inte undersökt, vilket svar de ”deligerade” för ”Mäste arbetarekomun” fick. Arbetsledaren och stångbäraren borde genast, enligt en skrivelse den 30 september 1920 få höga gummistövlar. De gick hela dagen i vatten upp till knäna vid avvägning. Vatten började redan anta ”en högst obehaglig temperatur”. Brädfodring krävdes till marketenterierna vid Glamshult och Hyhult. De var redan kalla att sitta i vid regnig väderlek. Men ändå hoppades man kunna använda dessa till september. Som punkt 3 sägs: ”En avlusningsanstalt är synnerligen av behovet påkallad. Detta skulle utan tvivel högst väsentligt bidra till trevnaden och snyggheten i trakten. Det är förenat med stor fara att gå in och sätta sig på bänkarne i t. o. m. marketenterierna. Krypande bevis finnas”. Till livets glädjämnen hörde snus, cigaretter och tobak, vilket tillhålls på marketenterierna. I juni 1919 hade i förläggningarna inom Vrå konsumerats 50 kg generalsnus, 5 kg tuggtobak, 80 askar röktobak (mixture) samt 20 000 cigaretter. Dessvärre ger inventeringen ingen upplysning om förbrukningstiden.

Olyckor och sjukdomar är svåra att komma åt och kvantifiera. En arbetare begär ersättning för att arbetet i det kalla vattnet lett till svår reumatisk värk i fötterna. Han hade på läkares inrådan vistats på Sködeborgs Badesanatorium i Danmark under åtta veckor 1920 och begär nu ersättning för detta. Den 1 november 1922

anvisades arbetaren Karl Karlsson ett arbete i Vrå. En månad senare insjuknade han i en svårartad njurinflammation, ”vilken i maj månad medförde Karlssons död”. Han vårdades på Halmstads lasarett. Någon ersättning för denna vård eller annat ekonomiskt stöd utgår inte från Södra Sveriges Statsarbeten, då åkommorna ”vidhäftade arbetaren i fråga redan innan han avsändes till arbetsplatsen”. Nu krävs Göteborgs stads fattigvårdsstyrelse på vårdkostnader m m.

I Skogssällskapets arkiv finns få bevarade skrivelser kring Krokåregleringen. Den 29 september 1919 skrev Amandus Jonasson ett brev till Wigelius, i vilket han beklagar det myckna regnandet, som pågått hela månaden. De omkringboende är förvånade över marketenteriet, av något för en sentida läsare obegripligt vis. I varje fall fick huvudparten av arbetarna en lön av 90 öre per timma. ”Det arbete som dermed fås utfördt af arbetarne är obetydligt”, speciellt som marketentare Norberg inte hann utöva någon tillsyn. Däremot hade Wejdemarks arbetare ackord, men p g a vätan hade man blott kunnat köra bort valar.³⁰ Jag kan mycket väl föreställa mig hur det kan ha varit att i dåliga kläder, genomsur trampa omkring i dy och lera. Sannolikt väntade också bristfällig förläggning och undermålig mathållning. Inte underligt att man maskade eller var ovillig att ta sådant nödhjälpsarbete. Det finns ett stort arkivmaterial kring Krokåregleringen samt nödhjälpsarbetena i Vrå, men dessvärre inga anteckningar av någon arbetare.

Såväl i mars 1922 som i samma månad 1923 dök det upp tidningsinsändare, i vilka förhållandena vid arbetsplatser i Vrå uppmärksammades. Tidningen Arbetet införde den 22 februari 1923 kritik mot en förläggning i Kränkeboda. Inte nog med att nödhjälpsarbetarna från Lund gått vilse, när de från stationen i Lidhult skulle söka sig åtta km söderut, utan de fick under dagarna vid dikning stå i vatten till knäna. De fick ingen varm mat under dagen och det var svårt att p g a bristfälliga ”eldningsanordningar” nattetid torka kläderna. Rykten om ohyra i filtarna florerade. Dessutom ansågs arbetsledningen fatta godtyckliga beslut. Det hela ledde till ett par inspektioner, varvid de flesta anmärkningar tillbakavisades. Få

personer hade varit sjuka. Varm mjölk bars ut till dikningsarbetarna, som fått inta sin lunch i en gård. Kritiken ansågs komma från fem arbetare, vilka ganska snabbt efter konfrontationen med Kränkeboda vände på klacken och reste tillbaka till Lund. Mest spännande för en sentida läsare är uppgiften av att en person ur den skånska kontingenten rymt efter att han slagit ut fyra tänder i överkäken på en arbetskamrat. Anledningen skulle ha varit att den senare inte lånat ut sina vantar. Det är inte uteslutet, skriver jägmästare Per Waesterberg, som inspekterat förhållandena vid Kränkeboda, att "även denne gentleman uppbyggt hemstadens nödhjälpskommitté med de skildringar", som föranlett kritiken.

Även Skogssällskapet var utsatt för kritik. Så vitt jag kan se är den reella bakgrunden den att arbetarna i Krokån ibland behövde sysselsättas med annat arbete. De kunde röja eller avverka i skogen, förbättra förläggningar eller bygga vägar, om de nu inte dikade. Skogssällskapet anklagades för att ha utnyttjat nödhjälpsarbetarna på Vråskogen i skogsarbete, varvid de debiterat Statsarbeten en del löner samt tagit för mycket betalat för avverkat och levererat virke (i huvudsak brännved). En av Alfred Wigelius igångsatt utredning visade att så definitivt inte varit fallet. I brev den 1 mars 1923 till landssekreterare E. Thorin i Göteborg ber han vederbörande med stöd av de skriftliga uppgifter som lämnats hos "Generaldirektören" tillbakavisa dessa "giftiga försök att skada Skogssällskapet" och att detta varit "utsatt för skamliga och ansvarslösa tillvitelser". Till osämjan medverkade organisationen kring de cirka 300 personer som tidvis var sysselsatta i Vrå. Medan andra hade ansvaret för kanal- och vägarbeten så svarade skogvaktare Anton G. Johnsson med stationering i Jägarhyddan (om denna se nedan) för allt skogsarbete. Till skillnad från de andra arbetsledarna avlönades denne av Skogssällskapet. Den 16 december 1922 skriver Johnsson till Skogsavdelningen i Göteborg och påstår att det mellan ledningen "här å Jägarhyddan" och den i Vrå aldrig varit "familjärt". "Striden har inte varit gentlemannadito, ty vanligtvis har det varit tio mot en där de tio arbetat i skumrasket med lögn och

förtal". Skogvaktare Johnsson förespår att "Jägmästarna spelat ut sin roll i Statsarbeten", vad han nu menade med detta.³¹

Den mest tragiska händelsen utspelades den 1 juni 1919 vid en skyttefest på Slättevå. En stenarbetare från Blekinge avled på Halmstads lasarett tre dagar efter ett slagsmål på festplatsen. Bakgrunden tycks ha varit att en i Hästhult boende person sålt brännvin och konjak till fem arbetare i Ljushult. Efter att dessa "knölat" i sig 1,5 liter starkvaror, påbörjades en alltmåra vinglig vandring mot Slättevå. Bråk uppstod av någon outredd anledning intill dansbanan. Såväl en fällkniv som en boxhandske figurerar i vittnesmålen. Den sedermera avlidne personen hade fått ett knivhugg i huvudet. Till följd av berusningen hade han somnat utomhus i relativt kall väderlek. Efter tillnyktring hade han transporterats till lasarettet, där han således avled. Upplösningen blev att en 32-årig trebarnsfar från Sturkö dömdes till fem års fängelse, för att "med kniv uppsåtligt av hastigt mod, men utan avsigt att dräpa, tillfogat" sin vederdeloman "de skador, av vilka denne gjutit döden". Två av de övriga fick p g a dålig bevisning dagsbot för fylleri och misshandel, medan "lönkrögaren" i Hästhult också bötfälldes för olovlig försäljning av brännvin. De förras bot motsvarade cirka fem dagsverken medan den senares straff blev tre gånger så högt. Landsfiskal Olsson, som lett undersökningen, fann även att en "kaffeidkarska" i Såget ägnat sig åt "olaga utskänkning av pilsnerdricka", vilket gav 15 kronor i böter (=fem dagsverken).³² Detta och mycket annat pekar på att någon idyll var det aldrig att bli hänvisad ett arbete på Vrås ljunghedar.

Jägarhyddan, vägbyggnation och egna hem

På allmänningssmark öster om Singeshult uppfördes åren 1919-1920 Jägarhyddan som bostad till skogvaktaren. Dessutom fanns här övernattningsrum för Skogssällskapets och landstingets representanter tillika med samlings- och demonstrationssal. Enskilda personer och företag inom länet skänkte erforderliga belopp såväl till byggnadens uppförande som till dess inredning.

Nödhjälpsarbetena förslog även till upprust-

ning av vägnätet. Fram till 1923 byggde man 12,5 km väg inom allmänningssskogen. Dessutom förbättrades 10,5 km av det "allmänna" byvägnätet. Vid denna tid elektrifierades Vrå socken och man fick något därefter de första telefonlinjerna. Det är oklart vilken roll Skogssällskapet spelade i det senare sammanhanget.³³

Den egnahemsrörelse som florerat sedan slutet av 1800-talet, dök upp inom länsallmanningen en mansålder senare (jfr ovan sidan 104). Vid lagtima landsting hösten 1923 beslöts att allmänningsstyrelsen skulle få avsöndra och försälja smärre områden för bildandet av egna hem. De medel som inflöt skulle användas till köp av lämplig mark i syfte att utvidga länsallmanningen. Det är svårt att se om Alfred Wigelius ligger bakom initiativet eller om det är en fråga av mera jordpolitisk natur bland landstingets representanter. Så småningom kom två smärre lägenheter inom Hyhults råmärken att överföras till egna hem. Kommunalnämndens ordförande Amandus Jonasson, som också var socknens egnahemsombud, tillskrev år 1930 Landstingets förvaltningsutskott med förslag om att lägenheten Larsbo skulle få förvärvas av sonen till det äldre par som bebott denna. Vederbörande som "hittills synes vara en nykter och synnerligen skötsam och duktig jordbruksarbetare" skulle med all sannolikhet erhålla egnahemslån till köpeskillningens erläggande. Blev köp aktuellt så bereddes sonen möjlighet att försörja sin åldriga mor, då fadern tydligen avlidit.

Den dåvarande arrendatorn på Larsbo saknade enligt jägmästare Per Waesterberg, som då anställdes av Skogssällskapet, alla förutsättningar som jordbrukare "varom lägenhetens nuvarande skick på ett skrämmande sätt" vittnade. Det var vid denna tid viktigt för Skogssällskapet att få in medel till komplettering av allmanningens areal. Några nämnvärda summor från skogen stod inte att få. Lika viktigt var att få dugliga skogsarbetare, då egnahemsinnehavarna till största delen hämtade sin försörjning från arbete på länsallmanningen.³⁴

I köpekontrakten ingick en klausul om att därest den avstyckade egnahemsfastigheten skulle försäljas, så skulle hembud först ske till

Landstinget. Så tycks också i ett av ovanstående köp ha blivit fallet. Det kan avslutningsvis nämnas att styrelsen för Kronobergs läns skogsallmanning under resans gång gjort en del kompletteringsköp samt ett eller annat byte. Men jag förbigår detta.

Kronobergs läns hushållningssällskaps skogsallmanning

Landshövdingen i Kronobergs län, Alexis Hammarström, var en av tillskyndarna av Skogssällskapet år 1912. Vilka relationer han hade till Edwin Ohlsson på Åry bruk, har jag inte närmare undersökt. Men på initiativ av Hammarström anvisade Kronobergs läns Hushållningssällskap 10 000 kronor år 1913 för inköp av kalmarker till återplantering. Efter förslag från en tillsatt kommitté, i vilken den i detta sammanhang inte helt obekante häradsskrivare Axel Rooth ingick, inköptes under 1915 cirka 472 hektar mark i Södra Emmeboda och Ljunghult. Villkoret var att Skogssällskapet kostnadsfritt skulle kultivera den produktiva arealen. Pengar till detta (10 000 kr) skänktes av Edwin Ohlsson. Det är svårt att i bevarade handlingar exakt följa ärendets gång.³⁵

Arbetet på heden påbörjades år 1916, då 35 hektar skogsodlades varav 5 hektar genom sådd. Dessutom grophackade man 25 hektar. Det gick åt 39,8 kg frö och 40 000 plantor. I den noggrant förda dagboken noteras som första post att man betalat 12,50 kr i frakt på sträckan Göteborg-Lidhult för stängseltråd samt 1 kr för lastning av densamma. En icke namngiven person i Ljunghult fick 246,25 kr för 96,5 dagsverken osv. Med inköpta ekpålar och stängseltråd hägnas kulturerna. Redan år 1916 utförs en del av dessa hedplanteringar som nödhjälpsarbete av stenarbetare. Bokföringen medger en mycket detaljerad analys av arbetet på hushållningssällskapets skog ända fram till dess att man av ideologiska skäl år 1969 byter ut Skogssällskapet som förvaltare av skogen. Ny sådan blev Södra Sveriges Skogsägares Förbund. Jägmästare Per Waesterberg har utnyttjat denna statistik i en uppsats publicerad 1942. Det mest väsentliga som hände de första decennierna var

De inköpta markerna i Vrå sockens västra delar var inte helt befriade från skog, vilket man oftast generaliserande påstod. Ett antal fotografier såsom detta jävar påståendet. Sedermera professorn i skoglig marklära vid Kungl. Skogshögskolan, Olof Tamm, besökte i juni 1922 Vrå och avbildade detta självföryngrade bestånd intill Jägarhyddan. Skogsällskapetets arkiv.

att granen successivt fick en mera framskjuten plats vid trädslagsvalet på ljunghed. Tack vare nödhjälpsarbetena blev skogsodlingen med undantag av smärre hjälpkulturer klar redan år 1921. Då hade i allt 192 hektar kultiverats. Till detta kom att man grävt 41 000 löpmeter diken med en beräknad båtnadsareal av 115 hektar. Två nybyggnationer av vägar om 4,6 km gjorde det enklare att nå allmän landsväg från detta skogskomplex. Ytterligare ett antal vägar byggdes i början av 1950-talet, då man också kom igång med gallringar.³⁶

I juli månad 1967 erbjöd Kronobergs läns hushållningssällskap landstinget att köpa deras skogsinnehav i Vrå. Anledningen var att en stor del av sällskapetets arbetsuppgifter överförts på de då nyinrättade lantbruksnämnderna. Innehav och skötsel av de två skogsskiftena i Emmeboda

och Ljunghult låg inte längre centralt inom hushållningssällskapetets verksamhet. Av en då upprättad beskrivning framgår att arealen minskat till 455 hektar, varav dock 263 hektar (58%) var produktiv skogsmark. Den senare siffran hade sedan år 1925 ökat från 46%. Detta betyder att cirka 50 hektar mossar och kärr under mellantiden blivit skogsproduktiva. Den viktigaste förklaringen till detta var sannolikt effekter av skogsdikning. Virkesförrådet uppgick till 76 m³ per hektar i allt väsentlig fördelat på åldersklasser under 60 år. Någon försäljning kom inte till stånd. Varken protokollen hos landstinget eller hushållningssällskapet avslöjar de reella orsakerna till detta. Det anges dock att det begärda priset 0,5 miljoner kronor ansågs för högt. Men då landstingets förvaltningsutskott vid tidpunkten i fråga var osäker på, om man

Forstmästare Hansson i ett sätt tallbestånd av dålig kvalitet (s k tysktall) på Vråskogen. Foto: Sven Tarras. Maj 1918. Skogssällskapets arkiv.

skulle behålla sitt eget skogsinnehav i Vrå, är det sannolikt att flera skäl för utebliven affär förelåg.³⁷

Sett i backspegeln fattade landstinget ett dåligt beslut. Tio år senare (1979) sålde hushållningssällskapet sin egendom i Vrå för 1,7 miljoner kronor till lantbruksnämnden. Det ursprungliga budet om 0,5 miljoner kronor, hade uppräknat med konsumentprisindex stigit till 1,1 miljon kronor. Dessutom hade man årligen haft ett positivt skogsbruksnetto. Det var tänkt att lantbruksnämnden i sin tur skulle erbjuda de inköpta skogsskiftena i första hand till grannarna. Tänkbart var även att marken kunde försäljas vidare till domänverket eller stiftsnämnden som ersättning för kompletteringsmark dessa lämnat på annat håll i länet. Det förstnämnda alternativet blev nu fallet.³⁸

Vrås sockenallmänning

Kort efter att Skogssällskapet bildats utgick en cirkulärskrivelse till kommuner med skogsmark inom dettas verksamhetsområde. Syftet var att undersöka förutsättningarna för bildandet av skogsallmänningar. Denna skrivelse behandlades den 27 december 1912 på kommunalstämman i Vrå. Stämman ansåg visserligen att det vore av stor betydelse om en sådan allmänning bildades, men "fann sig ej föranlåten att härför påkalla skogssällskapets medverkan". Kommunen blir i juni 1914 för en engångsavgift av 50 kr medlem i Skogssällskapet, vilket är en direkt följd av det senares köp av Ljunghedar i socknens västra delar. Följande år i oktober bjöd Skogssällskapet 300 kr för ett hemman i Singeshult, vilket accepterades under förutsättning att priset höjdes till 500 kr. Jag har inte via kommunalstämmans protokoll

Figur 35. Skogvaktarens exemplar av skogskartan över Vrå kommuns skogsallmänning väster om Singeshult. Bilden visar den norra delen. Före karteringen år 1928 hade en telefonlinje dragits fram till fångvårdskolonin. Efter kartans upprättande har man dikat ut mossmarkerna i söder (blå linjer med upp- och nervända siffror). Centralt i bild ligger en större, gråtonad fastmark (avdelning 28). Delar av denna har sätts 1932 och planterats 1935, 1942 samt 1954. År 1942 planterade man också igen åkern, varför busen sannolikt då var rivna. F/37 står för fläckmarkberedning år 1937. Området gallrades 1946 och 1974. Skogsallskapetets arkiv.

fullt ut kunna följa hur denna fastighet övergår till sockenallmänning. Men i mars 1918 fastställs reglemente för skötseln av denna. Dessutom utses två personer till allmänningsnämnden.³⁹ Det finns en i arkivet sammanfattande redogörelse för smärre avverkningar och skogsodlingar, vilka jag dock förbigår. År 1941 gör en person i Hal- land anspråk på äganderätten till 1/24 mantal Singeshult och stämmer kommunen. Det visar sig då, att Vrå kommun tog över denna fastighet i samband med att hans far dog år 1908. Fadern, med soldatnamnet Timglas, hade då åtnjutit fattigunderstöd med betydande belopp sedan 1898. Skulderna var större än tillgångarna. Hur övertagandet gick till är svårt att följa och kommunen har smärre problem att få lagfart

på sitt fång. Men historien slutar med att sonen Timglas förlorar i såväl härads- som hovrätt. Denna fastighet föreslogs år 1947 att i arronderingssyfte bytas ut mot ett skifte i Glamshult, varvid kommunen skulle få ett kontant belopp för att kompensera för skillnader i skogstillstånd. Åtgärden realiserades dock aldrig.⁴⁰

År 1935 köper Vrå kommun 5/72 mantal Hjortseryd av änkan Betty Jönsson. Denna fastighet tillförs skogsallmännigen. Hon stämmer två år senare kommunen och kräver återköp, då hon anser att hon blivit lurad. Ett digert domstolsmaterial visar att fastigheten enligt ett vittne, var den mest vanskötta i hela häradet. Den låg i "grästräda". Hon fick hjälp av kommunen med odling av havre och potatis samt fattigunderstöd

till minderåriga barn. Dessutom finns ett undantag för en äldre kvinna, till vilkens försörjning kommunen också bidrog. Betty Jönsson fick efter försäljningen bo kvar i husen och tillerkändes fri vedbrand. Det hade enligt kommunens advokat helt klarlagts att denna "betalt en köpeskilling långt utöver verkliga värdet och endast av omtanke om Betty Jönsson och hennes barn gått in för fastighetsköpet". Hur hon sedan klarade att betala rättegångskostnaderna när hon i juni 1937 förlorat målet, vet jag inte.⁴¹

På samma vis som ovan anförts om hushållningssällskapet så blev det under 1970-talet en diskussion inom först Lidhults senare Ljungby kommuner (i vilka Vrå uppgått) om sockenallmänningens framtid. Detta ledde så småningom fram till ett antal transaktioner. Genom byte mellan Ljungby kommun och Stiftsnämnden som företrädare för Berga, Annerstads och Södra Ljunga pastorat övergick år 1980 Singeshultsskiftena av Vrå gamla sockenallmänning till kyrkan. Hjortserysdelen såldes år 1989 till en privatperson.⁴²

Andra insatser på skogsodlingsfronten inom Vrå

Som ovan visats var staten tidigt ute med skogsodlingsinsatser i Vrå (1874), medan Kronobergs läns hushållningssällskap först dyker upp år 1893. Det är lite trist att inte kunna följa skogsvårdsstyrelsen agerande på denna viktiga punkt efter dess tillkomst år 1905.

Länsjägmästare Eugen Hemberg engagerade sig kraftfullt i ljunghedsfrågans lösning parallellt med att han stöttade Skogsallskapet vid dess bildande. År 1919 låg han bakom ett förslag, som ledde till att Skogsvårdsstyrelsen i Kronobergs län anslög 50 000 kronor till "uppmuntrande och befrämjande av skogsodlingar å ljungrykomplexer". Summan var för sin tid betydande. Den skulle förbrukas under år 1920. Kostnadsfritt kunde en markägare påräkna frö och plantor medan han/hon fick betala 25% av beräknad kostnad för markberedning. Plantör ställdes gratis till förfogande av styrelsen, medan markägaren fick ställa upp med arbetsfolk. Dessutom fick denne förbinda sig "att från kulturområdet

avvisa betning av får och getter". Under ett långt antal år publicerar Skogsvårdsstyrelsen statistik över skogsodlingar "å rymark" med separatredovisning för Sunnerbo. Sammanlagt under nio år 1921-1930 tycks 1 008 hektar ha skogsodlats eller ett snitt om drygt 110 hektar per år. De första kontrakten med markägare i Vrå undertecknas i oktober 1920. Under påföljande år planterades med stöd av detta anslag 21 hektar rymark inom Vrå hos elva markägare. Störst arbetsinsats gjordes hos Noak Pettersson i Gunnalt, där 5,5 hektar skogsodlades. Om statistiken är korrekt så var sådd en undantagsmetod med sina 5%. Vrås hemmansägare tycks ha varit relativt flitiga på ljunghedsfronten. Så t ex kan man för år 1931 se att extra länsskogvaktare Nylén upprättat arbetsplaner och kostnadsförslag för 9 markägare i Vrå. Diariet för skogsodlingsanslag detta år omfattade inom hela länet 206 ansökningar. Relativt mot bakgrund av skogsmarksinnehav var Vråborna fyra gånger så flitiga i denna verksamhet jämfört med länets jordbrukare i övrigt. Berodde detta på den kringcyklade länsskogvaktaren eller på att Skogsallskapetets stora insatser smittat av sig? Det kan nämnas att hemmansägarna i Vrå inte kunde nyttiggöra sig av nödhjälpsarbeten, vilka alla utfördes på allmän mark.⁴³

När Skogsvårdsstyrelserna år 1944 firade sina första 40 år utgavs en omfattande beskrivning med sammandrag av vad man gjort i de olika länen. Länsjägmästare Rudbäck i Växjö poängterar då att man sammanlagt inom Sunnerbo åren 1905-1944 hade skogsodlat 17 150 hektar varav 8 300 hektar var gammal kalmarsmark. Det framgår dock inte hur stor andel av den senare som utgjordes av ljunghed. Ljungmarkerna förekommer dock i årsberättelserna t o m år 1948. Under åren 1942-1948 skogsodlades i snitt 79 hektar rymarker per år. Därefter försvinner denna för sin tid unika insats ur statistiken av för mig okänd anledning. Den gigantiska uppgiften att beskoga Sunnerbo rymar var definitivt inte slutförd, ty år 1946 skrev skogsvårdsstyrelsen att gamla ljungmarker "å avsevärd areal" fanns kvar inom länets västra delar. Finansiering av arbetet hade skett via skogsvårdsavgifter och

HKH Kronprins Gustaf Adolf hälsar på Skogssällskapets stiftare, disponent A Edwin Ohlsson, den 15 augusti 1929 vid Jägarhyddan i Vrå. Foto: Skogssällskapets arkiv.

statsanslag, d v s av länets aktiva skogsbrukare samt skattekollektivet.⁴⁴

Ytterligare en rörelse i tiden påverkade ljunghedarna i södra Sverige. Fr o m 1923 medförde en lagändring möjlighet för skogsvårdsstyrelserna att betesfreda återväxten på hyggen samt att kontrollera och undersöka de fall, då en markägare önskade överföra skogsmark till permanent bete. I detta arbete deltog också hushållningssällskapen, vilka såg som sin uppgift att med statsstöd överföra ljunghed- och hagmarker till bättre producerande kulturbeten. Det senare ledde automatiskt till att vissa sämre ljunghedsmarker lämnades åt sitt öde. De kunde genom sådd eller plantering överföras till skog. Men detta skedde också på naturlig väg, när omkringliggande, tidigare skogsbestånd blev fröbara. Jag har dessvärre inte i detalj kunnat följa detta förlopp inom Vrå socken.⁴⁵

Staten hade vid denna tid sålt sin fastighet i Stråhult, men hade fortfarande hand om

skötseln av Slättevrå och Sunnervrå. Där verkar emellertid ljunghedarna sedan länge ha varit skogsodlade. På Slättevrå stom fanns t o m så mycket skog att man år 1926 kunde sälja en rotpost och till en sågverksägare i Hallaryd arrendera ut en sågplan till uppställning av en mobil cirkelsåg. Under nödhjälpsarbetenas sista tid i Vrå letade man arbetsobjekt i grannskapet. Från en förläggning i Bjerseryd kunde 50 man dagligen under en stor del av år 1924 traska ned och gräva diken på Slättevrås marker. Arbetsplanen omfattade 8 600 dagsverken under vilken man beräknade få 5 285 löpmeter nya diken grävda. Dessutom skulle 3 890 löpmeter gamla diken "justeras". Förekomsten av de senare tyder på att jägmästarna i Sunnerbo revir redan tidigare låtit dika vissa arealer, något jag dock inte funnit i arkivens årsberättelser.⁴⁶

Ett väl tilltaget statsanslag infört år 1927 satte fart på dikningen i Sverige. Bakom detta kan man spåra dels problem med arbetslöshet,

dels Skogssällskapets Statsarbetens erfarenheter av åtgärden som sådan. Redan samma år börjar Skogsvårdsstyrelsen i Kronobergs län organisera dikning hos privatpersoner. Först ut på plan i Vrå var lantbrukaren J E Bjersér i Bjerseryd, som underskrev ett avtal år 1930. Avdikningsområdet bestod av godartade mossar och kärr samt en del försumpad skogsmark, sammanlagt 6,9 hektar. Tillgången på arbetskraft inom orten bedömdes vara god, när 1 796 meter diken skulle grävas. År 1936 godkändes den slutliga utbetalningen av det sista statsbidraget för detta objekt. Ett besiktningsprotokoll från september 1943 omtalar att effekten av dikningen varit god. Björkplantor har infunnit sig bl a till följd av att området betesfredats. Underhållet av dikena var ”bra”.

Fram t o m 1990 kom 42 olika dikningsföretag till utförande inom Vrå socken. Sammanlagt grävdes 90 157 meter, vilkas båtnadsareal bedömdes till 414,5 hektar. Av statistiken kan man se att företagen över tiden areellt blir större. De tredubblas från 5,7 hektar under 1930-talet till 15,6 hektar i perioden 1973-1990. Merparten av objekten består i sluttampen av sumpskog. Tydligt är erfarenheterna av dikning av mossar dåliga. Dessutom kan man notera att uppfattningen om dikestäthet, d v s båtnadsareal, undergår en förskjutning. I början grävs 300 m diken per hektar mot 200 m i slutfasen. Den förra siffran, stämmer bäst med nutida erfarenheter.

I början av 1980-talet minskar intresset för skogsdikning i Vrå. Ytterst berodde detta på att efterfrågan på svensk skog minskade samtidigt som miljöintresset ökade. Fr o m 1980 krävdes vid varje dikningsföretag samråd med naturvårdsmyndigheten vid länsstyrelsen. Reglerna skärptes år 1986 varefter tillstånd för markavvattningen blev nödvändigt. Denna utveckling kan tydligt avläsas i handlingarna till socknens sista (?) dikning år 1988 på Singeshult. Då grävdes 1 080 meter diken med en beräknad båtnadsareal av 6,5 hektar. Såväl kontraktet som länsstyrelsens tillstånd är detaljerade. Man var i det senare fallet noga med att påpeka att företaget inte fick bedrivas på ett sådant vis att

slam- och näringstransporter till nedanför ligande vattendrag riskerades.⁴⁷

Skogssällskapets verksamhet har även avsatt andra spår i trakten. I Annerstads socken (15 km öster om Vrå) reagerade sockenstämman negativt på den propå Sydvästra Sveriges Skogssällskap sänt ut år 1912 om bildandet av en sockenallmänning. Tio bättre bemedlade personer i socknen tog dock saken i egna händer och bildade andelsföreningen Skogskultur efter att ha inköpt en fastighet om 140 hektar. Dennas i stora drag ljungevuxna utmarker skogsodlades med bidrag från andelsägarna. Dessutom fick men en betydande inkomst i vedbristens år 1918, då man sålde en post till Bränslekommissionen. Andelsföreningen Skogskultur gick i graven 1983, då marken övertogs av Domänverket.⁴⁸

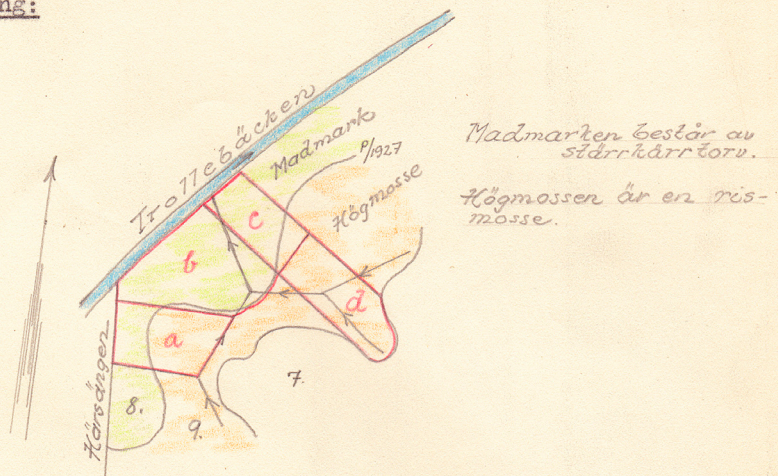
Det är högst sannolikt att bildandet av Sveriges första skogsägareförening, Södra Unnaryds Skogsandelsförening, år 1913 på flera sätt influerats av det ett år äldre Skogssällskapet. Två av de tongivande personerna bakom andelsföreningen, länsjägmästare Henrik Carbonnier och godsägare Ivar Berg, fanns med bland det senares huvudmän. Jag har dock inte undersökt förhållandena närmare.⁴⁹

Försöksverksamhet 1923-1950

Det var i begynnelsen inte så enkelt att få fram skog på ljungheden eller efter dikning i dess angränsande mossar. En del av synbara tillkortakommanden inom skogsvården sökte man lösa via fältförsök. För att till eftervärlden överföra erfarenheter fördes ordentliga skogsvårdsliggare, vilka i varje fall fr o m 1923 innehåller inslag av försökskaraktär.

Provyta 1 år 1925 avsåg att undersöka möjligheten att höstplantera gran på Härsängen, då betecknad som extrem ljunghed. Det ”extrema” är även idag (2011) fullt skönjbart, då vissa partier här lider svårt av vårfroster. Inom en yta om 40 x 40 meter radplanterade man den 26 oktober omskolad gran från plantskolan vid Jägarhyddan. Relativt unikt för samtiden var att man övergödslade de utsatta plantorna med kalk och kväve vilket delvis myllades ned i planteringsgroparna. Antalet kombinationer mellan

Py I/1927.

Skogsodlingsförsök på dikad mosse av varierande typ.Anlagd den 1/5 1927.Läge: av fig. 8 och 9 Glamshult invid Trollebäcken.Beskrivning:

- a. Bredsådd av 1/4 kg. klibbalfrö,
 b. " " " " " " ,
 c. 900 st. 2/0 Pinus Murrayana planterade,
 d. 400 " 2/0 " " " " .

Inventerad:Den 11/9 1931: (5 vegetationsperioder).a och b: intet resultat,c och d: endast enstaka men kraftiga, 4 dm. höga tallar återstodo.

Figur 36. Plan över ett skogsodlingsförsök på Härsängen 1927. Här försökte man utan synbar framgång introducera contortatall (Pinus Murrayana). Skogssällskapet arkiv.

planteringssätt, plantans placering samt göd-
lingsregim var mycket stort (cirka 20 varianter),
varför det måste ha varit svårt att få någon som
helst vägledning av resultaten. En revision sex år

senare bekräftar detta. Då hade i snitt 41% av
plantorna dött. Det fanns, så vitt jag kan se, inte
någon som helst skillnad mellan de olika försöks-
leden. Det var fortsättningsvis mycket svårt att

få skog på Härsängens besvärliga marker. Här kan man också misstänka att ortstensbildning (skenhälla) kan ha varit ett problem.

På näringssidan arbetar man med fylljord och gruskörning samt någon gång med påförsel av dy, medan kalkning inte återkommer efter 1926. Givetvis står frågan om sådd eller plantering på dagordningen hela tiden, där man också försökte utröna om vår eller höst var den lämpligaste tidpunkten för åtgärdernas utförande. Bredsådd på avsvedjad mosse verkar ha varit intressant. Uppmärksamhet ägnas åt plantans placering och om den kan ges fördelar av skärmtred (äldre planterade tallar). En mängd markbearbetningsmetoder provas från harvning och plöjning till luckring och spadvändning. På trädslagssidan debuterade contortatall (här kallad Canadatall eller Murrayana) år 1927 på mosse såväl vid Härsängen som Hyhult. Det sista försöket bland bevarade papper planterades i juni 1941 på en dikad, delvis ljungevuxen mosse vid Singeshult. Drygt 20 försöksled ingick varav 18 avsåg plantering och tre sådd. I det förra fallet ingick gran och contortatall och i det senare tall. Sådnen täcktes med grus och aska. Plantorna sattes med spade eller spett med och utan föregående hackning. I något försöksled tillfördes grus i samband med planteringen och i en handfull fall en halv liter aska per grop.

Några nämnvärda resultat från verksamheten har inte kunnat efterspåras. En sentida tolkning leder till två slutsatser. Man var vid den aktuella tidpunkten relativt osäker på vilka metoder som ledde till framgång i skogsodlingshänseende speciellt där man hade stora frostproblem (Härsängen). För det andra försökte man rationalisera arbetet med förenklade metoder eller med hjälp av nykonstruerade redskap (kulturplog). Dessutom var man som merparten av utbildat skogsfolk road av att testa olika trädslag. Hela verksamheten speglar på något vis tidsandan. Den i skogligt sammanhang unika tillförseln av kalk, kväve och fosfor var influerad av dåtida mossodling, där det stod klart att dessa ämnen krävdes om man skulle få någon avkastning av vall och åker. Men det blev inte förrän på 1950-talet fullt ut klarlagt att näringstillförsel i vissa

fall var nödvändigt för skogsväxt på mossjord. Däremot kände man uppenbart i Vrå till att tillförsel av aska alternativt bränning av torvens yta gav upphov till vitala björkbestånd. På trädslagssidan tilldrog sig contortatallen (då benämnd *Pinus murrayana*) ett nationellt intresse, eftersom den uppfattades som snabbväxande och därmed led mindre av frostsador. I Vrå provade man även den amerikanska vitgranen (*Picea glauca*) och österrikisk tall (*Pinus austriaca*) tillsammans med lärk och gråal. Slutligen skall nämnas att olika markberedningsredskap stod högt på dagordningen inom det praktiska skogsbruket på 1920-talet.⁵⁰ Allt är uppenbart barn av sin tid.

I mitten av förra seklet fanns få ljunghedsfrågor kvar att lösa. Men orsakerna bakom granens stampperiod efter dess plantering hade inte fått någon bra förklaring. Vissa kortvariga effekter hade nåtts genom att döda ljungen med klorat eller genom tillförsel av olika gödningsämnen. Några spår av dessa tidstypiska åtgärder har inte påträffats inom Vråskogen, sannolikt för att det här inte fanns några hedar kvar att beskoga. Frågan som sådan har inte avhört, sedan ljungheden under 1960-talet genom igenplantering helt försvunnit.⁵¹

Krokån slammar igen

Krokåregleringens syssloman, Alfred Wigelius, tillställde intressenterna i detta företag en cirkulärskrivelse i början av april 1930. Ett ganska stort antal uppgrundningar hade inträffat på sträckan Nyebro-Öjesjön. Även mellan Vrå och Ljunghults kvarn krävdes upprensningar. Det bedömdes att minst 10 000 m³ sand borde grävas bort, för att regleringen skulle fungera tillfredsställande. Merparten utgjordes av rent underhållsarbete, vilket det kontraktsevenligt låg intressenterna att på egen bekostnad genomföra. Det hela bedömdes dra en kostnad av drygt 22 000 kronor. Berörda markägare kunde ersätta kontant utdebitering med eget arbete.

Det hela väckte en del oro till liv inom bygden, där man sannolikt denna tid inte var alltför välförsedd med kontanta medel. Tyvärr finns

inga rapporter kring själva arbetet, om nu detta blev utfört. Men år 1932 undersöktes behovet av en kompletterande reglering, varvid ingenjören K O G Hultkranz rekviderade 264 timmars hantlangning för avvägning och avmätning. En av deltagarna tillskrev år 1934 Skogssällskapet och krävde att snarast få sin fordran om 12.40 kronor likviderad. I annat fall skulle detta lämnas till indrivning. Den bryska tonen i brevet kan vara påverkad av att Alfred Wigelius ägnade stor möda mellan åren 1927 och 1931 på att få in en fordran på en hemmansägare i Ryd. Denne tycks ha haft synnerligen dåligt med kontanter och åtskilliga brev utgår från Göteborg såväl till denne som till ansvarig tjänsteman i Jägarhyddan. Först arbetar man med lämpor, senare diskuteras insatser av kronofogden. Delinbetalningar sker dock successivt. I april 1931 hade Wigelius varit på plats och uppmanat skogsmästare Bengt Broberg i Jägarhyddan, att driva in resterande fordran om 10,21 kronor. I ett efterföljande brev sägs bl a: "Vi vänta upplysning rörande resultatet av detta Edert uppdrag, vars fullgörande dock ej får föranleda någon särskild resa". Det gällde att hålla hårt i pengapungen. Det framgår inte om hemmansägaren betalade, men det verkar troligt.

Under åren 1947 och 1948 diskuteras Krokån ånyo. Sammanträde med landshövding T Bergquist hölls i Vrå, varvid även den åldrande disponenten deltog. Man ville undersöka förutsättningarna för en upprepning och fördjupning av Krokåfåran mellan Nyebo och Öjesjön. I samband med snösmältning och kraftiga regn, svämmade ån över och skadade odlingsmark. Inför sammanträdet (i maj 1947) utgår följande skriftliga order till skogvaktare Ernst Carlsson: "I anslutning till nedanstående (brevkopia till landshövdingen) anmodas Carlsson ombesörja, att vi kunna få något till livs vid omnämnda tidpunkt, kl.12, och likaså middag frampå kvällen efter vår resa utefter Krokån, varom väl kanske jägmästare Waesterberg redan givit Carlsson anvisningar". De utredningar, som efter mötet företogs visade att man behövde föra bort 40 000-50 000 m³ slam, sten och grus, vilket kunde kosta upp till 150 000 kronor. Då båtnaden av en ny reglering knappast motsva-

Åren 1958-1960 tog distriktsskogvaktare Ernst Carlsson upp en film i huvudsak på Vråskogen. Ur denna har ovanstående tidsbilder kopierats. Den övre visar randbarkning av björkved. I den nedre läggs två meters nybarkad tallmassaved i trekantskista för torkning. Ur en videofilm ägd av Hans Frej.

rade denna kostnad, lades planerna ned. Till detta kom att man år 1948 inte kunde påräkna några statsbidrag samt att intresset för att bruka marginella jordar började svikta.⁵²

Under år 1959 aktualiserades frågan om invallning alternativt upprepning av Trollebäcken. Denna avvattnar Hillesjö och rinner i nord- nordostlig riktning innan den faller in i Krokån. Vid högvattentoppar hade man problem i jordbruket på Singeshult, vilket föranledde en smärre utredning. Skogssällskapet som företrädde länsallmanningen var påfallande sval till dessa propåer, då befintlig skogsmark inom avrinningsområdet hade föga besvär av Trol-

lebackens höga flöden. Men man accepterade å Landstingets vägnar att stå för 10% av kostnaden enligt en överenskommelse år 1960. Ärendet har inte följts i detalj. Men så sent som i slutet av 1970-talet skedde en ordentlig uppreprensning av detta vattendrag. Därefter har inget hörts kring dessa frågor, i varje fall inte något som berör Vråskogen.

Skogvaktare Ernst Carlssons minnen

År 1933 anställdes Ernst Carlsson som skogvaktare med Jägarhyddan som bostad. Han kvarstod i denna tjänst till sin pensionering 1968. Dock hade han och hustrun byggt en egen villa i Lidhult, dit de flyttade 1950. Vid 85 års ålder nedtecknade Ernst Carlsson sina minnen under rubriken: Mitt liv, mitt arbete å Ljungheden och naturkrafterna. Ur detta samt en del korrespondens med Ernst Carlsson har jag dragit fram en del av hans erfarenheter. De är dock inte helt knutna till Vråskogen, då hans distrikt med tiden blev större på båda sidor länsgränsen. På skogsodlingssidan får vi endast reda på att Ernst Carlsson ersatte planteringshackan med ett borr, för att minska uppfrysningen samt att det var bekymmersamt (i vissa lägen) med frost. Att så björkfrö på fastmark var utsiktslöst. Men på mossjord efter gräsbränning under vårvintern gick trädslaget till. Granen vann under Ernst Carlssons första decennier mark på talens bekostnad. Av visst kuriosaintresse är den odling av rödek (*Quercus borealis/rubra*) som på jägmästare Waesterbergs initiativ skedde i Sunnerbo. Han hade köpt en säck ollon, som Ernst Carlsson sått i plantskolan vid Jägarhyddan. Synbara rester är i dagsläget bl a ett litet bestånd på Hunnsbergets västsluttning samt en allé upp till Spången. Rödeken var i slutet av 1940-talet något av ett modeträdslag.

Det dåligt utbyggda vägnätet vållade bekymmer vid skogsodling, körning och tillsyn. Successivt förbättrades detta och Ernst Carlsson kunde ställa ifrån sig tjänstecykeln och klara transporter i den egna bilen. Men avkastningen från länsallmänningsens skogar var fortfarande så pass låg, att några längre sträckor skogsbilväg inte kunde färdigställas. Först när avsättningsförhållandena

blivit bättre och skogen vuxit till sig, dvs efter 1960-talets ingång, blev skogsvägnätet helt utbyggt. Ernst Carlsson hade dock aktivt medverkat till att byvägen från Glamshult och söder ut "uppgaderats" till allmän landsväg.

Ernst Carlsson var en ivrig jägare och under hans tid försvann orrarna definitivt. De första rådjuren och älgarna vandrade in och gav den intresserade jägaren kompensation. Det mest framträdande draget i Ernst Carlssons minnen är omfattande åskväder och därmed uppkomsten av skogsbränder. De senare var uppenbart ganska vanliga inte minst för att vanan att bränna av betesvallar, diken och i viss mån kärrlaggar kvarlevde in på 1950-talet. Dock klarade sig Vråkomplexet under hans tid från mera omfattande skadegörelser, även om det ett par gånger såg hotande ut. Till de senare kan en del snöbrott hänföras, vilka drabbade de tätt uppkomna bestånden, när de närmade sig gallringsåldern.

Ernst Carlsson hyste stor beundran och respekt för den äldre Edwin Ohlsson, som under resor stannade till och inspekterade verksamheten på sitt förstlingsverk Kronobergs läns skogsallmänning. "Olsson var en generös och framsynt man" som var "oerhört intresserad av skogsbeståndens utveckling". Dessutom harangerar han skogsarbetarna Holger Persson och Erik Johansson i Kränkeboda samt Sture och Karl Lidman i Ljushult. "Där medarbetare av den typen fanns behövdes ingen övervakning".⁵³

Vråskogen växer in i normala fåror

Hösten 1957 kunde Skogssällskapet chef, Per Waesterberg, sammanfatta åtgärderna inom Vrå. Man hade då sammanlagt skogsodlat 1 207 hektar, vartill använts 7 107 700 plantor och 1 256 kg frö. Inom 462 hektar torvmarker hade 175 798 löpmeter diken grävts. Dessutom hade man byggt 32 070 m väg. Några uppgifter om skogstillståndet ges dock inte.

Våren 1958 tillträdde jägmästare Hans Nyman som förvaltare av Vråskogen. Den intensiva skogsodlingen under 1920-talets första hälft hade medfört att det nu fanns en hel del att göra på gallringsfronten. Ett stort problem, man då

Hans Frej och hans företrädare Ernst Carlsson i ett 50-årigt sätt samt välgallrat tallbestånd på Vråskogen. Maj 1991.

fick brottas med, var dåliga avsättningsförhållanden för klenvirke. På oljans entré försvann brännvedsmarknaden successivt. Den engelska efterfrågan på gruvprops var till viss hjälp, medan massaindustrin ännu inte hade tillräcklig kapacitet. Avverkningen uppgick till cirka 2 000 m³ per år till relativt låga priser. Volymen motsvarade en dryg m³ per produktiv hektar. Det lilla överskott som uppstod investerades årligen i byggandet av 200-300 m skogsväg. Ernst Carlsson och hans mannar färdigställde dessa till en kostnad av nio kronor per löpmeter.

En betydligt bättre virkesmarknad uppkom först i mitten av 1970-talet, då massabruken i Mörrum, Värö, Nymölla och Hylte färdigställdes. I det senare fallet var det dock fråga om en utbyggnad.

Mekaniseringen av skogsarbetet med motorsåg, barkmaskiner och serier av olika körredskap skiljer sig inte det minsta på Vråskogen från det som var vanligt i samtiden. Möjligen hade det koncentrerade markinnehavet, där Skogssällskapet förvaltade drygt 8 000 produktiv skogsmark på båda sidor länsgränsen, till följd att mekaniseringen kom snabbare hit. Flera omständigheter medverkade till att Skogssällskapet med början år 1973 övergick från förening till stiftelse. En rad nya lagar infördes på arbetsmarknaden, vilket ledde till att sällskapet fick arbetsgivaransvar för all skogspersonal. Detta bidrog i sin tur till en snabbare mekanisering. De svåra stormar, som hösten 1969 svepte över sydvästra Sverige var också av stor betydelse i detta sammanhang.¹

När Ernst Carlsson gick i pension tillträdde

Hans Frej. Under hans tid fortsatte mekaniseringen i raskt tempo. De egna skogsarbetarna inom Vråkomplexet fick även arbeta inom angränsande marker. Successivt allt eftersom mera komplicerade maskinsystem såg dagens ljus, började entreprenörer att uppträda. De sista manuellt arbetande huggarna försvann i början av 1980-talet och de sista egna maskinerna ett decennium senare.

I början av 1960-talet visade professor Nils-Erik Nilsson (med ett förflutit i Skogssällskapet) att det lönade sig att förtidsavverka dålig tall. Denna borde ersättas med gran. Detta ledde till att man inom Vråskogen successivt började överföra en hel del tallbestånd till gran. En bidragande orsak till detta var att tallen i kärva lägen, t ex på Härsängen hade drabbats av en svampsjukdom (*Crumenula abietina*) och börjat tyna. Man arbetade dock fortsättningsvis med tall på svaga sandmarker, men nu med hårdigare provenienser. Med ingången av 1980-talet blev dock älgstammen så pass tät att intresset för detta trädslag blev minimalt, så även inom Vrå.²

Såväl Ernst Carlsson som Hans Frej har vid våra gemensamma strövtåg inom länsallmanningen pekat på hur humustäcket byggt upp under skogsplanteringarnas första halvsekel. Samtidigt verkar den skenhälla som i begynnelsen förorsakade en hel del problem ha lösts upp, en process som inte fullt ut fått någon bra förklaring. I varje fall hindras inte längre trädrötterna att gå ned till djupare lager och därmed få en säkrare försörjning med vatten och näring. Plantering med gran blev pålitligare om än inte frostproblemen på Härsängen lösts. Stora barrotsplantor, vilka fortfarande används var/är inte alltid framgångsrika i kampen mot vårens hårda markfroster. Successivt har dock mindre täckrotsplantor blivit det normala inom Vråskogen.

Ett besvärligt avbräck i skogsproduktionen inträffade hösten 1969, då inte mindre än två stormar drabbade Syd- och Mellansverige. I Smålandslänen (inklusive Halland) föll en årsavverkning. Då allt nedblåst virke inte kunde upparbetas omedelbart drabbades kvarstående skog av insektsskador. I Vrå med sina känsliga medelålders bestånd medförde mörghorren hos

tall tillväxtnedsättningar, medan barkborrar hos gran i vissa fall tog knäcken på dessa. Bidragande orsak till de besvärande insektsskadorna var att man vid denna tid gick över från att sälja helbarkad massaved till obarkad. Den senare blev i många fall alltför länge lagrad vid skogsväg.³

Nästan lika allvarlig blev den brand som timade år 1978. Någon rökare på fångvårds-kolonin hade oförsiktigt slängt en fimp varvid 284 hektar av länsallmanningen brann upp. Till en del drabbades samma områden inom Härsängen som skadats av stormen 1969 och nu ännu en gång fick beskogas. En segdragen process med ett försäkringsbolag ledde så småningom till att ersättning med en miljon kronor utgick till landstinget. Hans Nyman, som ledde förhandlingarna för tinget, meddelade att det var den största engångsintäkt detta fick från skogen under hela innehavstiden 1915-1988.

Någon dag kom utsocknes forskare till Vråskogen och lade ut sina fältförsök. På Härsängen med sina frostproblem genomfördes år 1990 ett markberedningsexperiment. I detta djupplöjdes marken ned till en halvmeter, varefter man satte stora granplantor. Efter tio år hade detta medfört betydligt bättre överlevnad och tillväxt hos träden jämfört med normal markberedning.

Några dramatiska händelser på skogen utöver ett dystert självmord finns inte att rapportera. De exemplariska fångarna på Singeshult blev med ingång av den nya tiden mindre exemplariska. Droger gjorde sin entré. Samarbetet mellan det öppna fängelset och Skogssällskapet/Landstinget fortsatte dock. Någon gång under 1970-talet, vid planteringsarbete på Hyhult, slängde internerna till vaktkonstaplarnas förvåning hackorna och rymde. De infångades alla inom ett par dygn. Två smarta rymlingar klarade sig längst genom att bryta sig in i första bästa sommarstuga och där ligga still, tills stormen lagt sig.

Den minnesskrift Kriminalvårdsstyrelsen gav ut i samband med anstaltens 75 årsjubileum (1995) är föga upplysande om verksamheten under den senare hälften av dess existens. Om det var fotbojans entré som ledde till att Sveriges första friluftsfängelse lades ned omkring år 2000 är något oviss.⁴

Miljövårdsfrågorna 1965-2010

I mitten av 1960-talet hade naturvården vuxit ur barnkläderna. Vi fick år 1965 en ny och för sin tid effektiv naturvårdslagstiftning. Denna backades upp av ett nyinrättat naturvårdsverk samt regionala naturvårdsenheter vid alla länsstyrelser. En synbar följd av detta är de relativt många naturreservat som inrättades, t ex den ovan nämnda Årshultsmyren, bildad 1972. Men naturvårdsrörelsen blev viktig på ett helt annat vis, då en omfattande miljödebatt successivt kom att påverka många företeelser i samhället. Inte minst (stor)skogsk bruket stod i fokus för en yngre, välutbildad och urbaniserad publiks krav på hänsyn till naturen. I nu nämnd ordning kritiserades doppling av plantor i DDT, kemisk lövbekämpning (hormoslyr), kvävegödsling, införsel av främmande trädslag (contorta), stora hyggen, sönderkörda marker och skogsdikning. Listan kunde göras längre.

Skötseln av länsallmännings skogar föranledde sällan någon kritik, i varje fall inte av det slag att den bevarats till eftervärlden i form av tidningsartiklar eller personliga minnen. Med DDT behandlade plantor beskogades vissa delar i samband med omläggningen från tall till gran i perioden 1965-1975. Även efter stormfallen 1969 blev plantorna behandlade. DDT förbjöds år 1975. Den kemiska lövbekämpningen väckte mycket ont blod och omgärdades med ingången av 1970-talet med diverse restriktioner för att senare m l m helt förbjudas. Någon arell omfattning fick detta inte på Vråskogen, där man i allt väsentligt röjt bort all björk manuellt. Dessutom var björkinsådden i många fall ringa. Kvävegödsling av fastmark och tillförsel av fullgödsel (NPK) till torvmark har försöksvis testats på och intill Lunnarna. Men utslagen blev enligt Hans Frej, så mediokra att det av ekonomiska skäl inte fanns anledning att acceptera denna möjlighet till ökad virkesproduktion. Till detta skall läggas att intresset för att utnyttja torvmarkerna rent produktionsmässigt successivt avtog fr o m 1980-talet. Då blev det allt kärvare att få tillstånd till dikning (se ovan). År 1990 försvann statsbidragen till skogsdikning, varefter verksamheten m l m självdog. Eftersommaren

1982 råkade dock Skogssällskapet av ett misstag hamna i skottgluggen vid en nydikning i trakten av Hjortseryd. Denna ledde till medial uppmärksamhet. Ett hotande åtal kunde dock avvärjas efter det att parterna fått förklara sig. Det hela berodde på att entreprenören börjat gräva innan formellt tillstånd erhållits av Skogsvårdsstyrelsen. Utöver några smärre planteringar med contortatall samt försök med den frosthärdiga svartgranen på Härsängen, har inga introduktioner av främmande trädslag skett förrän efter stormen Gudrun (se nedan).⁵

En annan komponent inom naturvårdens hank och stör blev friluftslivet. Som en följd av urbanisering och allmän välfärdsstegring började man i slutet av 1960-talet att reservera mark för rörligt friluftsliv. Till detta kom successivt vissa anpassningar av skogsvården inom tätortsnära områden. Skogssällskapet var tidigt ute med åtgärder i antydd riktning inom ett flertal allmänningar. År 1984 var turen kommen till Vråskogen, där man anlade två vandringsleder vid Hunnsberget. Rastplatser iordningställdes och våta partier spångades. Några år senare gavs råd vid anläggning av en annan strövstig i centrala Vrå. Till detta skall läggas att man varit med och sponsrat en del verksamheter till det rörliga friluftslivets fromma, t ex vägunderhåll. På landskapsvårdens altare har dock inte speciellt mycket offrats. Detta har inte krävts då en viss småskalighet präglar landskapet. I vissa partier av ägoinnehavet skänker de många sjöarna och de långsgående åsarna givetvis tillsammans med rikedomerna på mossar och kärr omväxling. En del försök att på strategiska ställen spara ek och mera sällan bok har delvis spolierats av älg.⁶

Successivt under 1970-talet blev *försurningen* ett begrepp. Det började med att man noterade hur sjöar i sydvästra Sverige blev allt surare och i vissa fall utan fisk. När man kom upp på den fasta marken visade det sig att även den var påverkad av sura regn innehållande höga halter av svavel och kväve. Aluminium utlakades och påverkade trädens finrötter. *Skogsdöd* hotade. Granarna grät i Halland förutom det att de tappade sina barr. *Hallandssjuka* och *kronutglesning* blev begrepp. Efter 1988 har vi också ingått i en varm klimat-

Vy över ljungheden mot Hunnsberget i april 1923. Foto: Per Waesterberg, Skogssällskapets arkiv. Idag är berget bevuxet med skog. Hygget i förgrunden, på vilket kruståtel ersatt ljung, är en följd av stormen Gudrun i januari 2005. Okt. 2010.

cykel, där *växthuseffekten* under det senaste decenniet blivit ett allmänt samtalsämne. Det kan nämnas att antalet dagar med snötäcke reducerats med 40% under perioden 1989-2003 jämfört med en lika lång period innan. Skogssällskapet satte upp vissa mål i sin skötsel för att motverka alla olägenheter. Det är i dagens landskap dock svårt att se några spår av praktiska motåtgärder. Den skogsskötsel som på Vråskogen varit förhärskande sedan mitten av 1960-talet är så fortfarande. Kalavverkning, markberedning och plantering med gran är standardmetod. Arkiven avslöjar dock att Skogsvårdsstyrelsen under år 1991 kalkade 208 hektar kring Singeshult. Något resultat från denna åtgärd har inte publicerats. Farhågorna kring försurningskomplexet har försvunnit ur den skogliga debatten utan att frågorna fått något allmänt accepterat svar.⁷

Januaristormarna 2005 och 2007

I stormen Gudrun den 8 januari 2005 föll sammanlagt 75 miljoner m³, vilket gör den till den värsta trädfällaren hittills. Vindstyrkorna var dock lika stora 1969 då "enbart" 25 miljoner m³ lades på backen. Skillnaden beror dels på stormbanan, dels att skogen vuxit till ordentligt de senaste decennierna. När stormen Per anlände den 14 januari 2007 lyckades den blott knäcka 16 miljoner m³, eftersom Gudrun två år tidigare gjort grovjobbet. Vid samtliga tillfällen var marken otjälad. Vråskogen lämnades definitivt inte opåverkad utan stora sår revs upp i skogsfällen. Det kan nämnas att julstormen 25-26 december 1902 var minst lika förödande. Men då fanns inga täta granbestånd i Vrå att lägga till marken. Skadorna drabbade i första hand byggnader.

Efter stormarna Gudrun och Per debuterade granbarkborrar och mörghorror. Åtskilliga granar och grangrupper har dött på Vråskogen. Tallarna har blivit luggslitna av mörghorror, vilket i dagsläget är mycket markant på Hunnsberget. Till detta skall läggas att många tallar på mossmark lider av svampangrepp (*Crumenula*) med omfattande kronutglesning. Hösten 2010 har dock träd och trädbestånd frisknat till.⁸

En viss besvikelse över granens bristfälliga stabilitet kan anas i det faktum, att ett par mark-

ägare efter stormarna planterat såväl douglasgran som hybridlärk. Hägnens antal har blivit flera och inom ett par av dessa kan man nu följa hur planterad hybridasp växer snabbare än rönn och vårtbjörk.

Landstinget säljer sin allmänning till Skogssällskapet

En mycket omvälvande händelse inträffade i slutet av 1980-talet, då landstinget beslöt sälja sin välskötta allmänning. Denna "idéhistoriska" revolution har inte nämnvärt bekymrat skogen. Den ser till det yttre ut som vanligt. Men ur flera synvinklar var detta en intressant händelse inte minst med tanke på Skogssällskapets ursprungliga verksamhetsidé. I denna stod kommundelen eller skogsallmänningen centralt. Skogen ägdes av det allmänna (landsting, stad eller socken) och avkastningen skulle gå till allmänna ändamål. Skogssällskapet var enbart förvaltare och såg till att skogen i all led sköttes professionellt. Nu var det dags att uppträda i en ny roll, skogsägarens, en process som successivt inletts under 1970-talet.

Skogsägandet i Sverige var under 1900-talets andra hälft mycket konservativt. Detta betingades av en stel jordförvärvspolitik som hela tiden gynnade aktiva jordbrukare. Visserligen hade bolagsförbudslagen upphävts 1965. Men detta ledde inte till några större överströmningar av skogsmark från enskilda till storskogsbruket. Till detta bidrog näringens dåliga lönsamhet fram till 1975 och drygt ett decennium framåt i tiden. Lantbruksnämnderna strävade på och försökte effektivisera jordbruket genom yttre rationalisering. I Kronobergs län var bondeförbundet/centerpartiet politiskt starkt och hade stort inflytande i landstinget. Den s k gröna vågen (efter 1968) medförde ett statusmässigt uppsving för den självägande bonden. Landsbygden skulle inte utarmas genom försäljningar till vare sig bolag eller passiva ägare boende på annat håll. Att äga och bruka mark var en viktig livsform.

Redan vid oktoberberget 1967 väcktes förslag om försäljning av länsallmänningen. Då alla beslutsprotokoll blivit hållna i mycket lakoniska

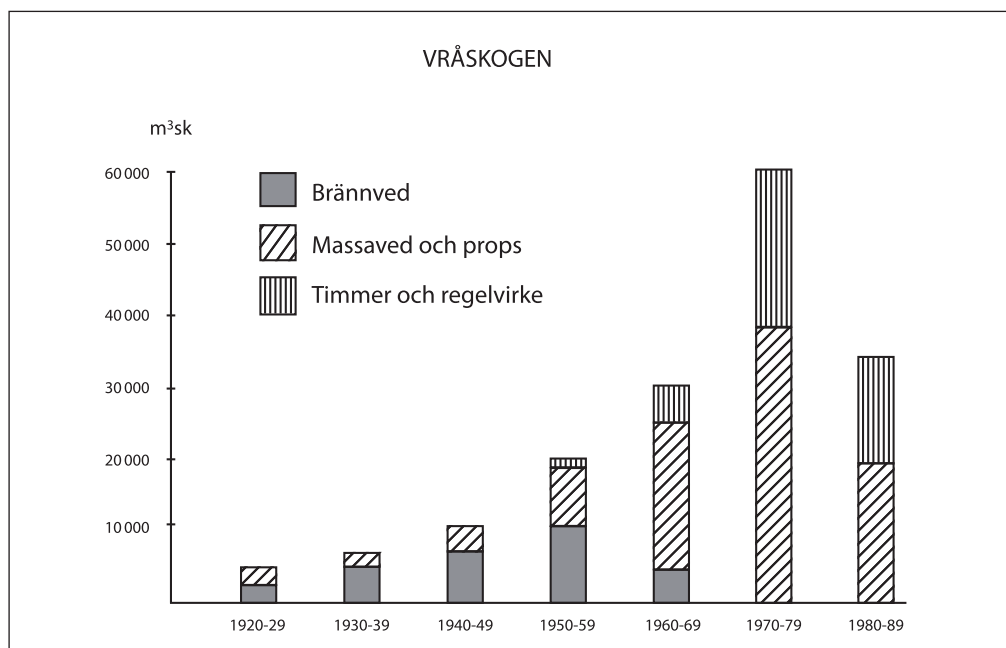

Besvärlig frostsvacka i dödislandskapet vid Härsängen. Okt. 2010.

ordalag är det svårt att i efterhand ta reda på motiven till detta ställningstagande. Samtidigt blev landstinget erbjudet att köpa Hushållningssällskapets angränsande allmänning. Detta avslogs liksom försäljningen. Frågan återkom år 1987 vid en tidpunkt då skogens värde stigit till 19 miljoner kronor. Efter en del turbulens beslöt landstingsledamöterna att sälja Kronobergs läns skogsallmänning nu omfattande 1 837 hektar produktiv skogsmark. Frågan var till vem. Om man bortser från en minoritet som ville ha kvar allmänningen i landstingets regi hade två fallanger utbildats, dels de som ville sälja hela komplexet till en köpare, dels de som gärna såg att marken delades upp och erbjöds kringliggande fastigheter. Även denna gång är det svårt att i detalj redovisa motiven. Men enligt dåvarande landstingsråd var skogsförvaltning något som låg utanför landstingets normala verksamhet. Med viss sannolikhet fanns också ekonomiska motiv med i spelet. Marken hade ett högt värde och avkastade relativt lite. Nettoresultatet år 1986 blev 183 300 kronor, vilket motsvarar 0,85% av det ovan nämnda värdet. I princip kunde

man genom att sälja och fondera medlen öka kapitalets förräntning avsevärt.

Ett anbudsförfarande inleddes. De två högsta hade inlämnats av ett dotterbolag till LRF och Skogssällskapet. Summorna låg på 23 respektive 27 miljoner. Enligt jägmästare Hans Nyman, som var med i processen, hade LRFs dotterbolag många förespråkare i landstinget. I förtid fick detta bolag reda på Skogssällskapets bud och förklarade sig villiga att betala lika mycket. De brister i anbudsförfarandet som uppdagades ledde till att Skogssällskapet under ledning av sin ordförande, riksmarskalken Per Sköld, uppvaktade landstinget. Vad som där utspelades vet ingen utöver de närvarande. Men det hela slutade med att Skogssällskapet genom att plussa på en miljon fick köpa sitt pionjärverk. Ett antal Vråbor upplevde att de blivit utmanövrerade i processen och överklagade ärendet. De kände sig överkörda och besvikna, då de fått förhandsbesked om att de enbart behövde göra en intresseanmälan. Därefter skulle förhandlingar inledas. Nu blev det inte så utan de fick bevittna hur striden stod mellan ett par

Figur 37. Virkesuttagets fördelning på sortiment 1920-1989 inom Vrårskogen. Källa: Jägmästare Hans Nyman.

kapitalstarka parter. För Vråborna spelade det ingen roll om kyrka, stat eller Skogssällskapet blev ägare, då ingen skulle komma att bidra till att hålla landsbygden levande. Dessutom fick de räkna med tredubblade taxeringsvärden och fastighetsskatter. Sockenrådet i Vrå försökte uppvakta landshövdingen, som var ansvarig för beslut om förvärvstillstånd. Men det senare gick således i Skogssällskapets favör. Det går dessvärre inte i efterhand att rekonstruera hur de politiska skiljelinjerna gick. Landstinget hade vid beslutstillfället 24 borgerliga ledamöter mot 21 stycken på den "röda" motståndssidan. Socialdemokraterna var med sina 19 representanter lika starka som moderater (10 st.) och centerpartister (9st.) tillsammans. Dessutom tillkom 5 folktopartister och 2 vänsterpartister. En genomläsning av ett stort antal tidningsnotiser under de dryga två år förvärvsprocessen på gång pekar på den stora roll enskilt skogsägande av lokalt boende brukare spelade för dåvarande centerpartiet. Mot detta stod värdet av att inte spränga sönder ett sammanhängande skogskomplex. Skog brukas

bäst i stora enheter. Men uppenbart spelade det historiska förloppet en icke oväsentlig betydelse. Vrårskogen var Skogssällskapets förstlingsverk. De hade under 75 år skött denna mönstergrill.

I köpeavtalet förband sig Skogssällskapet att stycka och sälja av mindre delar av komplexet samt erbjuda dessa som komplettering till angränsande jordbruksfastigheter. Detta kom delvis till stånd. Men omfattningen blev ringa, då motparten inte var villig att betala samma pris som Skogssällskapet givet. Dessutom förband sig sällskapet utveckla naturvården i vid bemärkelse. Förhandlingar skulle i detta fall ske med länsstyrelsen.⁹

Slutresultatet

Det finns ett par möjligheter att se hur den plantering som inleddes den 30 april 1915 utvecklades. Såväl stormar, insektsskador och bränder har påverkat slutresultatet liksom det trädslagsbyte man målmedvetet genomförde från ingången av 1960-talet. Men då Skogssällskapet varje år lämnade in en redovisning

Tabell 4. Skogsutvecklingen inom Vraskogen 1914-1990. Källa: Jägmästare Hans Nyman, som tagit fram siffrorna ur allmanningens bokföring.

	1914	1971	1981	1990
Produktiv skogsmark, hektar	1 027	1 534	1 837	1 837
Mossmark, hektar	1 743	1 211	886	886
Övrig mark, hektar		37	34	34
Summa	2 770	2 782	2 757	2 757
Virkesförråd, m ³ sk		116 000	170 000	215 000
Virkesuttag från 1914, m ³ sk		69 000	129 000	160 000

Total virkesproduktion 1914-1990: 375 000 m³sk=3,5 m³sk per år och hektar

Tillväxt 1990: 9 222 m³sk=5,4 m³sk per år och hektar

till Kronobergs landsting, så finns mycket god statistik att tillgå fram till "maktövertagandet" 1988. I figur 37 återfinns ett histogram över virkesuttagets fördelning på sortiment under 70-årsperioden 1920-1990. Tyvärr har inte Skogssällskapet efter köpet bokfört sina förhåvanden på Vraskogen separat, varför jag inte haft möjlighet att fullfölja diagrammet under skogens första omloppstid. Av histogrammen i figur 37 förstår man, att ljungheden inte var helt kal vid köpen under 1914. Det fanns spridda, glesa bestånd och trädgrupper, vilka hela tiden fram till 1950-talet kunde avverkas och försäljas i huvudsak som brännved. Under 30-årsperioden 1920-1949 avverkades i snitt 0,6 m³sk per år och hektar eller årligen omkring 700 m³sk. Det är högst sannolikt att inflytande medel inte täckte kostnaderna för skogsvård och förvaltning.

Den kraftigt stegrade avverkningen under 1960-talet berodde på att de ursprungligen anlagda bestånden nu blivit gallringsmogna. Dessutom tillkom effekterna av stormkatastrofen 1969, något som dock först blir märkbart i nästa decenniums diagram. Av siffermaterialet i tabell 4 framgår att virkesförrådet ökade till 117 m³sk per hektar år 1990. Tillväxten var då 5,4 m³sk per hektar, medan avverkningen under decenniet stannade på 1,7 m³sk per hektar. En stor förrådsuppbbyggnad pågick, vilken främst var betingad av skogens åldersklassfördelning. Under hela perioden 1914-1990 hade man avverkat 375 000 m³sk från länssallmanningen, vilket betyder att varje hektar avunnits cirka 3 m³sk. Osäkerheten i den senare siffran beror på

att den produktiva skogsmarken ökat avsevärt under tiden främst genom att dikning medfört att en stor areal blivit skogsbärande. Mossmarkens areal minskade mellan 1914 och 1990 med exakt hälften. Den produktiva skogsmarken har ökat från 1 027 hektar vid den första tidpunkten till 1 837 hektar 86 år senare. I snitt erövrade träden 9,4 hektar torvmark årligen.¹⁰

År 1980 påbörjade skogsvårdsstyrelserna, som en följd av ändrad skogspolitik, ett storskaligt inventeringsprogram. Målet var att gå igenom all privatägd skog i hela landet. I denna översiktliga skogsinventering (ÖSI) samlade man in en mängd uppgifter kring skogarna. Resultaten sammanställdes områdesvis. Skogstillståndet beskrevs och behovet av olika skogsvårdsåtgärder analyserades. Skogsvårdsstyrelsen i Ljungby genomförde år 1981 en sådan områdesplanläggning avseende byarna Kränkeboda, Singeshult, Glamshult och Emmeboda. I detta material finns Kronobergs läns skogsallmanning med sina 1 837 hektar produktiv skogsmark särredovisad. Tillståndet på denna kan jämföras med elva angränsande fastigheter om totalt 19 skiften.

Beräkningarna visade att år 1981 så var det genomsnittliga förrådet 92 m³sk per hektar, vilket då var 50 m³sk lägre än länsgenomsnittet. Även den årliga tillväxten om 5,8 m³sk per hektar låg en kubikmeter lägre än motsvarande siffra för länets skogar. Områdets skogar var helt naturligt ganska unga med en låg lövträdsandel. Skogsbilvägnätet ansågs tillfredsställande utbyggt. Det fanns vid denna tid ett stort röjningsbehov. Många bra objekt återstod att dika.

Tabell 5. Den översiktliga skogsbruksplaneringens (ÖSI) resultat år 1981 avseende byarna Kränkeboda, Singeshult, Glamshult och Emmeboda. De privata skiftena jämförs med Vråskogen. Källa: Skogsstyrelsens arkiv, Ljungby.

	Länsallmanningen		Övriga	
Areal prod. mark, hektar	1 837		466,5	
Areal imp. (myr), hektar	885,8	32%	348,6	33%
Areal prod. fastmark, hektar	1 371,7		390,2	
Areal prod. torvmark, hektar	465,3	25,3%	76,3	16,4%
Medelbestånd fastmark, hektar	6,3		1,9	
Medelbestånd torvmark, hektar	6,2		2,9	
Vägt medeltal, hektar	6,3		2,1	
Medelbonitet m ³ sk per hektar och år	5,8		6,0	
Virkesförråd fastmark m ³ sk per hektar	110,2		97,8	
Virkesförråd torvmark m ³ sk per hektar	40,6		48	
Vägt medeltal	92,6		89,7	
Trädslagsträdslagsfördelning, %				
tall	41		46	
gran	54		47	
löv	5		7	
Åldersklassfördelning, %				
Kalmark	7		4	
3-20 år	23		21	
21-40 år	27		35	
41-60 år	37		28	
61-80 år	5		8	
81-100 år	-		1	
Restskog	1		3	

I det senare fallet hann utvecklingen snart ifatt denna produktionsaspekt. Det har sedan dess inte blivit någon nydikning.

I tabell 5 har jag sorterat materialet, så att länsallmanningens skogsinnehav kan jämföras med det på angränsade fastigheter. Nackdelen vid en jämförelse är att de senare endast utgör en fjärdedel av de förra, 466 mot 1 837 hektar. Siffermaterialet visar att på landstingets skog låg drygt 25% av den produktiva arealen på torvmark mot 16% hos övriga. Denna skillnad speglar en större dikningsintensitet inom länsallmanningen. I den senare är bestånden avsevärt större och boniteten något sämre. Detta är en följd av att man uteslutande vid köpen 1914 inriktade sig mot de kala ljunghäcken i marginalen. Kring fastigheternas centrum är det såväl av naturliga som historiska skäl alltid en högre bördighet. Virkesförrådet på fastmark var 13% högre i landstingsskogen mot övriga, 110 mot 98 m³sk per hektar. Om man tar hänsyn till länsallmanningens lägre bonitet samt det faktum att det inom kategorin övriga fanns en

del skogsbevuxna arealer födda före 1914, bör virkesförrådet inom denna ha varit cirka 20% högre. Åldersklassfördelning samt trädslagsfördelning avslöjar en högre skogsvårdsintensitet inom landstingets skogsinnehav. Men sammanfattningsvis var det 65 år efter Skogssällskapets debut på skogsodlingsfronten inom Vrå socken mycket små skillnader i skogstillstånd mellan länsallmanningen och grannarna.¹¹

Det finns ytterligare en möjlighet att jämföra skogsutvecklingen på länsallmanningen med den i omgivningen. Av någon för mig okänd anledning upprättas nya skogsbruksplaner åren 1991 och 1992 för fastigheter belägna i Vrå sockens västra delar. Totalt omfattade denna ÖSI-plan 18 fastigheter om sammanlagt 839 hektar produktiv skogsmark. I november månad 1991 gjorde Skogssällskapet en egen plan på den då nyligen förvärvade Vråskogen. Nackdelen med denna jämförelse är att två olika förrättningsmän varit verksamma. I tabell 6 redovisas ett sammandrag ur dessa inventeringar. Mer lika kan två skogstillstånd knappast vara. Hos grannarna fanns då

Idag sköts Vråskogen som alla andra skogar. Ljungen har på marken ersatts av kruståtel. De många torvmarkerna är ibland till fördel för landskapet och naturen. För skogsmaskinerna kan de dock vara bekymmersamma. Ovan: Planterat stormhygge efter Gudrun. Hyhult. Maj 2011. Nedan till vänster: Avverkningsspår med torr blåtåtel. N Singeshult. April 2008. Nedan till höger: Liten tallmosse i centrum på markberett och planterat hygge. Singeshult. Okt. 2010.

Tabell 6. Jämförelse mellan skogstillståndet på Vraskogen och angränsande fastigheter år 1991. Källor: Skogsstyrelsens arkiv, Ljungby resp. Skogssällskapets arkiv, Göteborg.

	Skogssällskapet		Övriga	
Areal, ha	1737,7		839,3	
Virkesförråd, m ³ sk/ha	117		118	
Bonitet, m ³ sk/ha	6,5		6,4	
Andel tall, %	38		39	
Andel gran, %	58		53	
Andel löv, %	4		6	
Andel ädellöv, %	-		2	
Areal kärr och mossar	836,1	32%	548,7	40%
Tillväxt, m ³ sk per hektar och år	5,7		5,0	
Kalmars, %	1		1	
1-19 år, %	21		11	
20-39 år, %	29		26	
40-59 år, %	29		32	
60-69 år, %	15		15	
Restskog, %	5		15	

lite bokskog kring en del gårdar, något som helt saknas i Skogssällskapets innehav. Inom detta finns också större andel yngre skog, vilket är en effekt av stormfällningen 1969 samt bränderna 1978. Dessutom ser man att historien fortfarande gör sig gällande genom att det finns en större andel gammal skog på övriga fastigheter. Här var 15% av arealen bevuxen med skog äldre än 70 år. Motsvarande siffra hos Skogssällskapet uppgick till 5%.

Det går säkert att via fördjupade studier nå längre i en jämförelse. Men slutresultatet efter 77 vegetationsperioder blev att några skillnader inte gick att upptäcka. Man kan ställa sig något frågande till detta, då den enorma insatsen som gjordes i perioden 1915-1925 såväl vad avser skogsodling som dikning inte givet större utslag. En delförklaring är att länets skogsvårdsstyrelse stimulerat skogsvården hos privata i Vrå i en högre utsträckning än vad som kunnat beläggas i arkiven (se ovan). En annan att Skogssällskapets initiativ lett till efterföljd och entusiasmerat andra att följa efter. Detta var också ett av sällskapets mål i begynnelsen. En tredje förklaring är att allmänna ekonomiska förändringar i samhället medfört att kreaturen försvann från skogsbetet och gav skogen möjlighet att återerövra förlorade arealer. Efter 1950 bedrevs också en annan, mycket målmedveten skogspolitik i vilken alla markägare lärde sig att kalavverka,

markbereda och plantera. Ett enhetsskogsbruk såg dagens ljus. Efter en halv omloppstid ser all skog i Vrå socken relativt lika ut. Det finns i detta sammanhang en lägesfaktor. Skogssällskapets markinnehav är mera utsatt för storm och hyser större arealer med stora frostproblem än jämförelsemarkerna. De förtidsavverkningarna man under 1960-talet genomförde vid skifte från tall till gran har tillsammans med en olycksalig brand också bidragit till utjämningen. Men några påtagliga skillnader som går att hänföra till själva markägandet eller skogsvårdsintensiteten är svåra att upptäcka. Det finns dock ett antal undantag, vilka dock är så små att de betyder föga. Hit hör exempelvis ett stort tallbestånd på Vraskogen vid Lunnarna, ett likartat bestånd vid Glamshult samt ett bok-ekbestånd vid Gunnalt. Jag skulle kunna utöka exemplens antal. Men de är så få i relation till det stora skogsinnehavet att de i statistiken betyder föga. I en tidigare studie förlagd till Os bruk i Jönköpings län har jag nått samma slutsats.¹²

Edwin Ohlsson och Vraskogen

År 1805 skrev landshövdingen i Kronobergs län, Carl Stellan Mörner, om den beklagansvärda bristen på skog inom Sunnerbo härad, där stora ljungebuxna fält fått breda ut sig. Om staten gick in och bekostade jordvallars uppkastande

inom vilka "instängningar trädfön utsätts", så skulle detta "eländiga land" med tiden "kunna blifwa både skogrikt och nyttigt".¹³ I princip var det denna idé Edwin Ohlsson drygt ett sekel senare fullföljde. Enskilda markägare var nedtryckta i fattigdom och saknade kapital. Det allmänna i form av socknar, landsting eller stat borde överta de kala markerna samt sätta dem i skogsbärande skick. Den framtida avkastningen skulle tillfalla det allmänna.

Trots omfattande skrivelser kring Skogssällskapets bildande, har jag svårt att i detalj följa de intentioner, som ledde fram till att Vråskogen blev förstlingsverket. Bristen på dokument är besvärande. Vare sig Alfred Wigelius' arbeten eller Edwin Ohlssons tryckta minnen är särskilt klarläggande. De bygger delvis på varandra och är inte alltid korrekta. Nya uppgifter kommer successivt till. För att ta ett exempel, så finns inte den i ljunghedsfrågan energiskt arbetande länsjägmästaren Eugen Hemberg med i historiken. Först år 1946 erkände Edwin Ohlsson den roll han spelat som inspiratör, ett förhållande jag antytt i inledningen ovan. I det upprop, som skrevs år 1912 och ledde till bildandet av Sydvästra Sveriges Skogssällskap finns inget nämnt om att organisationen planerade att själv påbörja kultivering av "de vidsträckta kalmarkerna" inom berörda län. I stället skulle man vid skogsvårdsstyrelsernas sida arbeta för vården av skogarna. Men flera länsjägmästare, möjligen under ledning av Henrik Carbonnier i Jönköping, förutsåg konkurrens och intrång i deras verksamhet. De skrev samman en protest, som lästes upp vid sammankomsten i Göteborg. Denna avlogs, men pekar på att flera tjänstemän kände sig trampade på tårna. Tyvärr har skrivelsen försvunnit ur arkiven. Enligt Skogssällskapets historik skulle resan genom Sunnerbos ljunghedar år 1913 ha varit den utlösande faktorn. I årsberättelsen inhämtas att Eugen Hemberg på Toftaholm demonstrerat bestånd uppkomna på ljunghed, när Sällskapet avslutat sitt årsmöte med en exkursion till sydvästra Småland. Jägmästare Carl Christoffersson på Sunnerbo revir gav på Nöttja kronopark en "intressant framställning af statens där verkställda

omfattande ljunghedskulturer". Därefter fortsattes resan över Hinneryd till Knäred, under vilken de vidsträckta ljunghedarna under resans sista del "var i särskild grad ägnad att skänka en klar bild af områden, för hvilkas återbringande i produktivt skick Sällskapet vill söka göra en insats". Huruvida man passerat Vrå, som sentida historiker påstår, är tveksamt.¹⁴

En avgörande insats för att blickarna kom att riktas mot Vrå gjorde häradskrivaren och riksdagsmannen Axel Rooth i Ljungby. Han var med vid Skogssällskapets bildande och fanns med i styrelsekreten. Alfred Wigelius erkänner oförbehållsamt Rooths insatser, medan Ohlsson förbigår dessa. Det är synd att det inte finns några brev bevarade, som kan belysa Axel Rooths verksamhet i detta stycke samt hans kontakter med kommunordföranden i Vrå, Amandus Jonasson.¹⁵

Senast i samband med markköpen under år 1914 besökte Edwin Ohlsson Vrå. Detta pionjärverk kom sedan att spela stor roll i hans minnen, vilket säkerligen har att göra med de stora ekonomiska insatser han personligen tillförde dessa. Så vitt jag kan se motsvarade värdet av hans kontantutlägg vid inköp av Vråskogen minst 25 årslöner för en arbetare. Till detta skall läggas de sannolikt enorma ansträngningar han och Alfred Wigelius fick ta på sig under de sex år, då de ledde Skogssällskapets Statsarbeten. Detta knäckte för en tid Edwin Ohlssons hälsa. Projektet Skogssällskapet fick inte misslyckas för Disponenten, trots tidvis besvärande ekonomiska problem. När han år 1925 skänkte 1,5 miljoner kronor för att säkra Skogssällskapets framtid, hade de första kulturerna i Vrå börjat grönska. Beloppet motsvarade årslönen för 1 000 arbetare. Sannolikt fanns bilder från Vråskogen i hans inre, då den spelat stor roll i samband med Skogsvårdsföreningens exkursion år 1923. De vällyckade kulturerna vid Härsängen och Hyhult hade då besökts. Herrar Wigelius och Ohlsson fick mycket beröm för dessa. Men framgången var långt ifrån given och skogen ännu inte utvuxen. Motståndare och tvivlare fanns fortfarande. När landstinget och hushållningssällskapet år 1938 besökte Vråskogen kände Edwin Ohlsson dock en viss

Disponent A Edwin Ohlsson demonstrerar någon gång i slutet av 1930-talet skogsodlingens resultat i trakten av Singeshult för justitierådet Sven Bellinder. Foto: Skogssällskapets arkiv.

Fotografen O Ekberg tog år 1941 upp en film, när herrar Ohlsson och Wigelius i gengasdriven bil besökte de fd ljunghedarna kring Singeshult. Jägmästare Wigelius demonstrerade då plantskolan vid Jägarhyddan. Skogssällskapets arkiv.

lättnad. "Anblicken av ödemark under förvandling till härliga skogstrakter kunde inte undgå att göra ett starkt intryck." På Singeshult hade fångarna odlat upp mossar till "härliga åkerfält". Enligt ett tacktal från en riksdagsman skulle det nedlagda kapitalet ge ränta. "Ödemark har

blivit skogbärande. Ödemarken blomstrar och bär frukt". Trots den misstro och ovilja som omgivit verksamheten blev denna "en seger för Skogssällskapet". Pionjärbetet "derborta i Vrå" uppvisade nu ett praktfullt skogs panorama enligt ett tackbrev som Edwin Ohlsson skrev till

Kampen mellan ljung och tall vinnas alltid av den senare, när bränder och bete försvunnit. Lunnavägen. Sept. 2010.

landshövding Beskow i Växjö hösten 1939.¹⁶

Den som i likhet med Edwin Ohlsson år 1914 sett Vråbygden ”med dess väldiga ödemarker, gråa förfallna gårdar med dess fattiga, illa medfarna befolkning” och som nu efter 25 år kunde bevittna välståndets intåg, måste känna glädje inför resultatet ”av denna odlargärning”. Ödemarken hade förvandlats till ”vackra skogstrakter med inslag av nydanade åkerfält”. Gårdarna var upprustade och rödfärgade. På de präktiga vägarna mötte man ”välklädda nöjda människor”. ”Det må ursäktas mig, om jag här ger uttryck åt min stora tillfredsställelse över att ha fått vara upphovsmannen till detta” nedtecknade dispon-tenten år 1940. Han återkommer flera gånger till detta i sina senare minnesanteckningar.¹⁷

Även om Edwin Ohlsson gladdes åt ungskogs-utvecklingen inom Vråskogen, kvarstod att få de

grå torvmarkerna i produktion. Inspirerad av de vackra nyodlingsresultaten på Singeshult och besvärande importförhållanden under kriget, var han år 1941 beredd att satsa pengar på en försöksverksamhet i syfte att odla lin och hampa. Likaledes stod hans plånbok öppen för utvidgad verksamhet med skogsdikning och gödsling. Han hade då kontakt med landets ledande expert på området, professor Carl Malmström. De besökte sommaren 1939 tillsammans Vrå.¹⁸ Kriget kom emellan och när mera storskalig försöksverksamhet inom detta fält kom igång, förlade Skogssällskapet dessa till bohuslänska Kynnefjäll, se ovan.

Disponent Edwin Ohlsson var mycket känslig för kritik av livsverket Skogssällskapet. Han återkommer gärna till detta i brev på ålderns höst till såväl Alfred Wigelius och hans efterträdare på Sällskapets vd-stol. Det går dock inte att avgöra om Vråskogen och dess skötsel hade någon del i

Hans Frej och Hans Nyman flankerar minnesstenen på Linnebjär. Juni 2007.

detta. Wigelius försöker trösta och bagatellisera, när olika aktörer sagt något negativt kring Sällskapet. Ohlsson lyfter i sina fem minnesskrifter fram de berömmande ord, han kan påminna sig om Sällskapet, dock inte alltid helt korrekt återgivna. Han söker t ex stöd hos professor Anders Wahlgren vid Kungl. Skogshögskolan, som i ett verk år 1928 uppger att stiftarens insatser inte enbart inskränkt sig till det ekonomiska området. Han hade med "aldrig sviktande intresse och stor uppslagsrikedom" utformat riktlinjer för verksamheten, som i allt väsentligt var hans skapelse. Bedömning är dock inte Wahlgrens utan tillkommer jägmästaren Nils Schager. Då denne var elev på Kungl. Skogsinstitutet samtidigt med Alfred Wigelius, minskar styrkan i lovorden avsevärt.¹⁹

Alfred Wigelius har dessvärre inte lämnat några minnesanteckningar efter sig. Men år 1948 höll han invigningsanförandet vid Skogsveckan. Jag förmodar att hans mångåriga arbete och intresse för Vråskogen låg bakom konstatandet att den bristfälliga lantushållningen för ett par decennier sedan medförde att "ljunghedens döda hand" låg över väldiga vidder. Hans geografiskt sett vida arbetsområde med ett par hundra kommunskogar medförde sannolikt att förstlingsobjektets betydelse för hans agerande minskade över tiden.²⁰

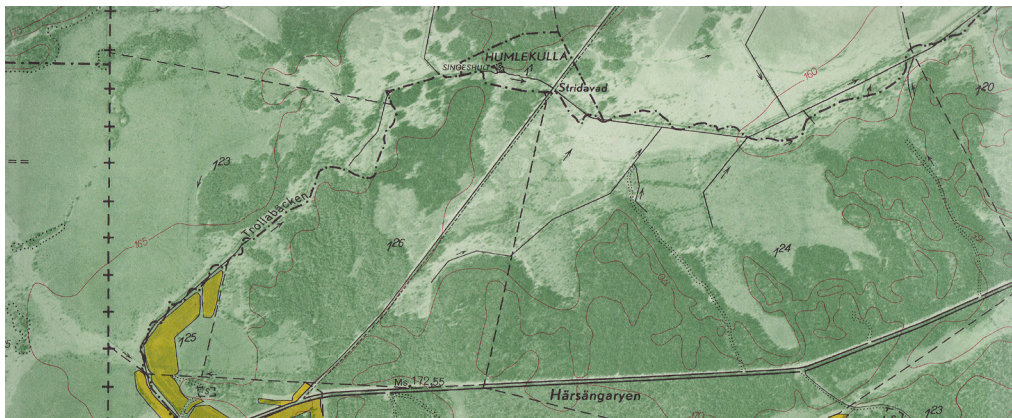
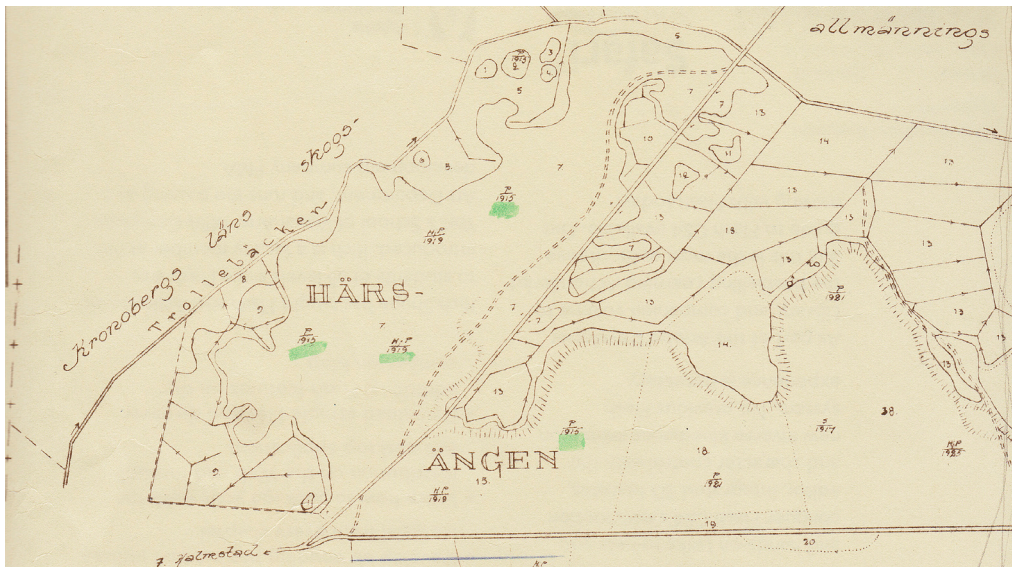
Jag har vid arkivarbete och läsning något förvånats över att länsjägmästare Eugen Hemberg, som var en för sin tid mycket framgångsrik och produktiv författare, inte återkommer till ljungheden i sina minnen. Det synnerligen omfattande arbete han och hans organisation lade ned i Sunnerbo borde ha motiverat några rader.²¹

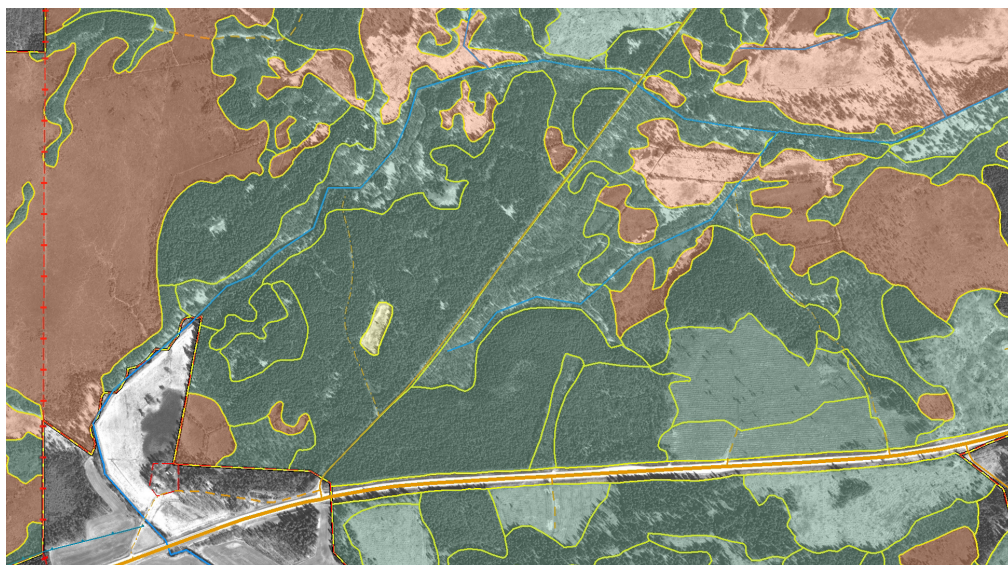
Inte ens inom Sunnerbo härad var beskogningen av länsallmänningen areellt sett speciellt framträdande. Bortsett från dikningsinsatserna blev 1 200 hektar skogsodlade. Skogsvårdsstyrelsen klarade under perioden 1905-1944 av 17 500 hektar, varav 8 300 hektar var gamla kalmarker i huvudsak ljunghedar. Men Skogssällskapets omfattande insatser i Vrå blev säkerligen mönsterbildande. De ledde till efterföljd. Framgångarna för Edwin Ohlsson och Alfred

Här sattes den första plantan på Vråskogen den 30 april 1915. Efter trädslagsbyte och en förödande skogsbrand finns nu ett planterat granbestånd med insädd tall. Ljungen har försvunnit och t o m blåbärsriset har svårt att hålla sig vid liv. Härsången. Maj 2011.

Wigelius såväl med Skogssällskapets som dettas Statsarbeten medförde att de genom sina nätverk kunde påverka svensk skogspolitik. Detta är mycket tydligt i perioden 1920-1950. Hit hörde exempelvis införandet av statsbidrag till skogsvård under slutet av 1920-talet samt inte minst inrättandet av en norrländsk skogsfond till bildandet av kommunskogar 20 år senare. Men vilken roll Vråskogen ytterst hade i detta, går dessvärre inte att utröna. Att den hade betydelse är för mig självklart. Internt inom Skogssällskapet och externt bland dess uppdragsgivare spelade pionjärinsatserna i Vrå mycket stor mental roll. Detta får man klart för sig vid läsningen av jägmästare Per Waesterbergs föredrag vid Sällskapets 30-årsjubileum 1942.²²

Figur 38. På Hårsängsryen sattes de första plantorna år 1915. Den första skogskartan upprättades år 1925 över detta område. På denna har de äldsta kulturerna markerats med grönt (P/1915). Nästa gång vi får en uppfattning om skogsutvecklingen är på den ekonomiska kartan år 1965. Den är liksom skogskartan från 1992 baserad på en flygbild. Seriens sista karta från 2009 har som underlag en satellitbild.

Jag har under ett par års tid tillbringat avsevärd tid i arkiv avbrutit av långa vandringar genom Vråskogen. Det känns ganska vemodigt att läsa disponent Edwin Ohlsson korrespondens och tryckta inlägg, i vilka han på ålderns höst försvarade sitt livsverk. Trots stora uppskattningar från omgivningen hade taggar fastnat i hjärteroten. Vid 86 års ålder (1951) satt han vid skrivbordet på Åry och tyckte livet hade varit som att tränga igenom en blommande häck. En och annan blomma hade visserligen fallit på hans huvud. Men törnet hade ristat ryggen. Men väl igenom fick han se frodiga skogar, som spirat på kal mark och spridit välstånd till förut fattiga bygder. Förhoppningsvis fick han då viss smärtlindring när före jordbruksministern, dåvarande generaldirektören Bo von Stockenström i ett tacktal på herrgårdstrappan vid Åry påstod att Edwin Ohlsson "gjort det svenska folket *skogssinnat*". Disponenten hade väckt till liv "en allmän insikt om skogarnas betydelse för vårt land och en allmän kärlek till skogen".²³ I innebörden av det senare kan man se en del av Vråskogens betydelse.

Minnessten, skogsutveckling och ekonomiskt utfall

På Linnebjär någon km norr om Hyhult restes år 1986 en minnessten vilken hedrade Amandus Jonassons, Edwin Ohlssons och Alfred Wigelius insatser (se bild). Någonstans intill sattes de första plantorna den 30 april 1915. Namnet Linnebjär d v s Ljungberget passar också in i sammanhanget. Skogvaktare Ernst Carlsson fick vintern 1934/35 i uppgift att såväl välja plats som sten. Dessvärre ger han ingen information om varför det kom att dröja 50 år innan stenen invigdes.²⁴

Tyvärr hann beståndet kring minnesstenen att blåsa ned. Det hade eljest varit trevligt att ha låtit detta exemplifiera skogspotentialen. Några hundra meter norr om stenen står dock ett år 1944 planterat granbestånd. Det stående förrådet var våren 2010 på de cirka 680 stammarna 576 m³sk allt räknat per hektar. De längsta granarna har nått 30 m och boniteten är mycket hög. Den sparsamma markvegetationen domineras av väggmossa (70%). Tillsammans med kvastmossa, kammossa och grov hakmossa täcker mossgruppen 82% av marken. Resten upp

till full täckning fördelas lika på kruståtel och kal mark. Symptomatiskt saknas ljunng medan en bokplanta föräbådar en framtida trädslagsförskjutning mot ett tillstånd som en gång fanns.

Skogssällskapetets personal har under hela allmänningsen tid varit mycket upptagna av frågan om skogsodlingens ekonomi. Synnerligen detaljerade uppgifter över arbetsinsatser, kostnader och virkesavkastning finns tillgängliga i arkiven. När diskussionerna kring förvärvstillstånd år 1988 var som hetast framhävdes det vetenskapliga värdet i detta material. En detaljerad genomgång skulle kunna besvara frågan om det ur olika aspekter lönat sig att skogsodla ljungheden. Detta kan göras på flera sätt. Enklast är att bygga en modell över ett eller annat typbestånd, i vilket man sätter in data från Vråskogen. Ett annat är att via bokföringen plocka fram alla siffror och göra ett "skogsslut". Numera har dock utvecklingen av produktionstabeller och datormodeller gått så långt, att uppgiften som sådan inte tillför några nyheter.

En snabb kalkyl visar att förräntningen på insatserna i Vrå varit nästan 6% i fast penningvärde, om man till utgångspunkt tar inköpspriset om 70 000 kronor år 1914 och jämför med

återköpet på 28 miljoner kronor år 1988. Det är en utomordentligt hög värdestegring. Drar man av redovisade skogsodlingskostnader, så halveras räntan till 3%. Även det är beaktansvärt. Till detta skall också läggas nettobehållningen av virkesavkastningen i perioden 1960-1988, något jag dock inte räknat på. Såväl för samhället som ägaren (i detta fall landstinget i Kronoberg) har ljunghedens beskogning i Vrå varit utomordentligt positiv i ekonomiska termer. Däremot är det inte så säkert att alla dikningsingrepp svarat mot de förväntningar man en gång ställde till dessa. Bortsett från markvärdet så var kostnaderna för dikningsingreppen år 1921 cirka 350 kronor per hektar. Detta motsvarade 4 000 kr år 1988. Det är knappast troligt att markvärdet för de 575 hektar, som dikades 60 år tidigare, då nått denna nivå rent generellt. Men detta kräver en annorlunda analys eftersom dikningsresultaten blev så skiftande. Dessutom föreligger svårigheter att separera resultaten efter dikning från den naturliga igenväxning av torvmarkerna, vi bevittnat under det senaste halvsekl.

Jag har helt förvissad att om herrar Ohlsson och Wigelius fått bevittna slutresultatet, så hade de varit mer än nöjda.

LJUNGHEDENS KLASSRESA

Det är i och för sig en omöjlig uppgift att via skriftliga dokument följa svenskens syn på ljungheden genom tiderna. Det finns en hel del fallgropar, när man skall dra värderingar ur skriftliga källor. Den viktigaste är att hedens folk aldrig har kommit till tals. Den som i likhet med präster och landshövdingar, författare och herrskapsjägare nedtecknat sina åsikter om den ödsliga ljungheden, hade sitt på det torra. De hade aldrig vallat några får på heden eller hållit i en ljunglie. Trots denna invändning har jag tagit mig orådet före, att försöka analysera synen på ljungheden från början av 1700-talet och fram till våra dagar.

Den naturtyp, som generellt sett haft (och har?) lägst anseende bland såväl allmogen som de mera välsituerade är mossen. Ett snäpp högre upp i rankinglistan finner vi ljungheden. Där denna som i Vrå med omnejd uppträder på backar och åsar i ett stort torvmarkshav, förstärks de negativa attityderna. När vi traskar vidare genom det svenska litterära landskapet kommer vi till skogen, kring vilken det också finns ett starkt negativt drag. Undantag utgör möjligen ett mindre bokhult, den vecka på våren då träden grönskar. När skogens tvångströja släppt öppnar sig den ljusa bygden för vandraren. I denna är utan tvekan lövängen någon gång tillsammans med den östsvenska björk- eller ekhagen, den markanvändningsform, som intar tätpositionen. Åkrarna ligger, något beroende på utformning, upplevelsemässigt avsevärt på efterkälken. Fjäl- len är lite svårare att placera in i detta schema, då så få bland allmogen hade egna erfarenheter av dessa. Men det faktum att man en gång förlade jättarnas hemvist till dessa, tyder inte på någon större form av beundran. Jag bör tillägga att

diskussionen kring vår upplevelse av naturen i mycket hög grad speglar barmarksförhållanden. Under vintern var det inte mycket liv och rörelse i naturen. Innan de första friluftsentusiasterna under 1880-talet ger sig ut på äventyrliga skidfärder i de jämtländska fjällen, har få beskrivet sina intryck av snöhöljda landskap.¹

Några röster från 1700-talet

Carl von Linné är, som inledningsvis påpekats i sin skånska resa år 1749, mycket negativ till ljung. Där den uppträder är marken mager och växten som sådan onyttig. Det klena bete som Sunnerbos ryar förmår prestera motiverar inte det återkommande svedjandet. Hans välgörare, arkitekten och överintendenten Carl Hårleman är ännu mer fördömande och ser aldrig svedjandet som något positivt. Detta leder, som i Loshult (Göinge) till att marken blir ”öfwerdragen med hög och torr rödgrå ljung”. Denna måste man bränna vart femte år, varvid det mesta av kvarvarande matjord försvinner. I grunden fördärvades ”sjelfwa jordbätten”. Utöver ljungbränning ser Carl Hårleman klart att allmänningarna (fåladerna) slits ned av det under större delen av året pågående betet. När träd och gräs försvunnit tar ljung och mossa överhanden. Han påpekar att produktiviteten lätt kunde höjas genom att hägna vissa delar och driva dessa i någon form av cirkulationsbruk. Linnés lärjunge Pehr Kalm var under sin resa i Bohuslän (1742) inte lika kritisk mot ljungen, trots att han som i Tanum inte såg annat ”än skallota berg, skoglöse backar och hedar, bewäxte allenast med ljung, ormbunkar och helt små och lurviga enebuskar”. Allmogen klarade

sitt bränslebehov med torv, ljung samt i någon mån kodynga.²

I Hallands landsbeskrivning från 1729, ett unikt dokument i vilken samtliga gårdar finns dokumenterade, är det inte svårt att se hur ordet ljung är förknippat med magra marker och därmed dåliga utvecklingsmöjligheter. I Knäreds socken bestod nästan alla hemmans ängar av "liung blanning stenigt och måsar". Ibland är ängen också tuvig och oftast skrin (mager). Utmarken karakteriseras med samma ord, dock med tillägg av substantiven berg och hall (häll). De enda förbättringar som undantagsvis föreslås är viss röjning och dikning. I de under 1700-talet tryckta landshövdingeberättelserna från Halland upprepas i närmast identiska ordalag synpunkter på de ljunginvaderade ängarna. Mest upplysande är dock den negativa synen på ljungbränningen. Det var då nödvändigt att förbjuda denna skadliga hantering som såväl brände bort skogsplantor som matjord. På sikt skulle provinsen bli alldeles "utblåttad". Stadsmajoren i Halmstad, Anders Rosensten, utgav år 1737 en liten skrift om skogsskötsel och plantering. Däri påpekas att alla "hedemarker som nu liggia öde" borde med flit uppodlas, varvid ljungen och dess rötter utrotas och bränns "Riket til ganska stor nytta". Om de nu inte kom att utnyttjas till åker eller äng, så borde sådan hedmark bära "god skog". Landshövding Beckfries i Växjö föreslog år 1767 i en skrivelse till Kungl. Maj:t en rad lagskärpningar för att stävja skogsödandet. En stor del av länet "ser ut som en ödemark, hwars Matjord är uppbränd och alfwen öfwerwuxen med Liung, utan hopp att den någonsin skall kunna frambringa någon vidare wäxt".³

Domprosten Johan Rogberg skrev i sin avhandling om Berga ätting (inom Sunnerbo) från år 1763 att man näppeligen utan smärta kunde "skåda ut över de dystra ödemarker", där fyra mil var täckta med sten till följd av hedens bränning. Det enda som växte var ofruktbar ljung. I kyrkoherde Samuel Rogbergs berömda beskrivning av Småland från 1770 konstateras att där förr de härligaste skogar växte, fanns nu blott oländiga ljungghedar. I Vrå är jordmånen "mellan stora kärr och mossar, nog sandblandad,

och sträcker sig i höga ljung-backar". Sunnerbo ryar finns i avhandlingen, men är inte särskilt pregnanta. I Västbo fanns enligt prosten Gaslander år 1774 "oräknelige ofruktbara mossar, ganska stenbunden och mager jordmon, djupa kärr och moraster (moras) samt otroligt mycket ljung".⁴

Frihetstidens skribenter är i allmänhet mycket fördömande inför åsynen av ljungghedar. Professor Eric Gustaf Lidbeck, som bl a hade till uppgift att plantera Skånes flygsandsfält, ansåg år 1766 att det allmänna svedjandet, då åbon riskerade att bränna bort "sjelfva svartmyllan" ledde till "kala och ohyggeliga Ljungghedar i stället för vacker och nyttig skog". I Sunnerbo hade detta medfört att landet vanställt. Backarna var där "skallota". Vidlyftiga fält och hedar med "idel Ljung" hade nu ersatt "den skönaste timmer-skog". Häradsfogde Magnus Gabriel Craelius med verksamhet i Vimmerbytrakten skrev år 1772, att om hans grannar fick se ljungghedarna i Halland och Kronobergs län, "varest förr varit stor skog, men nu är bara ljung, skulle de hisna" och börja vårda sin skog.⁵

Den under 1700-talets andra hälft mycket produktive skriftställaren Johan Fischerström var lite ambivalent till ljungmarkerna i sin år 1761 publicerade beskrivning om södra Halland. De fanns i rikligt mått och i ängarna lyckades ljungen förkväva gräsväxten. Men bonden satt eld på "hela stora Ljungmarken" dit han sedan släppte sina får. Allmogen aktade föga sina får och getter. De förra fick oftast hålla till godo med bete på "mo-vall, där intet annat än torraste Ljungen växer". Deras föda bestod av ljung, mossor och blåbärs- samt eneris. I hans bekanta "Tal til Det Svenska Folket" av år 1769 går han till storms mot skogsödandet. Mot skogen var man nästan fientligt inställd. "Huru många nakna berg och kala högder, som tillförne varit pryddes och klädde med de vackraste skogs-lundar" skulle vi behöva uppleva, innan rättelse i leden sker. Fischerström gisslar svedjande, kyttande och export av skogsvaror som problematiska. Mest intressant är dock att han framför mycken kritik mot jägeripersonalen för bristfällig kompetens och yrkesutövning.

Var det ett liknande landskap 1700- och 1800-talens resenärer mötte, när de passerade Sunnerbo i avsnittet Traryd-Dörarp? Ljunghed på kronoparken Nöttja. Foto: Henrik Hesselman. Sept. 1902. Skogshögskolans bildarkiv (Ne.nr 11852).

Avslutningsvis vänder han sig i den berömda "Dictionnairen" från 1780 mot betesdriften på de sydsvenska fåladerna. Till följd av att betet var gemensamt släppte alla sina kreatur alltför tidigt på våren. Följden blev att här växte inte annat än "Måssa eller Ljung".⁶

Professor Sven Lagerbring är inne på samma tema när han år 1784 något ironiskt påstår att alla förstår sig på konsten att ödelägga skog. "Ofantliga ljunghedar gifwa ganska liten nytta, men kunde ock med instängning bära skog". Om inte annat fanns ute på dessa stor tillgång på sten till hägnaders uppförande. Att överjägmästaren i Halland, Magnus Henric Brummer i sitt jaktlexikon (1789) är synnerligen negativt inställd till ljunghedbränning, förvånar inte. Detta var "det aldraskadeligaste företagande som utöfwat" kunde. Det skulle komma att leda till avgrunden, om man inte lyckades förbjuda denna. Han för en flera sidor lång argumentation mot "eldens Tyranni". Det bortfallna ljunghedbetet

skulle lätt kompenseras, om man hägnade mindre beteshagar, vilka genom röjning och odling sattes i stånd. Den ende resenär som passerar Sunnerbo och (sannolikt) Vrå under slutet av 1700-talet är protokollsekreterare Jonas Carl Linnerhielm. Han reste år 1797 mellan Bolmens sydspets (vid Sundranäs) till Laholm. Här var "Ljungbackar" ett säkert tecken på återkommande svedjning. De var alltför talrika och "deras obehaglighet" minskades inte av den mängd getter som där betade. Ju närmare han kom Halland, "desto fulare och ofruktbarare blifva fälten. Här synes ofta inte annat än Ljunghedar och Klippor". Den egensinnige Carl August Ehrensvärd genomför år 1795 norra Skåne, där ödemarken "var grufvelig sammansatt af blotta Ljunghedar utan mellankast av löf". Lövskogen inte barrskogen var det som ställdes i relation till den mindre önskvärda heden.⁷

Fanns det då inga röster under 1700-talet, som prisade ljungheden? En del skribenter, vilka

i likhet med prosten Osbeck var väl insatta i hushållningen, hade en mera nyanserad inställning. Som jag tidigare påpekat ansåg denne Linnélärjunge, att Ljungen var en härlig föda för kreaturen. Då "utgångs öken" hela vintern födde sig utomhus på heden slapp man en hel del arbete med att dra hem hö och lövfoder. Torra, höga backar med magert bete ansågs hälsosamt. Prosten Johan Oedman anförde år 1746 för Bohusläns vidkommande, att där det inte fanns någon skog var "bästa Åker-Jord ock god Liungmarck". Den senare till bete för "Boskopen både Winter ock Sommar". En helt annan aspekt förde år 1769 en anonym bruksägare till torgs. Genom ljungens vanskötsel (bränning och bete) så hade det i landets södra provinser uppkommit "ohyggeliga flygsands-fält och ödemarker". Men den föraktade Ljungen hade genom Guds försyn skapats för att vara tallfröet till betäckning och "skygd", när detta skulle gro och tillväxa. Av kuriosaintresse är professor Sven Lagerbrings yttrande från år 1764, att steniga backar och "ljungfulla ryd" tillsammans med vilda skogar "göra merendels folket hurtigare och lättare".⁸ Jag tror nog att den som hade stora ljungfält på sin gård genom generationer anpassat sig till detta och inte alls hade samma negativa syn på dessa. Men tyvärr tryter källmaterialet för att utreda hypotesen närmare.

1800-talets fördömanden

Tonläget i kören av fördömanden av Ljungheden blir om möjligt ännu högre under 1800-talet. Detta beror ytterst på de påtagliga framsteg man gjorde inom modernäringen, där främst arealavkastningen ökade genom införsel av handelsgödsel (guano, thomasfosfat o s v). Med stöd av denna och ny teknik blev det intressant att odla upp de bättre hedarna. Efter 1850-talet blev det också uppenbart att exporten av skogsprodukter snabbt ökade lönsamheten inom skogsbruket. De lågproducerande Ljunghedarna blev nu intressanta även för skogsodling. När befolkningstoppen inom Ljunghedsbygden bröts kring år 1880 till följd av utflyttning till industrier samt emigration ökade trycket på att

omvandla Ljunghedarna till något för samhället mera produktivt.

Det går i litteraturen att leta upp dussintals med belägg av m l m slagkraftig art, när det gällde att fördöma Ljung och Ljunghed. Jag har valt att endast ta fram en del av dessa. Kontraktsprosten Sven Peter Bexell har år 1818 i inledningen till sin halländska historia en karakteristik av landskapet. Här finns nejder med nästan "alla omwexlingens behag" men också "berg så kala, så rysliga, att de endast synas erbjuda ett hemwist åt örnar" tillsammans med "Ljunghedar, öfwer hwilka en liflös tystnad hwilar". Signaturen Skogsvän ondgjorde sig i majnumret av Wexjö-bladet år 1810 över den vanligen förekommande Ljungbränningen. Denna ledde fram till "en skoglös hed för både närvarande och kommande tider, hvilket öde blir rysligare med hvar gång Ljungen ånyo afsvedes". De nakna Ljunghedarna i Sunnerbo ingav mången fasa vid blotta åsynen. Man beklagade de människor "som där nödgades bo" och "nära sig" påstods i en beskrivning av Ljungbytrakten under tidigt 1800-tal.⁹

År 1812 reste den danske spionen Christian Molbech genom Sunnerbo. Vid Traryd upphörde landskapets omväxling. I stället för den "romantiskt skønne Natur" mötte han helt "ufrugtbare, øde Egne, besaaede med store Steene, og Ljungebevoxne Sandbakker". Han trodde sig förflyttad till en öken. Knappt två decennier senare (1828) passerar den lärde naturforskaren Wilhelm Hisinger samma trakt. Han kom dock norrifrån och noterade, att nedom Dörrarp försvann "allt behagligt utseende". Här fanns blott sand, nakna kala åsar m m alla bevuxna med Ljung. I samma publikation beskrev han trakten mellan Falbygden och den sydväst därom liggande "Ljung-traktens sterila sand". Större "contrast af bördighet och ofrugtbarhet" gick inte att uppleta. Sommaren 1827 for den lärde humanisten och filosofen Adolph Törneros från Ronneby till Kristianstad. Han prisar bokskogarna vid landskapsgränsen (Ryssberget) vilka står i kontrast till hedarna på båda sidor. När resenärerna passerat gränsen såg de framför sig ett kalt och ofruktbart landskap av en oöver-

skådlig vidd. Detta med sin hedmark av ljung och vårråg räckte ända till Kristianstad. En och annan "fet fläck" stack dock här och var fram i öknen. I en tidstypisk beskrivning av de skånska herrgårdarna år 1853 lovordades Rössjöholm för sitt vackra läge. Nejden med sina lummiga bokskogar och täcka sjöar hade en "romantisk-melankolisk anstrykning" och tycktes gjord för att bota "ett krossadt hjerta". Men kom man söderifrån passerades stora, ödsliga hedar. När det mörknade vågade sig ingen ut på dessa.¹⁰

När Esaias Tegnér invigde Vrå kyrka år 1838 hade han en snarlik ton i sitt tal. Ödemarken låg gagnlös och i ofruktbar vila runt det nybyggda templet, som trots församlingens fattigdom kunnat uppföras på den enda grönskande fläck, man vida omkring kunde upptäcka. Nykterhetsförkämpen, kyrkoherde Peter Wieselgren, är inne på samma linje när han noterar att Vrå har ett "högst sterilt utseende" vid gränsen mot Halland. Sunnerbo tillhörde enligt honom inte Smålands vackraste trakter. Här fanns ljunghedar, skogsmoar, sjöar och kärr i ett "småknottigt bergland med oordentliga dalgångar". En "ansenlig del af dessa ljungfält och sandmoar" hade fordom "öfwerskuggats" av bärande träd. Vetskapen om denna förändring gjorde Wieselgren bedrövad. Den på sin tid uppburne kompositören Otto Lindblad reste vid påsktiden 1836 hem till fadern, som då var komminister i Hinneryd. Denna ort "är den fulaste i Småland; man ser endast stora, ofantliga ljunghedar" skrev han i ett brev. Men de senare hade förtjänster då de hyste en rik stam av orrar, vilka dock minskat i antal genom att jaktlystna engelsmän och skåningar tullat på dessa. Möjligen, trodde Lindblad, att avsvedningen av ljung bidragit till detta trista tillstånd.¹¹

I ett antal sockenbeskrivningar från Västbo härad, vilka främst prästmän inlämnade kring år 1820 till Jönköpings läns hushållningssällskap kan man visserligen läsa att anblicken av "kala ljungryar och slåta mossar" gav en by i Reftele socken en ödslig anblick. Genom upprepad bränning av torra backar växer till slut på dessa enbart mjölon, lingon, ljung och mossor. Om sådan misshushållning fick fortsätta, så skulle

marken förvandlas till "moss-ryor eller ljunghedar". Men då skog fanns i överflöd och all avsättning saknades, emedan "transporten på axel" blev för dyr, hade skribenten förståelse för svedjning. Den ljung, som växte upp efter bränning kunde nyttiggöras som strö under kreaturen eller insamlas till foder. Även ljungbetet ansågs hälsosamt. I Sunnerbo gav de vidsträckta ljungfälten "tjenligt och tillräckligt bete" för fåren enligt landshövding Posses sammanfattning år 1828. I Halland däremot var såväl ljungbränning som det under nästan hela året utnyttjade betet förkastligt, i varje fall om man ville få tillbaka skogen.¹²

I slutet av 1830-talet kom flera förslag till förbud mot ljungbränning. Jag har dessvärre inte hittat den utlösande faktorn. Signaturen G B skrev år 1836 i Läsnings för Folket att man efter att ha bränt mark med tunn matjord fick sitt straff, då endast "Ljung och måssa" alstrades. Detta bevisades av de "kände så kallade swältor" som fanns i de västra provinserna. De hade genom kyttnings förlorat all "produktionsförmåga". I Hallands läns hushållningssällskap väcktes en motion år 1839 om att förmå allmogen att avstå från ljungbränning, då all skogstillväxt genom denna omöjliggjordes. Året efter inlämnades en motion med lika innehåll till sällskapet i Älvsborgs län. Man fann det där lämpligt att vidtala en av länets riksdagsmän inom bondeståndet för att i riksdagen få till stånd lämplig författning om förbud.¹³

I mitten av århundradet blir skogsfrågan "brännhet", vilket jag ovan antytt. Nu gick skog att avverka, förädla och sälja med stor förtjänst, där flottleder utbyggts. Det enligt samtiden stora missöndandet med skog, blev oförsvarligt. Många hade i likhet med jägmästare Henric Sandblad i Jönköpings län noterat hur flygsandsfälten bredde ut sig i Skåne och Halland. Den nakenhet som den resande genom det sistnämnda landskapet och Bohuslän mötte gav en "sorglig och hemsk anblick". Lantmätare Jonas Allvin med verksamhet i Jönköpings län exemplifierar hur skogsavverkning och bränning, främst svedjebruk, leder till uppkomsten av ljunghedar. Utöver

Johan Krouthéns (1858-1932) oljemålning från en halländsk ljunghed i 1880-talets början. Hallands Konstmuseum, Halmstad.

att en ljunghed, som dessutom var ”späckad med slättmossar”, utgjorde ett fult drag i landskapsbilden (Rydaholms socken i Östbo), så har han en viss förståelse för att fattigdom, dåliga avsättningsförhållanden och bristande tillgång på kapital leder till oförmåga att förbättra villkoren. Allvin såg hela tiden uppodling av kärr och mossar som en framkomlig väg att öka välfärden. Hans synpunkt att om man bränner sämre jord, så får man istället för skog ”endast ljunghed och lingonris” delades av många i samtiden.¹⁴ I ljunghedsdistrikten var orsakssambanden för i varje fall de besuttna fullt klara. Ljung kom som ett svar på markens utarmning. Men för flertalet jordbrukare fanns inte tillräckligt med kapital för att häva problemen. ”Allmogens kreatur, som redan tidigt på våren utsläppas å de ljunghedbevuxta utmarkerne, och der kvarlemnas till vintrens början, kunna ej uppnå särdeles storlek” påstod landshövdingen i Halland år 1840. Här fick de ett uselt bete, som endast temporärt förbättrades

genom bränning. Inte blev förhållandena på sikt bättre genom att man vår och höst släppte in boskapen i ängen. Den blev nedgnagd och gav successivt allt mindre skörd. Från Unnaryd klagades år 1850 på en under mannaminne iakttagbar försämring. Där ängen fordom ”prunkade med gräs och blommor” mötte man nu ljunghed och lingonris ”jemte flera andra odugliga risarter”. Allmogen kände inte till några medel ”att motstå detta onda”, vilket slutligen skulle medföra hemmanens fördärv.¹⁵ Befolkningstillväxten ledde till en successiv utarmning av marken, där slutstadiet beroende på underlag blev ljunghed eller flygsand.

Föreståndaren för Ultuna Landtbruks-Institut, Johan Arrhenius, påstod vid ett lantbruksmöte år 1847 att stora områden i landet blivit skövlade på skog och i oförstånd blivit förvandlade till ofructbara hedar. Hit hörde de ”vederstyggliga Svältorna i Westergöthland” som en gång burit vacker skog. Han pläderade kraftfullt för en

lagstadgad skyldighet för skogsägarna att efter avverkning svara för återväxt.

Den på sin tid uppmärksammade botanikprofessorn och sedermera biskopen Carl Adolph Agardh har i sina tryckta arbeten från 1850-talet en del träffande formuleringar kring ljunghed och ljunghed. Sunnerbo härad bestod av en nästan "fortgående ljunghed och på vissa delar liknande en ödemark, eller sandöken". Ljungen kvarlämnade i marken ett garvämne, som gjorde denna sur och ofruktbar. Genom gödning, kalkning, bränning eller plantering av tall, kunde tillståndet förbättras. Ljunghedar "utmärka det lägsta tillstånd af odling". Biskopens slutkläm att ingenting "förråder bristerne i ett lands hushållning, så mycket som *brist* på skog och *öfverflöd* av ljunghed" fångar upp samtidens värderingar hos välmående och välbärgade personer.¹⁶

Under 1850-talet inleds den kniptångsmanöver, som på ett sekel kommer att avlägsna ljungheden från den västsvenska naturen. Uppodling, cirkulationsbruk och vallodling med tillförsel av artificiella gödningsämnen inskränker den ljunghedelupna ängen. Behovet av betesmarker reduceras, varefter dessa blir lediga för skogsodling. Det var uteslutande i Sunnerbo härad, som "svedningsbruket" ännu fortfor och ledde till att markens naturliga fruktbarhet successivt förminskades. Länets hövding kommenterade år 1875 de omfattande ryarna i Sunnerbos västra delar, bl a de inom Vrå och Hinneryd. "Fordom bevuxne med grof skog, lemna de nu endast en klen afkastning såsom jagt- och betesmarker, och kunna tjena såsom högt talande exempel på sluteffekten af en ihållande skogsvanvård." Någon bättring tycks inte ha inträffat, ty år 1878 beklagas officiellt den stora skogsbristen härstädes. Detta medförde föga skydd för den vägfärande mot storm och solhetta. "En blåsig eller en solig dag är en resa över ljunghederna en verklig plåga". Magnus Höjer säger i sin välkända geografi från år 1882 att Sunnerbo bl a kännetecknas av sina ljunghedar. "Det hela har Finnvedens vanliga prägel af ödslig enformighet, churu rikare bygder, såsom skönare oaser, undantagsvis finnas". Herman Hofbergs skildringar

tio år tidigare har med de utbredda, kala och vidsträckt ljunghederna i sydvästra Småland, men dessa hör i relation till landskapets vackrare partier "likvisst till undantagen". I hans berömda skildring av det forna skogsbyggarlivet i Örken, var dessa stora sträckor visserligen "ytterligt sterila och ödsliga", men odlingen hade år 1881 gått framåt. De forna ljunghederna hade genom mergling förvandlats till bördiga åkerfält. De som inte dög till detta, hade besåts med skogsfrö. I Bergströms och Stridsbergs geografiska verk från år 1893 hör Sunnerbo med sina ljunghedar till Sveriges magraste trakter. Ljungen har "som en dvärgskog satt sig i besittning af landet och öfvertäckt större fält än i något annat landskap". Men tröst fanns. Den som reste österut i Småland fann såväl sköna som bördiga trakter. Kontraktsposten Josef Rosengren har i sin beskrivning av häradet från år 1904 ett flertal "generösa" värderingar kring ljungheden. I Hinneryd finns exempelvis inte någon vacker natur. Socken är i detta stycke den mest vanlottade i häradet. "Där ej odlaren med möda brutit upp åkrar på de mestadels karga backslutningarna, finnes knappast annan än vidsträckt ljunghed med knottriga buskar". Historieprofessorn Pontus Fahlbeck påstod år 1903 i Folkskolans läsebok att vi genom oförstånd och vinningslystnad skövlat skogen på nära en fjärdedel av landets yta. Kalavverkning hade givet de geologiska krafterna fritt spelrum, varvid matjorden sköljts bort. När t o m "efterföljaren ljungen svedts af" tog naturen en gruvlig hämnd. Kala berg stod nu som skelett utan tecken till liv. Seminarieadjunkten Nils Torpson hade år 1887 inte mycket till övers för vare sig Hallands ljunghedar eller Sunnerbo ryar. Här räckte ljungen upp till knäna i en blåsig, flack och ful trakt. En solig dag var en resa "i dessa trakter en verklig plåga". Att man dessutom riskerade att omkomma i mossarnas gungflyn, gjorde inte skribenten mildare till sinnes. "Vildmarkerna i den halländska bergsbygden" bestod år 1891 uteslutande av ljunghedar, stenfält, kärr och mossar. Ett hopp fanns dock för folkskolläraren Krister Hagström i och med att skogsodling här med framgång bedrevs.¹⁷

Geologer, jägmästare och andra skribenter

Under 1860-talet börjar naturvetenskapligt skolade personer beträda sydvästra Sveriges ljungheder. I en växtgeografisk inventering av södra Halland år 1865 av kandidaten G R A Theorin anges att odlingen var inskränkt. Betesmarkerna bestod av vidsträckta ljunghedar med ofördelaktig jordmån. För växtligheten var denna dock inte lika fördärlig som flygsanden. Geologen J O Fries karterade i mitten av 1860-talet delar av Falbygden. Där mötte han de ödsliga hedarna vid Svältorna. Nästan "hvarthän än ögat rigtar sina blickar, mötes det af stora ödsliga fält, hvarpå knappast skönjes en och annan förkrympt enbuske, utan idel ljungbevuxna kullar och hedar". Endast håglöshet och liknöjdhet hos ägarna hade hindrat att dessa områden besåts med skog. Oftast räckte det att hägna marken för att skogen skulle spira. Det är något egendomligt att ta del av geologen David Hummels beskrivning år 1877 av förhållandena i Vrå. Han är i det närmaste tyst om ljungförekomsterna, trots att dessa underlättat hans bedömningar av landskapets topografi m m. Den med Hummel samtide lantbruksingenjören C A Myrin var dock mera frikostig i sin syn på socknens ljunghedar (se ovan sidan 142). När P Dusén år 1893 under ett par veckor reste igenom ryarna i sydöstra Halland efter Smålandsgränsen förordar han skogsodling, som skulle ge "dessa ödsliga och dystra trakter" ett ökat värde. Vegetationen på hedarna var enformig och artfattig. Två år senare når A G Kellgren fram till Knäreds socken, där en härd av ljungsvedjandet fanns kvar. Han ser vidsträckta områden "alldeles öde, hvilka med sina af eld slickade stenhopar göra intryck af en kolossal ruin".¹⁸

Skogsnäringens företrädare hade sedan mitten av 1850-talet förgäves sökt få ett lagstadgat förbud mot ljungbränning. Däremot hade såväl statliga inköp av mark för skogsodling påbörjats, som införandet av olika åtgärder att få hemmansägare att beskoga sina ljunghedar. Såväl "Hallands ljungbevuxna ås" som "Vestergötlands svältor och skoglösa bergshöjder" bevisade att

våra förfäder begått misstag vid behandlingen av våra skogar, påstod godsägare Theodor Bohnstedt år 1873. Men det var en tröst att man genom plantering nu börjat reparera det som skadats. När denna verksamhet kommit igång och kommunikationerna förbättrats, blev det från och med 1880-talet intressant att besöka den pågående skogsodlingen på Jyllands hedar. För Leonard Holmström, som avlade ett besök därstädes år 1882 företedde heden en "i och för sig öfvermåttan tröstlös syn, ty milvidt ser man intet annan än den bruna ljungen och man kan nästan förtvifla" om att få den förvandlad till något produktivt. Denna syn borde vara en läxa för oss svenskar som "länge så sorglöst och lättsinnigt" fortsatt med skogsutrotningen. Det rastlösa arbete som nu pågick på den "jutska heden" gav dock tröst. Räddningen för skogen fanns. Jägmästaren J O Sylvan, som 1890 också besökte Jylland, fann att befolkningen på de öde ljungfälten, där endast ett magert fårbete kunde alstras, förde en eländig tillvaro. Man kunde vandra "milslångt i ljung och återigen ljung utan att anträffa någon människoboning". Men Hedeselskabet hade genom närmast nationell väckelse åstadkommit mycket vackra resultat.¹⁹

Hofjägaren vid Kungl. Djurgården Gustaf Tranberg besökte år 1879 Svältorna, som framträdde "som en ful fläck på vårt fosterlands karta". Där levde befolkningen ett ömkligt liv i gammaldags former. Men hopp fanns att dessa i "förntiden devasterade landområden" genom pågående skogsodling skulle utplånas. Jägmästare V M Thelaus, verksam vid Kongl. Skogsinstitutet, kom också i början av 1880-talet till Svältorna och åstadkom enligt min uppfattning århundradets mest dräpande karakteristik över ljungheden: "Lika sorgligt som namnet, lika dystert är utseendet på detta fatigmansland. Icke synnerligen kuperadt, men dock så mycket, att man här och hvar kan erhålla ganska vidsträckta utsigter öfver det kringliggande slättlandet som en af ljungväxten brunfärgad, enformig, helt och hållet ofruktbar jordyta utan annat tecken till lif än något enda utsvultet kreatur, som går på bete på Svältorna

Elisabeth Keyser (1851-1898) verk Ljunghed med två vilande flickor har motivmässigt stora likheter med dansken Hans Smidths mera berömda målning Taterpiger. Foto: Uppsala Auktionskammar.

och svälter". Att omföra detta till skog blev en angelägenhet för hela nationen. I arbetet på hedarna föddes i stor utsträckning den svenska skogsodlingstanken. Med professor Edvard Wibeck delar jag uppfattningen att detta i samtiden sågs som ett "nationellt storverk". I augusti 1929 anordnade Skogsällskapet en exkursion genom Vrå och angränsande delar av Halland. Bl a deltog dåvarande kronprins Gustaf Adolf. Enligt jägmästare Per Waesterbergs referat bredde ödemarken ut sig, gråbrun av döende ljun. Ödsligheten bröts visserligen av något rött hus med ett gult sädesfält. Men detta "förstärkte intrycket av de förstörelsens krafter" vilka under århundraden hindrat det grönskande livet att spira. Man for förbi ett fält där

ljungen bränts tidigare under året. "Den svarta marken och de vita stenarna liksom förenade sig i ödemarkens tysta rop efter skogsodlaren". Landshövdingen, greve Mörner, hoppades i sin avskedshälsning till kronprinsen att den fiende i form av "ödemarkerna och deras fattigdom" som under dagen rekognoscerats understödd av Skogsällskapet nu skulle besegras. När man började se slutet på kampen mot ljungen, kunde exempelvis länsjägmästare Wilhelm Lothigius år 1937 fastslå att hela socknar "ändrat utseende från ödsliga, fattiga hedområden till välbärgade skogstrakter". Då länsjägmästare Gustaf Pfeiff år 1939 ledde Skogsvårdsföreningens exkursion i Halland väckte han deltagarnas intresse, när han förevisade ett vackert gallringsbestånd på en

plats, där han år 1907 travat i ljunghed till midjan. Av hedarna hade ett "böljande skogsland" skapats. År 1962 angav den gamle länsjägmästaren i sina minnesanteckningar, att ljunghedarnas areal nedgått under 10 000 hektar i länet, en siffra som nog var tilltagen i överkant. Därefter försvann ljungheden ur skogslitteraturen. De olika stöd, som staten bidragit med upphörde i praktiken budgetåret 1976/77. Men vid det laget var den sista ljungheden planterad, därest den inte tilldragit sig naturvårdens intresse. Det är spännande att som sentida läsare kunna konstatera, att när de sista plantorna med statligt stöd sattes i en hed (sannolikt i Halland eller Bohuslän) på 1970-talet, så dröjde det inte många år innan naturvårdsfolket reste krav på att avveckla vissa planterade gran- eller tallbestånd inom tilltänkta reservat. Så var exempelvis fallet på Brösarps backar eller inom det område som då kallades Hallandsåsens höjdpå. ²⁰

Ljungens rike fanns dock kvar på enstaka platser långt fram i tiden. År 1964 beskriver Sten Brandberg insiktsfullt bohusländska Kynnefjäll. Dess karaktär av "öde bergvidd" hade skapats av skogsskövling och upprepade betesbränning, som givit ljungheden utrymme. Under kommande decennier skulle besökaren få leva med detta, trots alla angelägna strävanden att få fjället överfört till produktiv skogsmark. I detta arbete hade man dock god hjälp av ljungheden, som genom sin rika förnabildning bidrog till att ny jordmån bildades förutsatt då att den inte brändes. Detta hade då sedan länge råkat ur mode. Samma plats besöktes år 1959 av Nils-Gerhard Karvik som tjuvades av de öppna vidderna och "deras storslagna ödslighet". Han kände dock en viss beklämning inför hedens karghet. Längst höll sig uppfattningarna om ljunghed kvar i Halland. Sambandet mellan landskapet och ljungheden var där påfallande starkt så sent som 1976, trots att heden då rimligen försvunnit bakom den uppväxande granen. I Svenska Turistföreningens årsskrift kan man detta år hitta minst ett dussin anspelningar på ljungheden. Alf Ahlberg ansåg att naturen vid kusten i norra Halland antog "majestätisk skönhet och storhet. Har du suttit på de grå hållarna vid Varberg en sensommarkväll,

när ljungheden sveper sin violetta kungsmantel över trakten och de höstgula stjärnorna börjar tändas över havet, kan du dö lugnt, även om du aldrig skulle få se Neapel". Eric Hägge mötte då vid en färd in mot den småländska gränsen ännu "ljunghedsmarker, som på hösten med sin blomsterprakt fröjdar ögat, enebäckar med ståtliga exemplar av dessa fattigmans kungsljus" tillsammans med ålderdomlig bebyggelse. Bakom denna och liknande iakttagelser anar jag Mästockareservatet. ²¹

Sedermera professorn Rutger Sernander beskrev år 1899 hur en bokskog genom oförsiktig huggning kunde övergå till en ljunghed. Här spelade vinden en ödesmättad roll. När bokföryngringen uteblev kom ljungheden. "Som från ett kräftsår utgår förstörelsen rundtom till större vidder, och efter århundradens förlopp betecknar en öde ljunghed platsen för den en gång stolta bokskogen". I en beskrivning över Breareds socken i Halland år 1919 sägs, att folket i skogsbygden ända fram till "våra dagar brukat avsveda ljunghed och småskog", vilket lett till att landskapet i geografiska verk fått skylta som landets skogsfattigaste. "Tack vare förständig skogslagstiftning, men framför allt på grund av vaknad insikt om ljunghedens skada ser man numera om våra blott få rökmoln från brinnande hedar; folket har slutat upp med svedjandet, och spirande skog kläder nu över allt förut nakna vidder". Man var vid denna tid lokalt stolt över att ha fått skogen tillbaka. I Sunnerbo irriterades åtminstone en del skrivkunnigt folk över häradets nationellt dålig rykte. Det bestod inte alls av de ödsliga ljunghedarna man överallt läste om. Tvärtom var naturen rik och omväxlande, inte minst till följd av att hedarna minskat genom "flitigt bedriven skogsplantering" påstod år 1926 Carl Graneskog (tidigare Petersson), som publicerade sig under pseudonymen Ljunghed Graneskog. ²²

Naturvårdsheden

På 1880-talet bildades Svenska Turistföreningen med mål att främja turistlivet. Bakgrunden står att söka i samhällets ekonomiska utveckling.

De välbeställdas antal hade ökat, men höll sig fortfarande väl under 10% av befolkningen. Med järnväg och ångbåt kunde denna elit nu fara på upptäcktsresor inom fosterlandet. Längre var uppmärksamheten riktad mot fjällvärlden, men en och annan försökte peka på att även södra Sverige hade vackra naturscenerier. Här fanns dessutom som i Västergötland "konungagrafvar, slagfält och heliga källor". År 1883 tog Johannes Sundblad turisterna med på en järnvägsresa över Svältorna. Visserligen fanns här torftigheten, fattigdomen och ödsligheten. Men små lövdungar, skogshorisonter samt en och annan kyrka ger landskapet ett rikare innehåll. För Sundblad var det fullt tänkbart att en person, som var uppväxt i denna region hade "natursympatier" som medförde att den vidsträckta Ljungheden var minst lika tilltalande som det "leende hultet", vilket "speglade sina löfmassor i den blåglänsande sjön". Fem år senare blev Västgötaturisten guidad av Gustaf Thorsander, som bevisligen för denne genom ett par markanta Ljunghedsområden utan att se dessa. I stället ombads resenärerna att rikta blickarna mot de naturscenerier, som sjöar och höjder skapat.²³

I september 1874 höll den unge August Bondeson ett föredrag i Göteborg om växt- och djurlivet i en halländsk Ljungbacke. Han gick (enligt den tryckta versionen av föredraget) med bössa, väska och portör över det förlovade landet. Ljungen stod i sin högtidsskrud och backen hade "sina största behag". Här kan man läsa in en del tankar som för, inte till bevarande, men i en annan riktning än de enbart fördömande.

Det är inte otroligt att den danske jägaren Vilhelm Dinesen (pseudonymen Boganis) är den förste som i skrift (augusti 1886) faller i beundran inför heden. "Och i en trakt, där luften är så lätt, så ren och frisk, där vattnet i källorna är iskallt och utan smak, där man har skog och Ljung runtomkring sig, plats att röra sig, där man blott då och då råkar på ett måleriskt, fallfärdigt hus, eller går förbi en ung flicka, välväxt, guldhårig som Freja, där man har jakten och endast jakten i tankarna – är det inte avundsvärt?" Senare har andra jägare i litterär form känt, att livet var skönt i Småland, där det "är gott att sträcka ut

sig i Ljungen". I Nordisk Familjebok år 1905 påstod professor O T Sandahl, att Ljungen gav en "torftig, enformig prägel åt landskapet, som endast under Ljungens blomningstid" visade "en öfvergående fågring". Ett par år tidigare (1900) beskrev N P Ödman en resa över den ofruktbara heden vid Skanör. När regnet upphört, såg han ut över den oändliga heden "med sin ljusröda skiftning af Ljungblommor, blandad med den mörkgröna färgen af porsen och här och där med strimor i mera ljusgrön färgton af det korta friska gräset". År 1908 slog signaturen *En infödd* i Turistföreningens årsskrift ett slag för det öländska alvaret. När man kom upp på den öde slätten, där inga hus eller träd skymde sikten, möttes man av tystnaden, som endast bröts av lärkornas jublande drillar. "Vi supa in den starka, rena och dock så lätta luften" mättad av blomdoft. "Bröstet vidgar sig och vi dricka hälsa i djupa drag". Det storslagna och den enkla skönheten i landskapets linjer var något man sällan skådade (på andra platser lockas jag att tillägga). Läkaren och fågelskådaren Paul Rosenius påminde sig år 1911 sina vandringar över Skanörs Ljung. Där låg en gång ödemarken öppen "ödemarken utan åkrar och örtagårdar och utan hus och människor". Ljunghedarna drog ut i det oändliga och inför dessa samt den "disigtgröna" talksgogen och den blå himlen, "ville hjärtat buga sig inför skönheten som stigit ur den fattiga sanden". Det fanns en tid då man kunde gå vilse i "Ljungskogen". Men nu ville man ta "Ljungen ifrån oss". Tågen tutade i nordkanten, vägar drogs och villor byggdes. Stängsel och flaggstänger uppfördes. Vildmarken tålde inte att människan blev för familjär. Naturen försvann. Rosenius för dock inte fram något krav på naturskydd, vilket tidsmässigt hade varit logiskt. År 1917 föreslog byråchefen vid Domänstyrelsen, Thorsten Örtenblad, inköp och skydd av Skanörs Ljung för att bl a förhindra massmord på rovfåglarna under flyttning. Dessutom tänkte han sig att det blivande naturskyddsområdet skulle bli ett "studiefält beträffande en väsentlig del af vårt lands fågelfauna". Den gamle överjägmästaren förklarade sig visserligen vara en varm vän av

Sandsjöbacka naturreservat. Okt. 2010.

skogskultur, men ansåg efter ett besök att det ingalunda var önskvärt att skogen i någon högre grad fick omvandla och ”inkräkta på Ljungens ursprungliga natur”.²⁴

När våra naturskyddsfäder år 1907 avgav sitt betänkande som ledde fram till de första nationalparkerna (1909), var man medveten om att den fortskridande uppodlingen, kring vilken enbart gott vara att säga, medförde att ”en mängd af för vårt land utmärkande natur-egendomligheter” höll på att försvinna. I sina utblickar noterade man att i Danmark hade staten inköpt fem större hedområden för att fredas från bete, bränning och jakt. Störst var Borris hede om 1 600 hektar, där dock militära övningar var viktigast. De uppmärksammade också att en intressant ljunghed om 21 hektar bevarats vid Lüneburger Heide genom att en privatperson inköpt denna. Men dessa insikter ledde inte till några konkreta förslag om motsvarande agerande i Sverige.

Skogsprofessorn Henrik Hesselman höll år 1918 ett föredrag om ljunghedslandskapet vid Svenska Naturskyddsföreningens årsmöte. Han hade då under några år tillsammans med sin kollega Gunnar Schotte varit verksam med forskning kring ljunghedsfrågor i vid bemärkelse. Hesselman konstaterade, att stora delar av sydvästra Sverige var påverkade av ljungen. ”Utsikten blir fri och öppen, inga träd, inga skogsdungar begränsa synvidden, en ödslig dysterhet, en hård karghet och ett visst kärft allvar hvilar öfver landskapet”. Han gläds åt skogsvårdsinsatserna och trodde att det inte skulle dröja länge innan den säregna landskapsbild ljungheden skapade skulle ha försvunnit. Men med stöd från att man i Danmark tidigare köpt in och skyddat en hed, föreslår nu Henrik Hesselman att man inrättar ljunghedsreservat. För kommande generationer skulle man bl a kunna visa hur ”naturen kunnat förvandlas genom vårdslös framfart mot skogen” och studera

olika frågor kring vegetation och mark. Mårten Sjöbeck tog ett drygt decennium senare emot stafettpipen. År 1931 tar han läsaren med på en tur från Simlångsdalen till Vrå. En "väldig tavla av oändliga ljungheden" mötte betraktaren. Att "beskåda detta landskap" förblev en sensation. Han uppmärksammar cypresslummern, som i detta dystra, karga hedlandskap "bär på något outgrundligt magiskt". Ett par år senare (1933) framstod ljungheden som oupplösligt förenad med "ryggåsstugan, torvoset och armodet". Den var en kulturprodukt som inte kunde bevaras enbart genom fridlysning. Långt före sin tid föreslog han inrättandet av en halländsk nationalpark bestående av en hel by med dess olika markslag. Dessa skulle skötas med hävdvunna metoder. Hallänningen hade samma år för Hakon Ahlberg med seg ihärdighet arbetat kring sin gård. Skogsskövling och svedjebränning hade lett till uppkomsten av ljunghedar. Ur detta "har som ett egendomligt gripande monument över forna tiders armod och vanmakt ett par av de skönaste och mest karaktäristiska dragen i den halländska landskapsbilden vuxit fram: den ödsliga, storslagna, färg- och doftmättade ljungheden, det linjesköna, mjuka och ljusskimrande dynlandskapet." Den välkände museimannen Albert Sandklef kom in på samma tankespår, när han år 1938 krävde avsättandet av "*ett stort ljunghedsområde som kulturreservat*". Annars skulle alla Hallands ljunghedar komma att "vandaliseras" av skogsplanteringar. Samma idé hade redan under 1920-talet väckts på Skanörs Ljung, där de "susande furuskogarna sjunga sin lovsång till flitens och idoghetens ära" enligt redaktören Harald Lindal (1931). Men det var ett bekymmer för de sanna naturvännerna att se en raritet som ljungheden helt försvinna "i och med att den begravdes under trädplanteringar".

När zoologiprofessorn Einar Lönnberg år 1924 sökte efter den sydliga ljungheden på sydvästra Sveriges ljunghedar, kom han till Kynnefjäll. Där möttes han av stora, kala vidder endast bevuxna med ljungheden. Dock hade man börjat plantera tall, vilket "ställvis" lyckats. I samband med detta hade ljungheden upphört, vilket medfört att ljungheden blivit grov

och högvuxen. I denna vegetation kunde nu inte längre ljungheden löpa utan tvingades ut på de kala mossarna. Märkligt nog för den i naturskyddsarbetet mycket aktive Lönnberg inte fram den minsta antydning om åtgärder för att skydda den sällsynta fågeln.²⁵

Sedan kom kriget. Men när detta var överstån- det, dök det upp en kör av röster, vilka återigen blickade ut över det sydsvenska landskapet. Carl Fries, letade länge innan han i de ödsliga, "nästan folktomma gränsmarkerna mellan Vrå" och Breared fann "ljungheden och fattigdomens hemvist". Han konstaterade dock att ljunghedens övergång till skog var en utomordentlig vinst för vår hushållning. Men konsekvensen blev att ett "storartat inslag i den forna landskapsbilden försvann" (1950). Han är inne på tanken att någonstans återskapa "ljunghedens mörka vidd" som minneslandskap. Vid samma tid sörjde Sten Selander ljunghedens bortgång. Han tyckte det kändes bittert, att "det räntabla, välvärdade landskapet nästan alltid" var "så mycket fulare än det fattiga och efterblivna". Carl Fries trampade åter ut på en ljunghed ett decennium senare (1959). Denna gång på Orust. Här förnam han en del av det gamla Bohuslän, "hällebergets och ljunghedens landskap, öppet och kärvt, en svensk uppenbarelseform av den forna västeuropeiska heden". Detta kulturminne, en gång skogsbevuxet befann sig då i en ny fas vid ingången till en ny storhetsperiod för skogen. Han såg redan i öster en skogshorison.²⁶

Skogsfolket var av lätt insedda skäl relativt sena att komma ur startgroparna, när det gällde att spara några hektar ljunghedar. År 1926 påstod exempelvis länsjägmästaren i Göteborgs och Bohus län, John Lindner, att det fanns personer "som ur skönhetssynpunkt beklaga tidens strävanden att skogsodla gamla kala ljunghedar och berg. Visst är nog, att de vida ljunghedernas och bergens dagrar och färgskiftningar hava sina stora skönhetsvärden, men ödsligheten verkar i längden beklämmande. Var och en borde väl vara av den åsikten, att skönheten vore ojämförligt större, om dessa marker vore klädda med gagnande skog". Ljunghederna hade enligt Lindner inte någon prioritet, då skogslös-

heten uppstått genom ”människornas vårdslösa behandling av naturen”. Byråchefen vid Domänstyrelsen, Feodor Aminoff, skrev dock år 1936, att ljunghedarna erbjöd ”ett ödsligt ehuru långt ifrån oskönt inslag i det sydsvenska landskapet”. De borde ”genom skogsodling bringas till skogs-börd”. Men någon gång kunde man spara ett mindre område ”av en sådan hed orört såsom ett minne av en snart försvinnande landskapsbild”. År 1945 hade många halländska socknar enligt länsjägmästare Gustaf Pfeiff ändrat karaktär. Milsvida hedar hade efterträtts av växtkraftiga skogar. ”Visserligen är en egenartad landskaps-typ på avskrivning, men den måste stå tillbaka för det ekonomiska uppsving skogen medför”. Det förvånar mig något att skogsprofessorn, men också den store naturvårdskämpen Edvard Wibeck tio år senare (1956) också intog denna attityd. Genom bl a ljunghedarnas försvinnande hade man mistat stora skönhetsvärden. Tröst fick då sökas i att denna omvandling ”tillfört oss ofantliga ekonomiska värden”. Småland hade på några decennier blivit Sveriges vad årsproduktionen av virke angår, ”förnämsta skogslandskap”. Jägmästare Erik Samuelsson tyckte år 1962, att det kändes ”tjusande att träda in i de skogar, som nu kläder de gamla hedarna”. Men det uteslöt inte att ögat även ”kunde tjusas av ett oplanterat i blomning glödande ljungfält”. Det var angeläget att denna möjlighet också fanns i framtiden. Året innan höll John Andersson ett tal vid Kville Skogsvårdsförenings 70-årsjubileum. Han hade då under decennier lett verksamheten. Han erinrade åhörarna om den skogsskövling, som lett till att ljunghed och en tagit markerna i besittning. De klädde ”jorden kring våra kala berg, där betande nötkreatur, hästar och får strövade omkring och noggrant avbetade varje spirande planta, som på ett eller annat sätt förirrat sig in i den bruna ljungens domäner”. Men nu har vi sett hur ”hektar efter hektar av ljungens och enens rike errövrats av skogen”. ”Må vi sena tiders barn, som kunna se det sköna i grönskande skogar och skörda frukterna av våra fäders arbete och omtanke” vara tacksamma mot försynen som lett till detta slutresultat.

Embryot till den första naturfredningen av

en svensk ljunghed kan troligen spåras till försäljningen av gården Bollaltebygget i Knäreds socken. Den kringbyggda gården från 1700-talet hade år 1934 förvärvats av en hembygdsförening. Halmstads naturskyddsförening arbetade för att få donatorer, så att en mindre ljunghed i anslutning till gården för en framtid kunde bevaras genom bränning och bete. Styrelsen för Hallands läns skogsallmänning som bildats genom Skogssällskapets försorg hade erbjudits att köpa markerna. För att snabbt komma till skott med en strategiskt intressant affär, köpte landstinget fastighetens marker samt förband sig att bevara ett sex hektar stor ljunghedsområde. I beslutet medverkade Skogssällskapets jägmästare Alfred Wigelius och Per Waesterberg. Det framgår inte av några arkivhandlingar, vem som ytterst drev fram beslutet. Nästa steg i ljunghedens färd mot reservatsstatus togs år 1942, då Hallands naturskyddsföreningen med stöd av donatorer inköpte ett 44 hektar stort igenväxande ljunghedsområde på Hallandsåsen.

De i ljunghedsplantering mycket engagerade länsjägmästarna i Hallands län, Erik Nordin och Bele Bergström, bidrog aktivt i arbetet att skydda smärre ljunghedar. Den förstnämnde beklagade år 1952, att skogsplanteringarna på Hallandsåsens fäladsmarker reducerat landskapets storvulenhet. För att bevara det karakteristiska ”åshedlandskapet” krävdes betydligt större arealer än vad som redan fanns skyddat (44 hektar). År 1955 skrev den senare, att om all ljunghed genom skogsodling skulle försvinna, blev vi fattigare. ”Det är därför en angelägen uppgift för naturskyddet att bevara åt eftervärlden en del av den produkt från en primitiv kultur, som våra ljunghedar utgör”. Båda länsjägmästarna var engagerade i Hallands Naturskyddsförening. Nästa steg på reservatsfronten togs 1953, då landstinget i Halland förvärvade 22 hektar av en ljunghed vid Björshult. Ungefär samtidigt inköptes de sista skiften kring Mästocka, av vilka en del sedermera kom att avsättas till reservat. Tyvärr framgår inte av protokollen vem eller vilka personer, som aktivt verkade i dessa arbeten. Men att de nämnda länsjägmästarna tillsammans med Skogssällskapets två front-

Ett landskap dominerat av ljung medgav överlevnad på låg materiell nivå förutsatt att man arbetade hårt. Länsjägmästaren i Göteborg och Bohus län, John Lindner, hade liten förståelse för ljungens rike. Han hade under tjänsteresor i 1900-talets början mött de scener som folklivsmålaren C G Bernhardson så livfullt skildrat. Efter Brockman 2010:206, 207.

Det första ljungbredsreservatet avsattes år 1934 vid Bollaltebygget i Knäreds socken. P g a utebliven hävd växte det igen. Idag har man börjat det mödosamma arbetet att återställa den forna heden. Aug. 2011.

figurer, jägmästarna Wigelius och Waesterberg, varit med i spelet är tydligt. Ytterligare ett par trevande fridlysningar kom till stand såsom Stora Hults fålad på Bjärehalvön år 1959 och Drakamöllan i östra Skåne 1962. I båda fallen spelade dock förekomster av ljung i hedarna mindre roll vid beslutens genomförande.²⁷

Efter naturvårdslagen 1965

Man kan inte med bästa vilja i världen påstå att ljunghedarna tilldrog sig något större nationellt intresse i förarbetena till den moderna naturvårdslag, vilken infördes 1965. Dess främsta instrument blev att länsstyrelserna, senare också kommuner, fick bilda naturreservat. Ett intensivt inventeringsarbete påbörjades. I Rune Friséns pionjärbete från Malmöhus län av år 1968 finns förutom ett par fåladsmarker det klassiska området Skanörs Ljung uppmärksammat. Med dåtida terminologi hade Ljungen ett kulturellt/

vetenskapligt värde som var "botaniskt, zoologiskt, naturgeografiskt och kulturhistoriskt". Vidare uppvisade Ljungen "en säregen och vacker landskapsbild" samt var av "stort socialt naturvårdsvärde". En reservatsbildning ansågs i högsta grad motiverad, ett beslut som togs år 1969. I Kristianstad utvidgades Drakamöllan och så småningom tillkom Verkeåns naturreservat (1975). I detta ingick de berömda backarna vid Brösarp. Vare sig i Kronobergs, Jönköpings eller Älvsborgs län fanns vid denna tidpunkt några ljungedar kvar. Men i Halland inrättades ett reservat kring år 1980 vid Mästocka. Som ovan antytts hade dock delar av detta område sedan i varje fall mitten av 1950-talet skötts med en framtida reservatsbildning i sikte. Senare har det i länet tillkommit ytterligare ett tjugotal reservat i vilka vissa ljungedar ingått. Viktigast bland dessa är Sandsjöbacka söder om Göteborg samt Björsåkra uppe på Hallandsåsen. Även i

Göteborgs och Bohus län har det under senare decennier bildats ett och annat ljungheservat t ex Älgön NO om Marstrand.²⁸

Av ljungheservaten har Skanörs Ljung, Lya ljunghed, Mästockaheden och Sandsjöbacka utkristalliserats som landets viktigaste. Successivt har motiven sakta förskjutits från rekreativa, landskapsestetiska till mera specifika naturvetenskapliga i vilka man försöker bevara livsutrymmet för särpräglade arter.

Sunnerbo och Vrå i geografiska verk

Ovan har vid ett par tillfällen anförts exempel på hur Sunnerbo härad förknippats med ljungheden. Här följer ytterligare några fall ur större geografiska arbeten. I C M Rosenbergs handlexikon över Sverige från 1882-1883 är häradet ett av de fattigaste och mest glesbefolkade i Småland, "helst jordmånen merändels är mager". Den en gång vackra skogarna har försvunnit "och lemnat plats för stora, ödsliga ljungfält och alt mera tillväxande, föga värdefullare mossar". I ett stort geografiskt verk över Sverige utgivet år 1917 har ljunghedarna i Vrå för tillfället hejdat granens vandring mot sydväst. Visserligen gav de mörka barrskogarna en prägel av dystert allvar åt Kronobergs läns natur, "men en ännu tyngre stämning af karghet och ödslighet väcka de talrika och stora mossmarkerna och de vidsträckta ljunghedarna". Det magraste av det magra är Sunnerbo, där det mest framträdande i landskapet "äro de vidsträckta, ljunghesvuxna sandmoarna", ödsliga i sin enformighet. I en senare utgåva av samma verk (1931) har uppfattningen reviderats till följande påstående: "Landet är mestadels skogfattigt och enformigt, mossmarker och ljunghedar intaga stora ytor, som förr varit skogbevuxna."

I södra delarna av Småland påträffades enligt folkskollärare Georg Sahlström (1927) de enformiga ryarna, på vilka ljungheden flyttat in i skogens ställe. "Om icke en och annan mörkgrön *enbuske* höjde sig över marken, skulle ingenting avbryta den tröstlöst brungrå, böljande mattan" av ljungheden. Endast under sensommaren kom en varmt röd

färgton över ljunghedarna, som då såg riktigt vackra ut. Geografiprofessorn Helge Nelson betraktade år 1933 Sunnerbo och angränsande delar av Halland från luften. Här möttes ögat av Sveriges största ljunghedar. "En fattig bygd är det.... Här finns ej rum för herrgårdar och storbönder; här minskas de fyrlängade gårdarna i storlek och lösas upp till enkellängade stugor". I perioden 1935-1945 försvinner ljungheden snabbt ur alla översiktsverk. År 1942 meddelades att landskapet i Vrå var omväxlande, "men kargt och motsträvt mot uppodlingsförsök". Kvar blir två aspekter såsom när Svensk Uppslagsbok år 1955 meddelar att Vrå är länets glesast befolkade socken samt "att barrskogklädda moränkullar och grusåsar höja sig över den *mossrika* terrängen" (min kursivering).

Den sista mera eleganta utskåpningen av ljungheden står märkligt nog författaren Lennart Williams för år 1945. (Om hans med tiden förändrade syn, se nedan). I västra häradsdelen behövde man då inte fara långt för att finna "ödehemmanens och backstugornas bygd". Där bredde högmossen ut sig med sina bottenlösa gungflyn och groteska martallar. "En disig höstdag sluter ljungheden sin gastkramning om människan. Själva tungsinnen ligger på lur mellan bulsiga, konturlösa dimtappar, horisonten krymper samman och människan med den. Och så rider tiden myrens bebyggare förbi. Ensamhet och tristess vila tungt över ensamma gårdar, där fotogenlampan sprider en snål, gul cirkel i dystra höstkällar".²⁹

Det lokala motståndet

Som ovan påpekats restes tidigt motstånd mot den gängse schablonbilden av Sunnerbo och Vrå som enformighetens och ödslighetens stamort på jorden. Pseudonymerna Ljung Granskog & Wild Ödeskog konstaterade år 1926, att Vrås befolkning i forna tider haft det dåligt ställt. Men under senare årtiondena hade välståndet växt och socknen var på väg att bli en "kulturhärd i Sunnerbo". Landskapet var trots stor omväxling "kargt med något av ödemarksstämning över sig!" Gunnar Olsson (sign. Geo) skrev 1946 något syrligt att man i Sunnerbo vill ha en

I en hembygdsbok från år 1927 kan man läsa, att ljungen i Småland flyttat in på de enformiga ryarna i skogens ställe. Om inte en eller annan enbuske hade höjt sig över marken, skulle ingenting "avbryta den tröstlöst, brungrå, böljande mattan" av ljung. Landskapsmässigt kan man idag undra om det efter 80 år blivit så mycket vackrare. Ovan: Lya ljunghed på Hallandsåsen. Sept. 2011. Nedan: Nygallrat tallbestånd på Slättevåra. Okt. 2011.

värdig skildrare, ”som ej är född i Mårbacka”. Av häradets beryktade Ljunghedar syntes inte mycket. Det kvarvarande dystra ”skulle väl vara mossarna, men även dessa ha något lugnt och rogivande över sig”. Torsten Jönsson meddelade 1945 att Vrå i äldre tider varit en av Sunnerbos fattigaste socknar. Bygden var karg och mager. Men nu hade välståndet vuxit. Innevånarna var arbetsamma och skötsamma. Karl Williams ansåg år 1944, att i ljunghed- och stenlandskapet bodde ”Smålands idogaste och förnöjsammaste släkte begåvat med den sanna humorns och livsglädjens välsignade krydda”.

När Sunnerbo Härads Sparbank år 1963 firade sitt första sekel, skrev jägaren och författaren Lennart Williams i jubileumsboken, att den hed som en gång dominerat landskapet tillsammans med sina orrar vandrat bort från scenen. In kom ”ett tryggt reservkapital i grovande timmerträd”. Skogen hade blivit en hörnsten i det gryende välståndet. Den rikt ”facetterade flora och fauna” man ägde, var nu en omistlig skatt ”att rätt vårda och förvalta”.

Rektor Karl Salomonsson med rötter i Angeltstad författade år 1968 en mycket initierad artikel om landskapet i norra Sunnerbo. Han hade som ung varit med och planterat ute på Stavsjö ry redan år 1905, där skogen nu växte hög och tät över de forna ljunghedfälten. ”Jag var med om att plantera det mesta av dem under några år framåt, var gripen av skogsevangeliets höghet och kände mig utföra en stor, fosterländsk gärning.” Aldrig trodde han då, att han skulle sakna sin barndoms ry. Salomonsson diskuterar såväl här som mera utförligt i sockenboken över Annerstad (1979) författarinnan Gertrud Almqvists benämning *fattighäradet* från 1911 och den reaktion detta väckte vid en radiouppläsning 1945. Salomonsson tillför själv benämningen ljunghäradet och är ambivalent till den revolutionerande förändringen i landskapet, där skogen tillfört en ”ny ödslighet och enformighet”.

Samma ton anslår Lennart Williams, när han år 1973 minns hur han som ”barfotapys” lade sig på rygg ”med ett dallergräs i munnen mitt i det violetta ljunghavet”. Han hörde bisurret,

kände vinden samt såg cumulusmolnen ständigt förändra scenbilden över ”ödehedens småkulliga horisont”. Nu stod skogen där, gallrad och ”räntabel i sin pinnmo”. I ett antal innehållsrika sockenbeskrivningar från Sunnerbo, som publicerats sedan 1970-talet, är rymarken mycket tillbakaträngd. Den spelar inte längre huvudrollen och frågan är om den ens är statist. I stället målas en ljus bild av ett välmående jordbruk och ett rikt föreningsliv med tyngdpunkten i 1930-talet.³⁰ Som sentida läsare, känns det som man indirekt tar avstånd från Ljungheden och inte vill kännas vid denna.

Elin Wägner förde år 1939 en intressant diskussion om orsaken till skogsfattigdomen i Västbo och Sunnerbo. Enligt sagan hade Vår Herre inte skapat ljunghedarna utan i denna process hade människan haft sitt finger med i spelet. Om nu den fattigdom, som blev följden av dessas uppkomst genom ”naiv rovdrift av skogarna” inte kunde skyllas på danskarnas krigande, så fick man anklaga ödet. Hon kunde dessbättre nu resa genom dessa trakter och se väldiga sträckor av ung barrskog, ”där det fordom inte ens fanns fårabete”. Elin Wägner förmedlar en vers av en Ljungbypoet, som vid en järnvägsinvigning lovade Oscar I, att ”nu skola till rågfält förutan all ände förvandlas de ljunghedfält som danskarna brände”.³¹

Ljungheden i skönlitteratur

Ljungheden slog på den internationella, litterära scenen igenom på 1760-talet, när James MacPherson publicerade sina Ossiansånger. I dessa finns den ljunghedsvuxna Cruallins hed, där den tappre hjälten fann ro o s v. De krigiska förvecklingar som utspelas mellan olika keltiska klaner och hjältar sker inte så sällan på den stormiga heden, skoglös och naken. På denna kan en uråldrig ek stå kvar och ge huvudpersonen eller någon fager kungadotter skydd mot vådrets makter. Den första svenska översättningen kom 1842. Vid denna tid (1847) publicerade Emily Brontë sin enda, men mycket inflytelserika roman *Wythering Heights* (Svenska översättning: Blåst 1927 och Svindlande höjder 1958).

I naturreservatet Björsåkra-Bölinge på Hallandsåsen arbetar man med avverkning, bränning och betning för att återskapa och vidmakthålla ljungheden. Maj 2010.

Även här blåser det över heden, där man gör ensliga promenader till någon anförvants grav. På heden jagar herrarna kaniner och fasaner, medan kvinnorna vid vackert väder kan ta med en bok ut till en lämplig plats uppe på en höjd. Den sensible kunde ligga i ljungen och höra binas surr och lärkornas drillar från en molnfri himmel. ”På vintern finns det inget dystrare och på sommaren inget gudomligare än dessa dalar, kringgårdade av kullar, och dessa kala, branta ljungbackar”. På 1820-talet översattes också ett antal av Sir Walter Scotts inflytelserika riddarromaner till svenska. I många fall sker händelserna i dessa mot bakgrund av en (ljung)hed. På denna jagar adelsmännen med falk eller hund. Deras tjänstefolk för boskaphjordarna över hedarna, de hjordar klanhövdingarna oftast stjäla från varandra. Mången får på ljungen nattetid sin vila. Häxor och gastar behärskade då heden. Där kunde man, när månens strålar bröt igenom molnen, skåda spökgestalter, så hemska att håret reste sig på betraktarens huvud. I romanen Svarta

dvärgen (1825) finns i tredje kapitlets inledning följande vers:

Du dvärg, som vandrar på heden der,
Säg oss det namn som du har?–
Den brune mannen på heden jag är,
Och på ljungen min hvila jag tar.
(Svensk översättning 1883).

Här ser man hur heden förknippas med vanskap, mörkhyade människor i yttersta fattigdom. Vilken inverkan Walter Scotts romaner hade på samtida svenska läsare är omöjligt att bedöma. Men det torde inte ha varit ringa i mera sentida generationer inklusive min egen.

En annan engelsk författare, Thomas Hardy, vann ryktbarhet efter det att han år 1877 påbörjat utgivningen av sina romaner kring den väldiga Egdonheden. I dessa hade heden förmåga ”att med sin mörka hylägga en halvtimme till kvällen; på samma sätt kunde den fördröja dagningen, förmörka middagsglansen, förebåda stormar som knappt vore födda och förläna en midnatt utan

månsken en så tät svärta att man skälvde och bävade”.¹ Jag har ingen uppfattning om i vilken utsträckning Ljungheden via dessa engelska förläggare kom att påverka den skrivande medelklassen i vårt land. Men de förmedlade givetvis tillsammans med samtida litteratur från Tyskland och Danmark en hos många bestående bild av heden och dess natur. När studenten Carl Vilhelm Bergman år 1845 vandrar i trakten av Sövdeborg (N om Ystad) nedtecknar han i dagboken sina omdömen om de ofantliga fåladerna med sin dystra karaktär och hemska tystnad. Här går det att ana en influens förmedlad via västanvinden. Det skulle jag ha kunnat göra även hos Emilie Flygare-Carlén, som i romanen Pål Värning från år 1842 berättar hur midsommarsolen ”brände glödhets över Smålands Ljungheder”, om det inte varit för att hon under ett antal år på 1830-talet bott i Kånna (S om Ljungby) i en ”ödslig trakt av häradet”, där hon vantrivts. Intressant nog tecknar hon i en annan roman från 1846 en bild av Hallands omätliga Ljunghedar, vilka var ”så grå, så ödsliga, att några tomma skär (som i Bohuslän) mot dem skulle vara det mest underhållande sällskap”. I Pål Värning var Smålands Ljunghedar så stora, ”att ögat inte varnar varken början eller slut”. Huvudpersonen längtade hem till Bohusläns nakna berg och klippor.²

Det är inte särskilt många författare, som varit bosatta inom Ljunghedsregionen, varför nedslagen i romaner och dikter är ganska få. Dessutom försvann stora delar av hedarna under skogens tvångströja innan många av 1900-talets ordkonstnärer debuterat på den litterära scenen. Här följer dock några exempel som jag vid aktiv läsning stött på.

Hos den en gång så berömde hallandsförfattaren August Bondeson (skollärare Chronschoughs skapare) har jag trots alla fattiga torpare och andra tecknade karaktärer blott sett Ljungheden skymta till en gång. Det är när några jägare representerade fint folk kommer ned till en gård från orrjakten på Ljungbackarna (1880). Landskapets östra delar inklusive Småland, som får epitetet ”hafrabygd”, framträder med sin magerhet och därav betingade relativa fattigdom utan att Ljungen nämns.³

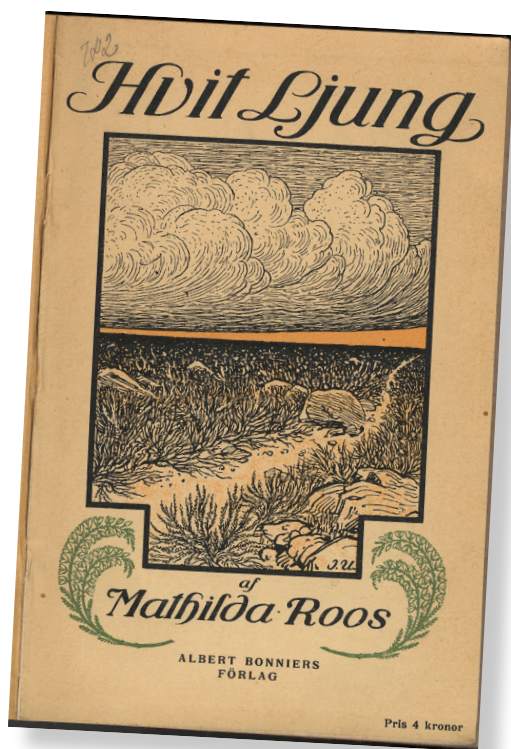
Den i Bohuslän verksamma författarinnan Hilma Strandberg lät Ljungheden bilda bakgrund i flera noveller som hon publicerade år 1887. ”Sydvestan kom från hafvet öfver vida Ljunghedar och låga bärgsträckor och förde med sig ljuden i så oförminskad styrka, att de svälde ut öfver hela” socknen. I denna novell, vars inledning citeras, hade prostens och handelsmannen trätt ut på trappan till skolhuset efter att kommunalstämman avslutats. På väg till det väntande middagsbordet satt herrarna i vagnen. Det suckade ”långt och entonigt i Ljungen på heden nedanför”. På ”ömse sidor af vägen sträckte sig ödsliga Ljunghedar och låga, fula klippsträckor, Knapt ett träd fans. Sydvestan brukade göra sin razzia vår och höst, och äfter den betan var det slut på hvarje gryende förhoppning. Endast tre urgamla pilar sträckte sig öfver landsvägen på ett ställe. De vore djupt krökta, alla åt samma håll”. Efter en hätsk middagskonversation kring nykterhetsfrågan, i vilken den emanciperade änkan, fru Törner, deltagit och delvis lidit nederlag, går den senare hem. ”Den ödsliga vägen med sina låga nakna bärgknaltar, sina Ljunghedar och de tre urgamla krökta pilarna låg tyst i månlyuset”. Hon stod länge ”däruppe i blåsten, rödgråten, och kjolarne yrde kring hånne. Det brusade inom hånne och det var skönt att dricka in det ända in i själen altsammans, ödslighet, salta, vind, vidder, fjäll och blygrå vågor”. Ljungen och Ljungheden är hos Hilma Strandberg förknippad med fattigdom eller med negativa känslor hos huvudpersonerna.⁴

Jag går förbi Selma Lagerlöfs inledningsvis nämnda beskrivning av Sunnerbo ryar i Nils Holgerssons underbara resa (1906-07). Den kom för ett par generationer svenskar att inpränta bilden av en fattig Ljunghed, ett riktigt ökenland, där endast det opålitliga kråkfolket bodde.

År 1907 utgav den i Stockholm födda författarinnan Mathilda Roos sin i dåtiden mycket lästa roman Hvit Ljung. I denna går hon till storms mot de miserabla förhållanden som speciellt på landsbygden drabbade småskollärarinnor. Det anges inte var handlingen är förlagd, men jag tolkar efter genomläsning att Mathilda Roos

År 1907 utkom Mathilda Roos' roman *Hvit Ljung*. I denna går hon till storms mot den behandling småskollärarinnor fick på svensk landsbygd. Sannolikt är det den svenska roman, i vilken *ljung* och *ljunghed* får sin mest framträdande gestaltning.

varit någonstans i mellersta Halland inte långt från Smålandsgränsen. I romanens inledning utbreddes sig Ljungheden uppe på berget, där granskogen slutade. "Ljung, ljung, ingenting annat än Ljung så långt ögat kan se; i mjuka våglinjer böljar den fram – högröd, violett, brunaktig – ända bort till horisonten, där himmel och jord smälta samman". Ett fattigt torp, i vilket några skolkande barn bodde tillsammans med en alkoholiserad far, låg "högt uppe på berget vid utkanten af Ljungheden. Ödsligt och dystert låg det där alldeles öfver bergets stupning, bakom det vidtog Ljungheden, nu på vintern lik en vid snööken, där stormen uppjagade hvirflande pelare af snö, och där under de mörka kvällarna den lilla stugan med sitt matta ljus liknade en utpost, som visar vandraren hvar öknens börjar". En framtidstroende lärarinna låter sina skolbarn bilda nykterhetsföreningen Ljungblomman. En annan av huvudfigurerna, den förälskade lärarinnan, ger sig springande ut på heden. "O,

hvad det var härligt, hvad det var stort och fritt häruppe! I mjuka vågor buktade Ljungheden ända bort till horisonten, och på dessa vågor lyste aftonsolen och färgade dem glödröda, bruna, violetta, ljusskära". Himlen "välvde sig öfver det vida Ljunghafvet. Kunde man ha en ond tanke, en lumpen känsla i denna stora, fria, jublande ensamhet". I romanen spelar en kulle med några tuvor vit Ljung en viss roll. Dessa blommor "med sin rena snöglans" skulle hon plocka och sätta vid barmen. Hon drömde att de en dag skulle smycka hennes hår, när hon stod brud. När nu inte historien tar denna vändning och det blir höst, skyndade vår huvudperson ut på heden, där "Ljunghafvets glans var borta, brända af sommarsolen, piskade af vinden lågo tufvor och kullar brungrå och risiga. Tung och mörkgrå hvälfde sig himmelens kupa öfver heden, endast i väster syntes vid horisonten en strimma ljus, som glänste med ett intensivt gult sken, fullt af ousägligt vemod". Hos Mathilda Roos tecknas

ljungheden i olika nyanser. Dessa får symbolisera eller förstärka huvudpersonernas känslor.⁵

I Karl Williams (pseudonymen Kalle i Dalen) debutverk Bälgaspelet från år 1912 finns tre noveller/berättelser, i vilka ljungheden har en framträdande roll. I en av dessa ligger den karga byn med sina steniga åkrar ute på ljungheden. De yngre har i strid ström emigrerat till Dakota, vilket medfört att Ljunghults by nästan blivit folktom, förfallen och närmast död. Ett antal av utvandrarerna återkommer och ett visst hopp tänds hos de äldre kvarboende. Men det visar sig endast bli ett tillfälligt besök. Nu "blef det dubbelt tyst, dubbelt så ensamt och trööst". Solen sjönk. "Utmed den magra ljungheden sträckte sig två rader af grå stenmurar sina långa, knotiga armar som i stum smärta". Ett annat emigrantöde utspelas kring torpet Enebacken, där sonen efter 15 års frånvaro återkommer till hemmet. Föräldrarna är döda. Han blev sittande vid ödestugan långt fram på natten. Månen stod "blek och kall öfver de vida, svärmodigt töckniga ljungfälten". Torparsonen gick sakta därifrån och satte sig då och då i ljungen med bröstet "prässadt af värk och ånger". I novellen Ljungen blommar skildras den gamla, fattiga kvinnan Ingegärd. Det blommade vackert och skärt kring de öde knutarna vid Bråtorpet, nu när annan fågning gick mot sin förgängelse. Ingegärd hade aldrig utanför sitt fönster, när hon satt och vävde, sett något annat än "sin ödsliga bruna ljung, de mörka, korrekta enarna och de vemodiga granarna". Ljung växte t o m på taket till hennes lilla stuga. När den fattiga kvinnan lagts i sin grav låter Williams "fjolliga Karin" smycka denna med en flätad ljungkrans, ett armodets tecken.

För Arvid Knöppel, boende i Sunnerbo och med jaktnoveller som specialitet, fanns ljungheden endast antydd, när det gällde jakt på hare och tjäder. Knöppel var uppenbart mycket förtjust i mossar och flyn, där han på jaktlig stråt tog sig fram på "gungande ljungtufvor". "Ute på myren, där skogskonturernas trädvegetation dött ut i förkrympta martallsbuskar, dvärgbjörk och skvatram, stå ljungens risiga tufvor liksom ett stelnadt haf badande i den dalande väster-

solens ljus". Några orrtuppar gick "klapprande upp bland ljungtufvorna". Hos Knöppel finns ljungen med som ingrediens till den positiva upplevelsen jägarna alltid verkar ha haft i myrlandskapet. Därmed smittar denna värdering också av sig på ljungen.⁶

Fredrik Ströms stora epos Folket i Simlångsdalen (1903) innehåller ett flertal anspelningar på ljung och ljunghed. Socialisten och tidningsmannen Ström var född i Breared vid sjön Simlängen och kände sin hembygd. I öster fanns den stora Örkenskogen, där "buskar och ljung trivdes gott, men icke strå och ax. Därför var folket fattigt. Fattigare än annorstädes". Han låter gästgivaren i Simlångsdalen omkomma i en snöstorm, som svepte fram över heden mellan Halmstad och Breared. Även senare i verket förekommer denna anspelning på den öppna heden, där snön yr och fattigt folk vintertid dukar under. Men ljungheden är hos Fredrik Ström något tillbakaträngd av skogen. I denna bodde de fattiga och utslagna samt framför allt tattarna. Begreppet "tattarskogen" kontrasterar effektivt mot den burgna bygden nere vid Simlängen. I romansviten Rebellerna (1926-1929) återkommer Fredrik Ström till södra Halland. Ljungheden är nu inte lika tydlig. Där finns en hed mellan den odlade nejden och den långt bort liggande skogen. I den senare placeras allt småfolk med de mordlystna tattarna i spetsen. Alla är krökta, böjda och har dålig vandel. De magra hedarna och skogarna har demoraliserat folket. När det i bygden blev diskussioner om byggandet av en järnväg, reste skogsbönderna motstånd. "I sekler hade dessa öde trakter varit endast myrar och moras, ljunghedar och ödebygder". Någon gång kan dock heden få en positiv anstrykning, som vid beskrivningen av en backig väg upp mot den småländska gränsen. Där står "högvajande ljung" i knoppning. "Här och var i den bruna ljungen, som snart skall skimra i ett dunkeltviolett ljus och lysa i blek rosa såsom ett återsken från en aftonrodnad skjuter klockljungen upp sina röda tuvor".⁷

I en roman från 1911 låter författarinnan, Gertrud Almqvist, bokens huvudperson, godsägare Erland Höök, misslyckas med sitt livs-

projekt att uppodla en mosse i Sunnerbo. Han kom i inledningen tillsammans med sin familj upp på en höjd, varifrån de kunde blicka ut över fattighäradet. "Rundt kring höjderna vid Ängatorp bredde sig vidsträckta *ryar*, så kallades i trakten de kala ljunghedarna, som elfva månader på året stå tröstlöst grå och fattiga, under det de den tolfte, augusti månad, prunka i ljusröd, sötdoftande blomdräkt, där bien surrande söka honung." När Ljungen blommade, hade fattighäradet fest. Året innan hade Gertrud Almqvist lyft fram arbeterskan, som under slavliknande former slet på landsbygden. Hon exemplifierar sin argumentation med ett par bilder från Sunnerbo, det närmast skoglösa häradet med sina djupa mossar. Där dessa slutade, "taga ljunghedarne vid, steniga, torra och ofruktbara. Här fick arbeterskorna (tillsammans med männen) slita vid torvupptagningen. Barfota och "svettande i solen drogo" de på skottkärror upp sticktorven "på ljungbackarna, där den bredades ut att torka." I ett tredje arbete från 1916 återknöt Gertrud Almqvist ännu en gång till fattighäradet. Ordet förekommer nu även i titeln. Det får samma karakteristik, där ljunghedar avlöser mossarna.⁸

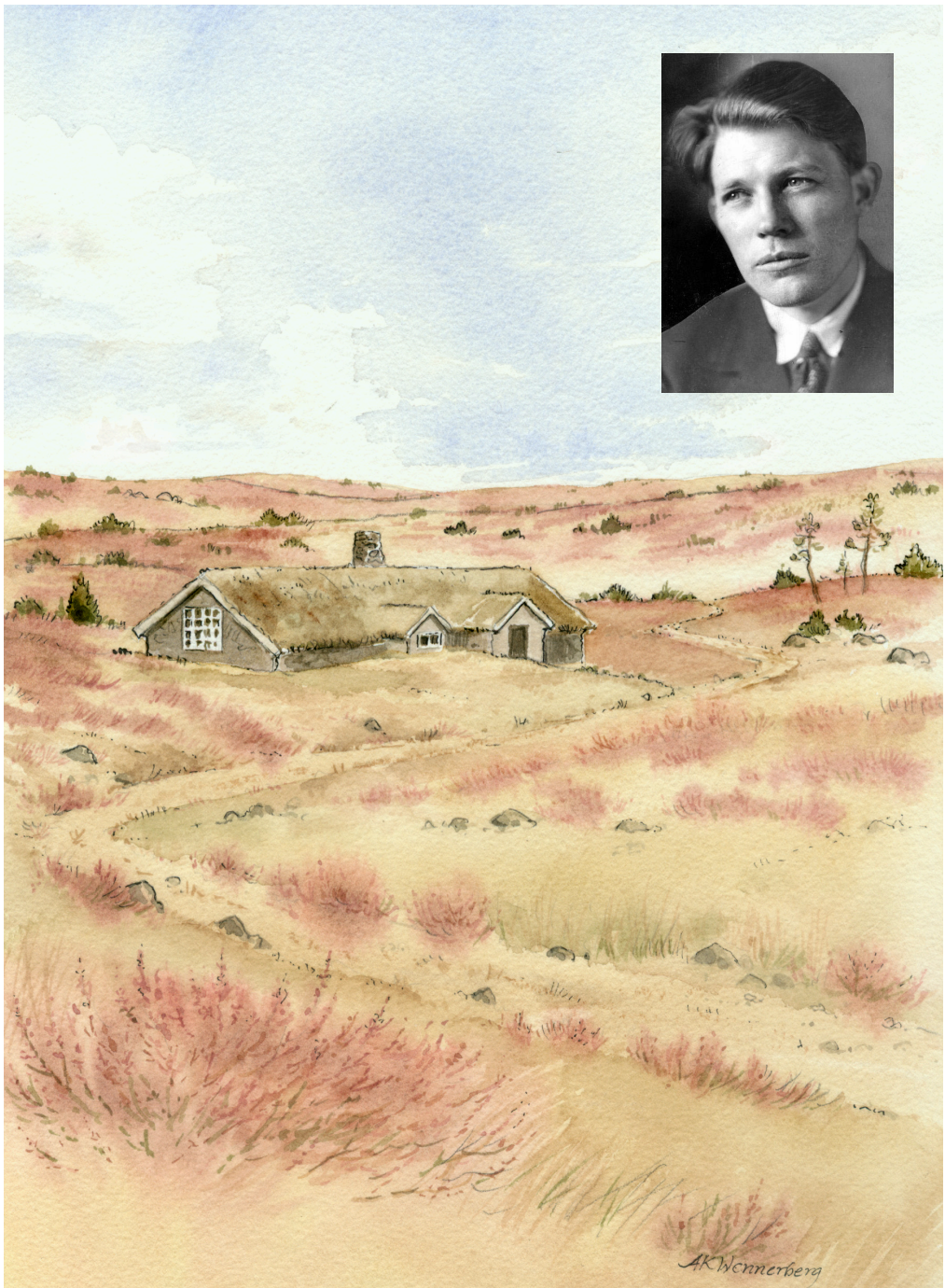
I sina byhistorier från södra Halland tecknade Oscar Sjunneson år 1922 backstugornas folk, som bodde uppe på åsen med sina kärr, mossar, skogar och ljunghedar. Ljunghedens bebyggare, snapphaneättlingarna, hade "dåligt anseende och ingen färdades gärna nattetid på de backiga vägar, som ledde över *den stygge åsen*." Inte ens nere på slätten kände man sig säkra för dessa, som inte kunde sitta stilla däruppe och svälta så att det skrek i magen. Utanför den mossgröna stengårdsgården, som omgav deras byar "lågo de bruna ljungmarkerna med sina höjder och dalar och sina sank myrar och kärr, över vilka stormen tjöt i kapp med vargen under mörka, kalla vinternätter".

Fredrik Böök beskrev år 1933 Hallandsåsens höjdplatå, som med sina karga, "ofruktbara nejder, mossar och ljunghedar" varit ett tillhåll för stigmän, rövare, snapphanar och tattare. Rövarromantiken i de djupa skogarna och på de öde hedarna hade blomstrat genom tiderna.

Dock kan i varje fall under slutet av 1800-talet "röveriet" ha haft en viss realitet. Så utfördes exempelvis år 1889 polisiära ingripande mot "tjuftar och kältringar", vilka vistades på ömse sidor om länsgränsen mellan Skåne och Halland. Nu kunde hederligt folk ånyo tryggt passera över åsen. Helt annorlunda framträder Ljungen i juristen Albert Eklundhs finstämda jaktskildringar från Sunnerbo. Men han håller sig för det mesta på östra sidan Lagan. Där fanns sjöhagen. "I mitten blommade Ljungen och skjuta de nya tallarna sina grågröna skott bland lingon och odon". I septembersol ligger han och ser molnen segla förbi. Vinden för att par av "vildmarkens fina blommor" förbi hans huvud och en svag doft av honung fångas upp i hans näsa. En annan gång höjde sig en humla "ur Ljungen och tonade sin mörka, högtidliga bas, där hon drog bort ut över den vida ryen." Eklundhs ljunghed tecknas i varma, mjuka färger, där epiteten ensamhet och vildmark bör fattas som något positivt och önskvärt.⁹

En av de sista gångerna Ljungen och mossen i Sunnerbo dyker upp i litterärt sammanhang är i Karl Svenssons folklivsskildring Torparsonen från år 1939. Där beskrivs byns allmänning som bestod av en stor slättermad och ett "stycke mossjord, bevuxen med ljunghed och pors samt en och annan knotig furbuske, som tycktes föga nöjd med sin tillvaro". Men sedan försvinner ljungheden. Mossen håller sig kvar ytterligare något decennium i syfte att understryka slitet för småbrukare och torpare, ett slit som oftast inte gav brödfödan. Den motsträviga naturen medförde sällan något annat än fortsatt fattigdom.¹⁰

Nils Ytterby (pseudonym för Kåre Skredsvik) publicerade år 1939 en roman med motiv från Bohuslän. Tönen i denna anslås i inledningen, där det "var mörk natt, och stormen tjöt över moarna. Den torra Ljungen risslade och kved. Den ville slingra sig kring fötterna på vandraren såsom tusen starka ormar. Rätt i väster jagade molnen varandra över en dunkel ändlöshet". Här finns tillsammans med heden de grå bergknallarna med sina martallar och havets bränningar. "Myrdingen brukade kvida i stjärnlösa torsdags-

Hos Harry Martinsson (1904-1978) får Ljungheden en mycket negativ framtoning, vilket speglar en trist, närmast tragisk uppväxt i norra Blekinges magra, fattiga bygder. I Nässlorna blomma (1950:13) beskrivs en kringvandrande korgmakare. Denne "bebodde ett backstugeruckel som satt inkrupet som ett spåskåp i en Ljunghede". Illustration: Annakarin Wennerberg. Foto: SCANPIX.

nätter". Anslaget medför inte några pluspoäng för vare sig Ljung eller hed.¹¹

Harry Martinsons alter ego Martin, som växte upp som sockenbarn i NV Blekinge var tio år, men hade redan haft fem hem och fyra sängar. Vid ett par tillfällen flydde Martin över Ljungen mot "Karlifornien", dit mamman flyktat. Ljungen, över vilken den väldiga natten kom vältrande, stod för fattigdom, elände och skräck. I drömlandet väntade modern med sin trygga famn. När Martin blev vuxen och luffade ut i världen kallade han det sydvästra Ljungområdet för Svenska Ljung. Detta var "en fattigdomens och seghetens slingrande arkipelag med huvudet i Västergötlands södra gränsnejder och svansen i Göinge". Han kände sig dock bunden till gården Norda och till "Ljungen, backstugufolken och de lottlösa skogstörpen i slumpens skog och lingonens fria lotteri". Som äldre betygar han sin bundenhet till denna Ljunghed, vilken hade en "underlig ödslighet". Ljungen i norra Blekinge "avslutade här för det mesta sin backiga hed med en trollhord av enbuskar". I detta landskap fanns "karg jord, fattigt folk, små materiella möjligheter, svårmod" och religiositet.¹²

Kring Artur Lundkvist Ljunghed som ligger i närheten av Hallandsåsen finns inte riktigt samma bitterhet som hos Harry Martinson. Hos den förre är det främst de stora skogarna, som utgör scenen i olika romaner. Men här och var i "enarnas land", där inget annat växer, frodas Ljungen. "Enarna följs åt av Ljungen, den välluktande Ljungen som blommar så ihärdigt, i rött och vitt som lingon med mjölk, Ljungen som kan hindra och trötta vandraren likt ett vadande i vatten, snärjande kring fötterna, knastrande som om den brann, men också är skön att vila i, en markens fjädrande bädd". Visserligen har Artur Lundkvist varit med och planterat gran i Ljungheden och som barn bevittnat Ljungbränning, men han tvingades aldrig som Harry Martinson delta i aktivt jordbruksarbete. Därmed fick Ljungheden en annorlunda, något mera positiv framtoning. Under hans tidiga ungdom kunde heden vara platsen för älskande par. I dikten Landsbygd från 1932 heter det: "Vi dansade vid ett väg-

skäl och hade korta kärleksnätter i sommarens Ljung". Ett par år senare (1934) var den unge Leander med och planterade. "Hackorna klang mot stenarna, Ljungen rök och doftade. Det var mest unga män och kvinnor, de tumlade om med varandra i Ljungen..."¹³

Den åldrande Artur Lundkvist förmedlar ett par finstämda hyllningar till Hallandsåsens försvunna Ljungheder. I en prosadikt från 1975 är Ljungen "magra markers lilla skog... tålig och anspråkslös, men envis, enveten, med sin oan-senliga men uthålliga blomning...en naturens spänstiga madrass för vandraren att vila på, i en doft att sakna i städer eller främmande land". Den vintergröna Ljungen utses som "fattigdomens vardagsväxt, hedarnas böljande täcke". I verket Sinnebilder från 1982 är Ljungheden "fattig och undängömd där författaren gärna lägger sig ned "för att sammansmälta med hed och himmel, med den vidsträckta utsiktens rogivande tomhet med utrymme för dagdrömmar och längtan". Från byn leder stigen "utåt heden, förgrenas och blir borta i Ljungen, medan de riktiga vägarna drar fram på annat håll, det aktiva livet vänder ryggen åt heden".¹⁴

En tredje författare, som vuxit upp på eller i närheten av Ljungheden, är Ragnar Jändel. I hans självbiografiska verk Barndomstid (1936) ställs den rika bygden någonstans i Blekinge med sin bondeadel och sina underbara blomsterställen mot det fattiga Malmen. Där kröp vägen mellan grå torpstugor och mariga hedmarker. "Varenda sten talar om tålmod och vedermöda... Det är en del av markens förbannelse som strävsamt samlats upp i murarna och högarna.... Uppe på Malmen lever den svenska fattigdomen sitt, gråa, tjuriga och svettiga liv". Men där blommar också "fast sparsamt: när Ljungheden lyser som ett eldhav i öster". I torparsjälarna spirade inga förhoppningar. Livet var "snorigt och snårigt, vidskepligt och glädjelöst". Men Ragnar Jändel tecknar ändå en försonande bild i ett annat verk av Ljungen, den enda verkliga representanten för den svenska fattigdomen. När den blommade fick han uppleva ett oförglömligt och bedårande skådespel. Ljungen var "en symbol för armodets skönhet, fattigdomens glöd".

Den östskånska heden har så vitt jag kunnat finna inte tilldragit sig någon större uppmärksamhet i skönlitterära sammanhang. Däremot dyker den upp i en del topografisk litteratur av vilka Gun Nihlén's år 1943 publicerade kärleksförklaring till det numera försvunna hedlandskapet vid Knäbäck är mest läsvärd. Hon fann här ett "kosmiskt landskap" i vilket hon ibland fick en stark känsla av att befinna sig "mitt i den oändliga världsrymden när man inte ser annat än heden och havet och åsens långsträckta kontur och för övrigt bara himmel". Tilläggas skall att kusthedarna i östra Skåne har varit relativt sparsamt bevuxna med ljung.¹⁵

Den poetiska ljungen

Självklart har ljungen under de senaste 150 år utnyttjats av skaldar och då speciellt de som bott granne med de stora ljunghedarna. Oftast förekommer den/de i något hembygdsperspektiv. Pseudonymen Talis Qualis (C V A Strandberg) anslog tonen i slutet av 1850-talet genom dessa retoriska rader:

- Lyser icke sjelfva ljungen grönast
- På den torfva, der vi lekt som barn?

Ungefär samtidigt låter akademiledamoten Bernhard Elis Malmström en liten pojke gå vilse på den ljungbevuxna heden. Hans dikt *Hvi suckar det så tungt uti skogen?* fick stort genomslag eftersom den infördes i Folkskolans läsebok. Den lille pilten går i månskenet vilse på "vidan hed", där han stöter på älvornas boning. Dessa dansade i ljuset av måne och stjärnor. Den lille gossen frågar:

"O, I, som träden dansen på ljung-bevuxen stig,
I skönaste små syskon, o, sägen, sägen mig:
Hvem suckade så tungt uti skogen?"

Hos Malmström finns en tydlig påverkan av samtidens litterära smak, där den engelska eller skotska heden hade en framträdande plats, se ovan.

Erik Gustaf Geijers välkända dikt *Den lilla kolargossen* från år 1814, i vilken mötet med "trol-lena på heden" sätter fart på den lille parveln, har

inte med ljunghed att göra. Här möter vi i stället ordet hed som synonym för skog. Som bekant avslutas varje vers med följande strof: "Det är så mörkt långt, långt bort i skogen".

Den bohuslänske författaren och skådespelaren Fredrik Nycander återkommer i sin poesi ofta till ljungen. Inte så sällan får den representera sensommar, höst eller avsked. I dikten *Höstvarsel* från år 1892 bärs sommaren bort i en kista:

Där tåget skrider å vägar skumma,
där ljuder rossling af fällda blad,
där sänder ljungen sitt afsked stumma
i vetung doft öfver mo och mad,
där faller dödsångest bland snår och refva,
där ropar ufven i hålig skrefva.

Men ljungen, är trots sin karga växtplats, hos Nycander något som är intimt förknippad med hembygden. En klättring på stiglösa branter för läsaren upp till det ljungklädda bergets högsta topp i dikten *Paradis* (1920). Skaldestycket *September* (1907) inleds på följande vis:

Det lyser rödt i liderna,
där ljungen klättrar trägen
i eftersommartiderna,
och doften väller stark.

Ljungen gav hemkänsla och trygghet som i poemet *Frid mellan bergen*, där det heter:

Ljungen blommar i purpurfärg,
röken blånar från härden.
Frid mellan bohuslänska berg,
trots all ångest i världen.

Erik Axel Karlfeldt slår i dikten *Ljung* från år 1895 an ett positivt tonläge:

Ljung du fagra
på hedar magra,
min bästa blomma i barndomsår!
Än får jag bida
i drömmar frida
hos dig en soldag då sunnan går.

Till det sköna hedlandet tänker sig poeten föra sin älskade. I den krans han anser, att hon bör bära i dansen skall ljung flätas in. Samma positiva tongångar går att hitta igen hos Anders Österling. I dikten *Vandringsvisa i oktober* från

Övre bilden visar en vy över Skanörs ljung, Aug. 2011. Den nedre är exponerad på Lya ljunghed i Båstads kommun. Sept. 2011.

1910 beskrivs landskapet (någonstans i Skåne?) på följande vis:

Nu så sjunker, ljust i djup,
under mig allt höstens land,
ljung och ljung på bergets stup
blommar röd på egen hand –
raska stegs muntra takt
klingar ned från trakt till trakt!¹⁶

Karl Williams år 1912 diktade visa *Flickorna i Småland* hade enligt upphovsmannen tillkommit på Sunnertorpa ryar i Torpa socken. Här såg han de tre flickorna med sina lingonhinkar komma travande över Ljungheden, medan han själv vilade ut på en Ljungbacke under en trötande cykeltur. Dessvärre har sentida litteraturvetare gjort sannolikt att skapelseberättelsen inte är sann. Men det hindrar inte att motivet även framgent kommer att associeras med Sunnerbo ryar. Oavsett tillkomsten är visan ett av de vackraste bidragen Ljungheden inspirerat till i svensk poesi.

År 1915 fick skolbarnen i Bohuslän tåga ut på en Ljunghedsplantering under sång och musik. Den för tillfället specialkomponerade visans två sista verser löd:

Den ödsliga heden med Ljungbuskens snår
så dyster och fattig i solljuset står.
och höjderna ligga
och ivriga tigga
”Kom sätt dina plantor, ty nu är det vår!”
Vi unga vi lyssna till kalmarens bön,
vi komma med plantor, vi komma med
frön.
Snart skogen skall susa,
dess orgelton brusa
från dalarnas djup och till klippornas krön.

Här råder ingen tvekan om var sympatierna ligger.¹⁷

Redaktör Carl Petersson sedermera Graneskog hälsade år 1923 deltagarna vid hembygdsfesten i Markaryd välkomna med en prolog. Han skrev under pseudonymen Ljung Granskog:

Välkomna till Ljungens och skogarnas land,
Där sommarens fåglar kvittra.
Där sjöarna skölja den grönskande strand

Och vågor i solskenet glittra.

I ett senare skaldestycke (1926) heter det:

Detta är landet med rödvita stugor,
Ödsliga moar och hedar av Ljung,
Steniga tegar och grönskande ängar-
Ärat och älskat av gammal och ung.

Detta är heden, den väldiga, vida,
Karga och ödsliga – älskad ändå.

Samma anslag påträffas hos folkskolläraren J. Johnsson i Svartrå i mellersta Halland. I en odaterad hyllning från 1920-talet till Halland kan man läsa:

Rosiga skymningen dagen förlänger
Än över Ljungblomnad, drömmande hed.

Ett strå vassare är Fredrik Vetterlunds bekanta dikt *Halland* från samma tidsepok:

Halland, din mörka hed
sluttar mot havet ned.
Höstnattens stjärnor blossa.
Glest dina stugor stå.
Vandraren trampar på
minnen och mossor.
Vad här är armt och vitt!
Men bland din Ljung
riket en gång var mitt
- och jag var ung.

Vetterlund återkommer gärna i sin diktning till barndomens Halland, i vilken kusten får stor uppmärksamhet. Där växer, om än inte överallt, Ljungen:

Och in över Hallands
Ljung och stenar
plötsligt anas
en orgelton.
Är det havet?

I ett par alternativa Hallandssånger båda diktade av Ernst Svensson under 1920-talet kan man läsa dessa hyllningar:

Jag älskar *Hallands backar*
med härdig Ljung och ginst,
och livet glatt jag tackar
för varje skönhetsvinst.

Bördiga tegar, som bringa oss gröda
förr voro öknar av flygande sand.
Tacksamt vid minnet av fädernas möda
giva vi Halland vårt hjärta och hand.
Jagar oss ödet till främmande länder,
Fjärran från blommande ljunghedars prakt,
Hjärtat dock alltid till hemtorvan vänder,
knutet till livet av barndomens trakt.

Emil Arvidsons tribut till landskapet i dikten
Halland år 1930 saknar inte heller ljungheden:

Halland med skumhav och strandskog och
slätter,
laxarnas lek över åarnas fall,
kärast på jorden dig hembygd jag sätter,
längtar i drömmen till ljunghed och tall.

I dikten *Augustihed i Halland* står Fredrik Ström
(1911) på Klövabergs hjässa i Simlångsdalen och
ser en förunderlig syn:

Över en brun botten som av levrat blod
och torkad tjära
brusar ett violett hav under den molnblom-
mande, solgnistrande skyn.
Dagrar och skuggor av silver och sorgflor
vandrar fram över det violetta havet
som vågorna gå över de stora vattnen.
Som lidelserna i människosjälén,
som icke ha något slut.
Detta violetta hav av blommande ljung
-oändlighet och ro,
ro och oändlighet.
Ett tidlöst hav
under en tidlös bro.

Utöver Fredrik Vetterlund var Gustaf Ullman
Hallands främste poet vid den tid, då de sista
ljunghedarna fanns kvar och gav landskapet
karaktär. Ullmans poetiska blick fångslades av
den karga kusten, där det fanns:

Plöjda ängar, brunt och grått.
Ljungbeklädda berg med buskar knotiga
och stela
Bortom allt jag ständigt dovt hör spela
Böljebrus från havet dunkelblått.
(*Vår i Halland* 1903)

Detta samband mellan kust, vind, vågor, berg
och ljung kommer flerstädes igen i Ullmans
diktkonst:

Larmande vinden stormar åsen,
rifver och rasar i klippljungens bruna filt.
(*Vildros, Yxne och Caprifol* 1903)

Ljung och klockljug färja nu i lila
öde vid markerna mot sjön.
Solskensblickar öfver kusten ila.
(*Vandring* 1905)

De sträcka mörka ryggar grå
med snö i skrefvornas enar och ljug,
ödebergen i dvala tung,
sluttande ner till stranden,
där hafvet bryter på.
(*Vinterkust* 1903)

Enligt en anonym bedömare år 1930 kunde
ingen som Ullman poetiskt måla landskapet
Halland i så övertygande färger. I hans kärva
diktning fanns en sång till "hallarnas land, om
ljugen och mossarna", som var drömligt vek.
Det finns i perioden 1910-1940 inom provin-
sen Halland en stark identitet med ljug och
ljunghed hos de som i ord försökte skildra sin
hembygd. Knappast någon saknar dessa element
i sina verk. Walter Dickson har i en aforism
sammanfattat detta på följande vis:

Hallandshedens oräkneliga ljugklockor
spelar i sin blomning en tyst musik som är
Hallands sång.

År 1922 bjöd den smålandsfödde författaren
och journalisten Gustaf Johansson ut läsarna
till sin enkla jägarkoja på heden:

Du skall höra hur heden i ljugröd kväll
kan tala sitt stillsamma tal-
När lärkorna tiga och dagen dött hän,
hör du tystnaden andas och gro,
och i hedgårdens ensamma, vakande trän
det susar av sabbatsro.
Det är ingen röst av i dag och i går,
det är hedmarkens eviga röst-
den viskar om lärkornas spelande vår
och om ljughavets brusande höst!

Poeternas ljung växer inte så sällan invid en sten/klippa. I blomningstid hörs humlornas surr. Ljungpiparens ungar övar sig inför flytten. Illustration: Annakarin Wennerberg.

Då vet du, kär frände, var hedens tjäll
vill öppna sin gästfria sal-
välkommen att lyssna i ljungröd kväll
till läkedomsländets tal!

För Gustaf Johansson var Ljungheden fattig,
”markernas styvbarn”, där man möttes av stört-
regn och stormar. Men där fanns rymd och
tystnad, vilket var en lisa för själen:

Kom jag ej till dig, Ljungrike, såsom en
höstens
fattiga lärka, vingskjuten, trött utav färden?
Hedland, du älskade, huru du sjöng mig all
tröstens
visor en natt ibland Ljungriset-huvudgår-
den!¹⁸

I sin dikt *Sandhammaren* (1924) låter Theodor
Tufvesson Ljungen få ett något vemodigt drag:

Milslångt i middagssolen
skina dynernas stelnade vågor av sand.
Milslångt i solen
blossar i dälerna Ljungens brand.
Sanden grånar,
-ändlöst öde.
Det mörknar svart över dynernas Ljung.

Dan Anderssons hed i Grangärde är inte så sällan
mörk. Här växer Ljungen på dalasandsten och he-
den är (som sig bör) skogsbevuxen. Trots fattigdom
och försakelse associeras den med barndom och
hembygd. I dikten *Hemlängtan* lyder en strof:

Jag vill hem till dalen vid Kango
där Ljungen står brinnande röd
som ett trots i flammande lågor
framför höstens hotande död-

Samma vemodiga anslag finns i dikten *Till min
syster* vars andra vers lyder:

En sång till däj, min syster, när all marken
väntar vår!
Luossas Ljunghed surrar yr av vind och
vilda bin
Där lärde vi oss tunga steg i våra yngsta år,
och ingen vet hur djupt vi drack vår bar-
doms beska vin.

I *En spelmans jordafärd* har drömmaren i öde-

marken dött. Kistan bärs över Himmelmora
mo, där Ljung och myrar gör den gungande
vandringen tröttsam. Över heden hörs en sång
om ödemarkens nöd. ”Över svarta vreda vatten
spelar natten upp till bön, ty en spelman och en
drömmare är död”. När författaren ligger sjuk
och ser i syner kommer en kvinna till kojan
genom ”ris på Ljungröd hed”:

Och när jag är sjuk av oro,
och när natten kryper sakta
kring min bädd i Savos koja,
bär hon till mig hedens Ljung.

Pär Lagerkvist, som sällan är fallen för natur-
poesi, låter dock år 1932 såväl den ödsliga heden
som Ljungen symbolisera livets vedermödor och
tillkortakommanden:

Livet tar sitt barn till sig,
öppnar slitna grinden.
Ljungen står vid utnött stig,
svalor flyr i vinden.

Gammal gård. I köket stång
för de hårda bröden.
Nöd och längtan, fågelsång
ända in i döden.

Vid denna tid har Ljungens symbolvärde hos
Anders Österling blivit en annan:

Så klart jag hör från hedens solnedgång
de minas röster. Barnen plocka Ljung.
Det blir en krans av blomsterröda fång.

Milt brusar Östersjön, min ungdoms hav –
och för en stund jag glömmar, ännu ung,
att denna krans är för min faders grav.
(*Ljungkransen* 1934)

Hos Blekingeförfattaren Ragnar Jändel finns
heden i hans naturlyrik. Oftast associerar jag vid
läsning denna till karghet, fattigdom och ensam-
het. Men det finns också ett starkt religiöst drag
i hans poesi, i vilket ordet evighet återkommer.
Så i dikten *Herden* från 1930-talet:

En fattig herde fann på kala heden
Bland Ljung och sten ett fattigt trasigt
hjärta.

Herden bär hem hjärtat, lägger det försiktigt på ett bord samt betraktar det med lysande ögon:

Ej mer som andras blevo hans ögon,
ty denna kväll de skådat evigheten.

Det finns hos Jändel även en hoppfullhet, som säkert går tillbaka på att han lyckats förbättra sin situation samt minns den värme modern gav honom under uppväxten. Dikten *Heden och havet* (1925) avslutas med följande strof:

Och griper hedens armod
och minnets bitterhet-
framför mig glänser havet
i blå oändlighet...

I en hyllning till hembygden i Sunnerbo och de som i generationer röjt, slitet och odlat skrev år 1945 Torsten Jönsson:

De förvandlade kala hedar
Till bärande vackra fält
Och räddade vårt släkte
Från undergång och svält.¹⁹

För poeten Ebba Lindqvist är det bohuslänska kustlandskapet förknippat med berg och ljung, storm och ödslighet. I dikten *Nu komma höstarna* (1939) lyder första strofen:

Nu komma höstarna.
Nu kastar jorden sin badgästgrannlåt,
sin röda nyponmantel och sin ljungturban.
Nu drar den av sig sina sommargröna
tofflor,
en naken höstvinna går kring i mörkret,
och havet kommer rusande, det marelds-
vita.

Ljungheden finns i Evert Taubes poetiska skildring av Bohuslän år 1943. Men den är ordentligt tillbakaträngd av de blågrå bergen med sina bördiga klyftorna samt strandens saltskum och tång. I dikten *Inbjudan till Bohuslän* har var legendariske visförfattare missat att Ljungen blommar på hösten:

Ja, kom och se vårt Bohuslän om våren,
du, Rönnerdahl, som äger blick för färg!
Här går på vinröd ljung de svarta fåren
och rosa skyar över duvblå berg.

Lyrikern Sten Hagliden publicerade år 1953 dikten *Sång om ljung*:

Om ljung
kan bara humlor sjunga,
långt i hed
och solfalls svalka.

Om öde, om ensligt
om sensolsvemod
-hur låst en tunga!-

Sången om ljung
skall humlorna sjunga

En mansålder senare kom *Bröt av ljung på heden* (1977), i vilken poeten minns sin ungdom:

Inga andra, bara vi
bröt av ljung på heden.
Senhösts ljus ur himmelsblått.
”Ljung ger ofärd”, sade du
skrattade och bröt och slet.-
Jag gick närmre tyst och såg
ljus, len lock vid örat låg,
tonårständerns friska rad...
värk i bröst, när du var glad.
Än dock inga mer än vi,
bara humla summade,
summade förbi

För Sigurd Severinsson (1975) ingår Ljungen i den mindre omtalade delen av hembygden:

Stenarna, porsen och Ljungen
den marken blev aldrig besjungen
fast våren kom och trängde och bände
sig upp i ditt karga elände.

Stenarna, Ljungen och porsen
och tjärnen i mitten av mossen
som svärmodets sorgbunda öga
frågade tyst mot det höga.

Stenarna, porsen och Ljungen
av martallar bara är dungen.
Din sång heter stillhet, befruktad
-jag böjer mig ödmjuk och tuknad.

Tomas Tranströmer (1983) låter Ljungen komma in i en mera modern tappning, där vi i allt större utsträckning smyckar våra gravar med växten:

Jag återupplever en dröm. Att jag står på en kyrkogård ensam. Överallt lyser ljung så långt ögat når. Vem väntar jag på? En vän. Varför kommer han inte? Han är redan här.²⁰

Ljung och ljunghed i sagor, sägner, ordstäv och ordspråk

Ljungheden blev aldrig en tillräckligt vanlig naturtyp, dit övernaturliga väsen kunde flytta ut. Jättar och troll bodde i berg och klippor, de senare även i skogen. Tomtar och vittrar fanns kring husen. Skog och sjö hade sina rå och i rinnande vatten fanns näcken. Ute på heden kan jag tänka mig att gaster, spöken och som ovan älvor undantagsvis vistades. Men heden var glest befolkad och tvärades aldrig över av några allmänna vägar. I den mån någon bodde i kanten av en ljunghed var man fattig och nedtecknade aldrig sina upplevelser, vilket inte heller vallpojkarne verkar ha gjort. Därmed är det tunnsått med ljunghedsväsen i skriftligt bevarat traditionsmaterial.

I mellersta Halland fanns i det kala ljunghedslandskapet en del större flyttblock. Dessa kunde i månsken avteckna sig som underliga figurer. Där, i Okomebygden, kunde man höra och undantagsvis skymta en del troll, vilka hade detta folkslags speciella upptåg för sig. På Hallandsåsen i Örkelljungatrakten bodde även jättar i sådana klippor. Vid nattliga färder mellan hemmet och kvarnen stötte man då och då samman med en gast, Odens jakt eller en lyktgubbe. Mest spännande är att den senare oftast var en lantmätare, som i jordelivet låtit muta sig och begått mannamån. Som straff fick han nu gå ute på heden/utmarken och mäta med sin kedja. I Varbergstrakten fanns en gång en stark karl, som ingick ett vad att bära hem en säck på ryggen. Under färden fick han endast vila en gång. Denna paus togs på en ljunghed i närheten av Rolfstorps kyrka, varvid han passade på att äta "kröser". Om han via detta intag av lingon fick de extra krafter han behövde, förmåler inte sägnen. I varje fall vann han vadet.

Joel Wagnö har i sina historier från Lagadalen med det bekanta motivet med mördade perso-

ner, inte så sällan barn (mylingar, myrdingar). Han fick under sin barndom (1880-talet) följa med sina föräldrar till Hishults kyrka (på gränsen till Sunnerbo). Stigarna gick över ljunghederna mot Gälshult, där skogen stod mörk och vild. Här fanns "myringahålan" från vilken ett klagande läte hördes. Passage av sådana platser och vetskap om de sägner som förknippades med dessa medförde olust, rädsla, ångest eller t o m skräck, speciellt i skymning och mörker. I Vessige gjorde tydligen trollen utflykter och oroade folk (upptecknat år 1880):

Horsebergstrollen, pysslingars ätt,
Ströfvade öfver hedarnes ljung.
Dunkande ljödo stegen så tätt –
Dung dinke dinke dung dinke dung.

Även kring Virshult i Enslöv fanns enligt samma källa trollen. Här skrämdes de en elak bonde, när han for över heden. Vederbörande insåg att han begått orätt mot sin hustru.²¹

På Smålandssidan är det om möjligt ännu sämre beställt med spännande, övernaturliga fenomen knutna till ryarna, om jag inte skall räkna Gunnar Hultén-Cavallius' härledning av släktskapsförhållanden mellan finnvedingar å ena sidan och jättar och troll å den andra. De senare fanns i varje fall på 1850-talet i gränstrakterna mellan Varend och Sunnerbo, där de bodde i jordkulor och försörjde sig med tiggeri. De hade svart hår, bruna ögon och gulbryn hy samt härstammade till dels från frigivna trälar. I finnskogarna vid Bolmen bodde fortfarande vid mitten av 1800-talet en folkstam, som genom sin resliga växt, gammaldags seder och krigiska lynne ledde sitt ursprung från jättarna. Jag tänker mig att dessa båda folkslag tillsammans varit med och skapat de jättelika ryar som då fanns i antydna trakter. Förmodligen bidrog såväl Sankte Per som Satan till detta, då de en gång (enligt August Bondeson) högg ned delar av den småländska skogen och brände en svedja. Men i denna saga drog som vanligt den onde och inte skogsnaturen det kortaste strået. I av Hultén-Cavallius under 1840-talet insamlade folkminnen från Varend finns de flesta väsen med. Men nu är trollen placerade i skogens berg och flyttblock.

Charlotte Wahlström (1849-1924) målade gärna "ljungbedarnas melankoliska skönhet i aftonglöd". Den odaterade oljemålningen *Solglans* finns på Göteborgs Konstmuseum (464).

I Angelstad mötte en ung torpare på väg till ottetröskning en pyssling, när han kom ut på ryen vid Snorrekkulla. Då han dristade sig att tilltala denne, fick han ett slag i huvudet och blev vill. Först när han läst några böner baklänges samt vänt tröjan och västen kom han till sans.

Varför Fredrik Nycander år 1908 i en berättelse från Bohuslän låter skogsrådet bädda bröllopssängen med ljungfyllda kuddar, när hon förfört en skogsvandrare, är oklart. Som påpekats tidigare ett par gånger, var det inte ovanligt att man låg på den fjädrande ljungen. Men fanns det något magiskt syfte med ljung i antytt sammanhang?²²

Det känns lite sorgligt att i nådens år 2012 behöva konstatera att något *ljung-rå* eller någon *hedgast* inte funnits. Eller är det bara så att de som i mörker och kyla vistades på heden inte kommit till tals? För visst fanns det övernaturliga väsen ute på heden, vilka nattetid gjorde vandringen osäker/olustig.

Det finns eller fanns ett mindre antal ordstäv, vilka antyder/antydde Ljunghedens särdrag.

Trivialt är frasen: *Ljungen har börjat blomma, hösten är nära*. Lättförståelig är också sentensen: *Öde och ofruktbar som Lüneburgerheden*. Men vad hallänningarna i mitten av 1700-talet avsåg med påstående att *Ljunga-död är kunga-död*, är i förstone inte helt lätt att förstå. Var det så sällsynt att den härdiga ljungen dog, att detta innebar ett varsel? Eller var man orolig för kommande vårs betesmöjligheter (och därmed risk för halvsvält), en oro som var lika när en ny kung skulle tillsättas. Därvid kunde utskrivning och beskattning ändras osv. I konstaterandet att: *Jag tror jag har dukt för den, som vandrar på heden* använt när man dukt för en person för mycket, antyds den vida heden, där man kunde gå vilse. (Alternativ tolkning är att den som gått länge på heden blivit extra hungrig.) I Örkelljunga-trakten påstods att: *Ljung på en backe, grå hår på en gubbe, moss på träd, äro svaghetstecken*. I Klövsjö (södra Jämtland) får man ännu i denna dag rådet, att *inte ta in ljung, för det bådar olycka*. Enligt Svenska Akademien förebådade alltid blommande ljung inomhus fattigdom eller

Vy över Mästockareservatet. Sept. 2010. Den nedre bilden visar en nyrestaurerad del av en hed vid Långbultsmyren på Esmaredsplatån. Aug. 2011.

död.²³ I sydvästra Småland förekom talesättet att: *Fruntimmer och enebuskar fördärva jorden*. Det är märkligt att Ljungen, som var enens följeslagare inte nämns. Men här får man tänka sig att när enbusken kom in, så var det ett tecken på att marken börjat utarmats.

Göran Jakobsson publicerade år 1977 en leggend med okänt ursprung. I denna gav Skaparen alla växter möjlighet att slå sig ner, där de ville. I slutändan var bara Ljungen kvar. På Guds förfrågan var orsaken till senfärdigheten, att Ljungen velat vänta och se, om det skulle bli någon plats över. Den såg i horisonten några kala hedar till vilka den ville gå. Denna anspråkslöshet tilltalade Skaparen, som böjde sig ned, kysste och välsignade Ljungen. "I detta ögonblick växte alla de små vita och rosenröda blommorna fram på Ljungens kvistar, och fylld av glädje drog Ljungen bort, långt bort för att smycka den ödsliga, ensliga heden". Jakobsson genomförde samma år en ambitiös studie, i vilken han försökte analysera när och varför föreställningarna om Ljungen som "nödens och dödens bådar" uppstått. Han fann att de var vanliga över en stor del av landet och hade funnits i varje fall sedan 1880-talet. Men någon definitiv slutsats kunde inte dras. Bland ett antal hypoteser fastnar han för några, varav nedskräpning inomhus är en. Jag lutar dock emot att två andra företeelser som Jakobsson tar upp, är orsak till detta skrock. Ljung var nödfoder och hade fattigdomsstämpel på sig. Dessutom brukade man använda Ljung som gravprydnad.²⁴

I en uppteckning från norra Skåne benämns Ljung *Smålandsklöver*. När Karl Williams år 1944 gav detta namn till en samling noveller, förklarar han i inledning bakgrunden. Den något skämtsamma anspelningsgången går tillbaka på att Ljungen växte frodigast i det fattiga och magra Småland. Man skulle förstå benämningen Smålandsklöver som en ironisk symbol för det karga landskapet, där Ljungen ingalunda var något kraftfoder. Det är svårt att veta var namngivningen kommer ifrån. I uttrycket *göra klöver* i betydelsen tjäna pengar finns sannolikt lösningen. Men om detta går tillbaka på klöverfärgen i kortspel eller till erfarenheter från jordbruket är svårt att veta. I det senare fallet ökade välfärden markant, för

dem som i tidigt 1800-tal införde växelbruk med klöver i vallen. Spelkortsvarianten är dock äldst, känd från 1734.

Det kändes märkligt att Fredrik Ström med personliga erfarenheter från Ljungheden i sina insamlingar av ordstäv, ordspråk och gåtor inte, så vitt jag kunnat finna, fått med någonting om denna utöver följande gåta:

Ett hus fullt med skogens träd
och icke trä till en träsko? (Svar: Ljung).²⁵

Några sammanfattande iakttagelser

Var tid har sin bild av Ljungheden. Bortsett från att vi aldrig får reda på hur Ljunghedsbrukarna själva såg på sin situation, så går det att följa en månghundraårig tradition av fördömanden. Att några optimister under 1700-talet, vilka knappast kan ha haft egen handfast erfarenhet av Ljungen, sett dennas möjlighet i hoppfulla färger, förtar inte detta konstaterande. Det är högst sannolikt, att även de som var begåvade med stora Ljungarealer på sina fastigheter i perioden 1850-1950 i mångt delade synen på Ljungen som ett gissel, även om flertalet fatalistiskt accepterade sin lott. Det var inte så enkelt att få fatt på jordförbättringsmedel eller att med innovativa grepp försöka påverka sin situation.

I tryckalster går det att följa hur mera välsituerade personer med början kring 1880 upptäcker skönheten i Ljungheden. Det egna landet hyser såsom längtans Italien också vackra landskapspartier. Men detta lilla fåtal hade länge att kämpa emot den gängse idéströmningen hos jordbruksreformatorer och "skogseangelister". Långt fram i tiden, egentligen ända in på 1970-talet, var självförsörjningstanken inom jordbrukspolitiken levande. Man hade dock släppt småbrukslinjen i höjd med andra världskriget. Industriutvecklingen inom en framgångsrik skogssektor var tung och dominant. De röster som upphävdes för att rädda och bevara Ljungen var svaga. Först när välfärden under perioden 1955-1965 tagit ett ordentligt kliv framåt var det dags för Ljungheden att ta på sig festskruden. Men då hade klockan för länge sedan passerat tolvslaget.

Ljungen var förknippad med förnedring, fat-

tigdom och försakelse. Den till Värnamotrakten invandrade tyske affärsmannen J P Petersen lär på 1810-talet ha svarat en person (torpare?), som bad om hjälp: "Gå ut i hagen och åt ljun, för det gör mina oxar". Under mina två år tillsammans med ljungheden, är nog detta det mest tragiska vittnesbördet om såväl tidsandan som ljunghedens folk och deras livsvillkor.

En intressant omvärdering påbörjades år 1952, när professor Lars-Gunnar Romell gick till angrepp mot "agronomisk sakkunskap" som lett hedbonden till "katastrofer" när de i "välvist nit" kom och ville reformera i otid. Hedjordbruket var nämligen i balans och hade klarat sig under århundraden. I Romells argumentation känner man igen hans strid mot den då nyantagna skogsvårdslagen 1948. Dessutom finns här betydande påverkan av den danska utvecklingen, där hedbonden stod för arbetsamhet, förnöjsamhet, framgång och självständighet. Den åldrande landskapsskildraren Mårten Sjöbeck tog år 1958 upp stafettspinnen och konstaterade i en ovanligt "surrig" artikel att ljungen som ingen annan växt hållit "kusthedens magra sandmarker produktiva som beten under årtusenden". Ett vandrande jordbruk hade dessutom varit orsaken till "gräs- och ljunghedarnas stora utbredning i Halland och västra Skåne". När hedarna väl en gång etablerats verkar de ha varit motorn i jordbrukets utveckling. Stöd för uppfattningen fann Sjöbeck i förekomsten av fornminnen, fossil åkermark som inte minst läsning av Lunds stifts landebok. Den senare är en på 1570-talet tillkommen lista över egendom tillhörig stiftet och dennas avkastning. När det på prästgården i Knäred fanns en åker, som kallades *Liung egre* och gav fyra skäppor (lika med en tunna) i arrende, så säger det ingenting om hedens vandrande åkrar. Denna tendens att höja ljunghedsbruket om inte till skyarna, så en bit upp från förnedringens träsk, är mycket tydlig i de senaste decenniernas beskrivningar av heden. Nu har den kloke bonden gjort bruk av allt som där fanns. Det finns ett harmonitänkande i dessa utlåtanden av personer, som knappast satt sin fot ute i ljungen. Men för mig är det en väsentlig skillnad i att av tvång nödgas utnyttja ljun till

sänghalm än att ligga på en tagelmadrass. Hade ljungen i detta fall medgivit en högre komfort eller bibringat bättre sömn, hade det varit en positiv innovation. Det gick en gång utmärkt att leva ett "hållbart" liv ute på heden. Men det krävde stora arealer något som befolkningsökningen efter 1810 aldrig medgav. Ljungheden blev för trång och naturen utarmades.²⁶

När ekologin som vetenskap slår igenom på 1970-talet och biologisk mångfald tio år senare blir ett begrepp, framträder naturvårdarnas ljunghed som mer komplicerad än vad vi tidigare trott. Göran Mattiasson visade redan år 1971 att det kunde bli för mycket ljun på Brösarps norra backar. I växtsamhällen, som tidigare dominerats av borsttåtel skedde en markförsurning av irreversibelt slag. Detta krävde speciell skötsel. På Skanörs ljun som aldrig bränts, men betats intensivt behövde detta fortsättas. Dessutom borde enligt expertis år 1970, torvtäkten tas upp, så att växtsamhällen dominerade av klockljun och brunag, kunde bestå. Successivt upptäcktes att ljunghedarna hyst en rad specialiserade växter såsom cypresslumner, hedjohannesört, nålginst, tysk ginst och skottlandsögontröst. En del som den senare hade 1994 helt försvunnit. Då hade också det sydsvenska beståndet av ljungpipare minskat med mer än hälften.²⁷

Därefter kom insekterna in i bilden och ekologerna hittade spännande, tidigare outforskade samband. Ljungheden hade under någon mansålder fått stå tillbaka för i tur och ordning lövängen, beteshagen och t o m skogen. Ju mer specialisterna tog på sig ljungglasögonen, desto mer upptäckte man. Det var skillnad på ljunghedsbruk, där man på Hallandssidan brände systematiskt och det rybruk av oplanerat svedjande, som förövades på Smålandssidan om landskapsgränsen, hävdade ekologen Mårten Aronsson för ett par år sedan (2007). Och när jag läser Gunnar Arnborgs förträffliga bok om Blommor i bondebygd (2009), så beledsagar han ljunghed och ljun med en dryg handfull citat, vilka alla prisar denna hed eller den vackra blomman.²⁸

Ljungheden visnade successivt bort från boksidorna efter 1945. Ljungblomman har återuppstått som dödens/evighetens symbol i och med

att vi börjat hedra våra avlidna på ett annorlunda och mer intensivt vis sedan 1970-talet.

Ljungheden i konst och konsthantverk

När någon vill illustrera en ljunghed väljer vederbörande inte så sällan Nils Kreugers berömda triptyk *Vår i Halland* målad år 1894. Jag har sett den återgiven i olika arbeten ett dussintal gånger. I centrum finns ett jordbrukslandskap med guldbruna stubbåkrar, i vilka en bonde plöjer. Mot himlavalvet, som upptar hälften av motivet, stiger i bakgrunden röken från ljunghedbränning. Man anar de kala hedarna i horisonten. Nils Kreuger bodde en längre tid i Varberg (1887-1896), där periodvis även Richard Bergh och Karl Nordström slog sig ned. De bildade den s k Varbergsskolan. Utöver att man kan ana en hed i Richard Berghs tavla *Halländskt landskap* från 1895 letar man förgäves efter ljungheden hos dessa erkända konstnärer. Inom parentes sagt så är inte ljungheden i Kreugers triptyk helt uppenbar. Gustaf Näsström uppfattade år 1933 horisonten som blåa berg och i Allhems Hallandsbok är den en mörk skogsrand.¹

Det är för mig lite märkligt att det relativt stora antal svenska konstnärer som ägnade sig åt landskapsmåleri sällan upptäckte ljungheden. Kan detta bero på något så enkelt som att det inte fanns några hedar kring Düsseldorf och Paris, där majoriteten skaffade sig sin utbildning? Eller var den slitsamma vardagen ute på ljungheden något som konstköpare och mecenater inte ville ha som motiv på sina väggar? Förebilder fanns annars. I Danmark där hedens uppodling var ett nationellt projekt, finns lysande "porträtt" av heden, där i mina ögon Frederik Vermehrens *En jysk färehyrde på heden* från år 1855 om än något romantiskt är ett mästerverk. Ett stort antal danska hedemålare var verksamma under 1800-talet bl a Dankwardt Dreyer och Christen Dalsgaard. Flitigast och mest känd av all blev dock Hans Smidth (1839-1917) som med sina cirka tusen målningar av heden och hedbonden präglade danskarnas syn på "hedesagen".²

Även i Norge fanns förebilder. Frits Thaulows

Birgit Olofssons i Klövsjö vepa Ljunghed från 2010.

verk *Landskap från Jaeren* målad 1879 domineras av en mörk ljunghed. Andra konstnärer inom Jaerenskolan som Kitty Lange Kielland producerade också motiv från heden. Hennes *Torvmyr på Jaeren* av år 1882 lyfts fram av konsthistoriker. Jaeren är en relativt flack kustslätt söder om Stavanger.³

Av den arkeologiskt intresserade officeren och konstnären Olof Hermelin (1828-1913) föreligger åtminstone ett ljunghedsmotiv. Men i bilden från Fjärås bräcka år 1885 dominerar ett antal resta bautastenar. Dessa skymmer delvis en vallgosse med sin fårflock på den ljunghedbevuxna heden. Även Elias Erdtman (1862-1945) var i Halland med sitt staffli och åstadkom ett par utsökta ljunghedsmotiv från samma trakter. I dessa ser man stenmursomgärdade små åkrar i ljunghedslandskapet.

Erdtmans generationskamrat och målarvän Johan Krouthén (1858-1932) har efterlämnat en odaterad målning av en ljunghed (se sidan 186). Den bör ha tillkommit i perioden 1881-1885, då han var verksam såväl i Skagen som på Västkusten. Elisabeth Keyser (1851-1898) målade en för mig utsökt ljunghed med två vilande flickor. Motivet har omisskännlig likhet med Hans Smidths välkända verk *Täterpiger*. Keyser målade "landskap i ett läckert, litet salongsbetonat utförande, ofta framställande unga kvinnor i lätt sentimentala situationer", ett omdöme som väl passar in på ljunghedsverket (se sidan 189).⁴

Den som oftast återvänt till ljungheden bland landskapsmålarerna är Charlotte Wahlström (1849-1924). Inte sällan inspirerades hon av Bohusläns kust "med klippor, haf och öde ljunghedar. Särskilt ljunghedarnas melankoliska skönhet i aftonglöd, i skymning och solsken har hon återgivit med stark, ursprunglig stämning, svärmodigt, utan sentimentalitet, men en varm och dämpad färgskala".

Den i Halmstad bosatte konservatorn och konstnären Erik Sköld (1895-1965) skildrade "med förkärlek det sydhalländska landskapet". Av honom finns åtminstone ett ljunghedsmotiv bevarat, vilket återgavs på sidan 18.⁵

Sunnerbo ryar har inte tilldragit sig konstnärers intresse. Men hos den i Ljungby verksamme fotografen och målaren Magni Petersson Magnino (1845-1926) kan man här och var skymta "ryen". Han valde en period att med fotografisk skärpa i sina akvareller återge gamla torp och ryggåsstugor bakom vilka man som i den återgivna bilden (se sidan 99) kan skymta den röda heden.⁶ Hos de i sin tid uppmärksammade bonadsmålarerna i sydvästra Småland finns ingenting i motivvalet som kan hänföras till de vidsträckta ljunghedarna, om jag bortser från ett eller annat kreatur.

Den i Bohuslän verksamme folklivsmålaren Carl Gustaf Bernhardson (1915-1998), hade med den karga kusheden i många av sina verk. Men det var arbetet och slitet vid kusten som stod i fokus för hans intresse, när han i naivistisk stil återgav minnesbilder från ungdomen eller

sådant han hört berättas. Bernhardsons bilder kring ljunghed i havsbandet och ljunghedarnas hemtransport är verkligen unika (sidan 195).⁷

Av flera skäl blev det ett stort inflöde av danskar till södra Småland under 1800-talets sista "kvartal". Den berömda jakt- och fågelmålaren Johannes Larsens (1867-1961) far inköpte efter tillkomsten av järnvägen Vislanda- Halmstad ett par skogsegendomar i Ljungbytrakten. Den senare hade ett mindre affärsimperium i Kerteminde på Fyn. Under eftersommaren kom familjen tillsammans med vänner till gårdarna Båxhult och Stora Höljeryd för att jaga och måla. Här uppstod den skynboskolan med sagde Larsen som primus motor. Hos dessa konstnärer kan man nog via flitigt arbete hitta en eller annan ljunghed. Magnifik är dock Johannes Larsens frescomålning *Älgtjur i Horshultsmossen* från 1936 även om den inte återger en fastmarkshed utan mossens blommande ljunghed (se sidan 100).⁸

På konsthantverkssidan är sannolikt Märta Måås-Fjetterströms (1873-1941) matta *Bruna Heden* från år 1931 det mest kända och uppmärksammade verket. Den i rörlakan vävda mattan tillverkades i hennes ateljé i Båstad. Inspiration torde ha hämtats från Hallandsåsens ljunghedar.⁹ Från senare år visas i vidstående bild Birgit Olofssons vepa *Ljunghed*, vävd i rosengång år 2009.

Sammanfattningsvis känns det något märkligt att den under århundraden kända ljungheden i Sunnerbo inte bevärdigats med flera avbildningar. Den ödsliga, föraktade heden borde ha attraherat någon skönande. Men de var få. Däremot har de kustbundna hedarna till viss del dragit till sig uppmärksamhet, om än en begränsad sådan.

När tallar och granar invaderade de gamla färgrika hedarna försvann dessa helt naturligt som motiv i konsten. Omkring 1950 var de i princip borta. Skickliga tecknare såsom Gunnar Brusewitz och Nils Forshed har dock i nutid med utgångspunkt från främst Mästockaheden i Halland förmedlat visioner av den gamla heden. Mitt allmänna intryck är att ljunghedens fattigdomsstämpel på något vis gjort den mindre attraktiv för bildkonstnärer.¹⁰

NÅGRA INTERNATIONELLA NEDSLAG

Traditionellt fårstall på Lüneburger Heide. Sept. 2010.

Ljungheden som den ovan beskrivits, är inte något unikt svenskt vare sig till uppkomst, utveckling eller omvandling. Motsvarande historieskrivning kan göras kring de flesta större hedområden i nordvästra Europa om än var och en haft sina nationella särdrag.

Bortsett från att skotska och engelska ljunghedar via litteraturen hos oss haft stort mentalt genomslag, så verkar deras influenser för skogsodling och sentida forskning inom ekologi haft mindre betydelse.¹ Visserligen har en del impulser från skogreisningen av Vestlandet nått oss. Men de viktigaste influenserna har kommit

från Lüneburger Heide och i synnerhet från Jylland. Jag skall mycket kortfattat redogöra för en del av detta.

Lüneburger Heide sträckte sig en gång mellan Hamburg och Hannover eller om man så vill mellan floderna Elbe och Weser. Här hade en specifik hedkultur utvecklat sig, där byarna eller ensamgårdarna låg i en ådal omgivna av vidsträckta ljunghedar. Dessa utnyttjades företrädesvis till fårbete, biodling samt torvtäkt. Ljunghedens vidmakthållande betingades främst av de stora fårfläckarna. En genomsnittlig gård ägde mellan 150-250 modertackor. "Die

Heidschnucke” är ett litet kortsvansfår, där båda könen bär horn. Vid vissa tidpunkter på dygnet, oftast nattetid, drevs fårflokkarna till på heden uppbyggda fårstallar. Här lämnade de sin spinning. Som strö utnyttjades ljung och ljungtorv. Denna humusberikade gödsel tillfördes i nästa led åkrarna. Man har i sen tid beräknat att varje gård på detta vis skalade av mellan 600-700 m² ljungmark årligen. Eftersom inte all areal kunde utnyttjas berördes upp till 4 hektar. I denna sk plaggendüngung kunde man komma tillbaka med 10-40 års mellanrum. Således bedrevs ett typiskt koncentrationsjordbruk, där man med hjälp av fårflokken transporterade näringen bort från heden. Till och från brändes också ljungen för att förbättra betet, men detta var inte satt i system.²

Som ovan visats uppmärksammades såväl fårhållning som biodling på Lüneburger Heide i 1700-talets svenska lantbrukslitteratur. Om det ledde till några praktiska resultat undandrar sig min bedömning.

Den tyska hedkulturen började snabbt brytas ned när artificiella gödningsmedel i mitten av 1800-talet blev tillgängliga på marknaden. Till

Bihus på Lüneburger Heide. Sept. 2010.

detta skall läggas, att utveckling på kommunikationssidan medförde att billig ullimport slog ut den inhemska produktionen. I likhet med vad ovan beskrivits angreps heden från två håll.

Mera bördiga partier uppodlades, medan resten började skogsplanteras. Endast i begränsad utsträckning kom dessa verksamheter att påverka tillresande svenskar under 1800-talets andra hälft, så vitt jag kan se i tryckt litteratur. Där- emot är det inte omöjligt att det via konst och litteratur kan spåras ett och annat nedslag. Enligt Lüneburger Heides främste historieskrivare doktor Richard Linde passerade fördömanden kring den öde heden sin höjdpunkt 1855. Därefter ändrade den bildade tysken åsikt och började successivt se hedens skönhet starkt påverkad av ett par konstnärer och ett antal författare. Under århundradets sista decennier utgick extratåg från såväl Hamburg som Hannover vid tidpunkten för ljungens blomning, så att man via vandringar i ljunghavet kunde tillägna sig dess stora landskapskvaliteter. Inte så få impulser till detta förmedlades från Danmark, se nedan. Utvecklingen medförde att en nybildad förening, Verein Naturschutzpark, år 1909 kunde köpa in och överföra de första arealerna till reservat. Idag omfattar naturskyddsområdet Lüneburger Heide drygt 5 000 hektar efter att ha genomlidit olika öden under de båda världskrigen. En betydande del av det södra hedområdet var länge utnyttjat som pansarskjutfält av den engelska besättningsarmén.

Dagens Lüneburger Heide är ett mycket väl- skött naturområde av stor regional betydelse inte minst för miljonstaden Hamburgs innevånare. Ett stort problem vid skötseln av ljungen är de 20-25 kg kväve som årligen via nederbörden fal- ler på varje hektar. Efter en utvecklad skötselplan magras markerna ut såväl genom maskinslätter av ljungen som bortförsel av hela humustäcket med hjälp av schaktmaskiner och lastbilar. Vid tjänlig väderlek provas också hård bränning i juli månad. De fåtaliga fårflokkarna räcker inte till för att hålla ett tillräckligt starkt tryck mot vegetationen. Det hjälper inte att de har hjälp av andra inhemska lokalraser av nöt och häst. Försök att bygga upp stammarna av orre pågår. Slagordet för dagen är "Schutzen durch nutzen" d v s man vill förbättra skyddet av naturen genom ett ekonomiskt utnyttjande av dess pro- dukter. Typexemplet är att man numera kan sälja

Gräns mellan två olika behandlade markpartier på Lüneburger Heide. Till vänster har man slagit och bortfört ljungen för något år sedan. Till höger väntar cirka åttaårig ljung på en kommande behandling. Bakgrundens skog är kultiverad på f d ljunghed. Sept. 2010.

buntad, skördad ljung som biofilter. Samarbete med myndigheter, vetenskapliga institutioner samt andra hedområden i Europa leder till nya kunskaper och erfarenheter. Runt detta utvecklas turism och rekreation. Några direkta impulser av detta imponerande arbete har jag inte sett i svenska ljunghedsreservat.³

Den jylländska heden

Den stora förebilden och impulsgivaren till skogsodling av svenska ljungmarker är utan tvekan igenplanteringen av den danska heden. Som ovan visats, reste så gott som samtliga

På båda sidor om ådalen bredde en gång ljungheden ut sig. Här vid Nørrevosborg Hede SV om Holstebro på Jylland har man genom aktiv skötsel bevarat en stor hed. När man tillför näring och sätter en plog i marken får man som i bakgrunden en åker. Aug. 2011.

svenska jägmästare, vilka efter 1870 var syster satta med beskogning av ryar och ljunghedar dit. Till detta kom också att danska jordbrukare i ett icke föraktligt antal etablerade sig i Halland, Skåne och Småland. Dessutom anställdes en handfull danska forstkandidater främst på skånska gods.

Försök med uppodling av de danska hedarna började i mitten av 1700-talet. Egentlig fart på detta blev det dock först sedan järnvägar byggts i mitten av 1800-talet och på vilka man kunde transportera gödselmedel. De första skogskulturererna utfördes år 1789. Under några decennier därefter intog träden ett par tusen hektar. Men luft under vingarna fick verksamheten efter 1800-talets mitt, där bildandet av Hedeselskabet år 1866 är en milstolpe. Det finns ingen anledning att här återge huvuddragen i den danska hedens omvandling, då det finns en rikhaltig litteratur kring detta. Men det förtjänar påpekas, att på Jylland fanns 650 000 hektar hedar år 1822. Detta motsvarade då 26% av landsdelens areal.

Under ett knappt sekel 1866-1959 planterades 111 000 hektar igen, fördelat på 3 100 plantager. Det sistnämnda året fanns drygt 93 000 hektar hedar kvar. I stora drag uppodlades således 450 000 hektar, vilket relativt innebar, att två tredjedelar av den ursprungliga heden övergick till bördig lantbruksjord. Hedens erövring blev i Danmark en stor, nationell rörelse, som på många vis ingrep i samhället.

En stor skillnad mellan ljunghedarna på Jylland och de hos oss är att hänföra till geologin. I Halland och Småland uppstod de flesta hedar på hyfsat bördiga moräner, medan sand var det dominerande underlaget i vårt västra grannland. I det senare hade under ljungens månghundra-åriga herravälde skenhälla (al) bildats, vilket var problematiskt såväl vid uppodling som skogsplantering. För att få bukt med "alen" utvecklades djupskärande plogar. Vid skogskultur testades en mängd metoder, mönster och trädslag. Den stora innovationen på jordbruksområdet var mörglings samt därvid utvecklad

teknologi. Bra mycket av de danska innovativa verksamheterna på heden hämtades över till vårt land både inom jord- och skogsbruk. På skogsområdet kan pekas på den betydelse man till en början tillmätte bergtall, som förkultur. Utan att i detalj gå in på alla synliga idévägar, så är det uppenbart att erfarenheter och försöksresultat vunna i de danska hedplantagerna sekundärt påverkat sydsvensk skogsskötsel. Så småningom stabiliserades där trädslagsfrågan, när granen blev dominant. I slutet av 1800-talet tvingades man gallra alla ungskogar. Långt senare, inpå 1950-talet, debuterade inom hedplantagerna skogsmarksgödning. Där har man också gjort bestående landvinningar, när det gäller att förstå granrotrötas spridning och möjligheter att motverka denna.⁴

”Den sorte heden” och dess brukare fick ett helt annat mottagande i Danmark än hos oss. Författaren och prästen Steen Steensen Blicher (1782-1848) gav heden såväl anseende som innehåll. Heden med sin bruna eller rödaktiga ”Lyng” blev en plats, där den jäktade stadsbon kunde söka ro och stillhet från världens ävlan. Blicher, som översatt Ossians sånger kring år 1805, fick genom sina noveller på 1830-talet stor framgång. Han präglade i hög grad den bildade danskens uppfattning om heden. Dikten *Mit Fødeland*, tryckt 1814, avslutas med dessa rader:

Min Fødestavn er Lyngens brune Land,
Min Barndoms Sol har smilt paa mørken
Hede,
Min spæde Fod har traadt den gule Sand,
Blandt sorte Høje boer min Ungdoms
Glæde.
Skjøn er for mig den blomsterløse Vang,
Min brune Hede er en Edens Have:
Der hvile ogsaa mine Been engang,
Blandt mine Fædres lyngbegroede Grave.⁵

Trots Blichers romantisering av heden började dess omvandling med kraft efter 1850. När resultaten efter ett par generationer stod klart föddes ett motstånd. Journalisten och författaren Jeppe Aakjær (1866-1930) tilldelas stor roll i denna process. Med sin bakgrund i ett fattigt

hedbruk, förstod han de sociala konsekvenserna av hedens omvandling. Men han hade också upplevt hedens skönhet och argumenterade för att den skulle bevaras till gagn för framtida generationer. Hans målände och oftast dräpande språkbruk, bidrog till att naturfredningen tog ett steg framåt. Ingen erövrare hade kunnat gå mera skoningslöst tillväga mot en landsdels ursprungliga, nationella skönhetsvärden, än det danska Hedeselskabet, skrev han år 1909. ”Bjærg-fyrs-Apostlene” hade dragit in denna styva och stickande vegetation över Västjylland från ”Pikkelhuens Land” (Preussen). Vare sig den eller dess ohyra kommer att bli *jydsk*. År 1903 inköpte den danska staten Borris Hede (1 875 hektar) för militära ändamål. Men avsikten var också att bevara heden. Ett par privata avsättningar till reservat inträffade åren innan man 1917 antog en naturskyddslag. År 1925 utvidgades Danmarks Naturfredningsforening till att även omfatta Jylland. Fr o m år 1927 sker sedan en rad reservatsbildningar av hedarealer. Huruvida detta påverkade Hallands Naturskyddsförening att hos oss agera för avsättandet av det första lilla hedreservatet i mitten av 1930-talet, vet jag inte. Men det danska naturvårdsarbetet uppmärksammades vid denna tid i svensk press.⁶

Den jylländska heden har i en helt annan utsträckning än den svenska ljungheden varit föremål för studier av skiftande art. Under senare decennier har det publicerats en rad arbeten, vilka dels är en produkt av välfärdssamhällets utveckling i stort, dels initierade av miljörelsens framväxt. Peter Henningsen visade 1996 vilken stor roll skiften och ekonomiska bidrag från staten (s k landboreformer) hade för den positiva utvecklingen inom hedområdena. Här höll man tack vare befolkningsökning på att totalt föröda naturen, där sandflykten var den yttersta konsekvensen. Ett hedbruk i någorlunda balans kräver stora arealer. Bo Fritzbøger har i ett välskrivet och infallsrikt arbete kring Skjern å i Västjylland behandlat landskapets miljöhistoria inom ett avrinningsområde. Här får man klart för sig, vilken roll tillgången på vatten och vattendrag haft för hedens uppodling. I Gert Lynge Sörensens monografi över Kongenshus

Vid Kongenshus Mindepark SV om Viborg har man skapat ett storslaget minnesmärke över de personer som stod bakom den jylländska hedens förvandling från magert bete till produktiv jordbruksmark eller bördig skog. Aug. 2011. Enrico Dalgas är den store portalfiguren för den danska hedesagen.

Mindepark (SV om Viborg) får läsaren en god inblick i den stora mentala roll, heden och hedens uppodling haft på Jylland.⁷

På forskningsfronten har man vunnit nya resultat. Via fasta provytor på Nørholm Hede och Randbøl Hede har man sedan 1920 följt vegetationsförändringar inom orörda delar av respektive hed. Invandringen av träd var i det förra fallet betydande fram till 1974, där inte minst planterad bergtall intill heden lyckades väl med sin föryngring. Ljungen, som i utgångsläget täckte två tredjedelar av heden försvann efter 50-60 år. Vinnare var kråkris, blåtåtel och senare kruståtel. Med ljungen försvann också renlavar. På Randbøl Hede hade visserligen artantalet ökat med 50% mellan 1941 och 1995. Men då inget av detta tillskott hörde till ljunghedsfloran, bedömdes detta snarast som något negativt. Den drivande kraften bakom floraförändringarna, ansågs vara kvävetillförsel via nederbörden.

Slutsatsen blev att målet för hedens skötsel var att hålla markerna magra.⁸

I en studie på Hjerl Hede i västra Jylland kunde man påvisa små, men tydliga markförändringar på platser där ek spontant invandrat på ljunghed. Trots att det endast gått 70 år sedan den senare etablerat sig på relativt mager kvartsand, var färden från råhumus under ljung till brunjord under ek klart iakttagbar.⁹

Frågor kring markens mineralnäring har i drygt ett decennium stått i fokus för ljunghedens skötsel i västra Europa. Inte bara kväve utan också fosfor har uppmärksammats. På Lüneburger Heide har man beräknat hur mycket kväve, fosfor och kali som förs bort med olika skötselmetoder. Fosforbalanser upprättade på en hedgård i Västjylland visade att tillförsel av ljungetorv, foderljung och ängshö från heden under en kontinuerlig period av 500 år kunde förklara åkerns fosforförråd. Detta tydde på att heden haft avgörande betydelse för leverans av detta viktiga ämne. Genom studier av arkivmaterial avseende markutnyttjandet och boskapsinnehav torde man så småningom kunna upprätta balansräkenskaper över hedarna och se i vilken utsträckning dessa långsiktigt var hållbara. Man har numera kommit så långt att det går att beräkna ljunghedens produktion av bete. Så t ex skattar man att avkastningen på ljungheden år 1837 uppgick till mellan 250-350 foderenheter per hektar. Då svarade hedarna för 60-70% av foderbehovet. I slutet av århundradet hade produktiviteten inom samma område stigit till 600-950 foderenheter.¹⁰

Då det numera genom utveckling av såväl C-14- metoden som pollenanalysen går att nöjaktigt datera den senares diagram har man

påvisat att vissa områden i västra Jylland m l m kontinuerligt legat som hed sedan yngre stenåldern. Framför allt ledde ökad boskaps hållning till att man från i varje fall bronsåldern bränt hedarna, vilket tillsammans med vinterbete förklarar ljunghedens varaktighet. I ett mildt klimat är vinterbete något eftersträvänsvärt, då man slipper en arbetskrävande foderinsamling.¹¹

Som redan antytts är skötseln av fredade ljunghedar besvärlig. Om man inte fortsätter brukningen så växer de flesta arealer igen med skog. Till detta kommer att gamla brukningsmetoder som bränning inte är enkla att tillämpa. Antalet dagar med lämplig väderlek är få och risken för bränder är stor, när de fredade områdena är små. Inom sådana kan man också ha problem med invandring av bergtall och asp som inom Ulborg Statsskovdistrikt (SV om Holstebro), där man sedan 1942 haft till uppgift att bevara stora hedarealer. Dessa omfattar cirka 2 400 hektar. Bergtallen klarade man genom maskinell slätter medan rotskott av asp visade sig besvärliga att utrota. Visserligen var getter effektiva i detta avseende. Men de krävde stabila hägnader om de skulle hålla sig i skinnet. Problem att vidmakthålla en ljunghed var många. Statsskovsrider Vagn Johansen fann det år 1970 egendomligt, att "det skulle blive en hedeskovbrugers vanskeligste opgave at dyrke lyng".¹²

Försök och forskning kring ljunghedarna har under senare decennier varit långt mera omfattande och avancerade i nordvästra Tyskland och Danmark än det som kommit våra små hedreservat till del. Detta är en spegelbild av den skillnad ljunghedarna haft såväl ekonomiskt som mentalt.

NÅGRA NUTIDA RÖSTER OM LJUNG OCH LJUNGHED

Det sydsvenska landskapet har under ett halvsekel drastiskt förändrats. Det är inte bara ljunghedarna som försvunnit. Samma väg har nästan alla ängsmarker gått. Omloppstiden för de flesta mossodlingar blev kort, då de redan efter ett par mansåldrar lades ned. När korna gick till slakt började också hagmarkerna växa igen. En aktiv skogspolitik har medfört, dels att arealen skog ökat, dels att bestånden blivit tätare. På trädslagssidan har granen avgått med segern. Till en sannolikt negativ upplevelse av landskapet hör nedläggning och rivning av torp och gårdar. Kompensationen i form av sommarstugor är inte alltid av positiv art. Sedan 1950-talet har exempelvis skogsmarksarealen i Kronobergs län ökat med 12%, virkesförrådet per hektar med 27% och granandelen med 21%. Numera är cirka sex träd av tio en gran. Upplevelsemässigt har den ännu större betydelse, då granen tränger in i alla bestånd som underväxt och oftast skymmer synfältet. Sedan 1920-talet har skogsmarkens bonitet stigit från 3,4 till 8,5 m³sk per hektar i Smålandslänen. Det enda som minskat rejält är inägoarealen. Under 1900-talets andra hälft försvann nästan hälften av den brukade jorden.¹

Edwin Ohlsson noterade redan år 1940 att kritik mot igenplanteringen av ljunghedar börjat synas. Han kunde förstå ”naturdyrkarnas bävan vid tanken att den tjugande tavla, som dessa vidder haft att bjuda på av mångskiftande underbart vackra perspektiv, skall försvinna.” Men med skogens intåg försvann också fattigdomen från den karga marken med sina svältfödda innevånare. ”Är då icke ett välvårdat skogslandskap med välvärdade tegar inmängda mellan skogarna och vackra stugor bebodda av välfödda nöjda

människor också ett skönhetsobjekt, som kan försona gärningen?” Det tyckte nu inte Svenska Naturskyddsföreningens ordförande, författaren Sten Selander, som i hedarna såg ”naturskyddsrörelsens sorgebarn”. Han efterlyste ett ordentligt ljunghedsreservat någonstans i Halland. ”Ljungheden är dock inte bara ett landskap med en säregen skönhet, den är också ett minnesmärke över en försvinnande form av svensk lantushållning, ett stycke levande historia”. Den skönheten var inte uppebar för professor Sigurd Erixon, när han år 1951 karakteriserade Breareds socken, väster om Vrå. De ljungbevuxna och ”mestadels skogsplanterade höjtplåtarna” är ”likaväl nu som under ljungbrännings tid” behärskade av allvaret och ödsligheten.²

Under det senaste seklet har Sverige omskapat nästan till oigenkännelighet, påstod Sten Selander år 1943. Till detta hade hedarnas igenplantering verksamhet bidragit. Samma slutsats drar år 2008 arkeologerna Mats Anglert och Per Lagerås, när de blickar ut över Örkel-ljungabygden, där granplantering av den öppna ljungheden radikalt förändrat landskapsbilden. ”Denna landskapsomvandling från öppen hedemark till tät granskog måste betraktas som den mest drastiska i det svenska kulturlandskapets historia”.³

Det ligger en del i dessa iakttagelser, då förändringarna på en samhällets stora resurstillgång blev omfattande på kort tid. När landskapet en gång nöttes ned och blev öppet, vindpinat och ljungbevuxet tog det längre tid. Beträktaren utgår alltid från sina egna upplevelser, erfarenheter och värderingar. Den ”imponerande odlargärning” som landstinget i Halland gjort visade sig år 1929 vid Mästocka för jägmästare

Per Waesterberg i form av "backarnas gröna plantkavalkader och mossarnas rutlagda dikessträngar". För den åldrade Artur Lundkvist, som i snårig ljunng satt plantor mellan spretande enbuskar, behärskades landskapet år 1977 av "granskogens dystra diktatur". Gläntornas ljus hade släckts och lövskogen stod "beträngd och utarmad". Mossarna var förkrympta och hotfullt inringade. Över tiden förändras såväl skogen som våra värderingar.

Med sin aforistik lyckas Walter Dickson år 1953 fånga det väsentliga i ljunghedens uppkomst:

"Under ljungens fattiga matta göms minnet av lucker jord och matat ax i välmågens hand. Paradis-Halland. Sedan Helvetes-Halland i aska och sot och en tom benig näve.

Halland var länge proletären bland Sveriges landskap. Nu är det närmast en nyrik."⁴

Nu kan vi mätta och belättna blicka ut över några futtiga ljunghedsreservat och beklaga att den skönhet som en gång i augusti uppenbarade sig för den sensible, försvunnit, ett försvinnande som i hög grad bidragit till välfärden. Den urbaniserade svensken har successivt förlorat all kontakt med jord- och skogsbruk, vilket medfört att de få, som i sitt inre återkallar forna tiders ljunghedar ser dessa i ett mera romantiskt ljus. Den fågling som exempelvis docent Albert Nilsson redan år 1902 fann i hedlandskapet, där ginsten lyste gul vid midsommartid och ljuven lilafärgad i augusti, har så småningom kommit att smitta av sig på ljunghedens brukare. Ju längre bort betraktaren mentalt kom från heden och ju längre tid som förflutit sedan denna övergått i granskog, desto "ekologiskt hållbarare" har det gamla hedbruket blivit. Idéströmningen börjar med Lars-Gunnar Romell (1952) och har fortsatt samt förstärkts under senare decennier. Gunnar Brusewitz ansåg exempelvis år 1984, att hedbönderna "levde i harmoni med sin miljö, generationers erfarenhet hade utvecklat ett hedbruk, som med en närmast genial insikt om de ekologiska förutsättningarna tillvaratog möjligheterna som marken erbjöd". Det skulle ha varit intressant att höra en Vråbonde i slutet av 1800-talet kommentera detta.

En sakkunnig analys av landskapets utveckling inom de sk Tönnersjömålet, av Staffan Bengtsson och Krister Larsson år 1993, visade på en annan utveckling från skogsrikedom till fattig ljunghed. Här N om Mästockreservatet har försvaret sedan år 1946 utnyttjat ett cirka 250 hektar stort område som bombmål. Det bränns varje år och har därmed givit livsutrymme åt såväl ljunng som dess följeväxter cypresslumner, hårginst och mosippa. Här hade det fram till flygvapnets ockupation inte varit fråga om något balanserat ljunghedsbruk, utan en lång tidsresa från senmedeltidens bokskogar med ollonsvin till utödda ljunghedar i vilka man till slut tvingats skära torv för att värma sig.⁵

Professor Romells inställning känner man igen hos forskarna Kristina Blennow och Karin Hammarlund, vilka ur ett såväl idéhistoriskt som naturvetenskapligt perspektiv granskade de halländska hedarnas beskogning. Ljunghedens plantering var ett projekt som drevs uppifrån. Industriella intressen stod mot jordbrukarnas. Kunskapen om beskogning av ljunngmark var dålig och många misstag begicks. Initiativtagarna bortsåg från lokal erfarenhet. Det framgår dock inte klart i uppsatsen, vilka de reella problemen var och hur man skulle ha undvikit dessa. Läsaren får dock klart för sig att lövträd varit att föredra framför gran i hedkulturen.⁶

"Från ett nödvändigt ont, till en naturtyp värd att bevara" titulerade år 2005 Johan Barrhök sitt examensarbete i geografi. Det är en kvantitativ studie av ljunghedens utveckling i Halland med speciell tonvikt på naturreservatet Sandsjöbacka. Han anser att ljunghedens omvandling ytterst styrdes av befolkningsökning. Men det fanns ett motstånd från hedböndernas sida att lämna det traditionella ljunghedsbruket med betning och bränning till förmån för skogsplantering.⁷

Entomologerna Johan Abenius och Krister Larsson undersökte år 2005 insektsfaunan på fyra halländska hedar. De problematiserar den äldre ljunghedsbruket och visar på olika utfall för vegetation och lägre djurliv vid alternativa skötselsystem. Det går utmärkt att skapa olika betingelser genom en kombination av lätt bete

och bränningsintervall, allt i syfte att gynna specifika arter. Deras insiktsfulla arbete pekar fram emot en annan hed, som vi aldrig haft, naturvårdsheden.⁸

I ett välformulerat examensarbete av år 2006 analyserade Karin Joelsson de halländska ljunghedarnas försvinnande med stöd av en detaljerad beskrivning av den historiska markanvändningen i två socknar. Hon visade på att det krävdes en viss förmögenhet hos en bonde, för att denne skulle överge det traditionella ljunghedsbruket. Vid förra sekelskiftet var det mest "skogstorp" och backstugusittare som fortfarande ägnade sig åt detta". Eftersom omvandlingen av heden gick så snabbt måste detta ha berott på yttre ekonomiska faktorer. För en brukare tedde det sig mindre lönsamt att utnyttja arealerna till bränning och bete, när de genom förbättrade metoder kunde göras mera produktiva. Karin Joelsson diskuterar avslutningsvis "ekologiskt ohållbara jordbrukssystem" till vilket hon räknar granplantering på ljunghed. "De monokulturella granskogarna som planterades på många ljungmarker visade sig i januari 2005, då stormen Gudrun drog fram över södra Sverige, inte heller vara exempel på lysande markanvändning".⁹

Conny Strömberg analyserade år 2010 ljunghedsbruket i Veinge socken i Halland ur ett idéhistoriskt perspektiv. Han noterade att det

endast var de "bemyndigades argument" som hördes i debatten kring ljunghedarnas omvandling. Han visade på vissa överdrifter i skogspagandan i perioden 1900-1930 samt att den tog "våldigt lite hänsyn till de villkor under vilka människorna på ljunghedarna levde". Trots detta finner han vid en tillbakablick och analys av de sista brukarnas minnen, att det var lite motstånd från dessas sida mot förändringarna.¹⁰

I naturreservatet Sladö-Äskeskär i Västerviks skärgård vill man inte ha ljung. Trots betning breder den ut sig, då dagens kreatur inte gärna äter denna (2008). Den eftersträfvade, hårt betade naturtypen från förr, går knappast att få tillbaka. Inte ens mekanisk brytning hjälper annat än för stunden mot den aggressiva ljungen. Samma är förhållanden inom Drakamöllans naturreservat i östra Skåne. Där rekommenderas det äldre systemet med vandrande åkrar för att hålla ljungen stången (2011). Då klarar man "anstormningen" sju till tio år, medan bränningens effekter är kortvarigare. Även här visade det sig att betesdjuren (hästar, kor och får) blott sporadiskt åt ljung. Gemensamt i dessa fall är att ljungen anses minska mångfalden.¹¹ Det kommer inte bli enkelt för framtidens förvaltare av våra ljunghedsreservat, då såväl gamla som nya aspekter kring ljungens vara eller inte vara skall tillgodoses.

LJUNGHED KONTRA SKOG – NÅGRA OBSERVATIONER

Redan år 1881 publicerade sedermera länsjägmästare Eugen Hemberg en inträngande ekonomisk analys av Ljunghedens överförande till skog. Han utgår i sina beräkningar från ett hemman med 25 hektar utmark. De ingående värdena, såväl från betets avkastning som från skogsplanterings förefaller med nutida mått något låga. Men det hela utmynnar i att hedbonden den dag ett skogsbruk etablerats på arealen tillfördes sex gånger större förtjänst än om han fortsatt med fårbete eller mjölkhushållning. Som jag ett par gånger tidigare påpekat, lär det ha varit omöjligt för en dåtida hemmansägare att överväga detta. Han kunde inte vänta 15-20 år på de första intäkterna i form av småeffekter på virkessidan och ett förbättrat bete. Hemberg insåg också detta och för en lång argumentation över hur olika åtgärder från samhällets sida borde leda fram till beslutet att skogsodla heden.¹

Det går att räkna och kalkylera på en mängd olika vis med utgångspunkt från en konstruerad modellgård till en marginalkostnadsdiskussion kring en given areal. Resultaten kan uttryckas i arbetade timmar, tillförd energi eller i reda mynt. Analysen går att utföra på privat- eller samhällsekonomisk grund. Det finns numera metoder för att i monetära termer värdera "biverkningar" som utlakningsrisker, förändringar i insektsfaunan eller förlust av estetiska värden. Men jag förbigår detta, då det inte påverkar vårt förhållande till vare sig skötsel av bevarade ljunghedar eller ett eventuellt återskapande av sådana. Dock ett par påpekanden:

Något uthålligt ljunghedsbruk har knappast existerat i vårt land. Men ett sådant är fullt tänkbart, om man har tillgång till erforderliga arealer. Kärnan i verksamheten är en lågt lig-

gande ängsmark, som bibehåller sin bördighet genom bevattning i olika former. Där skördas kompletterande vinterfoder till betesdjuren. Bete, ljungtäkt och torvskärning får göras efter en balansberäkning, så att naturlig vittring i kombination med hedens successiva bildning av humus står i balans med det som skördas. Ett lämpligt omdrev för torvskärning kunde vara 50 år. Även ljun gslätter och bete kräver någon form av planering genom fällindelning. Ett sådant, antytt koncentrationsjordbruk, går säkert att bedriva utan tillförsel av näringsämnen, även i ett modernt samhälle med krav på komfort för ägaren. Men det krävs då att man förslagsvis förfogar över minst tio gånger så stora arealer, i jämförelse med vad som förr var vanligt.

Idag avkastar granskogen på de forna ljunghederna i Vrå lågt räknat 10 m³ sk per hektar och år. Ett naturbete, som det på Mästockaheden, har säkert under ett halvsekel genom nederbördens kvävetillförsel, ökat sin "naturliga" betespotential från 500 till 1 000 foderenheter per år och hektar. Utan stöd i några försöksresultat tyder detta på en köttavkastning av cirka 20 kg per hektar. Nu går det inte invändningsfritt att jämföra en m³ grantimmer med två kilo kött. Det förra har ett marknadspris medan det senare är subventionerat i flera led. Mellan tummen och pekfingret ger dock detta ungefär samma relationstal som Eugen Hemberg kom fram till år 1881, d v s betet ger kanske en fjärdedel av skogsavkastningen. Även om ljungheden krediteras för intäkter av honung och jakt kommer den ekonomiska avkastningen inte i närheten av den från skog.

När ljunghedsplanteringsarna satte igång hade man rimligtvis ingen kunskap om framtiden,

men en vision om skogens välsignelser. Sett genom backspegeln gick utvecklingen i hög grad i skoglig riktning. Som ovan visats var realräntestegringen av marknadsvärdet för Vråkomplexet 3-6% mellan åren 1914 och 1989. Detta har inte ändrats sedan dess. Bättre långsiktig avkastning på en investering går knappast att få, vilket dock inte säger någonting om framtiden. Även vid beräkning av ett skogsbestånds ekonomiska avkastning med utgångspunkt från dagens höga kulturkostnader får man ett positivt markvärde eller en realränta av storleksordningen 3%.

Utan vare sig insatser från hushållnings-sällskap, Domänverket eller Skogssällskapet hade Ljunghedarna ändå vuxit igen. Så snart möjlighet fanns vandrade de mindre bemedlade bort från heden till alternativ, mera lockande sysselsättning i städer eller främmande land. De kvarvarande brukarna, lade successivt om driften och behovet av magra, marginella beten försvann under 1950-talet. Den aktiva igenplanteringen av heden påskyndade utvecklingen. Men skogen stod beredd, när korna började underhållas på kulturbeten. Det faktorkomplex, som främst bevisar skogens överlägsenhet, är flykten från Ljungheden. Det är knappast jägmästare eller agronomer som i första hand skall beskyllas för den dramatiska omvandlingen av södra Sveriges landskap, vi bevittnat under de senaste 125 åren. Ytterst beror detta på landvinningar i vår omvärld, där utnyttjandet av mineralnäring och fossil energi varit viktigast.

Avslutande funderingar

Det har för mig varit en intressant process att följa Ljungheden under ett par år, i huvudsak från skrivbordet. De långa vandringar jag gjort inom vissa reservat samt i skogar uppkomna på Ljunghed har tillsammans med en omfattande läsning ställt mig inför en del frågor. Forskningsinsatser inom olika områden skulle kunna kasta ljus över dessa och berika mig med goda svar.

1. Jag är fortfarande oförlöst vad beträffar Ljunghedens uppkomst och utveckling i Sunnerbo och Vrå. Det hade behövts flera pollendiagram. Men de första hedarna lär

ha uppträtt i samband med fast bosättning och uppodling. Sannolikt praktiserades redan vid vikingatid bränning och vinterbete. Heden bör ha ökat eller minskat i takt med befolkningsförändringar. Den gängse uppfattningen under lång tid att Ljungheden i Halland och södra Småland hade gränsskrigen att tack för sin uppkomst, har något som talar för sig. Terrorbränning var ett vanligt vapen. Men frågan är hur ofta det hände att gårdsbränder i Sunnerbos mycket humida klimat övergick i omfattande skogsbränder. Även här skulle analyser av sjösediment kunna bidra till ökad förståelse. Men primärt för Ljunghedens fortlevnad var vinterbetet i kombination med oregelbunden bränning. När befolkningen ökade krävdes mera resurser och heden bredde ut sig på ökat behov av vedbrand och bete. Hypotetiskt kan jag tänka mig att befolkningsökningen befrämjades av närheten till kusten. Här fanns tillfällen till extra inkomster för vilka kompletterande livsmedel kunde inköpas. Genom intäkter från arbetsvandringar kunde flera överleva på de alltmera utmärglade hedarna. Har havsfisken eller för den del Bolmens insjöfisk haft betydelse för människors proteintillskott och därmed i förlängningen inverkat på befolkningens storlek? I så fall fortsatte man att nöta ned heden.

2. Ekologiskt vore det intressant att studera skillnader i Ljungens konkurrens mot trädvegetationen i olika delar av landet. Varför blev Ljungheden så dominerande i humida delar av Halland och Småland, men inte på samma svaga moräner inom mera östligt belägna marker? Även i nordvästra Dalarna har Ljungen ett annat uppträdande än på motsvarande breddgrad och likvärdigt underlag i mellersta Hälsingland. Finns ett delsvar att söka i nederbördsfaktorn? En mängd andra frågor kring Ljungen såsom tillväxt, produktion osv vore intressanta att utreda.
3. Det är betraktat i historiens backspegel något egendomligt att Ljunghedsområdena inte lämnat något industriellt arv efter sig.

Jag tänker då närmast på sambandet hedd-får-ull-hantverk-textilindustri. Det uppstod i södra Halland och angränsande socknar i Sunnerbo en vävnadsslöjd.² Men längre än så kom man aldrig. Inte heller blev dåtida energikällor i form av tex Krokåns vattenflöden ianspråktaga för någon mera omfattande industriell aktivitet bortsett från vissa försök kring järnsmide samt traditionell malning och försågning. Men detta behöver primärt inte ha med kapitalbrist att göra, då rika köpmän fanns i kustens städer. Det kan bero på tillfälligheter. Halmstads borgare var i andra fall inne i Sunnerbo och försåg sig med produkter som bokaska och tjära. Därmed hade de säkert identifierat de möjligheter som fanns. Det är inte helt otroligt, att den gamla riksgränsen tjänstgjort som mental spärr. Inom antydd sfär går det att komma längre med riktad forskning.

4. Parallellen mellan areal ljunghed och befolkningens struktur och levnadsförhållanden går att utveckla genom analyser i våra arkiv. Mentalitetsmässigt vore det vidare möjligt att se om det finns en koppling mellan ljunghed, fattigdom och frireligiositet. Om ljungheden mentalt påverkat klockarsonen Per Nyman, vet jag inte. Han föddes år 1794 i Vrå och lyckades efter "år av svält och nöd" bli prästvigd 1820. Han utvecklades till en för sin tid berömd väckelsepredikant. Den folkliga väckelsen vann under 1800-talet genklang inom stora delar av Jönköpings län samt delar av Sunnerbo. Den var omfattande i Vrås södra grannsocken Hinneryd.³
5. Med stigande förvåning har jag noterat hur ljungheden i nästan all hembygdslitteratur skjutits i bakgrunden. Det är lika förvånande att inte i museer eller hembygdsgårdar hitta några teckningar eller akvareller från den tid då ljungheden dominerade landskapsbilden inom stora delar av Sunnerbo. Även det i övrigt så framgångsrika svenska friluftsmåleriets mera framträdande representanter tycks inte ha sett ljungheden. Annars borde det ljus som blir så speciellt, när ögat skådar heden i havets

reflexer, varit lockande. På något vis har jag tyckt mig märka, hur den fattiga heden i nästan alla samtida sammanhang undvikits. Knappast någon såg på denna med stolthet. För ett sekel sedan låg ljunghedens framtid i dess omvandling till skog eller i gynnsamma fall till åker eller kulturbete. Om man jämförde "de ödsliga ljunghederna i sydvästra Sverige" med de "vackra Tivedsskogarna" kunde man enkelt konstatera att skogen hade förmåga "att omskapa ett landskaps karaktär och göra det fula vackert", ansåg bl a år 1914 en av Skogssällskapet grundare länsjägmästare Oscar Beer.

I Skånes Annonsblad gick man i december månad 1900 så långt att man varnade för den pågående julgranshuggningen i Örkelljunga-trakten, då risken var stor att ljunghedar skulle uppkomma.

En handfull gånger har jag sett följande vers återgiven:

Man bär sin lott, fast den är tung,
när man bland nakna hedars ljunghed,
sått tie skäppor och fått nie,
och så ger den tionde till prästen
för att sedan njuta lugnt av resten.

Den lär ha sitt ursprung i en visa från Vrå och speglar med dräpande ironi synen på en tillvaro mitt i ljunghedens rike.⁴

6. En sak jag aldrig riktigt lyckades med, var att hitta förlagorna till Selma Lagerlöfs negativa inställning till Sunnerbo och dess innebyggare. Hennes ton i Nils Holgerssons underbara resa är sjungen i dur, där kärleken till fosterlandet och det hederligt, strängt arbetande folket är övertydlig. Enda undantaget är Sunnerbo, som hon dessutom aldrig besökt. Gunnar Ahlström (1942) pekar i sin analys på den ibland nära samhörigheten med Kiplings Djungelboken. Det "skråniga kråkfolket" intar en "kriminell särställning". "Det är ett tatarfölje, som lever i kraxande anarki" kring en grym ledargestalt. Parallellen till den opålitliga apflocken Bandar Log är

uppenbar. Det är troligt att hon hämtat naturbeskrivningen om det sterila Sunnerbo ur Torpsons år 1887 utgivna geografibok, som hon läst. Men var kom de negativa bilderna av Ljunghedens folk ifrån? Elin Wägner som också analyserat Selma Lagerlöfs författarskap

och liv i ett verk utgivet 1943, har inte kommenterat hennes negativa Sunnerbobild på annat vis att att sandmoarna därstädes blivit skogsbevuxna. Det är något anmärkningsvärt eftersom hon fyra år tidigare publicerat sitt stora, infallsrika verk Tusen år i Småland.⁵

FARVÅL TILL LJUNGHEDEN

Det känns lite vemodigt att en ljum torsdag sent i september 2011 ta avsked av Ljungheden. Den har på heltid sysselsatt mina tankar under snart två år. Jag har med intresse noterat, att den som haft sin trygga försörjning någon annanstans, kunnat sjunga en lovsång till Ljungheden. Men den som en gång var tvingad att leva på heden, deltog inte i detta bifall. Ett par gånger tidigare under yrkeslivet har jag i pedagogiskt syfte utnyttjat Ljungheden. Den var (och är) för mig ett bevis på oförnuftig hushållning, en ekologisk katastrof, en uppfattning jag inte, trots omfattande läsning och analyser, ändrat. Så länge fattiga och marginaliserade människor tvingades livnära sig av den hed, där ständig bränning och kontinuerligt bete pågick, försämrades långsamt dess produktionsförmåga. När folket vandrade bort från Ljungheden gavs utrymme för processer, vilka lett till en mera hållbar utveckling.

Mitt förhållande till Ljungheden är turistens. Jag har aldrig vallat några får på fåliden eller hållit i en ljunglie. Jag vet visserligen har röken efter bränning sticker i näsan, men har aldrig känt lukten av torvos. Mina vandringar över diverse hedar har skett i uppehållsväder, då jag varit iförd lämplig klädsel. Hur det en gång kändes att i blåst och regn ta sig fram en halvmil efter Ljungrikets kreaturstigar i vadmalskläder och träskobottnade skor, vet jag inte. Jag tror mig förstå, varför heden för ett sekel sedan uppfattades som armodets symbol. På samma vis har jag inga svårigheter att uppfatta de skönhetsvärden, våra få kvarvarande Ljunghedsfragment, kan erbjuda. Likaledes är det lätt att förstå hur yngre generationer forskare inom såväl humaniora som naturvetenskap hittar nya vinklingar och biologiska samband, när de börjar skärskåda

heden och dess innebyggare, med nyutvecklade analysmetoder.

En i många stycken för den välnärde samtidsbetraktaren trist, enformig och ödslig Ljunghed har ersatts av en lika tråkig, likriktad och obebodd granhed. Under processens gång har Ljunghedsbrukarnas ättlingar blivit tio gånger rikare, något som ingen för drygt ett sekel sedan kunnat drömma om. Nu är vi sedan några decennier med denna kollektiva välfärd i ryggen i färd med att bevara Ljungheden. Inom naturreservatets skydd finns ett par dussin områden, vilka skall påminna oss om en försvunnen landskapstyp. Antalet skyddade områden kommer att öka och vissa befintliga reservat att utvidgas. Men det blir aldrig möjligt att återställa något som en gång var. Hedböndernas välnärda arvingar får nöja sig med att under en utflykt få njuta av en vacker utsikt från en höjd inom en naturvårdshed. Denna kommer att skötas via välstrukturerade planer, så att hårginst, cypresslummer, Ljunghedsbin och andra specifika arter får hyggligt livsutrymme. Från höjden kommer de att få höra orrarnas ”kurrande”, men knappast gnället från Ljungpiparna.⁶

Om jag varit det minsta konstnärligt lagd, så skulle jag som tack och avsked av mina två år tillsammans med Ljunghedar såväl i arkiv som fält, måla en altartavla. I denna bryts ljuset över heden mot bakgrundens hav. Solen strålar skymtar bakom vita moln. Över den lila Ljungen vandrar en av Mathilda Roos' småskollärarinnor från romanen Hvit Ljung. Hon får symbolisera såväl Jungfru Maria som alla de kvinnor, vilka en gång planterade igen delar av Sunnerbos och Hallands Ljunghedar.

TACK

Det sista sammanträdet på Jägarhyddan i Vrå innan denna avstyckades och såldes. Från vänster Hans Frej, Hans Nyman och Hans-Jöran Hildingsson. Juni 2007.

Under arbetets gång har jag stört mängder av personer med frågor per brev, e-post och telefon. Antalet besök i Uppsala universitetsbiblioteks (Carolinas) läsesalar blev långt flera än i ett knappt tiotal andra bibliotek. Utfärderna till olika arkiv kunde begränsas genom att läraren

Ragnar Fornö i Uppsala periodvis vid dator och i forskarsalar gjort långa arbetspass. Hans eminenta skicklighet att hitta sakupplysningar i Riksarkivets och Vadstena landsarkivs oftast svårtolkade dokument är oöverträffad. Utan Ragnar hade boken inte kommit till.

Annakarin Wennerberg har suttit uppe i jämtländska Gastsjön och renritat samt snofsat till mina diagram. Vi har tillsammans besökt Vråskogen och Mästockareservatet och diskuterat innehållet i de illustrationer som pryder boken. Hennes insatser har glatt mig. Vardagen kändes lättare, när jag kunde bryta försändelser posttämplade i Kälarne.

Med faktor Lars Hedin i Uppsala har jag haft givande diskussioner kring korrektur, bildkvalitet och lay-out. Jag har fått inblickar i annan verksamhet, som jag normalt tagit för given.

Skogssällskapets trotjänare Hans Nyman, Hans Frej och Hans-Jöran Hildingsson har alla på var och en sitt vis bidragit till att arbetet kunnat slutföras. Med Hans Frej har jag haft förmånen att ett flertal dagar få vandra genom Vråskogen. Hans kunskap om denna samt de personer som där varit verksamma har lett till att jag berikats samt kunnat räta ut en del frågetecken. Några felslut har också kunnat undvikas. Hans Nyman gav mig insikter i det politiska spelet bakom kulisserna, när Skogssällskapet år 1988 fick återköpa Vråskogen. Dessutom har han satt mig in i skogsförvaltarens vardagsproblem. Med Hans-Jöran Hildingsson fördes diskussioner om Skogssällskapets organisation samt utveckling. Vid åtskilliga tillfällen plockade han fram material ur Skogssällskapets gömmor.

I Vrå fick jag god hjälp av Elisabet och Evert Nilsson i Spången, Lars Ode i Kränkeboda samt Berit och Arne Falk i Broddhult. De har

vid besök satt mig in i lokalsamhällets problem under det senaste seklet. Med Lars Ode som ciceron kunde jag också hitta en del svårupptäckta kulturlämningar i skogsmarken.

Skogssällskapet i Göteborg har tillsammans med Sveriges lantbruksuniversitet i Uppsala stått för arbetets marginalkostnader. Genom ett generöst bidrag har också Sällskapet svarat för bokens tryckning.

Det blev för mig en lång resa i tid och rum genom Vrås f d magra ljunghedar. Den var mycket omväxlande och berikande. Jag ber att till alla som på olika vis stött mig, få framföra ett varmt av hjärtat kommande tack.

Uppsala vintern 2012

Lars Kardell

Efterskrift

I skarven mellan spaltkorrektur och ombrutet korrektur städade jag mina lådor. Ödet ville att jag hittade mitt gamla herbarium. I detta låg ett ark med en ljunghed, se bild. Den insamlades när jag i augusti 1948 börjat i klass

2⁵ på Högre Allmänna Läroverket i Linköping. Jag kan inte påminna mig var den aktuella "gräsmarken" var belägen. Inte heller minns jag hur många pressade växter man skulle visa upp för läraren i biologi. Men idag (januari 2012) känns det som cirkeln är sluten med en hälsning från förr.

UTNYTTJADE ARKIV

Göteborg

Landsarkivet, Skogssällskapets äldre,
osorterade papper (GLA)
Dialekt, ortnamns- och folkminnesarkivet
(DAG)
Skogssällskapets ”moderna” arkiv, Stora Torp

Halmstad

Region Halland (f d Landstinget), Hallands
läns skogsallmännings arkiv

Härnösand

Landsarkivet (HLA) , Kungl. Domänstyrelsens
arkiv, Lantmäteriverkets arkiv

Ljungby

Ljungby kommuns arkiv
Skogsstyrelsens arkiv

Lund

Landsarkivet (LLA)
Dialekt- och ortnamnsarkivet (DAL)

Stockholm

Riksantikvarieämbetet, fornminnesregistret
(RAÄ)
Riksarkivet (RA)
Riksarkivets filial i Arninge (RAa)

Uppsala

Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI)
Sveriges lantbruksuniversitets arkiv (SLU)

Vadstena

Landsarkivet (VLA), Sunnerbo härads dom-
böcker, Kronobergs läns hushållningssällskaps
arkiv till 1967

Varberg

Varbergs museum, uppteckningar

Vrå

Vrå hembygdsförenings arkiv (VHFA)
Berit Falks privata arkiv

Växjö

Kronobergs läns landstings centralarkiv
Kronobergsarkivet, Kronobergs läns hushåll-
ningssällskaps arkiv efter 1967
Skogsstyrelsen, dikningshandlingar
Smålands museum, Topografiska arkivet
Växjö universitetsbibliotek, Årydsarkivet

NOTER

Bakgrund samt Ljung och Ljunghed

1. von Sydow 1936.
2. Lagerlöf 1982:166f.
3. Liljeblad 1816:220.
4. von Linné 1975:54.
5. Hultén 1950:68*,356, Stålfelt 1960:350f, Sjörs 1956.
6. Beijerinck 1940:fig.101, 109f.
7. Nilsson 1986:156. Det skiljer en hel del i utbredningskartorna hos Stenberg m fl 1992:335 resp. Mossberg & Stenberg 2003:456. Lindman 1905:105f. Nordhagen 1937:42f, 1938:38f. Se även spridningskarta hos Odell & Drakenberg 1991:193f.
8. Granström 1986:III:6. Antalet frö, se Nordhagen 1937:54. Ålder, se Mork 1946:312f. Om ljungbladsbagge, se Vagn Jensen 1983, Stenström & Forshed 2004:28. Om succession i ljunghed, se Miles 1979.
9. Mork 1946, Jonsson 1957:423f. Nordhagen 1937:51f. Om ljungens ärftliga variation, se Böcher 1970:136.
10. Ramann 1911:469f.
11. Björkman 1953, Eklund & Hägg 1967. I ett annat experiment fann Björkman & Lundberg 1971 att ljung var minst lika effektiv näringsupptagare som naturlig tallföryngring under fröträd. Om konkurrens med kråkris, se Vesterlund 1892:186f. Kardell & Eriksson 2011:32f redovisar synpunkter på konkurrens mellan ljung och bärris.
12. von Linné 1985, Mork 1946:305f. Holmboe 1909 påpekade den stora roll ljungen hade för humusbildning. En enda planta kunde varje år avsnöra upp till 300 kortsrott.
13. Oppermann 1929:243f. Om skogsskötsel mm på danska hedar, se Möller 1965, även Juncker 1985. Ljungheden i nyare läroböcker, se Lundmark 1988:208. Om skenhälla, se Lundmark 1986:98. Här saknas dock anspelningar på dennas samband med ljunghedar. Hos Olsson & Troedsson 1997:158 finns inte heller ljunghedens roll för jordmänsbildningen berörd inom deras urskilda region 2. Rayner 1913 visade tidigt hur viktig mykorrhizabildning var för ljungplantans utveckling. En bra genomgång av markförhållandena på heden finns hos Nørgaard 1970.
14. Kardell 2005:fig.7, Kardell & Eriksson 2008: tabell 7, Kardell 1996: bilaga 2:1-2:4.
15. Berglund m fl 2007, 2008.
16. Nilsson 1901, Schager 1909. Sernander 1900:29f. Wibeck 1909:229f, Lindquist 1931:394.
17. Romell 1952, Du Rietz 1950.
18. De jylländska hedarnas uppkomst, se Odgaard 1994:fig 121 samt 160f. Henning 1889. Om ljunghedens uppkomst i Blekinge, se Berglund 1966:144f, 173.
19. Nordhagen 1938:39, Atlestam 1942:fig.1, Emanuelsson 2009:11.
20. Helles 1975.
21. Schotte 1913,1921.
22. Kardell 2004:122f.
23. Malmström 1938, Schotte 1923
24. Alm Kübler 2001, Hesselman 1908.
25. Kardell 1999a, Malmström 1962:41.
26. Damman 1957. Typindelning, se Schager 1909 och Schotte 1921. Schager reproducerar en ljunghedskarta utarbetad av jägmästare J M Pauli i början av 1890-talet (se Samzelius 1915:513f). Kartan har inte återfunnits. Om heddegeneration m m se Tamm 1937, 1939, Bornebusch 1939.
27. Damman 1957:375, Sjörs 1956. En klar, genomarbetad uppdelning hos Malmer 1965. Om den östskånska heden, se Mattiasson 1971.
28. Nilsson 1970, Mattiasson 1971,1974, 2003, Pahlsson 1994. Ännu mer imponerande är de typindelningar som gjorts i Danmark, se Böcher 1970:162f.

29. Hansen 1989, Stenström & Forshed 2004. Om de olika ginstarterna i Halland och deras samband med ljungheden, se Lind 1997:96f och Georgson 1997:389f. Om ljunghedsväxter se Malmer 1968 och Bøcher 1970:142 och jfr med Georgson 1997:60 samt Lind 1997:96. Även Ekstam & Forshed 2000:90f samt Stenström & Forshed 2004:30f ansluter sig till uppfattningen, att det finns speciala ljunghedsväxter. Mosippa mm se Christoffersson 1979:354.
30. Älg, se Markgren & Stålfelt 1984:52. Rådjur, se Cederlund & Liberg 1955:76. Synpunkter på renens föda i Skuncke 1958:102 och Gustavsson 1988:42.
31. Om successionsstadier på heden, se Bøcher 1970:144f. Ett experiment på Mästockaheden redovisas av Ekstam & Forshed 2000:90. Problem med kvävebelastning på ljunghed i Danmark, se Anon 1999:43f. Degn 1997 redovisar en studie av ljunghedsutvecklingen på Randbøl Hede mellan 1954 och 1995.

Ljunghedens kulturhistoria

1. Serenius 1727:284, Fries 1949.
2. Sjöbeck 1950, Brøndegaard 1987:332, Lyttkens 1981:427f, Hellquist 1980:341f, Fridell 1992. Om hed, se von Friesen 1926, Strid 1999:87f. Om ry, se Salomonsson 1968:324 och Anon 2003:7.
3. Melefors 1984, Wangö 1970, Rietz 1962:405 (rossling). Om lingon, se Hellquist 1980:577.
4. Wahlberg 2003.
5. Beijerinck 1940:5.
6. Se t e x Stålfelt 1960:350f.
7. Hoff 1997, Holmbäck & Wessén 1979.
8. Söderwall 1925-1973, Anon 1913:141.
9. Anon 1769a:116, Wallensten 1799, Anon 1808, Barchaeus 1924, Wangö 1974:222f. Om mera sentida färbete på ljunghed: Wallin 1926. Insulander 1938:157, 1956:174 anser att ljunghedet efter första frosten på hösten, blir mer aptitligt för fåren. Det är dock för litet utnyttjat. Hos Sjödin 1966 saknas ljungheden helt och hållet; jfr även Sjödin m fl 1994 i vilken ingen antydning om det gamla ljunghedet återstår. Men detta kommer här in bakvägen, då man lyfter fram olika naturvårdsbeten. von Törne 1814:148f avråder från ljunghedsbete. Arrhenius 1861:195f om syrfällning. Om Svenlunga, se Anon 1919. Om betesvallar på

- ljunghed utöver Wallin 1926, se även Elofson 1914:47. Om åsnor, se Anon 1769a:137.
10. Sandklef 1959, Waern 1983, Rasmusson 1999. Förslag om ljungheds överföring till äng i Anon 1781b:198f, till åker i Anon 1821.
11. Juhlin Dannfelt 1901:379, 1923, Høeg 1982, Jakobsson 1989, Wieselgren 1846:84. I Rothof 1758 återfinns beskrivningen av Lars Anderssons hushållningssätt. Redan i samtiden ansågs ljungheden vara ett nödfoder till ungboskap, se Anon 1781c.
12. Højrup 1970:83f, Anon 1997. Om 1700-talets ljunghedar i Halland, se Anon 1998b (många ställen). Motsvarande uppgifter från Finnveden i exempelvis Blomén 1967 och Allvin 1846.
13. Månsson 1913-15, Sandklef 1937.
14. Anon 1778, 1781a, Hansson 1984:432, Danström m fl 1912:31, Allvin 1846:219f, Husberg 1994. Om avkastning, se Cederholm 1952. Segerpalm 1952 har en bra beskrivning av vandringsbiskötsel.
15. Anon 1910b, Malme 1930, Ekeland 2005. Om färgväxter på ljunghed se Bringéus 1967:144, 176. En hel del detaljer kring ljunghedens tekniska användning under 1700-talets andra hälft finns bl a hos Fischerström 1761 och Rothof 1762:302f. Se även Anon 1847:657. Ljung till takmaterial, se Sjunneson 1953:82; till dämpning av flygsand i Skarregaard 2008:38. Om ljung till bränsle, se Kalm 1960:118. I DAG, Göteborg finns under rubrik Bränsle många uppteckningar om ljunghedens betydelse i detta avseende längs Bohuskusten.
16. Osbeck 1922:38. Henriksson 1978, Ingmanson 1987, Stodda & Volak 1990, Anon 1998a:197, Ekeland 2005.
17. Beijerinck 1940.
18. Beijerinck 1940:146, Rackham 1967:165, 457 (Plinius), Columella 2009:263.

Vrå socken

1. Fredén 1998.
2. Magnusson & Lundqvist 1957, Eklund 1953, Wik m fl 2009. Om jordarter, se Fredén 1988. I Hummel 1877 resp Lundqvist 1954 återfinns uppgifter om rullstensåsarna. Om moränerna, se Johnsson 1956.
3. Troedsson 1997, Troedsson & Wiberg 1986.
4. Raab & Vedin 1995, Bogren m fl 1999, Tamm 1959.

5. von Post 1927, Granlund 1932. En bra kartografisk översikt av områdets särställning vad beträffar förekomsten av torvmarker finns hos Franzén 1987:fig 40.
6. Skogsstyrelsen 2009, Jordbruksverket 2009.
7. Karlsson 2007, Wahlström 2007.
8. Aldentun 1997, Gustafsson & Ahlén 1996.
9. Christoffersson 1969, SOU 1971:75, Bostadsdepartementet 1975, Statens naturvårdsverk 1976.
10. Anon 1977.
11. Christoffersson 1989, Anon 1973a.
12. Ardö 1980. Om Årshultsmossen, se Varenius 1980.
13. Anon 1992, Göransson m fl 1983, Anon 2007a.
10. Härenstam 1946:417. Uppgiften dock osäker; alternativt årtal är 1538 (RA, Smålands landskapshandlingar vol. 1538:3, Sunnerbo härad s. 180f.)
11. Jönsson 1989, Hallberg 1983, Fridell 1987, 1992, 2006. Ytterligare om ortnamn: Strid 1999, Agertz 2008. För Hyhult, se Hellquist 1903-06. Ägo- och naturnamn: SOFI i Uppsala (Vrå socken). Skamper, se Anon 1973b:S 3481f.
12. Lagerås 2007. En rekonstruerad temperaturkurva finns hos Moberg m fl 2005:616, fig. 2b.
13. Nihlén 1932.
14. Larsson 2000a, Rubensson 2000, Björk 2007, Åstrand 2007a,b. Betydelsen av det medeltida järnet i Sunnerbo finns behandlat i arbeten av Ödman 2000:a,b samt Larsson 2000b. Strömberg 2008 har gjort en djupgående analys av järnhanteringen i norra Skåne och södra Halland.

Från istid till stormaktstid – en kulturhistorisk skiss

1. Thelaus 1989. I Lindbladhs 1998:IV:11-12 ges tallen en mera framträdande roll inom Vråregionen under det senaste årtusendet. Av översiktskartorna i Björse 2000 kan en del information hämtas om de stora trädslagsförskjutningar som skett sedan vikingatid.
2. Björkman 2007. För klimatet, se de Jong 2007.
3. Knarrström 2007, Gustafsson 2006, Thelaus 1989, Berglund m fl 2007.
4. Hansson 1999, Holmgren & Tronde 2000, Skoglund m fl 2006 (hällristningar).
5. Gräslund 2007, Lagerås 2000, 2002, Widgren m fl 2003, Björkman & Ekström 2003, Skoglund 1996 (Ramsberg), 2007. I Ljungs 2003:6 pollendiagram från närbelägna Lärkesholm, är odlingens tillbakagång inte lika tydlig. Om fornminnen, se Ra, Fornsök.se. 1667 års rannsaking enligt Wilstadius 1940:150f. En ingående analys av problemen med datering av röjningsrösen finns hos Lorentzon 2008.
6. Karlsjö 1991, Larsson 1999, Hansson 2007, Mogren 2008.
7. Rasmussen 1981, Ståhl 1981, Larsson m fl 2006:15f. Om härad, se även Andersson 1965. Om kyrkans roll för införandet av en administrativ ordning, se Lönnroth 1998:148. Territoriell indelning i södra Sverige, se Brink 1998, Lundqvist 1998.
8. Ullén 2006, Lindstam 1935.
9. Raneke 2001.
15. Hansson 2001, Anon 1982a. Se även Tollin 1999, 2007.
16. Rasmusson 2005. Om cictersiernesnas järnproduktion, se Karlsson 1985. Jfr även Norborg 1958 och Skyllberg 2001:101f. Om Nydala, se Tollin 1998, Larsson 1998.
17. Larsson 1999:97f.
18. Citatet ur Erikskrönikan efter Jansson 1991:120. Marke, 1993.
19. Svedenfors 1954.
20. Yrwing 1981, Hildebrand 1983, Sundberg 1999. Om Daniel Rantzau, se Anon 1987a. Härenstam 1946:106f.
21. Magnusson 1997. Om förvaltning, se Hallenberg 2001.
22. Cederholm 2007, Larsson 1979.
23. Österberg 1971. Aschan 1937:170f.
24. Forssell 1872:208f, Myrdal & Söderberg 1991, Forssell 1884.
25. Dovring 1951, Anon 1890:22. Bistocksregister: RA, Smålands landskapshandlingar vol. 1577:6, Sunnerbo. Om ollonfläsk, se t ex RA, Smålands handlingar vol. 1565:5, 1600:3, Sunnerbo.
26. Forssell 1884:tabell 6. RA, Smålands landskapshandlingar Vol. 10 A, sid. 24v.
27. Larsson 1987. RA, Smålands landskapshandlingar vol. 12 (1581).

28. Larsson 1999, Elgeskog 1945. Hemmansklyvning mm i Larsson 1972:168f. Befolknings-siffror efter Andersson Palm 2000:286. Denne har dock räknat fel för år 1620, en uppgift som utesluts.
29. RA, Smålands landskapshandlingar vol. 1538:3 resp. 1557:14. Sunnerbo härad.
30. Svedenfors 1951.
31. För mynträkning och värde har jag använt Lagerqvist & Nathorst-Böös 1997. Olika mått från Jansson 1995. Kaloritabell ur Michanek & Rössner 1995.
32. Hammarström 1956, Odén 1966. Om oxtransporter, se Myrdal 1999.
33. Linge 1969.
34. Persson 2005.

Vårs bönder under stormaktstiden 1600-1725

1. Arvidsson & Kruse 1999. Om järnets betydelse, se t ex Rydberg 1989.
2. Rosenberg & Birdzell 1994. I Frammes (1986) arbete om Vätte härad finns en del uppgifter om den holländska infiltrationen i Bohuskustens ekonomi. Något liknande fanns säkerligen i Halland.
3. Anderbjörk 1947, Larsson 1980. Om Stenbocks förflyttning, se Marke 1993:58f.
4. Marke 1993:55. VLA Dombok 23/8 1614; jfr även Aschan 1935:8.
5. Marke 1993:56, Larsson 1999:180. VLA Dombok 26-28/1 1648, 21/2 1649, 22/8 1650.
6. VLA Dombok 9/12 1657, 23/3, 3/7, 22/11 1658. Marke 1993:58. Knektutskrivning mm VLA Dombok 20-21/1 1623, 15-16/5 1632.
7. Stäglaböke, se VLA Dombok Vt 4/3 1782: §19. Dråp i Vrå: VLA Dombok Ht 9/12 1678:s.93-98, e. ord. Ting 1-2/8 1711, Vt 1715:§70.
8. VLA Dombok 3/3 1673, 21/10 1674, 12-14/6 1682, 7/3 1693:§77,78.
9. VLA Dombok 18-19/10 1666, 12-14/2 1677: s.11-14, Ht 1697:§120.
10. Uppgifter efter Ullgren 2004:14f, Samuelsson 2001:68f, Kardell 2009:55f. RA, Smålands landskapshandlingar 1581:vol.12 (årliga räkntan). VLA Kronobergs länsstyrelse, landskontoret Vol. G IId:9 skattdögningar.
11. Om skattevrak och adelsvalde, se Kardell 2009:55f. Säteribildning, se Vejde 1928, 1929, Larsson 1999:174f. Om Rosenstierna, se Anrep 1862:499f, Elgenstierna 1931:517. Om avyttringen av gårdar i Vrå, se Almquist 1976:577f. Det finns i Riksarkivet en hel del osorterade handlingar kring släkten Rosenstiernas transaktioner med staten för den som i en framtid eventuellt vill gå djupare in i detta ämne. Transaktionen mellan bröderna i VLA Dombok St 1671:s.29-29v.
12. VLA Dombok 6-7/12 1661, 7-10/3 1664:s.9, 31/5 1665:s.19.
13. VLA Dombok 31/5 1665:s.19v-20.
14. VLA Dombok St 10-11/6 1673:s.82-93, Extra ordinarie ting 16/2 1676:s.2-19.
15. VLA Dombok St 17-19/6 1678:s.38-39.
16. Om ätten Törnasköld, se Elgenstierna 1934: VIII:409f, Almquist 1976:579.
17. VLA Dombok e. ord. ting 22-24/5 1673, 26/5 1674:s.40-48. Våkö/Håkneshult: VLA Dombok Vt 20-22/1 1674, 18/4 1676:s.36-37.
18. RA Jordebok 1632 Vrå s:n i Sunnerbo H:d s.119-124, VLA Dombok St 1679:s.36, Vt 1680:s.38-39, St 28/6 1690: §171, St 1702: s.122, Ht 1716: §34.
19. Bogren m fl 1998:64f. VLA Dombok 17-18/6 1667, Ht 29/5 1723:§84.
20. Larsson 1974. Aschan 1935:29.
21. Allmänt om svedjebruk i Kardell m fl 1980. Skogseldsplakat m m i Lindner 1935:245f. VLA Dombok Ht 1694:§137, Vt 1697:§197.
22. VLA Dombok Vt 18/2 1703:s.15, Ht 7/10 1705:s.178-179, Vt 1706:§75. LJ Larsson 1989, Kardell 2009:40f.
23. VLA Dombok Vt 1703:s.48, Ht 1706:§98.
24. VLA Dombok Vt 1694:§136, St 1694:§87. Holmbäck & Wessén 1962:143 not 169.
25. VLA Dombok Vt 1726:§84, St 1726:§42.
26. Larsson 2000a:73, Rubensson 2000:309. Osäkerheten i produktionsskattningarna illustreras av att olika författare kommer fram till olika resultat. Används Englands 2002:293 siffror så når man endast fram till 28% av Rubenssons överslagsberäkning. Behov av ved och kol, se Wieslander 1936. Frågan om nybildning av sjö- och myrmalmer har varit på tapeten i varje fall sedan 1700-talet. Tidsspann från 30-1000 år har angivits, se Pettersson 1982:50. Även Naumann 1922:112f tar upp aspekten i sin studie av dessa malmer i Sunnerbotrakten. Dock lämnar han inget kvantitativt besked. Det gör inte heller Larsen 2009:28

- som i sin moderna översikt av lågteknologisk järnproduktion, noterat frågan. Men den är enligt mitt förmenande relevant och intressant. Uppgifter om järnsmedjan i Vrå finns i RA, Smålands handlingar varje år i perioden 1555-1620.
27. Järnålderns tjärförställning i Uppland, se Hjulström & Isaksson 2004, Svensson 2007:638. Medeltida tjärrännor i norra Skåne, se Ödman 2005:26f. För Sunnerbo, se Åstrand 2007b:95f.
 28. Tullräkenskap efter Svedenfors 1951. Virkesåtgång efter Petrini 1917. Uppgifter från Halmstad efter Hähnel 1961. I den senare, sid. 144 finns uppgiften från Västbo. En ritning av beckskruv i Käll 1989:111. VLA, Dombok St 1712:§36.
 29. Åhman 1983.
 30. Om virkestillgång vid pottaskebränning, se Kardell 2003:223f. Pottaskan i Hälsingborgs export finns hos Johannesson 1969:tabell 8. Pottaskan i Halmstads export finns behandlad hos Bjurling 1959:294f samt hos Trulsson 1968:73f. Hähnel 1951:41, 1958:107 samt 1959:88, 107 redovisar en del tvister kring pottaskeaffärer. VLA, Dombok Ht 4/10 1695:§197, Ht 2/9 1697:§116, Vt 9/2 1709:§26, Ht 20/10 1711:§113.
 31. RA, Länsräkenskaper för Kronobergs län, Landsboken 1640:s.247f.
 32. VLA, Dombok 3/10 1610, 14/5 1604, Ht 1702:s.190-193, Ht 1704:s.139-142. Aschan 1937:171.
 33. VLA Dombok St 10/6 1715:§108, St 14/6 1726:§177, Ht 21/10 1726:§84, Ht 26/10 1726:§206.
 34. Lindberg 1955, Kardell 2003:193f. VLA Dombok Ht 1702:s.190-193.
 35. Om sågkvarnarnas uppkomst, se Kardell 2003:90f, 204f. L-ÖLarsson 1989 behandlar deras förekomst i Kronobergs län. VLA Dombok 19-20/6 1654:s.27v, Vt 25/2 1670:s.3 och 3v, St 17-19/6 1678:s.38-39, Vt 28/2-4/3 1699:s.62, Ht 4/10 1699:s.247-248, Ht 11/10 1702:s.210-211. LLA, Dombok från Halmstads rådhusrätt och kämnärsrätt 6/6 1722:6 s. (EVII BAA:2635). RA, Allmogens besvär 1723:§12.
 36. VLA Dombok Vt 18-22/1 1698:s.102-103, 7-10/3 1664:s.11.
 37. Dombok Ht 1678:s.68-69, Ht 8/10 1713:§80, St 23/6 1712:§31, St 10/6 1715:§89. Om trä och träföremål i exporten från Laholm och Halmstad, se Ejwertz 1976:394f resp. Bjurling 1959. Dombok Vt 1698:s.102-103.
 38. Trulsson 1968:68f.
 39. Befolkningsuppgifter, se Larsson 1999:139. Något annorlunda värden hos Andersson Palm 2000. Vedbehov efter Falkman 1852:110.
 40. RA, Kammararkivet, Boskaps- och utsädeslängder för socknar i Sunnerbo härad 1621 vol. Småland 7:2 s. 79-83. Arealstatistik efter Rosengren m fl 1904:365 f.
 41. Nötkreatursenheter efter Lagerstedt 1942:26. Larsson 1983:76f.
 42. Lagerstedt 1968. Handel med skinn, se Trulsson 1968:73f.
 43. Arealuppgifter efter Hollgren 1891:187.
 44. Foderenheter efter Juhlin Dannfelt 1923:109. Produktion efter Steen & Lindhé 1965:6.
 45. Dahlström 2006:81f har ingående analyserat och diskuterat dessa problem.
 46. VLA Dombok 18-20/11 1661:s.24v, St 14-19/6 1680:s. 93-94, Ht 8/10 1704: s.149-150, Ht 6/10 1706:§10, Ht 4/10 1707:§99, Ht 7/11 1723:§113.
 47. VLA Dombok St 21/5 1702:s.90, Vt 1701: s.28, St 15/5 1701:s 92-93, Ht 3/10 1705: s.145-147, Ht 7/10 1704:s 140. Vid hösttinget 1703 bötfälls två skogsvaktare för att de missbrukat kronans hammare och stämplat ut för många träd. Men ingen i Vrå verkar ha deltagit i denna korruptionshärva, se VLA Dombok 7/10 1703:s.159-160.
 48. VLA Dombok Vt 28/2 1699:s.18-22. Om oljonsvin i södra Småland, se Larsson 1991, Kardell & Kardell 1996 samt Kardell 2009:37f.
 49. VLA Dombok St 18/6 1695:§63, Ht 11/10 1702:s.214, Ht 5/10 1707:§142, Vt 5/3 1708:§98, St 31/5 1720:§14. Gärdsgårdstvister, se VLA Dombok Ht 4/10 1706:§72, St 10/6 1715:§102.
 50. Skattesystemet mm under stormaktstiden är ganska komplicerat, vilket jag här förbigår, se Larsson 1995:89f.
 51. RA Jordebok 1632 Vrå s:n Sunnerbo h:d s. 119-124, VLA Dombok 6-7/12 1661:s.24v, 11-18/9 1667:s.27, St 14-19/6 1680:s.104, Vt 10/3 1697:§103, Ht 14-19/11 1698:s.398, Ht 6/10 1714:§57.
 52. VLA Dombok 18-19/10 1666:s.54. Skattdödsakt på 1690-talet, VLA Kronobergs länsstyrelse, landskontoret GII d 9:s.459-466, 521-529, 829-834, 943-947, G II d 12:s. 626-635, RA Kammarkollegium, 2:a provinskon-

- toret, "Nummerserien" F I, konvolut 403:3, 1696, Militieskatteläggning i Sunnerbo.
53. VLA Dombok Ht 2/10 1719:§45.
 54. VLA Dombok Ht 3/10 1719:§72, Ht 27/10 1724:§90.
 55. VLA Dombok St 4/6 1724:§46.
 56. RA, Kartverkets arkiv F 85:24¹. Nyman & Frej 1998:4f. Om Rothmans karta, se även Larsson 1980.
 57. Simonson 1999:135f har för Torstuna härad i Uppland analyserat närvaron vid tingen under 1600-talet i relation till avståndsfaktorn mm. VLA Dombok Vt 8/2 1716:§42, Ht 20/10 1716:§108.
 58. VLA Dombok Ht 7/10 1707:§59.
 59. VLA Dombok Ht 3/10 1707:§70.
 60. VLA Dombok Vt 15/2 1727:§131.

Vrå i perioden 1725-1865

1. Heckscher 1971:147f. Synpunkter efter Bladh 1995:32f samt Rosenberg & Birdzell Jr 1994:179f. Om 1700-talets svenska utrikes-handel, se Högberg 1969.
2. Skeppsbyggnation efter Zethelius 1963:211. Inkomna fartyg till Göteborg, se Lind 1923: tabell 69.
3. Statistiska centralbyrån 1969:tabellerna 5 och 27 samt figur 9.
4. Sambandet skiften, nyodling och befolk-ningsökning m m se F Karlsson 1978. Teknikutveckling och grödor inom västsvenskt jordbruk, se Gadd 1983. Torp och hem-mansklyvning efter Gadd 2000:222f, 196. Vattenhjul efter Hult m fl 1989:147f, 194f. En sammanfattning av den agrara utvecklingen under perioden hos Myrdal 1997:311f.
5. Källor till befolkningsstatistik, se figur 17. Uppgifter från Kronobergs län har tagits ur Statistiska centralbyrån 1969: tabell 6.
6. F Karlsson 1978:52f, Palm 1997:52f, Wiking-Faria 2009:149f.
7. VLA Dombok St 20/6 1737:§100, Elgeskog 1945:tabell sid.394, 400f. Vrå hembygdsföre-ning, torpinventering tillgänglig på Internet. RA Mantalslängder 1746, Kronobergs län.
8. Anderbjörk 1947:120f, Rydeman 1987:45f. VLA Dombok 6/11 1746:§130, Ht 27/10 1749:§63, Ht 4/11 1749:§63. Om de problem som vägunderhållets fördelning på hemmansägarna medförde, där det gällde att komma undan så lindrigt som möjligt, se Sa-lomonsson 1947. Om hållskjuts m m, se VLA Dombok St 13/6 1767:§67, 23/6 1767:§112, Vt 26/3 1768:§261.
9. Svedenfors 1954:328, Hernroth 1979:36f, Bringéus 1982:70f, Nilsson 1993, 2006.
10. För bruk och industrier se t ex Rydén 2000: karta 2. Kronofogdarnas berättelser: VLA EV:1 (handlingar till 5-årsberättelser i koncept). Oxhandel: VLA Dombok Ht 4/11 1796:§118, Vt 8/3 1797 §:150. Arbetsvand-ringar till Skåne för tröskning var i 1800-talets början vanliga från sydvästra Småland, se Blomén 1967:10. Fram till år 1808, när det stora sillfisket upphörde i Bohuslän gjordes sådana "utflykter" regelbundet av småfolket i Vrås grannsocknar Breared och Knäred, se Wangö 1974:265. Gårdfarihandeln var i mitten av 1800-talet omfattande i Sunnerbo. Men det är svårt att hitta Vrå i det översiktliga material, som finns publicerat, se Rosander 1980:karta på sidan 28 samt 44f. Vissa lokala aspekter på handelsverksamheten i Sunnerbo finns hos Olsson 2009. Men en helhetsbild saknas.
11. VLA Dombok 4/6 1733:§55, 7/11 1733:§14, Ht 27/10 1759:§79. Jfr lagtext i Hahr 1877:98. Om tillverkningsprocessen, se Käll 1989.
12. VLA Dombok Ht 10/11 1731:§141, Vt 22/2 1733:§29, St 18/6 1734:§67.
13. VLA Dombok St 9/6 1736:§104.
14. VLA Dombok Ht 6/11 1736:§127, Vt 8/3 1743:§119, St 17/6 1743:§66.
15. VLA Dombok St 19/6 1745:§127, Ht 7/11 1745:§104.
16. VLA Dombok Vt 7/3 1747:§87, St 2/6 1748:§47.
17. VLA Dombok St 9/6 1737:§22 Urtima ting 3/7 1760. För historik, se Kardell 2003:111f.
18. Hahr 1877:94f, VLA Kronobergs länsstyrelse, landskansliet Vol. BIV Utsyningslistor.
19. Om ekopolitik, se Kardell 1997:38f, 2003:173f. VLA Kronobergs länsstyrelse, landskansliet Vol. B IV, Utsyningslistor 1781 (Vol.41), Vol. CXVI f:1 1791-94 Allmänna skogsbe-siktningen. Kronobergs landskontor H II:1, Besignings-Journalen å Eskeskogen 1821. Vrå socken.
20. VLA Dombok Vt 25/2 1732:§57, Ht 10/11 1733:§42, St 19/6 1734:§109, Ht 12/11 1734:§88, Ht 8/11 1750:§76 (om fredspar-

- ker). Det finns även flera domar i Sunnerbo om fridlyst skog, se t ex Vt 5/3 1745:§55, St 8/6 1745:§43.
21. VLA Dombok Vt 8/3 1740:§134, St 5/6 1738:§43, Vt 5/3 1739:§70, St 30/5 1739:§60, Ht 29/10 1739:§38, Ht 29/10 1746:§63, St 16/6 1741:§58, Vt 7/3 1747:§89, St 12/6 1747:§19.
 22. VLA Dombok Vt 28/2 1740:§16, Vt 26/2 1741:§65, Vt 8/3 1743:§131.
 23. VLA Dombok St 11/6 1751:§93, St 16/6 1752:§60.
 24. VLA Dombok St 15/6 1749:§96.
 25. VLA Dombok St 15/6 1757:§103, Vt 5/3 1762:§50, Ht 8/11 1760:§40.
 26. VLA Dombok Ht 5/11 1760:§112, 27/12 1760:§61, St 9/6 1761:§75, Ht 6/11 1761:§94, Vt 5/3 1762:§50, Vt 2/3 1757:§54, Vt 16/3 1763:§84, Vt 5/3 1764:§146, St 28/6 1764:§238.
 27. VLA Dombok Vt 15/3 1779:§34, St 23/6 1814:§60, Vt 21/2 1822:§20, Ht 18/6 1822:§61, Vt 1/3 1809:§21.
 28. VLA Dombok 14/9 1786 (husesyn Stråhult), Ht 15/11 1811:§49 (Vrå).
 29. VLA Dombok Vt 24/2 1781:§5, St 26/5 1781:§9 (Mäste).
 30. VLA Dombok St 3/6 1814:§12 (Mäste), St 23/6 1814:§60 (Ryd), Ht 14/11 1812:§61 (Broddhult).
 31. VLA Dombok St 6/6 1812:§44.
 32. VLA Dombok Vt 4/3 1782:§19, Ht 31/10 1818:§2.
 33. VLA Dombok Ht 24/10 1811:§7, St 23/6 1813:§27. Uppgifter om virkesåtgång mm till gärdesgårdar i Ö. Kardell 2004:116f.
 34. VLA Dombok Ht 6/10 1721:§69, Vt 9/3 1751:§77, St 11/6 1751:§94. Tvisten mellan Vrå och Slättevrå i Domboken Vt 5/3 1739:§69,70.
 35. Larsson 1989:karta 2 och 3 samt sid. 140. Inventeringen 1754: RA Landshövdingarnas ämbetsberättelser 1755-56 R 3090, vol.38.
 36. Om byråkratin mm i samband med kvarnars anläggning, se Holmbäck 1914. Om sågkvarnar i Vrå: VLA Dombok Urtima ting och extra förrättningar 25-27/8 1796, RA Kammarkollegiet, advokatfiskalskontoret akt 569 år 1824, Kronobergs län, VLA Kronobergs länsstyrelse, landskontoret Vol.G IId :14, skattläggningar 1800 (Ormhult och Abbeshult), 1825 (Vrå).
 37. VLA Kronofogden i Sunnerbo EVIf:2, Förteckning på sågkvarnar.
 38. VLA Kronobergs länsstyrelse, landskansliet Vol. GXXII:1. Handel: RA Riksdagens arkiv, Allmogens besvär, Kronobergs län, Sunnerbo härad 1607-1779, vol. R 5465 resp. Femårsberättelser från Kronobergs län 1855-56. VLA Kronofogden i Sunnerbo härad's fögderi, Vol. EV1, fögderiberättelser 1822 resp. 1833.
 39. Om kronprins Karls skogskarta, se Eliasson 2002:17. RA Handlingar rörande Sveriges konungahus, Furstliga personers arkiv, Kronprins Carl – Kartor över Sveriges järnverk m.m. Insamlade uppgifter om skog 1845. Kartavdelningen Vol. 5 Växjö stift, Odensjö pastorat. Anon 1851b:342.
 40. VLA Kronobergs länsstyrelse, landskontoret Volym GIId:13 s. 355-360, RA Lantmäteristyrelsens renovationsarkiv, Kronobergs län, Vrå socken ⁷¹. Beskattningen i Skåne, se Olsson 2007.
 41. RA Lantmäteristyrelsens renovationsarkiv, Kronobergs län, Vrå socken. HLA Lantmäteristyrelsens arkiv, laga skiften i Vrå 1828-1880.
 42. RA Skrivelser till Kungl. Maj:t från landshövdingen i Kronobergs län 18/6 1756. VLA Dombok Ht 22/11 1765:§209.
 43. VLA Kronobergs länsstyrelse, landskansliet Vol. CXVI f:1 (Allmän skogsbesiktning). Anderbjörk 1947:120.
 44. VLA Dombok St 1/6 1739:§77, St 13/6 1734:§28, St 19/6 1745:§125, St 16/6 1742:§59, Ht 6/11 1742:§111, Ht 8/11 1742:§121.
 45. VLA Dombok Ht 30/10 1749:§9, St 15/6 1754:§58, Vt 9/3 1761:§109.
 46. VLA Dombok St 28/5 1784:§111.
 47. VLA Dombok Vt 26/2 1757:§19, St 4/6 1757:§8, Vt 9/3 1761:§109.
 48. VLA Kronobergs länsstyrelse, landskontoret Vol. GIId:13 s.355-360, Dombok Ht 5/12 1796.
 49. RA Kammarkollegium, Kansliet E IV:5 (Landshövdingeberättelser 1805-07), RA Kommissionen angående lantushållningen 1725 ÅK 576, Kronobergs län, Landshövdingeberättelser för Kronobergs län 1742-43.
 50. VLA Dombok Ht 30/9 1758:§110.
 51. VLA Dombok Ht 20/10 1759:§§20,21.
 52. VLA Dombok St 6/6 1757:§§18-20, Ht 2/10 1758:§114, Vt 7/3 1763:§43.
 53. VLA Vrå kyrkoarkiv, sockenstämmoprotokoll

- K Ia 1, 20/9 1835:§1-4, 23/10 1842:§3, 18/1 1852. *Ramme* är en kollektivbenämning av mossvegetation, vanligen bestående av tuvsäv och tuvull, se Vide 1966:237. Även andra starrarter innefattades av benämningen, se Wangö 1955:61, Blomén 1967:8.
54. Sjösell 1958:50.
 55. VLA Dombok St 6/6 1745:§13, Vt 5/3 1756:§132, St 15/6 1757:§104, Ht 9/10 1758:§164. Anon 1950:106. VLA Dombok Vt 21/2 1791:§35, Sunnerbo häradsrätt, avhandlingsprotokoll Vol. AIIa:7 Vt 2/4 1819:§18. Det kan nämnas att i ett par halländska byordningar finns förbud mot ljungtäkt på annans mark, t ex i Breared 1742 (Ljung 1951:163f) och Mute 1779 (Thölin 1965:109). Men detta hörde till de verkliga undantagen.
 56. VLA Dombok Ht 12/11 1747:§124. Laga skiften, se not 41. Tidström 1980. VLA Kronofogden i Sunnerbo härads fögderi. Vol. EV:1 Handlingar till 5-årsberättelser (1844).
 57. Kronofogden, se föregående not. Jaktlagstiftning i Tillhagen 1987:18f. VLA Dombok St 7/6 1745:§19, Ht 3/11 1769:§1. Kronofogden 1856 resp. 1851. Anon 1844:11.
 58. VLA Dombok Ht 5/10 1707:132. Uppgifter efter Samzelius 1915:177. VLA Dombok Ht 2/11 1731:§37, Ht 31/10 1753:§7. RA Skrivelser till Kungl. Maj:t från landshövdingen i Kronobergs län 12/12 1770 ang. vargjakt-ludring.
 59. VLA Dombok Ht 22/10 1735:§65, St 10/6 1736:§104, St 9/6 1740:§50, Vt 16/3 1795:§233.
 60. LLA Breared KI:1 Sockenstämmoprotokoll 22/9 1811:§6, VLA Vrå KLa:1 Sockenstämmoprotokoll 24/2 1833:§1-2. L J Larsson 1982a. Unnaryd, se Säve 1914:507f. Vargskallen ansågs vid denna tid synnerligen dyrbara och ineffektiva, se t ex Anon 1824. Uppgiften om vargskall i Vrå från Williams 1982:76. I Liljeqvist m fl 2010:153f finns några uppteckningar om vargarnas härjningar i Hinneryd, vilka inte är trovärdiga.
 61. Om stängsellagstiftningen, se Ö. Kardell 2004:72f. VLA Dombok Vt 10/3 1795:§174. Mörners förslag i RA Ämnesordnade skrivelser till Kungl. Maj:t från landshövdingarna Vol. 131: Berättelser angående skogsplanteringar 1805.
 62. VLA Dombok Vt 6/3 1750:§53.
 63. VLA Dombok Vt 11/3 1793:§123, Vt 7/3 1798:§134.
 64. VLA Dombok St 24/5 1798:§215.
 65. RA Riksdagens arkiv, Allmogens besvär, Sunnerbo härad 1607-1779 Vol. R 5465, Mantalslängder 1746, Kronobergs län. VLA Dombok St 7/6 1748:§25, Vt 9/3 1751:§77, Ht 4/11 1752:§83. Weibull 1923:199f. Om kungörelser m m kring boskapssjukan, se Hebbe 1939:243. VLA Dombok Ht 7/12 1768:§§281,282, St 19/6 1769:§§105,106.
 66. VLA Sunnerbo kontrakts arkiv, Befolkningsstabeller Vol. G 1-3. Vrå kyrkoarkiv, C. Födelse- och dopböcker. Vol. 1. (1701-1823). Anon 1950. Spädbarnsdödlighet 1805-1810 i Halland, se Ydborn 1984:25.
 67. Om bouppteckningar som källa, se t ex Wiking-Faria 2009:41f. VLA Sunnerbo häradsrätt, Bouppteckningar serie FII vol. 1-2.
 68. Lindeström 1966:14.
 69. Djurberg 1818:934f.
 70. Anon 1829b:10-11.
 71. Hahr 1877:72. Om gethållning i Västbo, se Blomén 1967:15, Lindeström 1966:23 och Nordin 1827:156f. Getantal i Jönköpings län i Säve 1917:280f. Bouppteckningar se not 59. I Femårsberättelsen från Kronobergs län år 1870 gick på varje get 100 får. De förra var vid denna tidpunkt närmast borta från länet, om nu statistiken är riktig.
 72. VLA Kronobergs landskontor DII f:3 (5-årsuppgifter till landshövdingeberättelserna 1861-65).
 73. Järnväg, se Lindberg 1958:18. Sillfiske efter Nilsson 1962:305f. LLA Breared KI:1 Sockenstämmoprotokoll 16/2 1794. VLA Kronofogden i Sunnerbo 1839.

Vrå och den fossila energin 1865-1960

1. Anon 1840a:6f, LLA Hallands landskansli, Handlingar till femårsberättelser Vol. DIII ba:1 (Laholms fögderi 30/6 1856).
2. Befolkningsstatistik m m efter Svedenfors 1954:354:f. Jordbrukskrisen, se Morell 2001:96f. Förhållanden inom Sunnerbo samt citat efter Sandberg 1887, 1888.
3. Svedenfors 1954:355. VLA Kronobergs landskansli D XVII 1a. Anon 1910a:tabellerna 77 och 79.
4. Sifferuppgifter från 1865: VLA Kronobergs landskontor D II f:3. Motsvarande från 1904 i Rosengren m fl 1904:362f. Hemmansklyvningen ur Anon 1911a:72.

5. Anon 1870:4-5, Meijer 1914a:122f, von Schönberg 1869:29. VLA Dombok Vt 1/2 1869:§324, Sunnerbo hämarsrätt AIVc:1, Konkursprotokoll 1865-1870.
6. Halmstad-Bolmens järnväg, se kartor m m i William-Olsson & Fries 1950 samt Tegnäs 1966. Om Markaryd och Ljungby, se Svedenfors 1949:394f, I Karlsson 1978:83f samt Rydén 1999:344. En detaljerad beskrivning av industrialiseringen i Ljungby fram till mitten av 1970-talet finns hos Aspman 1974. Förhållandena i Vrå, se Granskog & Ödeskog 1926. Allmänt saknas försök att djupare förklara orsakerna till industrins uppkomst.
7. Om flottning i Lagans vattensystem, se Ahlbäck & Albertsson 2006:108f. Se även Danielsson 1993 om försök till flottledrensning i mitten av 1700-talet. Kartor över Smålands träindustrier hos Stålberg 1947. Om torvindustrin i Sunnerbo, se Aspman 1974, Christofferson 1993:24f. Baserat på muntliga uppgifter påstår Svedenfors 1954:258 att såväl Ormhult som Össjöhult var kända "snickarbyar". Men det framgår ingenting om när detta var för handen eller omfattningen av verksamheten. Om sågars taxeringsvärden, se RA Kammararkivet, Länsräkenskaper för Kronobergs län, Taxeringslängder för Sunnerbo fögderi 1880-1900.
8. Om ljunghult, strö och kompost, se Anon 1851a. Notis om 1918 års ljunghult finns i RA (Arninge) Skogsallskapet. Södra Sveriges statsarbeten Vol.9. Müller 1918:75.
9. Lothigius 1946:26. Om anläggning av kulturbeten och dessas förträffligheter, se t ex Holmström 1942. Ett kort sammandrag finns i Kardell 2008:41f. Hemberg 1881, Jönson-Rösiö 1905:961.
10. Juhlin Dannfelt 1923:731, Hansson 1916:272, Anon 1966. Om kulturbetenas välsignelser, se Höjer & Juhlin-Dannfelt 1932:162f. Citat efter Anon 1823:6.
11. Om torvmossarnas uppodling, se exempelvis Samuelson 1878. Metoder för uppodling av ljunghult till åker, se Jørgensen 1970:41f. Twist i Våkon: VLA Dombok Vt 1869:§154. Nathorst 1888:235. Laga skifte i Ljushult: HLA Lantmäterimyndighetens arkiv F.85 Vrå sn 16².
12. von Friesen 1926, Vejde 1942. Modern tolkning av namnet Finnveden i Wahlberg 2003:74, Agertz 2008:88.
13. Berger & Grönberg 1931:190f, 403f, Frändén 1951:103-104, Brusewitz 1967:85.
14. Om invandring till Kronobergs län: Åberg 2005:20f, von Schönberg 1935:5f, Vejde 1942, Williams 1982.
15. Orrjakterna finns väl beskrivna av von Schönberg 1935 och Williams 1976, 1982. Vejde 1942 har en del notiser om jaktens sociala sida. Brusewitz 1984:147f och 2003:67f har en del att förmedla kring dessa jakter och deras rykte över tiden.
16. von Schönberg 1935:120f. Om jakten på Skanörs ljunghult, se Lindal 1947:102f. Gustav IV Adolfs harjak, se Nicolovius 1957:28f. Moripa i Rendahl 1949:423.
17. Allmänt om skogsbärens kulturhistoria: Kardell 1985. Gaslander 1923:83f. Skattebär i Vrås grannskap, se Nilsson 1978:15, von Schönberg 1935:25.
18. De biologiska förutsättningarna för lingonproduktion i Kardell & Eriksson 1995, 2011. Lingonexporten i Småland efter Larsson 1982b, den i Sunnerbo efter Nilsson 2003. Citatet är hämtat från Anon 1893:24. Notisen om Flickorna i Småland har tagits ur Johansson 2006:231. Ur Larsson 1916 kommer uppgiften om lingonexporten detta år.
19. Sandberg 1876:28f. Bisamhällen i Anon 1909:7. VHFA Gunnar Johanssons minnesanteckningar. Antalet bisamhällen i Sunnerbo, se Spanne 1963:103.
20. Sifferuppgiften efter Johansson 2006:230. Om småbruksrörelsen i Kardell 2010b:7f. Werner 1924:28.
21. Figur 26 efter Jansson 1988: tabell 1. Om övriga faktorer som påverkat avkastningen inom jordbruket fram till 1960, se Åkerberg 1962. Moberg 1989 har ingående analyser av den tekniska utvecklingen.
22. Jordbruksstatistik efter Anon 1909:6-7, Statistiska centralbyrån 1930:92, 178-179 och 1958:28, 162-163.
23. VHFA Gunnar Johanssons minnesanteckningar, Salmonsson 1933, Spanne 1963, Elgeskog 1973. En bra beskrivning av en småbrukareförenings verksamhet finns hos E Svensson 1979.
24. HLA Kungl. Domänstyrelsen, Försålda kronoegendomar Nr 212d F:IIa.
25. Den allmänna utvecklingen av jordbruket inom Kronobergs län, se Zielfelt 1942 (vat-tenavledning m m) samt Strömblad 1942 (nyodling, stenröjning m m). VLA Lantbruksnämnden i Kronobergs län, Diarium Cl:a:3 1949. Lindahl 1947:54.
26. Bengtsson 2000:237.

Skogssällskapet i Vrå

1. Anon 1858, Eriksson 1980:40f. Mannerfelt 1912b:95f analyserar hushållningssällskapets roll för skogsfrågans lösning kring Svältorna. Om Carl Hasselrot, se Franzén 1969-1971:335f. Hasselrots motioner mm i Hasselrot 1875:58f. 1816 års förslag till skogsodling i Mannerfelt 1912a:33. Andra aktörer såsom landshövding Eric Sparre verkade också kraftfullt för inköp och skogsplantering av Svältorna, se Schenström 1956.
2. Skogskomitén 1856, Anon 1857:8, Agardh 1856:335f, 1857:69.
3. Om Visingsö, se Kardell 1997:54f. Flygsandsfålen, se Andersson 1962:40f, Hahr 1877:283f.
4. Oppermann 1917-18:59, Fritzböger 1994:75f.
5. Anon 1863:19, Anon 1864:193, 199.
6. Anon 1873:27f, Anon 1874:93. Statistiken är en omräkning av Arpis 1959 uppgifter i figur 1 respektive tabell 1. Uppgifterna från perioden 1875-1902 efter Loenbom 1903:324f. Citatet efter Ljungberg 1873:205. Hugo Tamms motion m m i Anon 1899 a, b.
7. Om hushållningssällskap se Lindner 1935:323f samt Malmström 1938:226f.
8. Uppgifter om Gyberg i Samzelius 1915:481, även Benjaminsson 1994:35. Skogsodlingsföreningar: Lindner 1935:331f, Kardell 2004:123f
9. Om Andreas Nilsson, se Malmer 1935:41f. Rodhe 1907:285 benämner honom märkligt nog Anders Larson. Skanörs ljun, se Lindal 1947:75f.
10. Olbers 1901:217f. För Halland, se Hägge 1962:57. Siffrorna från Västergötland ur Mannerfelt 1912b:199. Lothigius 1917:331, 338.
11. Om Segerdahl i Samzelius 1915:456f. RAa Skogsstyrelsen EIlla:1-17, Sunnerbo revir, Årsberättelser. RA Finansdepartementet, Konseljakt 7/2 1875 ärende nr 11 (Förarp), 18/2 1876 ärende nr 7 (gratifikationer). Anon 1894:4f (om kronoparker i Kronobergs län).
12. HLA Kgl Domänstyrelsen Skogsbyrå I-III, Skogstekniska byråns arkiv, Handlingar rörande ecklesiastika boställens skogar, huvudserie F 10 A:499, nr 1531 Slättevå. Kgl Domänstyrelsen Sunnerbo revir, Årshandlingar 1876-1889. RAa Skogsstyrelsen EIlla:1-17, Sunnerbo revir, Årsberättelser.
13. Anon 1887:20f, von Schönberg 1890:35f. Hushållningssällskapets i Kronobergs län årsredogörelser 1893-1904, Växjö. VLA Hus-

hållningssällskapets i Kronobergs läns arkiv J I:1, Beskrivning till karta över skogsodlingar inom Krb. Län verkställde af skogskommittéen 1895-1905.

14. Malmström 1939:230, Harbe 1987:142, Liljeqvist & Petersson 2010:127.

Skogssällskapet bildas

1. Historiken följer i huvudsak Waesterberg 1962. Denna bygger delvis på Wigelius 1936, vilken källa också återopas. Se även Wigelius 1924. Några omfattande arkivstudier har jag inte gjort i detta stycke.
2. Levnadsbeskrivning i huvudsak efter Clemensson 1992-1994. Denna skiljer sig en del från Waesterberg 1962:14f. Citat efter Anon 1952:9 samt Wigelius 1936:166, se även Anon 1958 med minnesord över Edwin Ohlsson. Glimtar av personen Edwin Ohlsson finns i Svensson 1994:10f samt i Anon 2001:96f.
3. Om donationsandan i Göteborg, se Attman 1963a:298f, 1963b:238f, 1978. Wallenbergsstiftelsen mm i Olsson 2006:353f. Förhammar 2000:197f analyserar filantropin i perioden 1870-1914. Mannheimers och Wijks insatser på det kulturella området, se Carlsson 1987 resp. Swensson 1955.
4. Brevkopian fanns vid mitt besök i GLA 2009 i en pärm märkt Edwin Ohlsson. Arkivet, som förvaras i landsarkivets filial på Hisingen, var då osorterat.
5. Om Oscar Adolf Beer, se Samzelius 1915:586f.
6. Se Linnard 1982: 154f, James 1990:197, 201, Anderson 2002:314.
7. Hasel 1985:56, Linde 1904:63, Hollgren 1909:12, 26.
8. Oppermann 1917-18:69, Beer 1909a:461f, Hemberg 1911:84, 86.
9. Avsnittet bygger på uppgifter i Arpi 1959:147f samt i Kardell 2004.
10. Beer 1909b:16. Diskussionerna kring länsallmänningar, se Svenson 1907, 1908 och Hermelin 1908. Antalet skogsvårdskommittéer ur Anon 1908 för respektive landstingsområde. Om kommunalskogar, se Lagerman 1910, 1912, 1914. Om allmänningsskogar, se Anon 1903a:78 samt långt yttrande av Berg & Lothigius i Anon 1915b. Statistiken kan vara något osäker, då det i SOU 1929:27 sid.27 anges cirka 15% högre siffror.
11. Samzelius 1915:586. Beer 1911.

12. Om Ljungberg, se Hildebrand 1980-1981. Varför såväl Wigelius 1936:163 som Waesterberg 1962:24 förser en i sin samtid så välkänd person med fel initial är svårt att förstå. Sammanträffandena med Ljungberg dateras till 1913 av Wigelius men till 1912 av Edwin Ohlsson 1940:13.
13. Uppgifterna om skogstillstånd ur SOU 1932:26 resp. Skogstyrelsen 2002. I båda fallen har förrådssiffrorna vägts mot länens skogsmarksareal. Överslagsmässigt har från uppgifter inom bark, volymen ökats med 20%.
14. Hemberg 1908:139.
15. Anon 1908: Bilaga 1. Länsjägmästarnas berättelser. Om spekulatör och ungskogslag, se Ekelund och Hamilton 2001:37f; även Enander 2007:111f.
16. Hemberg 1906:4. Om skolbarnsplanteringar, se Sjöberg 2011.
17. Hemberg 1911:87. Se även Hemberg 1881:92f.
18. Skogslotteri, se Anon 1911b samt Waesterberg 1962:35.
19. Ohlsson 1942:39,53, se även Anon 2001:173f. Ett av de bolag Edwin Ohlsson varit verksam i, Säfveåns AB, var en av de tidigare 1900-talets stora "baggbölare" i södra Sverige, se Kardell 1999b:43f. Detta kan givetvis inte Disponenten lastas för. Det belyser emellertid de värderingar på skog som gällde hos trävaruhanteringsrepresentanter.
20. Ohlsson 1951b:139.
21. Namnlistan hos Wigelius 1936:161f.
22. Växjö universitetsbibliotek Årtydsarkivet, E Ohlssons arkiv (E1:1), Inkomna brev 1906-1919. Om Wigelius, se Anon 1955, Lindeberg 1955, Waesterberg 1962:29f och Svensson 1994:25f, 1997. Några anekdoter ur Hildingsson 2002:2f. Det långa citatet ur Anon 1923:18.
- S. Hedersbetygelser. En del sentida detaljer om Amandus Jonasson finns upptecknade av en släkting, Berit Falk i Broddhult. Av dessa framgår att det fanns en del motsättningar i socknen rörande försäljningen av ljunghedsskiftena. De flesta verkar dock "fabricerade" i efterhand.
3. GLA Skogssällskapets arkiv: Alfred Wigelius korrespondens. S. Hedersbetygelser.
4. Kronobergs läns landstings centralarkiv, Växjö. A:1-A:6 Åtkomsthändingar (1915-1936), Lagtima sammanträde 1915. Se även Anon 1915a:§7. Waesterberg 1962:46f. GLA Skogssällskapets arkiv, pärm KoLa, j.
5. Anon 1769b:261f. RA Skrivelser till Kungl. Maj:t från landshövdingar- ämnesordnade. Vol. 131. Berättelser ang. skogsplanteringar 1805.
6. Om Ljungtorv, Anon 1819:99, Ström 1830:153, Agardh 1857:270, Holmgren 1877:95, 120, Kellgren 1896:128, von Porat 1897:73, Nilsson 1902:130, Hemberg 1904:178, Cnattingius 2010:108f.
7. Lindquist 1858, Schough 1878:43f, Gyberg 1883, se även Theläus 1882. Granbergs 1879 inlindade kritik är nöjsam läsning. Christoffersson 1906, Wibeck 1911. SLU, Ultunaarkivet, Inst för skogsproduktion F8 B:17 hyser Schottes reseberättelse från 1901. Hollgren 1903:170f, 1907:4f, Pauli 1889:142, von Porat 1893:350. Hemberg 1909. Rekom-menderade trädslag vid skogsodling av ljunghed, se t ex Sylvan 1892, Dusen 1893, Pauli 1894, Kellgren 1895, Nilsson 1902. Wahlgren 1922:383f. Om ljunghed, se Kinberg 1888, Anon 1889, Wibeck 1911.
8. Om fyllda gropar, se Schotte 1910b:23. Anon 1923:27f, 36f. Schotte 1924:320.
9. Wibeck 1912:102, 124. Schotte 1910a:419*, 1914:749f.
10. Holmgren & Lovén 1884:248f.
11. Om trädslagsvalet vid ljunghedsplanteringar finns många uppgifter, men få resultat av jämförande försök. Se Christoffersson 1906, Pfeiff 1912, Schotte 1921:15, Malmström 1937:349f. Wigelius 1923:15f. Om tallens degenerationszoner m m se Hollgren 1901, Hemberg 1904.
12. Wigelius 1923:13f. Skogssällskapets Statsarbeten finns väl dokumenterade och analyserade i Anon 1929a.
13. Om Kerstin Hesselgrens person och hennes verksamhet, se Hamrin-Thorell 1971. Om

Vråskogen – pionjärprojektet

1. Wigelius 1936:169.
2. Historien bakom köpen i Vrå, se Wigelius 1936:168f, Waesterberg 1962:35f. Om Lindhagens motion, se Anon 1912:135. Jag har översiktligt behandlat egnahemsköpm m i Kardell 2010b:7f. Uppräkning av köpeskillingen med konsumentprisindex SCB 2009:338. Amandus Jonassons brev i GLA Skogssällskapets arkiv under uppslaget

- bakgrunden till hennes insatser för textil-
arbeterskor mm finns en sammanfattning i
Hamrin-Thorell m fl 1968:83f.
14. RAa Skogssällskapet-Södra Sveriges Statsar-
beten (SS) Vol.48 Centralarkivet. Om hacketö-
ser, se t e x Fogelquist & Samuelsson 1990:269.
 15. RAa SS Vol. 48, 116, 179.
 16. RAa SS Vol 9, 116, 179, Anon 1929a.
 17. Wigelius 1923, Waesterberg 1962, Salomons-
son 1987. Även Thorén 1991 förmedlar en
intervju med likartat innehåll från Halland.
RAa SS Vol. 116.
 18. Müller 1918:75. RAa SS Vol. 9, 41, 116, 179.
 19. RAa SS Vol. 137, 138, 572.
 20. Wigelius 1923:13f. Waesterberg 1962:70f.
Om Singeshult mm, se även Geete 1924,
Amilon 1995.
 21. Sandberg 1876:28.33. Sjösinkningar: VLA
Landskontoret i Kronobergs län, G IVbcf:1
Handlingar rörande odlings- och vattenav-
ledningsföretag. Kronobergs Hushållnings-
sällskap, D VII:2, Liggare öfver Vat-
tenafledningsföretag. Se även Roos 1896:82f,
Christoffersson 1993:40. Om Förarp: RAa
Skogsstyrelsen EIII:14, Sunnerbo revir, årsbe-
rättelse 1880.
 22. VLA Kronobergs Hushållningssällskap, Skogs-
allmännigen FI:1. Ämnesordnade handlingar.
 23. Palmberg 1880:64f, 1883, 1884, 1893.
 24. Hemberg 1907, 1908:144, 1912a:73f, 1912b.
 25. Wigelius 1923:3f. RAa SS Vol. 138.
 26. Wigelius 1936:192f, Lundberg 1914, Anon
1915c, Hesselman 1915.
 27. Waesterberg 1962:78, Anon 1921. Beträffande
båtnadsarealer, se Kardell 2010a:62f.
 28. Skogssällskapet arkiv, KoLa: handlingar
rörande torvbrytning 1917-1918.
 29. Wigelius 1923:21f, Anon 1923:38f, Schotte
1924:321f. Skogssällskapet arkiv, Diknings-
plan "Kränkeboda vid Höglunds".
 30. Wigelius 1923:16f. RAa SS Vol. 41, 138, 139.
GLA Skogssällskapet arkiv, Alfred Wigelius
korrespondens.
 31. RAa SS Vol. 278 Centralkontoret, Vol 572 II.
Distriktet (Växjö).
 32. VLA Dombok Vt 1919 (nr 473)§ §71,
107, 184, 356. Dombok A I b Vol. 9 (Extra
förrättningar 1919) §7 (med bilagor), 206.
Gunnar Larssons minnesanteckningar i VHFA
är ofullständiga i detta fall.
 33. Wigelius 1923:23f.
 34. GLA Skogssällskapet arkiv KoLa.
 35. Anon 1914:27, 1915, 1916, Meijer
1914b:302. Waesterberg 1942.
 36. VLA Kronobergs läns Hushållningssällskaps
arkiv. Skogsallmännigen. Dagbok 1915-
1955. GII:1. Waesterberg 1942. Se även
Nyman 1964.
 37. Arealsammandrag hos Waesterberg 1942:213
resp. Anon 1967:779.
 38. Kronobergsarkivet, Växjö. Kronobergs läns
Hushållningssällskaps arkiv FV:6, AI:23.
 39. Wigelius 1936:163f, LKA Vrå kn Kommu-
nalstämman Protokoll 1910-1924 AI:4 27/12
1912 §6, 8/6 1914 §2, 30/10 1915 §4,30/3
1918 §§4,5.
 40. LKA Vrå kn Skogsallmännigen Inkomna
handlingar 1932-1949 EI:1, Kommunalnäm-
nden Protokoll 1947-1959 AI:5.
 41. LKA Vrå kommun Skogsallmännigen In-
komna handlingar 1932-1949 EI:1 Kopior av
rättegångshandlingar vid Sunnerbo häradsrätt
4/5 1937 mm.
 42. LKA Ljungby kommun Kommunfullmäktige
§ 45/79 Dnr 228/79, § 67/88 Dnr 158/88.
 43. Hammarström & Hemberg 1920:101. Statis-
tik, se t e x Hammarström & Rudbäck 1923:
tabell III. VLA Skogsvårdsstyrelsen i Krono-
bergs län, Styrelsens protokoll 1920-1922,
A1A:11. C5 D:1 Diarier över skogsodlingsan-
slag Vol.1 1930-1940.
 44. Rudbäck 1945:160. VLA Skogsvårdsstyrelsen
i Kronobergs län B3:2. Tryckta årsberättelser.
SOU 1946:41 sid.59.
 45. Lothigius 1945:60f, Elofson 1914:figur 14.
 46. HLA Kungl. Domänstyrelsens arkiv, Hand-
lingar rörande ecklesiastika boställens skogar F
10A:499. 1531 Slättevåra. RAa SS Vol. 569.
 47. Skogsstyrelsens i Växjö arkiv. D5 A:3. Liggare
och förteckning över bidrag till skogsdik-
ningsföretag. F3 BA:1 Skogsdikningsakter.
Allmänna upplysningar om dikning ur Kardell
2004:131f, 181f. Båtnadsskiss i Kardell
2010a:60f.
 48. Nilsson 1987.
 49. Carbonnier 2006:165.
 50. GLA Skogssällskapet arkiv, Skogsodlingsprov-
tytor och Register. Om näringstillförsel till
mossjord, se Osvald 1934. Om contortatall,
se Lindfors 1928 och Lagerberg 1930. Dåtida
markbearbetningsredskap finns ingående
analyserade i Adelsköld m fl 1933. Det är

möjligen något märkligt att Skogssällskapets försöksverksamhet med askgödsling på torvmark i Bohuslän åren 1944-1945 och vilka gav "uppmuntrande resultat" inte smittat av sig och lett till motsvarande verksamhet i Vrå, se Malmström 1946:326.

51. Om kloratbekämpning av Ljung, se Wennmark 1943, 1945, Kolmodin 1945:21. Granstamp, se Björkman 1953:287, Bergström 1955.
52. GLA Skogssällskapets arkiv, Brev och brevkopior, osorterad mapp.
53. Kopior av Ernst Carlssons minnen samt en del brev jag har i min ägo. De kommer att överföras till Skogssällskapets arkiv. En del av Ernst Carlssons erfarenheter finns i artiklar av Salomonsson 1988 och Berg 1990. Om rödeken: se Juhlin Dannfelt 1950.

Vråskogen växer in i normala fåror

1. Waesterberg 1957. Intervjuer med Hans Nyman. Mekanisering, se Waesterberg & Nyman 1991:58f. Skogssällskapets omorganisation, se Svensson 1979. Stormarna 1969 i Svensson 1971. Allmän översikt av Stiftelsen Skogssällskapet i Hildingsson 1998. I Nyman 1964 finns en karakteristik av Hushållningssällskapets skog i Hjortseröd, där likartade förhållanden som på länsallmanningen rådde.
2. Anon 1971.
3. Om stormarnas omfattning, se Janz 1971.
4. Försök på Härsängen, se Örlander m fl 2002. Om Singeshult, se Amilon 1995. Muntliga uppgifter från Hans Frej.
5. Muntliga uppgifter av Hans Frej. Anon 1982c. Skogsdikningens historia i Kronobergs län finns utförligt dokumenterad i Skogvall 1998.
6. Anon 1984b,c.
7. Nyman m fl 1994, Johansson & Nyman 1995. Kalkningsuppgifter från Skogsvårdsstyrelsens arkiv i Ljungby. Snötäckesuppgifter efter Eggertsson Karlström 2005.
8. Stormfällningsuppgifter från Alexandersson & Edquist 2007. Om julstormen 1902, se Anon 1903b:43f, 308f.
9. Om skogsägandet, se Kardell 2004:213f; jfr Sjernquist 1995. LJ Larsson m fl 1988:80f ger lite synpunkter på förslaget till försäljning av Vråskogen. Landstinget i Kronoberg 1987, 1988. Anon 1987b, 1988. Skogssällskapets arkiv, Göteborg, Pressklipp 1987-1989.
10. GLA Skogssällskapets arkiv, sammanställningsuppgifter från Kronobergs länsallmanning.
11. Om den skogspolitiska bakgrunden till ÖSI, se Ekelund & Hamilton 2001:96f, Enander 2007:278f. Skogsstyrelsens i Ljungby arkiv, Områdesplan till ÖSI med projektnummer 42 upprättad av Lars Strand.
12. Skogssällskapets arkiv Göteborg, Skogsbruksplan över Vråskogen upprättad i november 1991 av Lennart Jönsson. Skogsstyrelsens arkiv, Ljungby: ÖSI-plan 1991/1992 över Singeshult m fl byar upprättad av I Ohlsson. Kardell 1998.
13. RA Landshövdingeberättelser i Kammarkollegiet EIV:5 Kronobergs län 1805-1807.
14. Ohlsson 1946:4, Waesterberg 1962:19, 31, GLA Skogssällskapets arkiv, Årsberättelse 1913.
15. Wigelius 1936:168f. Om Rooth, se Malm 1994.
16. Ohlsson 1940:19f. GLA Skogssällskapets arkiv. Skrivelser från A E Ohlsson 1911-1951.
17. Ohlsson 1940:28f. Se även Ohlsson 1942:50, 1946:19, 1951b:7, 1953:22.
18. GLA Skogssällskapets arkiv. Skrivelser från A E Ohlsson 1911-1951.
19. GLA Skogssällskapets arkiv, Wigelius korrespondens. Ohlsson 1946:7f, 1953:25f. Schager 1928:1506f.
20. Wigelius 1948. Se även Wigelius 1945.
21. I Hembergs minnen 1936:170 skymtar blott Ljungheden på Svältorna förbi i en kort episod. Om Hemberg och hans betydelse, se Petré 1969.
22. Skogsodling i Sunnerbo efter Rudbäck 1945:160. Om Statsbidrag och kommunskogar i Norrland se t ex Anon 1929b resp. 1948. Waesterbergs föredrag i Hildingsson 2011:60f.
23. Ohlsson 1951a,b. Skogsman 1951:150.
24. Carlsson 1986.

Ljunghedens klassresa

1. Jag har tidigare i några arbeten diskuterat svenskens natursyn, till vilka jag hänvisar den intresserade: Kardell 1981, 1990a,b, Kardell & Johansson 1982.
2. Linné 1755: flertalet ställen, Härleman 1749:22, 1751-1753:106, Kalm 1960:93f.
3. Anon 1984a:138f, Anon 1998b:103f, Rosensten 1737:28. RA Skrivelser från Kammarkollegiet till Kungl. Maj:t 4/5 1767.
4. Rogberg 1939:37. Rogberg 1770:119, 399, 448. Gaslander 1923:87.

5. Lidbeck 1766:11f. Craelius 1772:159.
6. Fischerström 1761:236f, 1769:104f, 1780:383.
7. Lagerbring 1784:15f, Brummer 1789:87f, Linnerhielm 1797:170f, Ehrensvärd 1959:13.
8. Osbeck 1922:38. Jfr även Barchaeus 1924:97. Oedman 1746:63. Anon 1769b:259f. Lagerbring i Anon 1962:R 3230.
9. Bexell 1817-1818:324. Skogsvän 1810:183. Lidén 1928:23.
10. Molbeck 1814:279, Hisinger 1828:35, 86, Törneros 2009:209f, Ljunggren & Richardt 1853:opaginerad sida om Rössjöholm.
11. Rydeman 1987:35f. Wieselgren 1845:893f, 944. Om Lindblad, se Nerman 1930:63f.
12. Citat efter Allvin 1820:78, Nordin 1824:25f, Anon 1829a:10. I övrigt finns ett flertal anspelningar på Ljungens användning också hos Nordin 1827, Blomén 1967 och Lindeström 1966. Om Halland i Anon 1829b:10f.
13. G. B. 1836:69, Danström m fl 1912:52, von Sydow 1916:58.
14. Sandblad 1848:24, Allvin 1846:167 m fl, 1852:78 och 1857:56.
15. Anon 1840b:5, Andersson 1850:75.
16. Arrhenius 1850:115f, Agardh 1856:374f, 416, 1857:270.
17. Anon 1860:8, 1875:3, 1878:76, Höjer 1882:311, Hofberg 1872:217, 1881:1f, Bergström & Stridsberg 1893:269, Rosengren m fl 1904:270, Fahlbeck 1903:809f, Torpson 1887:40, 110, Hagström 1891:16. Synpunkter på Hallands ljunghedar förekommer t ex hos Stolpe 1916:11f och Wallin 1925:16f.
18. Theorin 1865:V, Fries 1866:17f, 1867:17, Hummel 1877:11, Dusén 1893:49, Kellgren 1895:12.
19. Om Ljungbränning, se Kinberg 1888:155f. Bohnstedt 1873:20, Holmström 1882:14, Sylvan 1892:4f.
20. Granberg 1879:3, Thelaus 1882:179. Det citat som finns hos Åkerhielm 1949:147f är något felaktigt. Wibeck 1964:8; se även i denna sak Tillander 1955:69. Waesterberg 1929, Lothigius 1937:255, G.U. 1939:327, Pfeiff 1962, Bergström 1960. Statliga bidrag, se Ekelund & Hamilton 2001:bilaga 1. Om avveckling av unga tall- och granbestånd på ljunghed, se Mattiasson 1970:87, Ebregt & Larsson 1984:39.
21. Brandberg 1964:310f, Karvik 1959:474, Ahlberg 1976:7f, Hägge 1976:103. Jfr också Person 1976:22f och Liljequist 1976.
22. Sernander 1900:31. Schultz 1919:36. Granskog & Ödeskog 1926:23f.
23. Thorsander 1888, Sundblad 1883.
24. Bondeson, 1918, Dinesen 1947:14, 39, Sandahl 1905:1002, Ödman 1900:119, En infödd 1908:181f, Rosenius 1919:60f, Örtenblad 1917.
25. Anon 1907:2,10,14, Hesselman 1918, Sjöbeck 1931:161f, 1933, Ahlberg 1933, Sandklef 1938, Lindal 1947:83f, Lönnberg 1924:147.
26. Fries 1950:359f, 1949:150f, Selander 1955:381, Fries 1959:60f.
27. Lindner 1926, Aminoff 1936:239, Pfeiff 1945:204, Wibeck 1956:15, Nordin 1952:303f, Bergström 1955:194, Andersson 1961, Samuelsson 1962:389. Anon 1975:11 (Stora Hult) respektive 45 (Drakamöllan). Om hedreservatet på Hallandsåsen, se Bolin & Nordin 1942, Bergström 1962, Ericson 1966. Om Bollaltebygget, Björshult och Mästocka: Norlén 1977, Waesterberg & Nyman 1991:20f. Region Halland, Hallands läns skogsallmännings arkiv.
28. Anon 1968:56, Nilsson 1981 (om Verkeäns NR), Mästocka, Björsåkra och Sandsjöbacka i Anon 1977:65, 36, 211, Åshede 2004 (Älgön).
29. Rosenberg 1882-1883:728, Kempe m fl 1917:7f, 87f, Sjögren 1931:330, Sahlström 1927:34, Nelson 1933:83, Anon 1942:770, Öster & Ljunggren 1955, L Williams 1945:33.
30. Granskog & Ödeskog 1926:234f, Geo 1944:7, 11, Jönsson 1945:50f, K Williams 1947:2, L Williams 1963:7, Salomonsson 1968, 1979, L Williams 1976:124, se även 169. Sockenbeskrivningar, se Elgeskog 1973 (Traryd-Hinneryd), Juhlin 1979 (Annerstad), Anon 2003 (Vivljunga/Hinneryd).
31. Wägner 1939:24f.

Ljungheden i skönlitteratur

1. Oisians sånger, se Arfwidsson 1842. Bronté 1958:327, Scott 1880, 1883:10-12, 17-21 m fl, Hardy 1921:11f.
2. Bergmans sinnesstämning återgiven efter Tufvesson 1926:130f. Flygare-Carlén 1942:135f, 1943:6. Om Flygare-Carlén, se Levander 1943.
3. Bondeson 1910:112, 150.

4. Strandberg 1887:65f.
5. Roos 1907:7 122f, 247, 279. Om Mathilda Roos, se Levin 1998-2000.
6. Williams 1912:10f, 68f, 97f Knöppel 1913a:153, 1913b:129.
7. Ström 1970: 165, 210f, 346, 1926:8, 257.
8. Almqvist 1911:3, 253, 1910:24, 1916:6.
9. Sjunneson 1922:5f, 80, Böök 1933:28, Pettersson 2011:101f, Eklundh 1926:90f, 202, 1935:72f.
10. Svensson 1939:49. Se t ex Jönsson 1947:6f om den magra marken eller Beckman 1948:12f (mossar). Severinsson 1950 skildrat inkännande småbrukarens i Halland villkor märkligt nog utan att nämna Ljungheden. Däremot förekommer någon mosse i miljöbeskrivningen.
11. Ytterby 1939:3.
12. Martinson 1956:58, 62, 1974:182f, 1985:15f.
13. Lundkvist 1968:10. Om hans uppväxt i Oderljunga 1966:10f. Lundkvist 1932:6, 1934:18f. Artur Lundkvists minnen av Ljunghedens plantering: 1969:248 resp. 1977:104f.
14. Lundkvist 1975:156f, 1982:60f.
15. Jändel 1940b:5f, 306f. Östskånska heden: Nihlén 1943:128.
16. Strandberg 1877:170, Malmström 1903:801, Geijer 1922:70f, Nycander 1892:68, 1907:50, 1920:17, 28, Karlfeldt 1986:53f, Österling 1910:16f.
17. Hildeman 1991 (Flickorna i Småland), Johansson 1950.
18. Granskog, L 1923, Granskog & Ödeskog 1926:opaginerad sida i inledningen, Johnson 1951:12, Vetterlund 1943:109, 1920:41, Jönsson 1945:6, Wallin 1925:11, Sundberg 1929:27, Arvidson 1930:25, Ullman 1903:10, 71, 1905:32, 1918, 1922, Anon 1930, Ström 1944:51, Dickson 1953:28, Johansson 1922:3f, 18f, 59f; även 1913:84, 125.
19. Tufvesson 1924:24f, Andersson 1930:67, 84f, 117, 122f. Lagerkvist 1932:41f, 44, Österling 1934:98, Jändel 1950:178, 1940a:33f. Jönsson 1945.
20. Lindqvist 1939:17, 47, Taube 1943:13f, Hagliden 1977:43f, 146, Severinsson 1975:5, Tranströmer 1983:8.
21. Johnson 1951:107f, af Klintberg 1977:234f, Wangö 1957:87f, Erlén 1880:18, 35. Se även Bergstrand 1949 och Bringeus 1953. I båda finns ett flertal anspelningar på hed/utmarker utan att dessa spelar någon huvudroll.
22. Hyltén-Cavallius 1922:7f, Bondeson 1882:174f, Hultén-Cavallius 1968:63f, Salomonsson 1934:107, Nycander 1908:105.
23. Östergren 1934, 1931, Barchaeus 1924:97, Harbe 1987:115. Muntlig uppgift av Birgit Olofsson i Klövsjö. Anon 2009a:1797.
24. Jakobsson 1977a, b.
25. Vide 1957:49. DAL acc.: 10867. Williams 1947:5. I Anon 2009a:1523 finns ett par tidsuppgifter, när de olika betydelserna av klöver först är påträffade. Ström 1937:133.
26. Åberg 2005:35. Romell 1952:342, Sjöbeck 1958:18f, Ljunggren & Ejder 1952:387. Om Ljunghedens historia i positiva färger se t ex Jakobsson 1982, 1989. Larsson 1996 redovisar en syn som ligger närmare den jag har.
27. Mattiasson 1971:25f, Rasmusson & Rasmusson 1970:12f, se även Kraft 1987:39. Om växter och djur, se Bernes 1994:147.
28. Stenström & Forshed 2004, Aronsson 2007:54, Arnborg & Forshed 2009:205, 217f.

Ljungheden i konst och konsthantverk

1. Brummer 2004:107f, 170f. Näsström 1933, i vilken Berghs verk finns återgivet. Olsson 1964:96.
2. Om det svenska landskapsmåleriet under 1800-talet, se Anon 1982b. Uppgifter om de danska hedemålarna hämtade ur Sørensen 2003 i vilken också en mängd illustrationer finns.
3. Anon 2006:108-109.
4. En målning av Hermelin föreställande Ljungheden vid Fjärås Bräcka finns i Anon 2007b:26. Ett par motiv av Erdtmans pensel finns reproducerade i Anon 1935. Om Hermelin resp. Erdtman, se Loos 1945 och 1953. Några specifika hänvisningar till Ljungheden finns dock inte i Viggo Loos bedömningar. Om Krouthén, se Lindqvist 1994, 2007. Keyzers bild finns på nätet: artprice.com. Omdömet efter Palmér 1957. Taterpiger i Sørensen 2003:38.
5. Åstrand 1967. Om Erik Sköld, se Lundborg 1967, Fredin 2001:107f.
6. Målningen finns i Smålands museum, Växjö. Om Magnino, se af Trampe 1994.
7. Brockman 2010:206-208.
8. Porsmose 2006:83. Se även motiv av jakthund sidan 45.
9. Anon 2009b:68.

10. Se t ex Brusewitz 1984:150, 2003:69, Forshed i Ekstam & Forshed 2000:30-31, 88-89 samt i Stenström & Forshed 2004 (omslagsbild).

Några internationella nedslag

1. En gedigen, läsvärd bok om de europeiska ljunghedarna har författats av Haaland 2002. Undantag från influenser, se Bergström 1960 (skogsodling).
2. Uppgifter ur Linde 1904, Gröll 1979 samt Keienburg & Pruter 2006:14f.
3. Keienburg & Pruter 2006. Intervju med Dr Matthias Zimmerman, Niederhaverbeck sept. 2010. Egna observationer under vandringar över heden.
4. Om hedens uppodling, se t ex Jørgensen 1970. Om skogsplantering, se Johansen 1965, Nielsen 1988 och Fritzbøger 1994:81f. Sifferuppgifter efter Hansen 1970:14,16,28 samt Jørgensen 1970:68.
5. En kort beskrivning av Blichers liv och betydelse finns i en nyutgåva av hans noveller Blicher 1998:272. I denna ges goda prov på författarens språkbruk och beskrivning av heden i novellerna Hoskræmmeren och Kjeltringliv, båda från 1833. Dikten ur Blicher 1946:1. Om Blichers naturuppfattning m m, se Olwig 1986. År 1836 reste Blicher genom Sverige. I såväl hans publicerade dagbok som framförallt i dikten Svithiod kan man följa hur han ställer hemtraktens hed mot den svenska naturen, Blicher 2011:96, 109 m fl ställen.
6. Aakjær 1919:474f. Om Aakjærs betydelse se Olwig 1986:104f. Om fredning m m se Geete 1938, Fritzbøger 1998:221f.
7. Henningsen 1996, Fritzbøger 2009, Sørensen 2003.
8. Holmsgaard 1986: Fig. 21, Degn 1997.
9. Nielsen m fl 1987.
10. Keienburg & Pruter 2006:42-43, Dalsgaard m fl 2000:89f, Dalgaard m fl 2009, Rydén Rømer & Stenak 2009:237, 249.
11. Odgaard 2000:32f.
12. Johansen 1970, Holst-Jørgensen 1992, 2008:90f.

Några nutida röster om ljunghed

1. Beräkningar efter Skogsstatistik årsbok 1955 resp. 2002. För bonitet se SOU 1932:26, bilaga F samt Skogsstatistik årsbok 2002:tabell 3.4b. Jfr även Eriksson & Karlsson 1996.

2. Ohlsson 1940:29, Selander 1943:20f. Se även kritik mot skogsplantering hos Bolin 1940. Erixon 1951:13.
3. Anglert & Lagerås 2008:12.
4. Waesterberg 1929:61, Lundkvist 1977:104, Dickson 1953:42.
5. Nilsson 1902:146, Brusewitz 1984:152, 2003:67f. Bengtsson & Larsson 1993:6f.
6. Blennow & Hammarlund 1993:566.
7. Barrhök 2005.
8. Abenius & Larsson 2005.
9. Joelsson 2006:42f.
10. Strömberg 2010:22f.
11. Mirton & Dahlén 2008:4, Nilsson 2011:98f (Drakamöllan).

Ljunghed kontra skog – några observationer

1. Hemberg 1881.
2. Om vävnadsslöjd i södra Halland, se Fischerström 1769:57, Torpson 1887:44, Sjunneson 1953:131f, Wangö 1955:102f.
3. Om Nyman, se Palmqvist 1945:76f.
4. Om den ”saknade” ljungheden i hembygds litteraturen se t ex Elgeskog 1973 (Traryd), Andersson 1974 (Eldsberga), Liljeqvist & Petersson 2010 (Hinneryd). Beer & Sjöholm 1914:9, Pålsson 1995:143. Visan från Granskog & Ödeskog 1926:234.
5. Ahlström 1942:121f, Torpson 1887:110, Wägner 1943:59.
6. Nyttans kontra skönhets landskap är inspirerade av Daniel Rydssjö 1950:41f tankar. Mina synpunkter på ljungheden som ekologisk katastrof i Kardell 1990a, 1995. Ljunghedens förbättrade status inom naturvård och turism framgår vackert av bilder och beskrivningar i Anon 2011.

LITTERATUR

- Abenius, J & Larsson K 2005. Gaddsteklar och andra insekter i fyra halländska hedområden. Fjärås bräcka, Ringenäs, Tönnersjömålet och Mästocka ljunghed. – Länsstyrelsen i Halland, Enheten för naturvård & miljöövervakning, Meddelande 2005:6.
- Adelsköld, K F, Lundberg, G & Lundström, T 1933. Serieprovning av markberedningsredskap för skogsbruk. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 31:488-505.
- Agardh, C A 1856. Om Arbetet, Afsättningen och Svenska Jordnaturen. – Carlstad.
- Agardh, C A 1857. Om Sveriges skogsväsen. – Carlstad.
- Agertz, J 2008. Om ortnamn i Jönköpings län. – Smäländska kulturbilder 2008.
- Ahlberg, A 1976. Mitt Halland. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1976:6-13.
- Ahlberg, H 1933. Halland som hemland. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1933:1-23.
- Ahlbäck, A & Albertsson, R 2006. Flottning och flottleder i södra Sverige. – Jönköping.
- Ahlström, G 1942. Den underbara resan. En bok om Selma Lagerlöfs Nils Holgersson. – Lund.
- Aldentun, Y 1997. Vegetationsregioner i Sverige – en historisk betraktelse. – SkogForsk, Redogörelse nr 6.
- Alexandersson, H & Edquist, E 2007. Januaristor-men 2007. – SMHI, Faktablad nr 33.
- Allvin, J 1820. Topografiska anteckningar, tillhörande Beskrifningen till Räfteled Sockne-Charta, Wästbo härad. – Jönköpings Läns K:gl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 8:67-85.
- Allvin, J 1846. Beskrifning öfver Wästbo härad i Jönköpings län. – Jönköping.
- Allvin, J 1852. Beskrifning öfver Östbo härad i Jönköpings län. – Jönköping.
- Allvin, J 1857. Beskrifning öfver Mo samt Norra och Södra Wedbo härader i Jönköpings län. – Jönköping.
- Alm Kübler, K 2001. Holocene Environmental Change of Southern Öland, Sweden. – Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Dis-sertations from the Faculty of Science and Technology 28.
- Almqvist, J A 1976. Frälsegods i Sverige under stormaktstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Fjärde delen. Småland. Band 2, tabeller. – Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet.1.
- Almqvist, G 1910. Den svenska kvinnan. – Stock-holm.
- Almqvist, G 1911. Boken om Erland Höök. – Stockholm.
- Almqvist, G 1916. Gwendolins brott och andra sägner från fattighäradet. – Stockholm.
- Amilon, C 1995. Singeshult 75 år (1920-1995). Från gästgiveri till kriminalvårdsanstalt. – Kriminalvårdsstyrelsens förlag.
- Aminoff, F 1936. Naturskyddet och dess till-lämpning å de sydsvenska statsskogarna. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 34:225-240.
- Anderbjörk, J E 1947. Om vägar och vägmärken i Sunnerbo. En 1790-talsbeskrivning med kommentarer. – Hylltén-Cavalliusföreningens Årsbok 1947:107-135.
- Anderson, M L 2002. A History of Scottish Forestry. Volume 2. – Castlepoint Press, Dalbeattie.
- Andersson, D 1930. Visor och Ballader. – Stock-holm.
- Andersson, E 1974. Den gamla Eldsbergabygden. – Halmstad.
- Andersson, J 1961. Hur kalmarkerna blev skog-klädda. – Västra Sveriges Skogsvårdsförbunds Årsskrift 1961:28-40.
- Andersson, L 1850. Årsrapport för 1849, rö-

- rande jordbruket och dess binärningar inom Unnaryds församling af Westbo härad. – Jönköpings Läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 1848 och 1849:73-77.
- Andersson Palm, L 2000. Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571-1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571-1751. – Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Andersson T 1965. Svenska häradsnamn. – Arkiv för germansk namnforskning 14.
- Andersson, V 1962. Laholms socken. Bygden som blev vår arvedel. – Laholm.
- Anglert, M & Lagerås, P 2008. Introduktion: Människans landskap. – I M Anglert & P Lagerås (red.) Människorna och skogen. Arkeologiska platser i Örkelljungatrakten, sidorna 7-16. Riksantikvarieämbetet.
- Anon 1769a. Den enfaldige Natur-Forskaren. – Stockholm och Upsala.
- Anon 1769b. Anmärkningar, Om Tall- eller Furu-skogen. – Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar 30:257-272.
- Anon 1778. Beskrifning huru bi skötas i Lüneburgske landet, även uti Bierlanden, några mil från Hamburg. – Journal uti Hushållningen, januari 1778.
- Anon 1781a. Om Ljung, Erica vulgaris. – Göthiska hushållaren, 2 opagerade sidor.
- Anon 1781b. Tankar om Hushålls anstalter i Torkår. – Göthiska hushållaren N:o 14.
- Anon 1781c. Fodring för Ungboskap. – Göthiska Hushållaren N:o 19.
- Anon 1808. Underrättelse om fårawelns tillstånd i några intill Swerige närmast belägne stater, och der widtagne anstalter till dess förbättrande. – Ny Journal uti Hushållningen, september-oktober.
- Anon 1819. Om matjord och Ljunghedar. – Jönköpings Läns K:gl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 7:97-99.
- Anon 1821. Kort Beskrifning om odling af Ljungbewäxta Sandhedar. – Jönköpings Läns K:gl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 9:105-106.
- Anon 1823. Kongl. Maj:ts Befallningshafvande uti Kronobergs län till Kongl. Maj:t afgifvne femårsberättelse för åren 1818-1822. – Stockholm.
- Anon 1824. Om Wargars utödande. – Jönköpings Läns K:gl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 12:168-171.
- Anon 1829a. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes i Kronobergs Län till Kongl. Maj:t år 1828 afgifne Fem-Års-Berättelse. 5. – Stockholm.
- Anon 1829b. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes i Hallands Län till Kongl. Maj:t år 1828 afgifne Fem-Års-Berättelse. 22. – Stockholm.
- Anon 1840a. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Kronobergs län till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifvne Femårsberättelse, för Åren 1832-1836. – Stockholm.
- Anon 1840b. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Hallands Län till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifne Femårs-Berättelse, för Åren 1832, 1833, 1834, 1835 och 1836. – Stockholm.
- Anon 1844. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Kronobergs län till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifne Femårs-Berättelse för Åren 1837, 1838, 1839, 1840 och 1841. – Stockholm.
- Anon 1847. Ljung. – Svenskt Konversationslexikon. Andra Delen. Stockholm.
- Anon 1851a. Om gödseln och de wiktigaste medlen att erhålla den. – Jönköpings Läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 1850:134-140.
- Anon 1851b. Wrå. – Svenskt Konversationslexikon. Fjerde Delen. Stockholm.
- Anon 1857. Hedervärda Bonde-Ståndets Protokoller vid Lagtima Riksdagen i Stockholm åren 1856 och 1857. Attonde Bandet. – Stockholm.
- Anon 1858. Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll vid Lagtima Riksdagen i Stockholm åren 1856, 1857 och 1858. Åttonde samlingen N:o 55. – Stockholm.
- Anon 1860. Landshöfdinge-embetets uti Kronobergs län underdåniga berättelse för åren 1856-1860. – Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. H). Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Ny följd.
- Anon 1863. Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll vid Lagtima Riksdagen i Stockholm Åren 1862 och 1863. Fjerde Samlingen. 1sta Afdelningen. Fjerde Bandet. – Stockholm.
- Anon 1864. Hedervärda Bonde-ståndets Protokoll vid den lagtima Riksdag, som började i Stockholm den 15 oktober år 1862. Nionde Bandet. – Stockholm.
- Anon 1870. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes

- femårsberättelser åren 1866-1870. Kronobergs län. – Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. Stockholm.
- Anon 1873. Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1873. Första Samlingen. 2dra Afdelningen. Första Bandet: Motioner, väckta inom Första Kamraren. – Stockholm.
- Anon 1874. Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1874. Första Samlingen. 1sta Afdelningen: Kongl. Maj:ts Propositioner och Skrifvelser. – Stockholm.
- Anon 1875. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser åren 1871-1875. Kronobergs Län. – Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. Ny följd 4.
- Anon 1878. Topografiska och statistiska uppgifter om Kronobergs län. – Generalstabens topografiska afdelning, Stockholm.
- Anon 1887. Åtgärder för skogshushållningen och jagtvården. – Kronobergs läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar. Ny följd XXIV:20-21. Wexjö.
- Anon 1889. Hvilka äro de viktigaste hindren för Skogskulturens allmänna utbredande inom Halland, och bästa sättet att småningom undanröjda dessa hinder? – Hallands läns Hushållnings-Sällskaps Handlingar 1889:18-22.
- Anon 1890. Konung Gustaf den förstes registratur. XII. 1538-1539. – Stockholm.
- Anon 1893. Årsberättelse för år 1892. – Kronobergs läns Hushållnings-Sällskaps Handlingar. Ny följd XXX. Förra afdelningen. Wexjö.
- Anon 1894. Statens inköp af mark för bildande eller utvidgning af kronoparker. – Stockholm.
- Anon 1899 a, b. Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1899. a. Första Samlingen, 2:dra Afdelningen, Första Bandet, Motion nr 20 i Första Kamraren. b. Tionde Samlingen, 1:sta Afdelningen, Första Bandet, Riksdagens Skrifvelse nr 66 till Konungen. – Stockholm.
- Anon 1903a. Kongl. Maj:ts nådiga proposition (N:o 46) till Riksdagen med förslag till lag angående vård af enskildes skogar och till lag angående skyddsskogar; given Kristiania slott den 16 februari 1903. – Bihang till Riksdagens Protokoll 1903. 1 Saml. 1 Afd. 31 Häftet.
- Anon 1903b. Stormhärjningen den 25 och 26 december 1902. – Skogsvårdsförbundets Tidskrift 1:43-44, 308-310.
- Anon 1907. Betänkande rörande åtgärder till skydd för vårt lands natur och naturminnesmärken. – Kongl. Jordbruksdepartementet, Stockholm.
- Anon 1908. Skogsvårdsstyrelsernas berättelser för år 1907. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 6: Bilaga 1.
- Anon 1909. Bidrag till Sveriges officiella statistik. N. Jordbruk och Boskapsskötsel. Kronobergs län. – Stockholm.
- Anon 1910a. Emigrationsutredningen. Bilaga V. Bygdestatistik. – Stockholm.
- Anon 1910b. Heath. – The Encyclopædia Britannica. Volume XIII. Cambridge.
- Anon 1911a. Emigrationsutredningen. Bilaga XII. Jordstyckningen. – Stockholm.
- Anon 1911b. Frågan om anordnandet af ett skogslosteri. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 9:101-104.
- Anon 1912. Bolags och skogsspekulanter jordförvärf m. m. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 10:135.
- Anon 1913. Konung Gustaf den förstes registratur XXVII. 1557. – Stockholm.
- Anon 1914. Protokoll hållet vid Kronobergs läns Hush.-Sällskaps ordinarie vintersammankomst i Växjö den 1 december 1913. – Kronobergs Läns Hushållnings-Sällskaps Handlingar. Ny Följd 50:19-35.
- Anon 1915a. Sammandrag af protokollen vid Kronobergs läns lagtima landsting år 1915. – Växjö.
- Anon 1915b. (Skrivelse från Jönköpings läns skogsvårdsstyrelse till samma läns Hushållnings-sällskap ang. allmänningsskogar) – Jönköpings läns Hushållningssällskaps handlingar och tidskrift 1915. I:252-254.
- Anon 1915c. Föreslagen undersökning rörande omfattningen och fortskridandet av skogsmarkens försumpning. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 13:719-720.
- Anon 1915, 1916. Åtgärder för skogshushållningen och jaktvården. – I Kronobergs läns Hushållnings-Sällskaps Handlingar. Ny följd LI:64 resp. LII:47-48.
- Anon 1919. Ortnamnen i Älvsborgs län. Del VII:1. Kinds härad. Norra delen. – Stockholm.
- Anon 1921. Kort redogörelse rörande resultatet av

- undersökningar över förekomsten av sankmarker inom Sunnebo härad av Kronobergs län samt förutsättningarna för dessas torrläggande för olika ändamål. – Skogssällskapets arkiv, Maskinskrift 12 sidor.
- Anon 1923. Program för Första Nordiska Skogskongressen i Göteborg 1923 samt Svenska Skogsvårdsföreningens 17:de exkursion till Halland, Småland och Västergötland 4-8 juli 1923. – Stockholm.
- Anon 1929a. Det svenska samhället och arbetslösheten 1914-1924. Berättelse avgiven av Statens Arbetslöshetskommission. – Stockholm.
- Anon 1929b. Ett betydelsefullt förslag. – Skogen 16:23:619-620.
- Anon 1930. Gustaf Ullman. Hallands-skalden. – Halländsk Årsbok 4:95-100.
- Anon 1935. Svensk natur i svensk konst. Svenska turistföreningens jubileumsutställning i Liljevalchs konsthall 22 febr.-17mars 1935. – Svenska Turistföreningen, Stockholm.
- Anon 1942. Svenska gods och gårdar. Del XXVII. Småland. Kronobergs län (västra). Allbo och Sunnerbo härader. – Uddevalla.
- Anon 1948. Kommunskogar i Norrland. – Skogen 35:23:270.
- Anon 1950. Diarium Unnarydense. En småländsk sockenkrönika. – Falun.
- Anon 1952. Med sikte på framtiden... Något om Skogssällskapet och dess verksamhet. – Göteborg.
- Anon 1955. Alfred Wigelius. Några minnesord. – Styrelse- och revisionsberättelser för Skogssällskapet och dess Norrlandsavdelning 43:1-12. Göteborg.
- Anon 1958. A. Edwin Ohlsson. Några minnesord. – Styrelse- och revisionsberättelser för Skogssällskapet och dess Norrlandsavdelning 46:1-16. Göteborg.
- Anon 1962. Ryd. – Ordbok över svenska språket 23:R 3230. Svenska Akademien, Lund.
- Anon 1966. Fodermedlens sammansättning, smältbarhet och näringsvärde. – Lantbruks-högskolan.
- Anon 1967. Protokoll och handlingar till Kronobergs Läns Landstings möte i oktober 1967. Del II. – Växjö.
- Anon 1968. Naturvårdsplan M-län. – Länsstyrelsen i Malmöhus län, stencilskrift 75 sidor.
- Anon 1971. Kronobergs länsallmänning – en banbrytande insats. – Skogssällskapet, Årsringar Nr 2.
- Anon 1973a. Naturvårdsplan för Kronobergs län. – Länsstyrelsen i Kronobergs län, planeringsavdelningen, stencilskrift 221 sidor.
- Anon 1973b. Skamper. – Ordbok över svenska språket 26: S 3481-S 3482. Svenska Akademien, Lund.
- Anon 1975. Naturvårdsplan Skåne. Del Kristianstads län. – Länsstyrelsen i Kristianstads län, planeringsavdelningen, stencilskrift 238 sidor.
- Anon 1977. Natur i Hallands län. Inventering och handlingsprogram för allmän naturvård. – Länsstyrelsen i Hallands län, planeringsavdelningen, stencilskrift med kartor 258 sidor.
- Anon 1982a. Regionalt kulturminnesvårdsprogram för Hallands län. Kulturhistorisk beskrivning och analys av länets kulturmiljö. Del 2: Kartor och Bilder. – Länsstyrelsen i Hallands län, Länsantikvarien, Meddelande Nr 1982:9.
- Anon 1982b. Svenskt landskapsmåleri under 1800-talet. – Nationalmuseum, utställningskatalog 11.2-25.4 1982.
- Anon 1982c. Åtals för brott? – Smälningen den 2 september.
- Anon 1984a. Hallands Landsbeskrifning 1729. Laholms fögderi. – Halmstad.
- Anon 1984b. Vildmarksled i sällskapets pionjärodling. – Skogssällskapet, Årsringar Nr 2.
- Anon 1984c. Hunnsbergets leder spängas till våren? – Hallandsposten 13 september 1984.
- Anon 1987a. Daniel Rantzaus dagbok. – Östergötland 1986.
- Anon 1987b. Idag är Ljunghedarna värda nära 20 miljoner! – Smälningen den 5 februari.
- Anon 1988. Skarp kritik från sockenrådet: Landstinget offrade lantbrukarna i Vrål! – Smälningen den 25 april.
- Anon 1992. Områden av riksintresse för Naturvård och Friluftsliv. Beskrivningar. – Naturvårdsverket, Rapport 4037.
- Anon 1997. Hedebrug. – Den Store Danske Encyklopædi. Bind 8. Gyldendal, København.
- Anon 1998a. Örtmedicin och växtmagi. Andra upplagan. – Det Bästa, Stockholm.
- Anon 1998b. Landshövdingeberättelser från Hallands län 1705-1818. – Hallands Museiförening, Halmstad.
- Anon 1999. Natur-og miljøeffekter af ammoniak. – Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri, Danmarks JordbrugsForskning, Ammoniakfordampning- redegørelse nr. 3.
- Anon 2001. Skogen – vårt levebröd i hundra år.

- Några glimtar från skogs- och träindustrin kring Åry Bruk och Hemmesjö socken. – Hemmesjö hembygdsförening.
- Anon 2003. Vivljunga och byarna i västra Hinne-ryd. – Vivljunga.
- Anon 2006. Naturens spegel. Nordiskt landskapsmåleri 1840-1910. – Nationalmuseum, Stockholm.
- Anon 2007a. Myrskyddsplan för Sverige. Delrapport – objekt i Götaland. – Naturvårdsverket, Rapport 5670.
- Anon 2007b. Människan och faunan. Etnobiologi i Sverige 3. – Wahlström & Widstrand.
- Anon 2009a. Klöver resp. Ljung – Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien, A-L spalt 1523 och 1797. – Norstedts, Stockholm.
- Anon 2009b. Märta Måås-Fjetterström. Märta flyger igen! 90 år med Märta Måås-Fjetterström. – Liljevalchs konsthall, utställningskatalog.
- Anon 2011. Upptäck naturen i Halland-en guide till 32 av länets finaste områden. – Länsstyrelsen i Hallands län.
- Anrep G 1862. Svenska Adelsns Ättar-Taflor. – Stockholm.
- Ardö, E 1980. Urskogsartade områden i Kronobergs län. – Skogsvårdsstyrelsen och Länsstyrelsen i Kronobergs län, stencilskrift 122 sidor.
- Arrhenius, J 1850. Anförande vid Andra allmänna Svenska Landtbruksmötet i Stockholm år 1847. – Tidskrift för Landtmanna- och Kommunal-Ekonomien 1850:115-123.
- Arrhenius, J 1861. Handbok i Svenska Jordbruket. Tredje delen. – Upsala.
- Arfwidsson, N 1842. Oisians sånger efter gaeliska originalet och på dess vers-slag försvenskade samt med en Historisk-kritisk Inledning och Noter försedde. Förra delen. – Stockholm.
- Arnborg, G & Forshed, N 2009. Blommor i bondebygd. – Carlsson Bokförlag.
- Aronsson, M 2007. Landskapets utveckling. – I M Edqvist & T Karlsson (red.) Smålands flora Band 1:34-77. SBF-förlaget, Uppsala.
- Arpi, G 1959. Sveriges skogar under 100 år. Del 1. – Stockholm.
- Arvidson, E 1930. Halland. – Halländsk Årsbok 4:25.
- Arvidsson, H & Kruse, E 1999. Tusen år i Europa. Band 2. 1300-1600. – Historiska Media, Lund.
- Aschan, N 1935. Ur Sunnerbo härads domböcker. – Hyltén-Cavalliusföreningens Årsbok 1935:3-51.
- Aschan, N 1937. Ur Sunnerbo härads domböcker. II. – Hyltén-Cavalliusföreningens Årsbok 1937:155-183.
- Aspman, A 1974. Industriell utveckling. – I Ljungby. Köping Stad Storkommun, sidorna 157-171. Ljungby.
- Atlestam, P-O 1942. Bohusläns ljunghedar. En geografisk studie. – Meddelande från Göteborgs högskolas geografiska institution 30.
- Attman, A 1963a. Göteborgs stadsfullmäktige 1863-1962. I:1. Göteborg 1863-1913. – Göteborg.
- Attman, A 1963b. Göteborgs stadsfullmäktige 1863-1962. I:2. Göteborg 1913-1962. – Göteborg.
- Attman, A 1978. Donationernas stad. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1978:80-95.
- Barchaeus, A G 1924. Underrättelser angående Landthushållningen i Halland. – Lund.
- Barrhök, J 2005. Från ett nödvändigt ont, till en naturtyp värd att bevara – en studie av ljungheden i Sandsjöbacka och Grönabur. – Högskolan i Kristianstad, inst för matematik och naturvetenskap, examensarbete i geografi 10 poäng. Stencilskrift 35 sidor.
- Beckman, L 1948. Händelser i Finnveden. – Stockholm.
- Beer, O A 1909a. Skogsutställning i Aarhus. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 7:461-463.
- Beer, O A 1909b. Skogsvårdskommittéerna. – Skogsvårdsföreningens Folkskrifter nr 20.
- Beer, O A 1911. Skogsutställning och skogsmöten i Gjøvik (Norge). – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 9:30-36.
- Beer, O A & Sjöholm, L G 1914. Ungdomens skogsbok. En läsebok om Sveriges skogar och deras vård. – Stockholm.
- Beijerinck, W 1940. Calluna. A monograph on the Scotch heather. – Verhandelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Natuurkunde, Tweede Sectie, Deel XXXVIII, No 4:1-180.
- Bengtsson, R 2000. Angelstad genom sekler. Minnesskrift över kyrka och socken under 800 år. – Ljungby.
- Bengtsson, S & Larsson, K 1993. Mästockafältet-Tönnersjömålet. Naturinventering av militära övningsfält – Fortifikationsförvaltningen I 16 / Fo 31. Länsstyrelsen i Hallands län, stencilskrift 36 sidor.

- Benjaminsson, S 1994. Om skogsodling på Svältorna. – Svältornas fornminnesförenings årsskrift 21:30-35.
- Berg, H 1990. Skogsmannen har träffat Carlsson i Jägarhyddan.... och hans efterträdare Hans Frej. – Skogsmannen 100:1:12-15.
- Berger, A & Grönberg, G 1931. Jakten hos skilda folk nu och fordom. – Stockholm.
- Berglund, B E 1966. *Late-Quaternary Vegetation in Eastern Blekinge, South-Eastern Sweden. A Pollen-Analytical Study. II. Post-Glacial Time.* – Opera Botanica Vol 12:2.
- Berglund, B, Björkman, L, Holmqvist, B H & Persson, T 2007. Skånes vegetationshistoria – förändringar under 17 000 år. – I T Tyler (red.) *Floran i Skåne. Arterna och deras utbredning*, kapitel 4. Lund.
- Berglund, B, Gaillard, M-J, Björkman, L & Persson, T 2008. *Long-term changes in floristic diversity in southern Sweden: palynological richness, vegetation dynamics and land-use.* – Veget. Hist. Archaeobot. 17:573-583.
- Bergstrand, C- M 1949. Hallands sägner. – Göteborg.
- Bergström, B 1955. Om ljunghedar och deras skogskultivering. – Skogen 42:192-194.
- Bergström, B 1960. Om beskogning av de av ålder kala hed- och torvmarkerna i Storbritannien. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 58:255-280.
- Bergström, B 1962. Om fastigheterna i Hallands naturskyddsförenings ägo. – Hallands Natur 1962:10-24.
- Bergström, R & Stridsberg, O A 1893. En bok om Sverige. Första delen. Land och folk. – Stockholm.
- Bernes, C (red.) 1994. Biologisk mångfald i Sverige. En landstudie. – Naturvårdsverket, Monitor 14.
- Bexell, S P 1817-1818. Hallands Historia och Beskrifning. I Delen. – Götheborg.
- Bjurling, O 1959. Industri, handel och sjöfart. – I Hallands historia II. Från freden i Brömsebo till våra dagar, sidorna 273-377. Halmstad.
- Björk, T 2007. Skånst järn på järnåldern. Exemplet Bromölla. – Ale 2007:4:15-28.
- Björkman, E 1953. Om orsakerna till granens tillväxtsvårigheter efter plantering i nordvensk skogsmark. – Norrlands Skogsvårdsförbunds Tidskrift 1953:285-316.
- Björkman, E & Lundeberg, G 1971. Studies of root competition in a poor pine forest by supply of labelled nitrogen and phosphorus. – Studia Forestalia Suecica Nr 94.
- Björkman, L 2007. Från tundra till skog. Miljöförändringar i norra Skåne under jägarstenåldern. – Riksantikvarieämbetets förlag.
- Björkman, L & Ekström, J 2003. Pollenanalytisk undersökning av en torvmarkslagerföljd från den arkeologiska undersökningslokalen "Område 12/13" nordväst om Exhult inför ombyggnaden av E4:an, delen länsgränsen till Strömshälsbruk, Markaryds kommun. – LUNDQUA, Uppdrag 47.
- Björse, G 2000. Near-Natural Forests in Southern Sweden. *Silvicultural and palaeoecological aspects on nature-based silviculture.* – Acta Universitatis Agriculturae Sueciae, Silvestra 134.
- Bladh, M 1995. Ekonomisk historia. Europa och Amerika 1500-1990. – Studentlitteratur.
- Blennow, K & Hammarlund, K 1993. From Heath to Forest: Land-use Transformation in Halland, Sweden. – Ambio XXII:8:561-567.
- Blicher, S S 1946. Digte og Noveller. Første Bind. – København.
- Blicher, S S 1998. En Landsbydegns Dagbog og andre Noveller. – Gyldendal, København.
- Blicher, S S 2011. Sommerreise i Sverrig Aar 1836 og Svithiod. – Blicher-Selskabet og Gyldendal.
- Blomén, J 1967. Beskrifning över Jälluntofta socken 1819. – Södra Uppnaryds-Jälluntofta fornminnes- och hembygdsförenings årsskrift 21:5-19.
- Bogren, J, Gustavsson, T & Loman, G 1998. Klimatförändringar. Naturliga och antropogena orsaker. – Studentlitteratur, Lund.
- Bogren, J, Gustavsson, T & Loman, G 1999. Klimatologi Meteorologi. – Studentlitteratur, Lund.
- Bohnstedt, T L 1873. Några bevis för nödvändigheten att värda skogen och skogsmarken, nedskrifna i anledning af en diskussion i Kongl. Landtbruks-Akademien. – Stockholm.
- Bolin, L 1940. Kunna ljunghedarna räddas? – Bygd och Natur 21:74-77.
- Bolin, L & Nordin, E 1942. Hed- och skogsreservatet å Hallandsåsen. – Hallands Natur 1942:4-11.
- Bondeson, A 1882. Svenska folksagor från skilda landskap. – Stockholm.

- Bondeson, A 1910. Allmogebeträttelser. Fjärde upplagan. – Stockholm.
- Bondeson, A 1918. Djur- och växtlivet i en hal-ländsk ljunghage. – Sveriges Natur 9:38-46.
- Bornebusch, C H 1939. Hedede-generation og Regeneration af en for Skov tjenlig Humus-tilstand på de danske Lyngheder. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 37:316-326.
- Bostadsdepartementet 1975. Hushållning med mark och vatten- Fysisk riksplanering. – In-formationsblad (karta), september 1975.
- Brandberg, S 1964. Kynnefjäll. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1964:306-315.
- Bringéus, N-A 1953. Folkminnen från Örkel-ljunghagen. – Skrifter utgivna av Örkel-ljunghagens Hembygdsförening 4.
- Bringéus, N-A 1967. Unnarydsborna. – Nordiska museets handlingar 68.
- Bringéus, N-A 1982. Sydsvenska bonadsmålningar. – Signum.
- Brink, S 1998. Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsvrige. Några bebyggelsehistoriska ned-slag. – Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 28:297-326.
- Brockman, A-M 2010. C.G. Bernhardson. bohus-läns folklivsmålare. – Bohusläns museums förlag, Uddevalla.
- Bronté, E 1958. Svindlande höjder. – Stockholm.
- Brummer, H H (red.) 2004. Nils Kreuger. – Carls-son Bokförlag.
- Brummer, M H 1789. Försök Til et Svenskt Skogs-och Jagt-Lexicon. – Gotheborg.
- Brusewitz, G 1967. Jakt. Jägare, villebråd, vapen och jaktmetoder från äldsta tider till våra dagar. – Stockholm.
- Brusewitz, G 1984. Resa i tid och rum. – Wahl-ström & Widstrand.
- Brusewitz, G 2003. Folk och färder i Halland. – Halmstad.
- Brøndegaard, V J 1987. Folk og flora 3. Dansk etnobotanik. – Rosenkilde og Bagger.
- Bøcher, T W 1970. Hedens vegetation og flora. – Danmarks Natur 7:118-191. Politikens Forlag, København.
- Böök, F 1933. Resa genom Halland i tid och rum. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1933:24-69.
- Carbonnier, H 2006. Skogsvårdsstyrelsens första nio år. – I D Kihlblom (red.) Länsskogvak-tare, länsjägmästare och andra i Jönköpings län, sidorna 160-165. Jönköping.
- Carlsson, E 1986. Redogörelse över Minnesstenens tillkomst. – Årsringar 1986:10-11.
- Carlsson, T 1987. Mannheimer, Herman. – Svenskt Biografiskt Lexikon 25:109-111.
- Cederholm, M 2007. De värjde sin rätt. Senmedel-tida bondemotstånd i Skåne och Småland. – Studia Historica Lundensia 14.
- Cederholm, Y 1952. Biodlingens förutsättningar i olika delar av landet. – I Å Hansson (red.) Svensk biodling, sidorna 59-81. Uppsala.
- Cederlund, G & Liberg, O 1995. Rådjuret. Viltet, ekologin och jakten. – Svenska Jägarför-bundet.
- Christoffersson, C B 1906. Om skogsodling å ljunghar. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 4:137-140.
- Christoffersson, I 1969. Översiktlig naturvårdsin-ventering i Ljungh kommunblock. – Läns-styrelsen i Kronobergs län, stencilskrift.
- Christoffersson, I 1979. Naturen i Annerstad. – I Annerstad förr och nu, sidorna 345-365. An-nerstads Hembygdsförening, Ljungh.
- Christoffersson, I 1989. Kronobergs natur. Natur-vårdsprogram för Kronobergs län. Invente-ringsdel. – Länsstyrelsen i Kronobergs län.
- Christoffersson, I 1993. Natur och naturutnytt-jande i Sunnerbo. – Kronobergsboken 1993:7-47.
- Clemensson, P 1992-1994. Ohlsson, August Ed-win. – Svenskt Biografiskt Lexikon 28:120-123.
- Cnattingius, A 2010. Svenskt Skogslexikon. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 50.
- Columella, L J M 2009. Tolv böcker om lantbruk. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 43.
- Craelius, M G 1772. Försök till Ett Landskaps Beskrifning uti En Berättelse om Tunaläns Sefwede och Asbolands Häraders Fögderi, uti Calmar-Höfdingedöme. – Calmar.
- Dahlström, A 2006. Betesmarker, djurantal och betestryck 1620-1850. Naturvårdsaspekter på historisk beteshävd i Syd- och Mellansve-rige. – CBM:s skriftserie nr 13. Centrum för biologisk mångfald. Uppsala.
- Dalgaard, T , Kyllingsbæk, A & Stenak, M 2009. Agroökohistorien og det agrare landskab 1900-2000. – I B Odgaard & J Rydén

- Rømer (red.) Danske landbrugslandska-
ber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til
støtteordninger, sidorna 253-281. Aarhus
universitetsforlag.
- Dalsgaard, K, Dalsgaard Karlsen, A & Larsen, L
2000. Bonden og agerjorden. – I K Dalsgaard
m fl (red.) Mellem hav og hede. Landskab
og bebyggelse i Ulfborg herred indtill 1700,
sidorna 87-103. Aarhus universitetsforlag.
- Damman, A W H 1957. The South-Swedish
Calluna-Heath and its Relation to the Cal-
luneto-Genistetum. – Botaniska Notiser
110:363-398.
- Danielsson, P 1993. Nils Gyllenstierna och flott-
ningsprojekt i 1700-talets Sunnerbo. – Sun-
nerbokronika 3:163-167.
- Danström, L, Ehrenborg, G & Grundberg, E 1912.
Hallands läns hushållnings-sällskap 1812-
1912. Ett bidrag till Hallands utvecklingshis-
toria. – Halmstad.
- Degn, H J 1997. Æendringer i vegetationen på
Randbøl Hede 1954-1995. – Flora og Fauna
103:2:25-46.
- Dickson, W 1953. Mitt Halland. – Stockholm.
- Dinesen, V (sign. Boganis) 1947. Jaktbrev och Nya
jaktbrev. – Stockholm.
- Djurberg, D 1818. Geografiskt Lexicon öwer Skan-
dinavien eller De förenade Rikena Sverige
och Norge. – Örebro.
- Dovring, F 1951. De stående skatterna på jord
1400-1600. – Skrifter utgivna av Kungl.
Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund
XLIX.
- Du Rietz, G E 1950. Smäländska myrar. – I A
Eklundh & K Curry-Lindahl (red.) Natur i
Småland, sidorna 62-72. Göteborg.
- Dusén, P 1893. Om vilkoren för skogskultur inom
de s. k. Ryorna i Hallands län. – SGU, Ser. C.
Afhandlingar och Uppsatser N:o 131:49-54.
- Ebregt, A & Larsson, A 1984. Hallandsåsens höjd-
platå. En växtekologisk dokumentation och
naturvärdering. – Statens naturvårdsverk,
PM 1825.
- Eggertsson Karlström, C 2005. Sveriges snöklimate
under 100 år. – SMHI, Faktablad nr 23.
- Ehrensverd, C A 1959. Fem dagars resa i Skåne för
att se, och hämta rörelse – och förgälselse. –
Lund.
- Ejwertz, A 1976. Laholms historia. II. Folk och
bygd. – Laholm.
- Ekeland, K 2005. Ljungheden – ett land i lågor.
– I Människan och floran. Etnobiologi i
Sverige 2, sidorna 121-124. Wahlström &
Widstrand.
- Ekelund, H & Hamilton, G 2001. Skogspolitisk
historia. – Skogsstyrelsen, rapport 8A.
- Eklund, J 1953. Bergarternas betydelse för markens
bördighet. – Atlas över Sverige 9-10.
- Eklund, J & Hägg, B 1967. Studier över närings-
konkurrensen mellan ljung och tallplantor
med användande av ³²P och ¹⁵N. – Skogs-
högskolan, inst för skogsbotanik, examens-
arbete.
- Eklundh, A 1926. På jakt. Jaktskildringar. – Stock-
holm.
- Eklundh, A 1935. Djur och människor. Historier
från markerna. – Stockholm.
- Ekstam, U & Forshed, N 2000. Svenska naturbe-
tesmarker – historia och ekologi. – Natur-
vårdsverkets förlag, Stockholm.
- Elgenstierna, G 1931. Den introducerade svenska
adelns ättartavlor. VI. Posse- von Scheven. –
Stockholm.
- Elgenstierna, G 1934. Den introducerade svenska
adelns ättartavlor. VIII: Stålar-Voltemat. –
Stockholm.
- Elgeskog, V 1945. Svensk torpbebyggelse från
1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk
studie. – Lund.
- Elgeskog, V 1973. En bok om Traryd-Hinneryd. –
Markaryds kommun, Markaryd.
- Eliasson, P 2002. Skog, makt och människor. En
miljöhistoria om svensk skog 1800-1875. –
Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien,
Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden
nr 25.
- Elofson, A 1914. Lönande betesdrift på våra hag-
marker och vallar. – Uppsala & Stockholm.
- Emanuelsson, U 2009. Europeiska kulturlandskap.
Hur människan format Europas natur. –
Forskningsrådet Formas.
- En infödd (sign.) 1908. Några drag från Öland. –
Svenska Turistföreningens Årsskrift
1908:180-185.
- Enander, K-G 2007. Skogsbruk på samhällets vill-
kor. Skogsskötsel och skogspolitik under 150
år. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för
skogens ekologi och skötsel, Rapport 1.
- Englund, L-E 2002. Blästbruk. Myrjärnshante-
ringens förändringar i ett långtidsperspektiv.
– Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie
nr 40.

- Ericson, J 1966. Om floran på "Hallandsåsreservatet". – Hallands Natur 30:7-17.
- Eriksson, H & Karlsson, K 1996. Long-Term Changes in Site Index in Growth and Yield Experiments with Norway Spruce (*Picea abies*, (L.) Karst.) and Scots Pine (*Pinus sylvestris*, L.) in Sweden. – European Forest Institute Report No. 5:80-88.
- Eriksson, K 1980. Så var det förr. Minnesanteckningar från Örnungabygden. – Vårgårda.
- Erixon, S 1951. Breareds naturbeskaffenhet. – I Breareds socken, Halland. Liv och Folkkultur III:9-14.
- Erlén, N P 1880. Halländska folksagor. Samlade och utgivna i versform. – Halmstad.
- Fahlbeck, P E 1903. Skogen som nationell och enskild rikedomskälla. – Läsebok för Folk-skolans högre klasser. Första delen. Sverige. Tredje häftet, sidorna 808-813. Lund.
- Falkman L B 1852. Om Swenska skogarnas nuvarande tillstånd och deras inflytande på landets framtid. – Stockholm.
- Fischerström, J 1761. Anmärkningar Om Södra-Halland . – Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar Vol. XXII:230-242, 258-280.
- Fischerström, J 1769. Tal Til Det Svenska Folket. – Upsala.
- Fischerström, J 1780. Nya Swenska Economiska Dictionnairen. Eller Försök til et Almänt och Fullständigt Lexicon, I Swenska Hushållningen och Naturläran. Andra Delen. – Stockholm.
- Flygare-Carlén, E 1942. Pål Värning. – Stockholm.
- Flygare-Carlén, E 1943. Enslingen på Johanniskäret. Andra delen. – Stockholm.
- Fogelquist, R & Samuelsson, C-O (red.) 1990. Handens arbete i Halland förr och nu. – Hallands bildningsförbund.
- Forssell, H 1872. Sverige 1571. Försök till en administrativ-statistisk beskrifning öfver det egentliga Sverige, utan Finland och Estland. – Stockholm.
- Forssell, H 1884. Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet. – Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar. Tjugonionde delen. Ny följd. Nionde delen.
- Framme, G 1986. Vätte härad. Ur gångna tiders historia. – Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund Nr 25.
- Franzén, L 1987. Peat in Sweden- a method to calculate the resources. – Göteborgs universitet, naturgeografiska institutionen, GUNI Rapport 21.
- Franzén, O 1969-1971. Carl Hasselrot. – Svenskt Biografiskt Lexikon 18:335-337.
- Fredén, C 1988. Beskrivning till jordartskartan Värnamo SV. – SGU, Serie Ae. Nr 93.
- Fredén, C 1998. Berg och jord. – Sveriges nationalatlas.
- Fredin, I 2001. "I skuggan av Halmstadgruppen". Konstnären Arvid Carlson och Hallandsringen. – Göteborg.
- Fridell, S 1987. Ljudutvecklingen >ryd<-(e)t i ortnamn i Sunnerbo härad i Småland. – Namn och Bygd 75:117-140.
- Fridell, S 1992. Ortnamn på -ryd i Småland. – Studier till en svensk ortnamnsatlas 15.
- Fridell, S 2006. Ortnamn i stilistisk variation. – Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi XCV.
- Fries, C 1949. Vår gamla bondebygd. Ett försvinnande herdelandskap. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1949:136-162.
- Fries, C 1950. Svensk natur från hav till fjäll. Del 1. – Stockholm.
- Fries, C 1959. Havets minne i Bohuslän. – I C Skottsberg & K Curry-Lindahl (red.) Natur i Bohuslän, sidorna 48-64. Uppsala.
- Fries, J O 1866. Några ord till upplysning om bladet "Wårgårda". – Sveriges Geologiska Undersökning, Aa 20.
- Fries, J O 1867. Några ord till upplysning om bladet "Sämsholm". – Sveriges Geologiska Undersökning, Aa 25.
- von Friesen, O 1926. Två forns måländska bygdenamn. – Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening 1926:5-32.
- Fritzbøger, B 1994. Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid. – Gyldendal, København.
- Fritzbøger, B 1998. Det åbne lands kulturhistorie ca. 1680-1980. – DSR Forlag, Frederiksberg C.
- Fritzbøger, B 2009. Vandets vej. Skjern Ås miljøhistorie gennem 350 år. – Gyldendal, København.
- Frändén, C A 1951. Jakt med stående hund. – I B Haglund & G Notini Jakten. Jägarens handbok, sidorna 103-126. Stockholm.
- Förhammar, S 2000. Med känsla eller förnuft? Svensk debatt om filantropi 1870-1914. – Stockholm.
- G.B. 1836. Om bränning af jord wid odling. – Läsnings för Folket 2:3:68-74.

- G.U. 1939. Halland – ett skogsland i vardande. – Skogen 26:325-329.
- Gadd, C-J 1983. Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860. – Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 53.
- Gadd, C-J 2000. Den agrara revolutionen 1700-1870. Det svenska jordbrukets historia. – Natur och Kultur/LTs förlag.
- Gaslander, J 1923. Allmogens i Västbo sinne, seder m. m. – Växjö.
- Geete, E 1924. Fångar i skogs- och jordbrukets tjänst. – Skogen 11:141-154.
- Geete, E 1938. Den danska heden och naturskyddet. – Sveriges Natur 29:83-92.
- Geijer, E G 1922. Dikter. – Stockholm.
- Geo, G 1944. Sunnerbofolk. – Halmstad.
- Georgson, K m fl 1997. Hallands flora. – Lund.
- Granberg, G 1879. En liten resetur på Svältorna och Falbygden. Skogsbetraktelse. – Stockholm.
- Granlund, E 1932. De svenska högmossarnas geologi. – SGU, Ser. C. N:o 373.
- Granskog, L 1923. Prolog vid Hembygdifesten i Markaryd 28-29 juli 1923. – Smålandsbygden 1923.
- Granskog, L & Ödeskog, W 1926. Boken om Sunnerbo. Fragment till en häradsbeskrivning. – Ljungby.
- Granström, A 1986. Seed banks in forest soils and their role in vegetation succession after disturbance. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig ståndortslära, doktorsavhandling.
- Gräslund, B 2007. Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536-537 e. Kr. – Saga och Sed 2007:93-123.
- Gröll, W 1979. Auf alten Heidewegen. Die Entdeckung einer Landschaft zur Zeit der Postkutsche. – Christians Verlag, Hamburg.
- Gustafsson, A 2006. Boplatz vid Nissan. – Jönköpings läns museum, Arkeologisk rapport 2006:61.
- Gustafsson, L & Ahlén, I 1996. Växter och djur. – Sveriges Nationalatlas.
- Gustavsson, K 1988. Rennäringen. En presentation för skogsfolk. – Skogsstyrelsen, Jönköping.
- Gyberg, O E 1883. Några tankar om Skogsodling på Svältorna och likartad mark. (Andra upplagan). – Uddevalla.
- Göransson, C m fl 1983. Våtmarksinventering i sydvästra Sverige. Katalog över särskilt värdefulla objekt. – Statens naturvårdsverk, pm 1681.
- Haaland, S 2002. Fem tusen år med flammer. Det europeiske lyngheilandskapet. – Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke AS.
- Haglidén, S 1977. Tillrygga. Dikter 1932-1976. – Stockholm.
- Hagström, K 1891. Kort beskrifning öfver Halland. – Stockholm.
- Hahr, T 1877. Samling af gällande författningar rörande Skogsväsendet. – Stockholm.
- Hallberg, G 1983. Ortnamn i Småland. – AWE/ GEBERS.
- Hallenberg, M 2001. Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid. – Bruno Östlings Bokförlag Symposion.
- Hammarström, A & Hemberg, E 1920. Skogsvårdsstyrelsens i Kronobergs län berättelse för år 1919. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 18. Bilaga 1:99-105.
- Hammarström, A & Rudbäck, E 1923. Skogsvårdsstyrelsens i Kronobergs län berättelse för år 1922. – Bilaga till Skogsvårdsföreningens Tidskrift 21:203-225.
- Hammarström, I 1956. Finansförvaltning och varuhandel 1504-1540. Studier i de yngre Sturarnas och Gustav Vasas statshushållning. – Uppsala.
- Hamrin-Thorell, R 1971. Hesselgren, Kerstin. – Svenskt Biografiskt Lexikon 18:744-748.
- Hamrin-Thorell, R, Gärde Widemar, I, Myrdal, A & Bergman, M 1968. Boken om Kerstin Hesselgren. En vänstudie. – Stockholm.
- Hansen, J M 1989. Lavlandsheder. – I U Emanuelsson & C E Johansson (red.) Biotoper i det nordiska kulturlandskapet, sidorna 119-130. Naturvårdsverket, rapport 3556.
- Hansen, V 1970. Hedens opståen og omfang. – Danmarks Natur 7:9-28. Politikens Forlag, København.
- Hansson, M 1999. Från renjägare till viking. – Kronobergsboken 1999-2000:11-55.
- Hansson, M 2001. Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid. – Lund Studies in Medieval Archaeology 25.
- Hansson, M 2007. Medeltida kolonisation och bebyggelse i sydvästra Småland. – I M Hansson (red.) Utmarker, gårdar och människor. Om

- järnålder och medeltid i sydvästra Småland, sidorna 101-125. Smålands museum, Växjö.
- Hansson, N 1916. Handbok i utfodringslära för den praktiske lantmannen och landtbruksläroverken. – Stockholm.
- Hansson, Å 1984. Bin och biodling. – LTs förlag, Stockholm.
- Harbe, D 1987. Hemma i Harbäckshult. Minnen och uppteckningar. – Skrifter utgivna av Örkelljunga Hembygdsförening 14.
- Hardy, T 1921. Heden. Första delen. – Helsingfors.
- Hasel, K 1985. Forstgeschichte. Ein Grundriss für Studium und Praxis. – Hamburg und Berlin.
- Hasselrot, C 1875. Minnesblad. Tryckt som manuskript. – Wexiö.
- Hebbe, P M 1939. Den svenska lantbrukslitteraturen. I. Från äldsta tid t. o. m. år 1800. – Uppsala.
- Heckscher, E F 1971. Svenskt arbete och liv. – Stockholm.
- Helles, F 1975. Hedeskovbrug i Frankrig. – Dansk Skovforenings Tidsskrift LX:201-243.
- Hellquist, E 1903-06. Studier öfver de svenska sjönamnen. Deras härledning och historia. – Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliv. XX.1.
- Hellquist, E 1980. Svensk etymologisk ordbok. – LiberLäromedel, Lund.
- Hemberg, E 1881. Ljunghed eller skog? Kulturbild från Halland. – Tidskrift för Skogshushållning 9:65-103.
- Hemberg, E 1904. Tallens degenerationszoner i södra och västra Sverige. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 2:121-136, 169-194.
- Hemberg, E 1906. Handledning vid skogsodling. Till allmänhetens och folkskolans tjänst. – Skogsvårdsstyrelsen i Kronobergs län, Växiö.
- Hemberg, E 1907. Om skogsmarkens försumpning och botemedlen deremot. – Vexiö.
- Hemberg, E 1908. Skogsvårdsstyrelsen inom Kronobergs län verksamhet och förvaltning år 1907. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 6: Bilaga 1:139-147.
- Hemberg, E 1909. Skogsvårdsstyrelsen inom Kronobergs läns landstingsområde. Berättelse för 1908. – Stockholm.
- Hemberg, E 1911. Reseberättelse (Jutländska halfön). – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 9: Bilaga 1:81-87.
- Hemberg, E 1912a. Skogsvårdsstyrelsens inom Kronobergs län verksamhet och förvaltning under 1911. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 10:69-76.
- Hemberg, E 1912b. Försumpnings orsaker m. m. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 10:77-79.
- Hemberg, E 1936. En nittioåringens minnen. Vandringar i kulturens och naturens tempelhallar. – Malmö.
- Henning, E 1889. Forstligt botaniska studier i Jemtland 1888. – Tidskrift för Skogshushållning 17:155-180.
- Henningsen, P 1996. Det mørke Jylland. Et dansk landskab i en brydningstid. – Bol og By 1996:1:48-61.
- Henriksson, J 1978. Vartill våra växter duga. – Uddevalla.
- Hermelin, T 1908. Till frågan om ändrade grunder för fördelning och disposition af inflytande skogsvårdsafgifter. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 6:117-121.
- Hernroth, U 1979. Sydsvenska bonadsmålare 1750-1850. Deras miljö och sociala bakgrund. – Nordiska museet.
- Hesselman, H 1908. Vegetationen och skogsväxten på Gotlands hållmarker. – Meddelanden från Statens Skogsförsöksanstalt 5:61-167.
- Hesselman, H 1915. Taxeringen av Värmlands skogar och förslaget till en taxering av landets samtliga skogar. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 13:193-223.
- Hesselman, H 1918. Ljunghedslandskapet, ett försvinnande drag i svensk natur. – Sveriges Natur 9:77-84.
- Hildebrand, H 1983. Sveriges medeltid. Fjerde boken. Krigsväsendet. – Gidlunds.
- Hildebrand, K-G 1980-1981. Ljungberg, Erik Johan. – Svenskt Biografiskt Lexikon 23:779-785.
- Hildeman, K-I 1991. Jakten på Flickorna i Småland. – Sumlen 1990-1991:147-158.
- Hildingsson, H-J 1998. Skogssällskapets Förvaltning AB. 25 år 1973-1998. – Skogssällskapet, Göteborg.
- Hildingsson, H-J 2011. Skogssällskapet fyller hundra. – Skogshistoriska Sällskapets Årsskrift 2011:58-69.
- Hildingsson, L 2002. Så minns jag mitt "Sällskapsliv". – Stencilskrift 28 sidor.
- Hisinger, W 1828. Anteckningar i Physik och Geognosi under resor uti Sverige och Norge. Fjerde häftet. – Stockholm.
- Hjulström, B & Isaksson, S 2004. Rapport över

- analys av jordprover från trattformiga anläggningar från Sommaränge 5:1 och Fullerö, lokal 35, Uppland. – Upplandsmuseet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Rapport 2004:02: Bilaga 6.
- Hofberg, H 1872. Genom Sveriges bygder. Skildringar af vårt land och folk. – Örebro.
- Hofberg, H 1881. Några drag ur det forna skogsbyggarlifvet i Halland. – Stockholm.
- Hoff, A 1997. Lov og landskab. – Aarhus universitetsforlag.
- Hollgren, C A 1891. Skogsvetenskapliga och jagtzoologiska utflygter åren 1888, 1889 och 1890. – Nyköping.
- Hollgren, C A 1901. Barrträdens supponerade framtid i Sverige. – Tidskrift för Skogshushållning 29:208-235.
- Hollgren, C A (sign. C.A.H.) 1903. Skogsinteriörer från Tönnersjöhedens kronopark i Halland. – Tidskrift för Skogshushållning 31:159-171.
- Hollgren, C A 1906-1907. Skogsförhållandena å sydvästra Sveriges ljunghedar. – Skogvaktaren 16:290-303, 17:2-16.
- Hollgren, C A 1909. Grunddragen i Tysklands och Sveriges skogsväsen. – Halmstad.
- Holmboe, J 1909. Om skudfældning hos røslungen og dens betydning for dannelsen af organisk muld. – Naturen 33:173-180.
- Holmbäck, Å 1914. Kvarnkommissionerna enligt Kungl. Breven den 13 april 1697. En studie i svensk vattenrätt. – Stockholm.
- Holmbäck, Å & Wessén, E 1962. Magnus Erikssons landslag. I nusvensk tolkning. – Lund.
- Holmbäck, Å & Wessén, E 1979. Svenska landskapslagar. Fjärde serien: Skånelagen och Gutalagen. – AWE/Gebbers, Stockholm.
- Holmgren, A E 1877. Läran om jordmån och klimat med tillämpning på Skogshushållningen. – Stockholm.
- Holmgren, A E & Lovén, F 1884. Berättelse om de undersökningar af skadad skog å kronoparken Lilla Svältan, som undertecknade företagit på grund av kungl. domänstyrelsens särskilda förordnande, samt de förslag till åtgärder till förekommande af sjukdomens vidare utbredning, som af omständigheterna framkallats. – Tidskrift för Skogshushållning 12:245-253.
- Holmgren, P & Tronde, B 2000. 1999 års fornminnesinventering i Kronobergs län. Alvesta, Ljungby och Markaryds kommuner. – Riksantikvarieämbetets förlag.
- Holmsgaard, J E 1886. Nørholm Hede. 5. beretning. Træernes indvandring og floraændringer på Nørholm Hede 1921-1974. – Det Forstlige Forsøgsvæsen i Danmark XXXX:3.
- Holmström, L 1882. Anteckningar från en resa på jutska halfön. – Lund.
- Holmström, S 1942. Betesskötseln i trakterna kring Värnamo och Vetlanda. – Kungl. Lantbruksakademiens Tidskrift 81:403-422.
- Holst-Jørgensen, B 1992. Erfaringer med bevarelse af hedearealer på Ulborg statsskovdistrikt. – Dansk Skovbrugs Tidskrift 77:2:66-99.
- Holst-Jørgensen, B 2008. Ulborg Statsskovdistrikt. En svanesang. – Egnshistorisk Studiecenter, Ulfsborg.
- Hult, J, Lindqvist, S, Odelberg, W & Rydberg, S 1989. Svensk teknikhistoria. – Gidlunds bokförlag, Hedemora.
- Hultén, E 1950. Atlas över växternas utbredning i Norden. – Stockholm.
- Hultén, E & Fries, M 1986. Atlas of North European Vascular plants north of the Tropic of Cancer. II. – Koeltz Scientific Books, Königstein.
- Hummel, D 1877. Beskrifning till kartbladet "Ljungby". – SGU, Ab 2.
- Husberg, E 1994. Honung, vax och mjöd. Biodlingen i Sverige under medeltid och 1500-tal. – Göteborgs universitet, Historiska institutionen, avhandling 7.
- Hyttén-Cavallius, G O 1922. Wärend och Wirdarne. Andra upplagan. – Stockholm.
- Hyttén-Cavallius, G O 1968. Folksägnar från Wärend. Utgivna med inledning och kommentarer av Nils-Arvid Bringéus. – Kronobergsboken 1968:39-161.
- Hårleman, C 1749. Dag-Bok öfwer En ifrån Stockholm igenom åtskillige Rikets Landskaper gjord Resa, År 1749. – Stockholm.
- Hårleman, C 1751-53. Til Kongl. Maj:ts högtbetrodde man . . . grefwe herr Carl Fredrik Piper. – Resebref med tillägg. – Stockholm.
- Hägge, E 1962. Fattiglänat blir bygd. Hallands läns hushållningssällskap 1812-1962. – Halmstad.
- Hägge, E 1976. Det halländska undret. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1976:90-104.
- Hähnel, M 1951. Ur Halmstads domböcker IV. – Föreningen Gamla Halmstads Årsbok 28:9-89.
- Hähnel, M 1958. Ur Halmstads domböcker VI. – Föreningen Gamla Halmstads Årsbok 35:45-110.

- Hähnel, M 1959. Ur Halmstads domböcker VII. – Föreningen Gamla Halmstads Årsbok 36:61-121.
- Hähnel, M 1961. Halmstads domböcker. Råd-stuguprotokoll 1681-1683. – Institutet för västsvensk kulturforskning, Skrifter 3.
- Härenstam, C 1946. Finnveden under medeltiden. – Lund.
- Høeg, O A 1982. Lyng.- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 11:18.
- Högberg, S 1969. Utrikeshandel och sjöfart på 1700-talet. Stapelvaror i svensk export och import 1738-1808. – Bonniers, Stockholm.
- Höjer, E & Juhlin-Dannfelt, M 1932. Några synpunkter på anläggning och skötsel av betesvallar vid skogsbrukets arrendegårdar. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 30:161-198.
- Höjer, M 1882. Konungariket Sverige. En topografisk-statistisk beskrifning. Andra delen. Götaland. Förra avdelningen. – Stockholm.
- Højrup, O 1970. Hedens udnyttelse. – Danmarks Natur 7:73-106. Politikens Forlag, København.
- Ingmanson, I 1987. Kan man äta sånt? En bok om ätliga växter. – Rabén & Sjögren.
- Insulander, N 1938. Svensk fårskötsel. – Stockholm.
- Insulander, N 1956. Svensk fårskötsel. – LTs Förlag.
- Jakobsson, G 1977a. Ljungen – en armodets symbol. – Bygd och Natur 58:1:7-8.
- Jakobsson, G 1977b. Ljungen – nödens och dödens bådare. – Göteborgs universitet, avd för etnologi, skriftlig uppgift för B 1, stencilskrift 35 sidor.
- Jakobsson, G 1982. Ljungheden – en livets chans. – Varbergs museum, Årsbok 33:13-69.
- Jakobsson, G 1989. Ljunghedens historia. – Folkets Historia 17:3:2-11.
- James, N D G 1990. A History of English Forestry. – Basil Blackwell, Oxford.
- Jansson, S-B 1991. Erikskrönikan. – Tidens Förlag, Stockholm.
- Jansson, S L 1988. Hektarskördarnas utveckling inom svenskt jordbruk. Om växtodlingens miljöberoende. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens Tidskrift, Supplement 20:77-89.
- Jansson, S O 1995. Måttordboken. Andra, reviderade och utökade upplagan. – Nordiska museets förlag, Stockholm.
- Janz, K 1971. Stormfällningarna belysta av riks-skogstaxeringen. – Skogen 58:9:303-305.
- Joelsson, K 2006. De halländska Ljungmarkerna och deras försvinnande – en agrarhistorisk studie. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för ekonomi, examensarbete 435 (i agrarhistoria). Stencilskrift 48 sidor.
- Johannesson, G 1969. Hälsingborgs historia. IV:II. Försvenskningen. – Hälsingborg.
- Johansen, V 1965. Dansk Hedskovbrug siden 1789. – Dansk Skovforenings Tidsskrift 50:1:17-42.
- Johansen, V 1970. Erfaringer med bevarelse af hedearealer på Ulborg statsskovdistrikt. – Dansk Skovforenings Tidsskrift 55:3:253-265.
- Johansson, A 1950. En skogsodlingsförening i Göta älvdal. – Västra Sveriges Skogsvårdsförbunds Årsskrift 1950:34-37.
- Johansson, G 1913. Jägarvisor och landsvägsballader. – Stockholm.
- Johansson, G 1922. Synerna. Dikter. – Stockholm.
- Johansson, L 2006. Den nya tiden möter den gamla. – I O Larsson (red.) m fl Smålands historia, sidorna 219-316. Historiska Media, Lund.
- Johansson, U & Nyman, H 1995. Markvård i södra Sverige. – Skogssällskapet.
- Johnsson, E 1951. Hembygdsminnen från Okome, Köinge och Svarträ. – Falkenberg.
- Johnsson, G 1956. Glacialmorfologiska studier i södra Sverige. – Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution, Avhandlingar 31.
- de Jong, R 2007. Stormy records from peat bogs in south-west Sweden – implications for regional climatic variability and vegetation changes during the past 6500 years. – LUNDQUA Thesis 58.
- Jonsson, B 1957. Ljungstudier på tallmo i Södertörn. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 55:413-452.
- Jordbruksverket 2009. Jordbruksstatistisk årsbok 2009. – Sveriges officiella statistik.
- Juhlin, A 1979. Från Tjuvarps rote. – I Annerstad förr och nu, sidorna 25-93. Annerstads Hembygdsförening, Ljungby.
- Juhlin Dannfelt, H 1901. Handbok i jordbrukslära. – Stockholm.
- Juhlin Dannfelt, H 1923. Lantmannens uppslagsbok. – Stockholm.

- Juhlin Dannfelt, M 1950. Några erfarenheter av rödeken som skogsträd i Sverige. – Skogen 37:2#-3#.
- Juncker, F 1985. Humus. Dynamisk økologi. Fra fattig hede til frodig løvskov. – Gyldendal, København.
- Jändel, R 1940a. Samlade skrifter. III. Heden och havet m fl. – Stockholm.
- Jändel, R 1940b. Samlade skrifter. V. Barndomstid. Blommor. – Stockholm.
- Jändel, R 1950. Valda dikter. – Stockholm.
- Jönson-Rösiö, P 1905. Sköt ängs- och skogsbetet! – Landtmannens bok. Ny illustrerad upplaga. Andra serien. III. Stockholm.
- Jönsson, F 1989. Ortnamn i Kronobergs län. – Historiska föreningens i Kronobergs län skriftserie 5.
- Jönsson T G W 1945. Från fäder har det kommit... Bygdeskildringar från Sunnerbo. – Hässleholm.
- Jönsson, T G W 1947. De låga små stugornas folk. – Hässleholm.
- Jørgensen, B S 1970. Hedens opdyrkning og beplantning. – Danmarks Natur 7:41-72. Politikens Forlag, København.
- Kalm, P 1960. Västgöta och Bohuslänska resa 1742. – Stockholm.
- Kardell, L 1981. Heidenstam, Tiveden och John Bauer. – Bygd och Natur 62:2:6-13.
- Kardell, L 1985. Skogarnas bär och svampar, deras betydelse i hushållen förr, nu och i framtiden. – Från Kulturdagarna i Bonäs Bydegård den 25 och 26 juni 1984:19-42.
- Kardell, L 1990a. Ljungheden – en ekologisk katastrof? – Västra Sveriges Skogsvårdsförbunds Årsskrift 1990:14-22.
- Kardell, L 1990b. Svenskens syn på skogen. – Sveriges Skogsvårdsförbunds Tidskrift 87:6:6-19.
- Kardell, L 1995. Ljungheden och skogen – några drag i Bohusläns skogshistoria. – Västra Sveriges Skogsvårdsförbunds Årsskrift 1995:25-36.
- Kardell, L 1996. Stubbrytningsförsöken i Piteåtrakten 1979-1990. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 63.
- Kardell, L 1997. Skogshistorien på Visingsö. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 70.
- Kardell, L 1998. Bruksägarens skog i Os och hans grannbönders. Naturvårdskonsekvenser av långsiktigt skogsäggande. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 76.
- Kardell, L 1999a. Måleråsbranden. Effekter på skog, vegetation och mark efter 75 år. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 79.
- Kardell, L 1999b. Skog och glas. Exempler Kosta och Orrefors. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 78.
- Kardell, L 2003. Svenskarna och skogen. Del 1. Från ved till linjeskepp. – Skogsstyrelsens förlag, Jönköping.
- Kardell, L 2004. Svenskarna och skogen. Del 2. Från baggböleri till naturvård. – Skogsstyrelsens förlag, Jönköping.
- Kardell, L 2005. Schaktningsförsöken i tall och vårtbjörk på Tagel 1982-2003. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 96.
- Kardell, L 2008. Om skogsbetet i allmänhet och det i Klövsjö i synnerhet. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 105.
- Kardell, L 2009. Tagel. Bondgård-herrgård-försöksgård. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 108.
- Kardell, L 2010a. Effekter av dikning och gödning i sumpskog 1978-2009. Virkesproduktion, markvegetation samt bärskörd. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 110.
- Kardell, L 2010b. Svedjebruk, björkplantering och granföryngring. Några små demonstrationsförsök i Klövsjö 1994-2008. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 109.
- Kardell, L & Eriksson, L 1995. Bärproduktion och markvegetation. Effekter av kvävegödsling och slutavverkning under en 15-årsperiod, 1976-1991. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 60.
- Kardell, L & Eriksson, L 2008. Stubbrytningsförsöken i Bergslagen 1977-2007. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 103.
- Kardell, L & Eriksson L 2011. Blåbärs- och lingonrisets återhämtning 30 år efter kalavverkning och markberedning 1977-2010. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 112.

- Kardell, L & Johansson, M-L 1982. Gislavedsborna och torvmarksdikning. En attitydstudie. – Sveriges lantbruksuniversitet, avd för landskapsvård, rapport 26.
- Kardell, L & Kardell, Ö 1996. Ollonsvin. Historia samt försök med skogsgrisar på Tagel. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig landskapsvård, rapport 65.
- Kardell, L, Dehlén, R & Andersson, B 1980. Svedjebruk förr och nu. – Sveriges lantbruksuniversitet, avd för landskapsvård, rapport 20.
- Kardell, Ö 2004. Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640-1900. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Skogs och lantbrukshistoriska meddelanden nr 31.
- Karlfeldt, E A 1986. Dikter. – Månadens Bok, Södertälje.
- Karlsjö, B 1991. Halländska riksgränsen. Dokumentation av den gamla gränsen mellan Danmark och Sverige. – Bokförlaget Spektra AB.
- Karlsson, F 1978. Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800-1850. – Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 41.
- Karlsson, I 1978. Industrialisering och utvandring. – Kronobergsboken 1978:73-108.
- Karlsson, L 1985. Citercian iron production. – Jernkontorets Forskning H 34:341-353.
- Karlsson, T 2007. Smålands flora i siffror. – I M Edqvist & T Karlsson (red.) Smålands Flora Band 1:157-165. SBF-förlaget, Uppsala.
- Karvik, N-G 1959. Kynnefjäll. – I C Skottsborg & K Curry-Lindahl (red.) Natur i Bohuslän, sidorna 473-483. Uppsala.
- Keienburg, T & Pruter, J 2006. Naturschutzgebiet Lüneburger Heide. Erhaltung und Entwicklung einer alten Kulturlandschaft. – Mitteilungen aus der Alfred Toepfer Akademie für Naturschutz, 17. Jahrgang, Sonderheft 1.
- Kellgren, A G 1895. Praktiskt botanisk och geologisk beskrifning af de s.k. Ryorna i sydöstra Halland. – SGU, Ser. C. Afhandlingar och Uppsatser N:o 157.
- Kellgren, A G 1896. Hedkultur i södra Sverige. – Hallands läns Hushållnings-Sälls-kaps Handlingar 1896 (Första Häftet):127-132.
- Kempe, A, Apelqvist, E & Sjögren, O 1917. Sverige. Geografisk Topografisk Statistisk Beskrifning. Andra delen. Kronobergs, Jönköpings, Kalmar, Gotlands och Östergötlands län. – Stockholm.
- Kinberg, E 1888. Promemoria rörande svedjande, ljungbränning och skogseld. – Tidskrift för Skogshushållning 16:153-164.
- af Klintberg, B 1977. Svenska folksägnen. – Bokförlaget Pan/Norstedts, Stockholm.
- Knarrström, B (red.) 2007. Stenåldersjägarna. – Riksantikvarieämbetets förlag.
- Knöppel, A 1913a. Från Smålands natur- och djurlif. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1913:146-161.
- Knöppel, A 1913b. När morgondimmorna skingras och andra berättelser från skogar och myrar. – Stockholm.
- Kolmodin, G 1945. Klorat i skogsbrukets tjänst. Ett medel att försätta råhumusbesvärade skogar i producerande skick. – Skogen 32:2:19-21.
- Kraft, J 1987. Falsterbohalvöns flora. Växterna vid kusten mellan Malmö och Trelleborg. – Lund.
- Käll, J 1989. Tjära och beck i Sunnerbo – ett extraknäck. – I Skogen och smålänningen, sidorna 100-114. Historiska föreningens i Kronobergs län skriftserie 6.
- Lagerberg, T 1930. Främmande barrträd av värde för vårt skogsbruk. 2. Murraytallen. – Skogen 17:49-56.
- Lagerbring, S 1784. Swea-Rikes Stats-Kunskap. – Stockholm.
- Lagerlöf, S 1982. Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige. – Bonniers Juniorförlag AB.
- Lagerman, K 1910. Böra landskommunerna i skogsbygden skaffa sig skogsallmänningar? – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 8:347-353.
- Lagerman, K 1912. Kommunalskogar. Tredje upplagan. – Sydvästra Sveriges Skogssällskap, Uddevalla.
- Lagerman, K 1914. Kommunalskogar. – Skogen 1:50-54.
- Lagerkvist, P 1932. Vid lägereld. – Stockholm.
- Lagerqvist, L O & Nathorst-Böös, E 1997. Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar. – LTs förlag, Stockholm.
- Lagerstedt, T 1942. Näringsliv och bygd i Seminghundra härad vid 1630-talets slut. – Geographica Nr 14.
- Lagerstedt, T 1968. Sädessodling och boskapsstock under 1600-talet. – Ymer 88:143-158.

- Lagerås, P 2000. Järnålderns odlingssystem och landskapets långsiktiga förändring. Hamnedas röjningsröseområden i ett paleoekologiskt perspektiv. – I P Lagerås (red.) Tio artiklar från Hamnedaprojektet, sidorna 167-229. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter No 34.
- Lagerås, P 2002. Röjningsrösen och den historiska bygden. Brukandet av till synes ålderdomliga röseområden under historisk tid. – Tidskrift för arkeologi i sydöstra Sverige 2002:2:25-43.
- Lagerås, P 2007. The Ecology of Expansion and Abandonment. Medieval and Post-Medieval Land-use and Settlement Dynamics in a Landscape Perspective. – Riksantikvarieämbetet.
- Landstinget Kronoberg 1987. Landstinget Kronobergs handlingar November 1987. Nr 46.
- Landstinget Kronoberg 1988. Landstinget Kronobergs handlingar Maj 1988. Nr 2.
- Larsen, J H 2009. Jernvinneundersøkelser. Faglig program. Bind 2. – Oslo universitet, Kulturhistorisk museum, Fornminnesseksjonen, Varia 78.
- Larsson, K 1996. Landskapsförändringar i södra Halland från medeltid till nutid. – I Djur och Natur i södra Halland under 1700-talet, sidorna 165-185. Bokförlaget Spektra AB, Halmstad.
- Larsson, L J 1974. Svedjebruket i Varend. – Syd-småländsk Natur. II:55-67.
- Larsson L J 1982a. Varg och vargfångst i Småland. – Kronobergsboken 1982:39-58.
- Larsson, L J 1982b. Den småländska lingonrushen. – Varendsbygder 1982:49-59.
- Larsson, L J 1989. Svedjebruket i Varend och Sunnerbo. – I Skogen och smålänningen sidorna 61-99. Historiska föreningens i Kronobergs län skriftserie 6.
- Larsson, L J 1991. Ryta som ollonsvin. – Kronobergsboken 1991:194-198.
- Larsson, L J, Gustafsson, B & Cederholm, E 1988. Landstinget Kronoberg 1863-1988. En historia. – Växjö.
- Larsson, L-O 1972. Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500-1640. – Bibliotheca Historica Lundensis 27.
- Larsson, L-O 1979. Dackeland. – P.A. Norstedt & Söners förlag, Stockholm.
- Larsson, L-O 1980. Kartläggningen av Kronobergs län. Begynnelseskedet under stormaktstiden. – Skrifter utgivna av Historiska föreningen i Kronobergs län 2.
- Larsson, L-O 1983. Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga. – Acta Wexionensia. Serie 1. History & Geography 3.
- Larsson, L-O 1987. Kärda från vikingatid till 1800-talets början. – I Kärda en smålandssockens historia från forntid till nutid, sidorna 26-152. Kärda Hembygdsförening, Värnamo.
- Larsson, L-O 1989. Skogstillgång, skogsprodukter och sågar i Kronobergs län. – I Skogen och smålänningen, sidorna 115-215. Historiska föreningens i Kronobergs län skriftserie 6.
- Larsson, L-O 1995. Slätthög och Mistelås. Från vikingatid till frihetstid – en historisk översikt. – I Boken om Slätthög och Mistelås, sidorna 47-144. Växjö.
- Larsson, L-O 1998. Från klostrets undergång till klosterkyrkans pånyttfödelse. – Växjö Stiftshistoriska Sällskap, Meddelande Nr 20:85-100.
- Larsson, L-O 1999. Land och län under kristendomens millennium. – Kronobergsboken 1999-2000:61-154.
- Larsson, L-O 2000a. Från blästbruk till bruksdöd. Studier kring järnhantering i södra Småland fram till det industriella genombrottet. – Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie Nr 35:11-252.
- Larsson, L-O 2000b. Gränslost – om förbindelserna mellan Skåne och Småland fram till Roskildefreden. – I A Ödman (red.) 2000b. Järn. Wittsjökonferensen 1999, sidorna 29-37. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 75.
- Larsson, O, Johansson, L & Larsson, L-O 2006. Smålands historia. – Historiska Media, Lund.
- Larsson, S 1916. Årsberättelse för Sunnerboafdelningen för år 1916. – Kronobergs läns Hushållnings-Sällskskaps Handlingar 52:55-57.
- Levander, H 1943. Emilie Flygare-Carlén. – I E Flygare-Carlén Rosen på Tistelön. Förra delen, sidorna 5-15. Stockholm.
- Levin, H 1998-2000. Roos, Mathilda Lovisa. – Svenskt Biografiskt Lexikon 30:339-345.
- Lidbeck, E G 1766. Tal om Planteringar, Hället För Kongl. Vetensk.Academien, Vid Präsidii Afläggande Den 8. Januarii 1766. – Stockholm.

- Lidén, O 1928. Bidrag till Ljungby köpings historia. Minnesskrift vid Köpingens 100-års Jubileum 1928. – Ljungby.
- Liljeblad, S 1816. Utkast till en Svensk Flora, eller Afhandling om Svenska Växternas väsendteliga kännetecken och nytta. Tredje Uplagan. – Upsala.
- Liljequist, B 1976. Skogen växer på heden. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1976:105-115.
- Liljeqvist, S & Petersson, G 2010. Grysshult och Hinnerydsbygden med omnejd. – Vivlunga Hembygdsförening, Markaryd.
- Lind, I 1923. Göteborgs handel och sjöfart 1637-1920. – Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté X.
- Lind, V 1997. Ginst och ginstmarker. – I K Georgson (red.) Hallands flora, sidorna 96-98. Lund.
- Lindhahl, E 1947. Sunnerbo häradsavdelning. – I Kronobergs Hushållningsällskaps Handlingar. Ny följd LXXXIII sidan 54. Växjö.
- Lindal, H 1947. Ljungen genom tiderna. Från ödemark till badort. Tredje upplagan. – Trelleborg.
- Lindberg, A M 1955. Från saltpetersjuderiets tid. Några glimtar från ett försvunnet näringsfång. – Kronobergsboken 1955:83-111.
- Lindberg, A M 1958. När järnvägen kom till våra bygder. – Värebygd 1958:14-32.
- Lindblad, M 1998. Long Term Dynamics and Human Influence in the Forest Landscape of Southern Sweden. – Acta Universitatis Agriculturae Sueciae, Silvestria 78.
- Linde, R 1904. Die Lüneburger Heide. – Bielefeld und Leipzig.
- Lindeberg, E 1955. Alfred Wigelius död. – Skogen 42:4:62.
- Lindeström, C 1966. Beskrivning över södra Unnaryds socken 1819. Utgiven av Nils-Arvid Bringéus. – Södra Unnaryds-Jälluntofta fornminnes- och hembygdsföreningens årskrift 20:3-31.
- Lindfors, J 1928. Murrayana-tallen. – Skogen 15:367-368.
- Lindman, C A M 1905. Bilder ur Nordens flora. III. Text. – Stockholm.
- Lindner, J 1926. Estetik och naturskydd i skogen. – Västra Sveriges Skogsvårdsförbunds Årsskrift 1926:13-20.
- Lindner, J 1935. Skogens krönika i Göteborgs och Bohus län. – Göteborg.
- Lindqvist, G 1994. Johan Krouthén. Den ljusa idyllens målare. – Carlssons.
- Lindqvist, G 2007. Solskensmålaren Johan Krouthén. – Carlssons.
- Lindqvist, E 1939. Fiskläge. Dikter. – Stockholm.
- Lindquist, A P 1858. Enkla regler för Skogsvård och sådd af Skogsträd-frön. – Wenersborg.
- Lindquist, B 1931. Den skandinaviska bokskogens biologi. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 29:179-533.
- Lindstam, R 1935. Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östbo, Västbo och Sunnerbo. – Stockholm.
- Linge, L 1969. Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid. – Bibliotheca Historica Lundensis XXIII.
- Linnard, W 1982. Welsh Woods and Forests. History and Utilization. – National Museum of Wales, Cardiff.
- von Linné, C 1975. Carl Linnæi Skånska resa för rättad år 1749. – Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- von Linné, C 1985. Svensk flora. – Bokförlaget Forum, Stockholm.
- Linnerhielm, J C 1797. Bref Under Resor i Sverige. – Stockholm.
- Ljung, K 2003. Pollenanalytisk undersökning av en torvmarkslagerföljd från Lärkesholm, Örkel-ljunga kommun. – LUNDQUA , Uppdrag 43.
- Ljung, S 1951. Byordningar. – I Breareds socken, Halland. Liv och Folkkultur III:156-164.
- Ljungberg, C E 1873. Om skogssköflingens följder och medlen att hämma densamma. – Kongl. Landtbruks-Akademiens Tidskrift 1873:4:193-208.
- Ljunggren, G & Richardt, F 1853. Skånska Herregårdar. Första Bandet. – Lund.
- Ljunggren, K G & Ejder, B 1952. Lunds stifts landbok. Andra delen. – Skånsk senmedeltid och renässans 5.
- Loenbom, A G 1903. Några ord om svenska statens markförvärf. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 1:315-334.
- Loos, V 1945. Friluftsmåleriets genombrott i svensk konst 1860-1885. – Sveriges allmänna konstförenings publikation LIV.
- Loos, V 1953. Elias Henrik Erdtman. – Svenskt Biografiskt Lexikon 14:44-47.
- Lorentzon, M 2008. Medeltida röjningsrösen vid ett 1800-tals torp. En historia med problem.

- I M Anglert & P Lagerås (red.) Människorna och skogen, sidorna 115-130. Riksentikvarieämbetet, Stockholm.
- Lothigius, W 1917. Skogshushållningen inom Jönköpings län 1814-1913. – Jönköpings läns Kgl. Hushållningssällsks historia 1814-1913. Tredje delen: Specialberättelserna: 325-342. – Jönköping.
- Lothigius, W 1937. Sverige som skogsland. Del II. – Stockholm.
- Lothigius, W 1945. Skogsvårdsstyrelsernas verksamhet. – I Sveriges Skogsvårdsstyrelser 1905-1944, sidorna 13-78. Stockholm.
- Lothigius, W 1946. Betesfred i skogsmarken. – Västra Sveriges Skogsvårdsförbunds Årsskrift 1946:25-47.
- Lundberg, G 1914. Handbok i skogsdikning. – Stockholm.
- Lundborg, L 1967. Sköld, Erik Waldemar. – Svenskt konstnärslexikon V. Allhems förlag, Malmö.
- Lundkvist, A 1932. Vit man. – Stockholm.
- Lundkvist, A 1934. Floderna flyter mot havet. – Stockholm.
- Lundkvist, A 1966. Självporträtt av en drömmare med öppna ögon. – Stockholm.
- Lundkvist, A 1968. Snapphanens liv och död. En prosaballad. – Stockholm.
- Lundkvist, A 1969. Historier mellan åsarna. – Stockholm.
- Lundkvist, A 1975. Världens härlighet. Prosadikter och andra texter följda av Elegi för Pablo Neruda. – Stockholm.
- Lundkvist, A 1977. Flykten och överlevandet. – Stockholm.
- Lundkvist, A 1982. Sinnebilder. – Stockholm.
- Lundmark, J-E 1986. Skogsmarkens ekologi. Ståndortsanpassat skogsbruk. Del 1-Grunder. – Skogsstyrelsen, Jönköping.
- Lundmark, J-E 1988. Skogsmarkens ekologi. Ståndortsanpassat skogsbruk. Del 2-Tillämpning. – Skogsstyrelsen, Jönköping.
- Lundqvist, G 1954. Rullstensåsar och isälvsdeltan. – Atlas över Sveriges 17-18.
- Lundqvist, L 1998. Centralplatser och centralområden i Västverige. – Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 28:189-203.
- Lyttkens, A 1981. Svenska växtnamn 1-3. – Walter Ekstrand Bokförlag, Lund.
- Lönnberg, E 1924. Till kännedomen om den Sydliga Ljungpiparen *Charadrius apricarius oreophilus* A.C. MEINERTZH. och dess förekomst i Sverige. – Fauna och Flora 1924:145-156.
- Lönnroth, E 1999. Tidens flykt. Stora historiska förändringar och människor som har levat i dem. – Bokförlaget Atlantis AB.
- Magnusson, L 1997. Sveriges ekonomiska historia. – Rabén Prisma.
- Magnusson, N H & Lundqvist, G 1957. Landytans brutenhet. – Atlas över Sverige 3-4.
- Malm, S 1994. Axel Rooth. – I Sunnerboprofiler, sidorna 107-112. Smålands museum, Växjö.
- Malme, G 1930. Ljung. – Nordisk Familjebok, Trettonde Bandet:71, Stockholm.
- Malmer, M 1935. Trädplantering i Åse och Viste häraders slättbygd. En faktor vid landskapsbildens förändring under senaste seklet. – Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution N:o 108.
- Malmer, N 1965. The South-Western Dwarf Shrub Heaths. – Acta Phytogeographica Suecica 50:123-130.
- Malmer, N 1968. Om Ljunghedar och andra rishe-
dar i Sydvästsverige. – Sveriges Natur, Årsbok 1968:177-187.
- Malmström, B E 1903. Hvi suckar det så tungt uti skogen? – Läsebok för Folkskolans högre klasser. Första delen. Sverige. Tredje häftet, sidorna 801-802. Lund.
- Malmström, C 1937. Tönnersjöhedens försöks-
park i Halland. – Meddelanden från Statens Skogsförsöksanstalt 30:323-528.
- Malmström, C 1939. Hallands skogar under de senaste 300 åren. – Meddelanden från Statens Skogsförsöksanstalt 31:171-300.
- Malmström, C 1946. Skogsdikningen i Sverige. – Kungl. Lantbruksakademiens Tidskrift 85:315-333.
- Malmström, C 1962. Älvdalsreviren i nordvästra Dalarna. En skoglig naturbeskrivning från tiden omkring 1955. – Meddelanden från Statens Skogsforskningsinstitut 52:2.
- Mannerfelt, O 1912a. Älfsborgs läns hushållnings-
sällsks historia 1812-1912. Andra delen: Älfsborgs läns Kongl. Hushållssällskap 1812-1829. – Stockholm.
- Mannerfelt, O 1912b. Älfsborgs läns hushållnings-
sällsks historia 1812-1912. Fjärde delen: Filialafdelningen och Älfsborgs läns södra hushållningssällskap 1829-1912. – Stockholm.

- Marke, P O 1993. Gränshärad. – Kronobergsboken 1993:48-66.
- Markgren, G & Stålfelt, F 1984. Mindre lövsly än väntat på älgens matsedel. – I G Markgren (red.) Skogsvilt, sidorna 49-53. Statens naturvårdsverk, Rapporter.
- Martinson, H 1956. Nässlorna blommar. – Stockholm.
- Martinson, H 1974. Vägen ut. – Stockholm.
- Martinson, H 1985. Blekinge. – Harry-Martinson-Sällskapet, Simrishamn.
- Mattiasson, G 1970. Brösarps norra backar – ett blivande naturreservat. – Skånes Natur 57:4:81-87.
- Mattiasson, G 1971. Det östskånska backlandskapet. 1. Vegetation och markanvändning på Brösarps norra backar. – Lunds universitet, avd för ekologisk botanik, Forskargruppen för Skötsel av naturreservat, meddelande nr 5.
- Mattiasson, G 1974. Sandstäpp. Vegetation, dynamik och skötsel. – Lunds universitet, avd för ekologisk botanik, meddelande nr 4.
- Mattiasson, G 2003. Skanörs ljun. – I T Tyler (red.) Floran i Skåne. Vegetation och utflyktsmål, sidorna 408-410. Lund.
- Meijer, K 1914a. Hushållningssällskapets historia 1855-1900. – I Kronobergs läns hushållnings-sällskap 1814-1914, sidorna 115-140. Wexiö.
- Meijer, K 1914b. Skogshushållningen. – I Kronobergs läns hushållnings-sällskap 1814-1914, sidorna 298-303. Wexiö.
- Melefors, E 1984. *Ling* och *graun* – växtbeteckningar i ortnamn på Gotland. – Florilegium Nordicum. En bukett nordiska språk- och namnstudier tillägnade Sigurd Fries den 22 april 1984:176-190. Umeå.
- Michanek, B & Rössner, S 1995. Bruksanvisning för bantare. – Brombergs Bokförlag.
- Miles, J 1979. Vegetation Dynamics. – Chapman and Hall, London.
- Mirton, A & Dahlén L 2008. Ekfrämjandets exkursion 2007. – Ekblader 23:1-7.
- Moberg, A m fl 2005. Highly variable Northern Hemisphere temperatures reconstructed from low- and high-resolution proxy data. – Nature 433:613-617.
- Moberg, H A 1989. Jordbruksmekanisering i Sverige under tre sekel. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm.
- Mogren, M 2008. Riksgränsen. – I M Anglert (red.) Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne, sidorna 189-224. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Molbech, C 1814. Breve fra Sverrige i Aaret 1812. Første Deel. – Kiøbenhavn.
- Morell, M 2001. Jordbruket i industrisamhället 1870-1945. Det svenska jordbrukets historia. – Natur och Kultur/LTs förlag.
- Mork, E 1946. Om skogbunnens lyngvegetasjon. – Meddelelser fra Det Norske Skogsforsøksvesen Bind IX:269-356.
- Mossberg, B & Stenberg, L 2003. Den nya nordiska floran. – Wahlström & Widstrand.
- Müller, S 1918. Berättelse om Sunnerboafdelningens av Kronobergs läns Hushållningssällskap verksamhet under år 1917. – Kronobergs läns Hushållnings-Sällskaps Handlingar 54:74-76.
- Myrdal J 1997. En agrarhistorisk syntes. – I B M P Larsson (red.) m fl Agrarhistoria, sidorna 302-322. LTs Förlag, Stockholm.
- Myrdal, J 1999. Jordbruket under feodalismen 1000-1700. Det svenska jordbrukets historia. – Natur och Kultur/LTs förlag.
- Myrdal, J & Söderberg, J 1991. Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige. – Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Economic History 15.
- Månsson, P 1913-15. Peder Månssons skrifter på svenska utgivna av Robert Geete. – Samlingar utgifna av Svenska Fornskrift-Sällskapet 45.
- Møller, C M 1965. Vore skovtræarter og deres dyrkning. – København.
- Nathorst, H 1888. Om odling av ljunghedar. – Kungl. Landtbruks-Akademiens Tidskrift 1888:227-235.
- Naumann, E 1922. Södra och mellersta Sveriges sjö- och myrmarker. Deras bildningshistoria, utbredning och praktiska betydelse. – SGU, Ser.C. N:o 297.
- Nelson, H 1933. Halland i fågelperspektiv. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1933:70-83.
- Nerman, T 1930. Otto Lindblad. Ett sångaröde. – Uppsala.
- Nicolovius 1957. Folklivet i Skytts härad. – Stockholm.
- Nielsen, K E, Dalsgaard, K & Nørnberg, P 1987. Effects on Soils of an Oak Invasion of a

- Calluna* Heath, Denmark. I. Morphology and Chemistry. – *Geoderma* 41:79-95.
- Nielsen, J 1988. Hedens Grannelund. Statens plantageanlæg på de jyske heder 1788-1863. – Herning.
- Nihlén, G 1943. Barnen, sommaren och gården. – Stockholm.
- Nihlén, J 1932. Studier rörande äldre svensk järntillverkning med särskild hänsyn till Småland. – Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie N:r 2.
- Nilsson, A 1901. Sydsvenska Ljunghedar. – *Tidskrift för Skogshushållning* 29:22-41.
- Nilsson, A 1902. Svenska växtsamhällen. – *Tidskrift för Skogshushållning* 30:127-147.
- Nilsson, A 1987. Andelsföreningen Skogskultur och Ambjörnstorp. – I Annerstad. Här hava våra fäder bott, sidorna 387-394. Annerstads Hembygdsförening, Ljunghed.
- Nilsson, E 1993. Om de berömda bonadsmålarna i Sunnerbo. – *Kronobergsboken* 1993:134-137.
- Nilsson, E 2003. Berättelsen om ett rött litet bär, varav Smålands ryar var fulla. – *Sunnerbokrönika* 5:146-150.
- Nilsson, E 2006. En korg fylld av "godis". – I Varend och Sunnerbo 47:3:16.
- Nilsson, J 1970. Ljunghedar och deras skötsel. – Lunds universitet, avd för ekologisk botanik, Forskargruppen för Skötsel av naturreservat, meddelande nr 3.
- Nilsson, J E 1981. Verkeäns naturreservat. – *Skånes Natur* 68:2:55-61.
- Nilsson, J E 2011. Drakamöllan i forna tider och på nära håll. – Truneläns bokförlag, Kristianstad.
- Nilsson, L 1962. Det stora sillfisket 1752-1808. – I E Lönnroth (red.) Bohusläns historia, sidorna 281-317. Uppsala.
- Nilsson, W 1978. Gårdarna vid Nissan. – Halmstad.
- Nilsson, Ö 1986. Fjällflora. – Bonniers.
- Norborg, L-A 1958. Storföretaget Vadstena kloster. – *Bibliotheca Historica Lundensis* VII.
- Nordhagen, R 1937. Studien über die monotypische Gattung *Calluna* Salisb. I. – Bergens Museums Årbok 1937. Naturvidenskapelig rekke Nr. 4.
- Nordhagen, R 1938. Studien über die monotypische Gattung *Calluna* Salisb. II. – Bergens Museums Årbok 1938. Naturvidenskapelig rekke Nr. 1.
- Nordin, D 1824. Om Swedjande. – Jönköpings Läns K:gl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 12:22-27.
- Nordin, D 1827. Beskrifning öfwer Wilstads Pastorat. – Jönköpings Läns K:gl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 14:140-179.
- Nordin, E 1952. Hallandsåsen. Några reflektioner kring omdaning av naturen och kulturen. – I C Skottsberg & K Curry-Lindahl (red.) Natur i Halland, sidorna 301-313. Göteborg.
- Norlén, T 1977. Från Hallandsås till Kynnefjäll. – *Västskust* 77:114-119.
- Nycander, F 1892. Röda skyar. Dikter. – Stockholm.
- Nycander, F 1907. Storm och stiltje. Äldre och nyare dikter. – Stockholm.
- Nycander, F 1908. Vildbygd. Berättelser. – Stockholm.
- Nycander, F 1920. Hembygd. Dikter. – Uddevalla.
- Nyman, H 1964. Kronobergs läns Hushållnings-sällskaps skogsallmänning. – I E Lindblad (red.) Kronobergs läns Hushållningssällskap 150 år, sidorna 196-200. Växjö.
- Nyman, H & Frej, H 1998. Sunnerbo ryar. – *Sunnerbokrönikan* 3:128-137.
- Nyman, H m fl 1994. Skog och mark i förändring. – Skogssällskapet.
- Näsström, G 1933. Varbergsskolan. När svensk konst upptäckte Sverige. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1933:193-207.
- Nørgaard, E 1970. Livsvillkårene på heden. – *Danmarks Natur* 7:107-117. Politikens Forlag, København.
- Odell, G & Drakenberg, B 1991. Atlas över skogsmarksväxternas förekomst i Sverige. – Sveriges lantbruksuniversitet, inst för skoglig marklära, rapport 64.
- Odén, B 1966. Kronohandel och finanspolitik 1560-1595. – Skrifter utgivna av Vetenskaps-societeten i Lund. 56.
- Odgaard, B 1994. The Holocene vegetation history of northern West Jutland, Denmark. – *Opera Botanica* 123.
- Odgaard, B 2000. Fra skov til hede: Vegetationens historie i Ulfborg herred. – I K Dalsgaard (red.) m fl Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700, sidorna 28-35. Aarhus universitetsforlag.
- Oedman, J 1746. Chorographia Bahusiensis Thet är Bahu-Läns Beskrifning. – Stockholm.

- Ohlsson, A E 1940. Skogssällskapets tillkomst och innebörd vid bildandet av kommunala skogsallmänningar genom tillvaratagandet av vanhävdad skogsmark. – Stockholm.
- Ohlsson, A E 1942. Sextio år i skogens och skogsindustriens tjänst. – Moheda.
- Ohlsson, A E 1946. En återblick på Skogssällskapets verksamhet åren 1912-1945 av upphovsmannen. – Göteborg.
- Ohlsson, A E 1951a. Skogens problem. – Skogen 38:7:137-140.
- Ohlsson, A E 1951b. Reflexioner omkring gångna 40 år i Skogssällskapets tecken. – Stencilskrift 10 sidor (Skogssällskapets arkiv).
- Ohlsson, A E 1953. Intryck från tiden 1942-1953 samt en återblick tillbaka i tiden från år 1874 intill år 1953 i skogens tecken. – Stencilskrift 31 sidor (Skogssällskapets arkiv).
- Olbers, G J 1901. Bohusläns skogar. – Göteborgs och Bohus läns Hushållnings-Sällskaps Qvartalsskrift 1901:187-232.
- Olsson, A 1964. En bildbok om Halland. Nu et och hävderna. – Allhems förlag, Malmö.
- Olsson, B 2009. Bland handlare och bönder i Sunnerbo härad. – Atremi, Mjölby.
- Olsson, M & Troedsson, T 1997. Jordmånerna. – I Marken och landskapet, kapitel 8. Skogsstyrelsen, Jönköping.
- Olsson, M 2007. Skatt på jord i Skåne 1660-1900. – Ale 2007:3:17-27.
- Olsson, U 2006. Finansfurstens. K A Wallenberg 1853-1938. – Atlantis.
- Olwig, K 1986. Hedens natur. Om natursyn og naturanvendelse gennem tiderne.- Teknisk Forlag A/S, København.
- Oppermann, A 1917-18. Skovene og skovbruget i Danmark. – København.
- Oppermann, A 1929. Fra skov og hede. – Viborg.
- Osbeck P 1922. Utkast til Beskrifning öfver Latholms Prosteri. – Lund.
- Osvald, H 1934. Torvjordarnas gödsling. – Göteborg.
- Palm, L 1997. Gud bevara utsädet! Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760-1865. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 18.
- Palmberg, T 1880. Berättelse till Kronobergs Läns Kongl. Hushållnings-Sällskap öfver år 1879 verkställda undersökningar af mossar och mader, belägna inom Kronobergs Län. – Handlingar utgifna af Kronobergs Läns Kongl. Hushållnings-Sällskap. Ny följd XVII:52-67.
- Palmberg, T 1883. Beskrifning öfver Mossar, Mader och Kärr, belägna inom Kronobergs län. Undersökta åren 1880-1881. – Handlingar utgifna af Kronobergs läns Kongl. Hushållnings-Sällskap. Ny följd XX:49-74. Wexiö.
- Palmberg, T 1884. Beskrifning öfver Mossor och Mader belägna inom Hallands län. Undersökta sommaren 1883. – Hallands läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar för år 1883. Halmstad.
- Palmberg, T 1893. Torfmosseundersökningar. – SGU, Ser, C No 131:55-71.
- Palmér, T 1957. Keyser, Hilda Elisabeth. – Svenskt konstnärslexikon III:365. Allhems förlag, Malmö.
- Palmqvist, E 1945. De som bröto marken. – Jönköping.
- Pauli, J M 1889. Till Hallands läns Hushållnings-sällskap. Skogsberättelse för år 1889. – Hallands läns Hushållnings-Sällskaps Handlingar 1889:140-143.
- Pauli, J M 1894. Ur berättelse öfver en, med understöd af kungl. Domänstyrelsen, av undertecknad Pauli företagen skogsstudieresa i Danmark år 1892. – Tidskrift för Skogshushållning 22:33-96.
- Person, B-A 1976. Det halländska kulturlandskapet. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1976:14-27.
- Persson, S 2005. Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525-1640. – Lunds universitet, centrum för Danmarksstudier 8.
- Petré, A 1969. Hemberg, Eugen Peter Alexander. – Svenskt Biografiskt Lexikon 18:625-627.
- Petrini, S 1917. Tjärbränning i dal. – Norrlands Skogsvårdsförbunds Tidskrift 1917:353-391.
- Pettersson, M 2011. Folkliga aktioner mot oönskade personer i Skåne vid 1800-talets slut. – Ale 2011:4:98-112.
- Pettersson, T J-E 1982. Myrmalmen och dess rostning. – I Lima och Transtrand. Ur två socknars historia 1:35-68. Malungs kommun.
- Pfeiff, G 1912. Skogshushållningen i Halland. – I Hallands läns Hushållnings-Sällskap 1812-1912, sidorna 263-265. Halmstad.
- Pfeiff, G 1945. Hallands län. – I Sveriges skogs-

- vårdsstyrelser 1905-1944, sidorna 204-208. Stockholm.
- Pfeiff, G 1962. Hallands ljunghedar. Några minnesanteckningar. – Skogen 49:75, 82.
- von Porat, E 1893. Redogörelse för Hallands läns Hushållnings-Sällskaps Skogskomités verksamhet år 1893. – Hallands läns Hushållnings-Sällskaps Handlingar 1893:345-350.
- von Porat, E 1897. Redogörelse för Hallands läns Hushållnings-Sällskaps Skogskomités verksamhet år 1896. – Hallands läns Hushållnings-Sällskaps Handlingar, Första och andra häftet år 1897:71-76.
- Porsmose, E 2006. Fynbomålarna i Småland. – Ljunghergmuseum, Ljunghy.
- von Post, L 1927. Beskrivning till översiktskarta över södra Sveriges myrmarker. – SGU, Ser. Ba. N:o 11.
- Påhlsson, L (red.) 1994. Vegetationstyper i Norden. – Nordisk Ministerråd, TemaNord 1994:665.
- Pålsson, E 1995. Utan krusiduller. Klipp ur minnet och Annonsbladet – Skrifter utgivna av Örkellunga Hembygdsförening 25.
- Raab, B & Vedin, H 1995. Klimat, sjöar och vattendrag. – Sveriges nationalatlas.
- Rackham, H 1967. Pliny. Natural History. Volume III. – Harvard University Press.
- Ramann, E 1911. Bodenkunde. Dritte, umgearbeitete und verbesserte Auflage. – Berlin.
- Raneke, J 2001. Svenska medeltidsvapen I-III. – Nya Doxa AB.
- Rasmussen, P 1981. Herred. – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 6:488-491.
- Rasmusson, E 1999. Hallandica. Berättelse om ett Kanaans land i Sverige. – Förlag Utsikten, Varberg.
- Rasmusson, E 2005. Sagan om S:t Olofs kapell. – Förlag Utsikten, Varberg.
- Rasmusson, G & Rasmusson, G 1970. Skanörs ljungh. – Skånes Natur 57:1:3-13.
- Rayner, M C 1913. The Ecology of *Calluna vulgaris*. – The New Phytologist 12:59-77.
- Rendahl, H 1949. Fågelboken. Sveriges fåglar i ord och bild. Fjärde upplagan. – Stockholm.
- Rietz, J E 1962. Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket. – Lund.
- Rodhe, M F 1907. Skogshushållningen. – I R Kjellén Skaraborgs läns Kungl. Hushållnings-sällskap 1807-1907. Senare delen. Kapitel IX. Göteborg.
- Rogberg, J 1939. Om Berga åtting. I översättning från latin av lektor Clemens Cavallin. – Lund.
- Rogberg, S 1770. Historisk Beskrifning om Småland i gemen. – Carlsrona.
- Romell, L-G 1952. Heden. – I C Skottsberg & K Curry-Lindahl (red.) Natur i Halland, sidorna 331-347. Göteborg.
- Roos, A 1896. Berättelse öfver undertecknads tjänsteresor inom Kronobergs län år 1895. – Kronobergs läns Hushållnings-Sällskaps handlingar 1896:82-86.
- Roos, M 1907. Hvit ljungh. – Stockholm.
- Rosander, G 1980. Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform. – LTs förlag, Stockholm.
- Rosenberg, C M 1882-1883. Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige. Fjärde bandet S-Ö. – Stockholm.
- Rosenberg, N & Birdzell Jr, L E 1994. Västvärldens väg till välstånd. – SNS Förlag, Stockholm.
- Rosengren, J, Linnel, L & Fischer, J 1904. Ny Smålands Beskrifning. Sunnerbo härad. – Vexjö.
- Rosenius, P 1919. Vandringar och färder. – Lund.
- Rosensten, A 1737. Tankar Om Skogars Skiötsel Eller Underrättelse Om alla Willa Träns Natur och Egenskaper. – Lund.
- Rothof, L W 1758. Sätt at utspisa 30 små enbetes Sommarlass Hö, til föda för 60 stora och små Boskaps kreatur öfver vintern, flera år försökt. – Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar. Vol. XIX:302-306.
- Rothof, L W 1762. Hushålls-Magasin. Första Delen om Hushålls-Ämnen til Deras nytta, bruk och skada. – Skara.
- Rubensson, L 2000. Det småländska blästbruket och de arkeologiska spåren. – Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie Nr 35:253-334.
- Rudbäck, E 1945. Kronobergs län. – I Sveriges Skogsvårdsstyrelser 1905-1944, sidorna 155-163. Stockholm.
- Rydberg, S 1989. Avkrok blir stormakt. 1560-1720. – I J Hult (red.) m fl Svensk teknik-historia, sidorna 41-118. Gidlunds Bokförlag, Hedemora.
- Rydeman, S 1987. Från vallgosse till prost. Om Johan Rydeman (1796-1869) och hans verksamhet inom Odensjö pastorat. – Linköping.
- Rydén, J 1999. Industri med fördröjning. – Kronobergsboken 1999-2000:331-356.
- Rydén, J 2000. Från järnbruk till fabriker. Järn-

- framställningen och det industriella genom-
brottet i Småland. – Jernkontorets Bergshis-
toriska skriftserie Nr 36.
- Rydén Rømer, J & Stenak, M 2009. Landbrugs-
systemer i AGRAR 2000 søområderne i
perioden ca. 1600-1900. – I B Odgaard & J
Rydén Rømer (red.) Danske landbrugsland-
skaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger
til støtteordninger, sidorna 205-252. Aarhus
universitetsforlag.
- Rydsjö, D 1950. Agor o fålad. – Lund.
- Sahlström, G 1927. Småland. – Bonniers hem-
bygdsböcker 5. Stockholm.
- Salmonsson, G 1933. Sunnerbo härads småbrukare-
förbund 1908-1933. – Ljungby.
- Salomonsson, K 1934. Gammal tro och sed
i en Smålandssocken i tjugonde seklet.
– Hylltén- Cavalliusföreningens Årsbok
1934:93-143.
- Salomonsson, K 1947. Brovägar och vägmärken i
Angelstad. Några anteckningar kring forna
dagens vägar och vägunderhåll i Sunnerbo.
– Hylltén- Cavalliusföreningens Årsbok
1947:61-106.
- Salomonsson, K 1968. Kring Bolmen och Sunner-
bo ryar. – Svenska Turistföreningens Årsskrift
1968:313-329.
- Salomonsson, K 1979. Gertrud Almqvist och
”Boken om Erland Höök”. – I Annerstad
förr och nu, sidorna 251-278. Annerstads
Hembygdsförening, Ljungby.
- Salomonsson, S 1987. I Borås hittade Smälän-
ningen dem: Flickorna som planterade skog i
Vrå. – Smälänningen den 24 juni.
- Salomonsson, S 1988. Ernst Karlsson, 85 år: Ljung-
ryarna i Vrå var hans arbetsplats. – Smälän-
ningen den 10 augusti 1988.
- Samuelson, S H 1878. Hvertill skola mossarna
naturenligast användas? – Kronobergs Läns
Kongl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar
15:57-63.
- Samuelsson, E 1962. Ljunghed blir skog. – Skogen
49:388-389.
- Samuelsson, J 2001. Adeln i norra Allbo. I storgod-
sens skugga. – Värebygd 2001:62-77.
- Samzelius, H 1915. Jägeristaten. Anteckningar om
svenska vildets skogs- och jaktväsen. –
Stockholm.
- Sandahl, O T 1905. Calluna. – Nordisk Familje-
bok. Fjärde bandet. Stockholm.
- Sandberg, V 1876. Sunnerbo härads Afdelnings-
Styrelses berättelse för år 1875. – Kronobergs
läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Hand-
lingar 13:27-29.
- Sandberg, V 1887, 1888. Årsberättelse från
Sunnerbo-Afdelningen af Kronobergs läns
Kongl. Hushållnings-Sällskap år 1887 resp.
1888. – Kronobergs läns Kongl. Hus-
hållnings-Sällskaps Handlingar 24:43-45,
25:84-86.
- Sandblad, A H 1848. Några ord om skogsskötseln.
– Jönköpings Läns Kongl. Hushållnings-Säll-
skaps Handlingar 1847:21-45.
- Sandklef, A 1937. Äldre biskötsel i Sverige och
Danmark. Bidrag till kännedomen om
sydskandinavisk biskötsel före mitten av
1800-talet. – Göteborgs Kungl. Vetenskaps-
och Vitterhets-Samhälles Handlingar. Femte
följden. Ser. A. Band 6. N:o 3.
- Sandklef, A 1938. Stranden och kustlandskapet i
Halland. – Samfundet för hembygdsvård,
Årsbok 1938:101-117.
- Sandklef, A 1959. Hallands jordbruk 1656-1900. –
I Hallands historia, del II. Från Brömsebro
till våra dagar, sidorna 125-272. Halmstad.
- Schager, N 1909. De sydsvenska Ljunghedarna. –
Ymer 29:3:309-335.
- Schager, N 1928. Föreningslivet på det skogliga
området. – I A Wahlgren & G Schotte Sveri-
ges skogar och huru vi utnyttja dem. Andra
delen:1501-1512. Stockholm.
- Schenström, C E 1956. Historik över kronoparken
Lilla Svältan å Marks revir inom Västra di-
striktet. – Stencilskrift 41 opaginerade sidor,
Kungl. Domänstyrelsens arkiv.
- Schotte, G 1910a. Om betydelsen af fröets hemort
och moderträdet ålder vid tallkultur. –
Skogsvårdsföreningens Tidskrift 9:413^a-422^a.
(Fackupplagan).
- Schotte, G 1910b. Skogsplantering. – Skogsvårds-
föreningens Folkskrift N:o 13.
- Schotte, G 1913. Redogörelse för verksamheten vid
Statens Skogsförsöksanstalt under år 1912.
1. Skogsavdelningen. – Meddelanden från
Statens Skogsförsöksanstalt 10:1-5.
- Schotte, G 1914. Tallplantor av frö från olika hem-
ort. Ett bidrag till proveniensfrågan. – Skogs-
vårdsföreningens Tidskrift 12:727-773.
- Schotte, G 1921. Ljunghedarnas geografiska
utbredning och produktionsmöjligheter. –
Kungl. Landtbruksakademiens Handlingar
och Tidskrift 60:237-250.
- Schotte, G 1923. Beskrivning över Skogsförsöksan-
staltens försöksytor å Svältorna i Västergöt-

- land. – Skogsförsöksanstaltens exkursionsledare VI.
- Schotte, G 1924. Från exkursionen 1923. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 22:311-328.
- Schoug, C 1878. Handledning i skogsskötsel. – Visby.
- Schultz, K J 1919. Breared. Sockenbeskrivning med karta och illustrationer. – Trönninge.
- von Schönberg, C 1890. (Årsberättelse avgiven) Till Kronobergs läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Förvaltnings-Utskott. – Handlingar utgifna af Kronobergs läns Kongl. Hushållnings-Sällskap, Ny följd XXVII:35-37. Wexiö.
- von Schönberg, C 1935. Från Sunnerbo och Skåne. Den gamle jägmästarens minnen. – Malmö.
- von Schönberg, H 1869. 1868 års berättelse från Sunnerbo-afdelningen af Kronobergs läns Kongl. Hushållnings-Sällskap. – Kronobergs läns Kongl. Hushållnings-Sällskaps Handlingar 6:29.
- Scott, W 1880. Abboten. – Stockholm.
- Scott, W 1883. Den svarte dvärgen. – Stockholm.
- Segerpalm, S 1952. Vandringsbiskötsel. – I Å Hansson (red.) Svensk biodling, sidorna 110-115. Uppsala.
- Selander, S 1943. Naturskydd och skogsvård. – Sveriges Natur 34:9-22.
- Selander, S 1955. Det levande landskapet i Sverige. – Stockholm.
- Serenius, J 1727. Engelska åker-mannen och fåraherden, eller: åker-bruks-konsten och får-skiötslen, så wäl efter filosofiske principier som sielfwa praxin af de witraste engelske scribenter utdragen med åtskillige historiske och topographiske anmärkningar öfwer konunga-riket England. – Stockholm.
- Sernander, R 1900. Sveriges växtvärld i nutid och forntid. – I J F Nyström (red.) Sveriges rike. Handbok för det svenska folket, sidorna 1-108. Stockholm.
- Severinsson, S 1950. Fast magar var marken. – Stockholm.
- Severinsson, S 1975. Stenarna, Porsen och Ljungen. – Halmstad.
- Simonson, Ö 1999. Den lokala scenen. Torstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet. – Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 191.
- Sjunneson, O 1922. Från bondgårdar och backstugor. – Stockholm.
- Sjunneson, O 1953. Sydhalländskt allmogeliv i slutet av 1800-talet. – Stockholm.
- Sjöbeck, M 1931. Halland. II upplagan. – Stockholm.
- Sjöbeck, M 1933. Den försvinnande ljungheden. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1933:84-103.
- Sjöbeck, M 1950. Sydsmålands ljungryar. – I A Eklundh & K Curry-Lindahl (red.) Natur i Småland, sidorna 297-307. Göteborg.
- Sjöbeck, M 1958. Hallands natur år 1959. – Hallands hembygdsförbunds årsskrift 1958:14-30.
- Sjöberg, M 2011. Barnen, skogen och skolan. Om skolelevers plantering av skog i Sverige ca 1880-1960. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Miscellanea.
- Sjödin, E 1966. Får. – LTs Förlag.
- Sjödin, E, Hammarberg, K-E & Sundås, S 1994. Får. – LTs Förlag AB.
- Sjögren, O 1931. Sverige. Geografisk beskrivning. – Stockholm.
- Sjörs, H 1956. Nordisk växtgeografi. – Stockholm.
- Sjösell, E 1958. Breared II – Lantmäteriskiftena. – Halland Vår Bygd 42:31-59.
- Skarregaard, P 2008. Kampen om sandet. – Museet for Thy og Vester Hanherred.
- Skoglund, P 1996. Ramsberg. Ett fossilt odlingslandskap från äldre järnålder. – Smålands museum, Rapport 1996:2.
- Skoglund, P 2007. Järn, jordbruk och bebyggelse – sydvästra Småland från romersk järnålder till vikingatid. – I M Hansson (red.) Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland, sidorna 29-40. Smålands museum, Växjö.
- Skoglund, P, Broström, S-G & Ihrestam, K 2006. Hällristningar i Kronobergs län. Motiv, myter och dokumentation. – University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No 97.
- Skogskomitén 1856. Underdånigt Betänkande och Förslag angående åtgärder för befrämjande af en förbättrad skogshushållning. – Stockholm.
- Skogsman 1951. Vätt och torrt i Varend. – Skogen 38:144-150, 155.
- Skogsstyrelsen 2002. Skogsstatistisk årsbok 2002. – Jönköping.
- Skogsstyrelsen 2009. Skogsstatistisk årsbok 2009. – Jönköping.
- Skogsvän 1810. Skogarne ödeläggas. – Wexiö-Bladet den 5 maj 1810.
- Skogvall, G 1998. Skogsdikningen i länet – resurs-

- tillskott eller naturförstöring. – Kronobergsboken 1998:19-53.
- Skuncke, F 1958. Renbeten och deras gradering. – Lappväsendet-Renforskningen, Meddelande 4.
- Skyllberg, E 2001. Södermanlands medeltida bergsbruk- en feodal angelägenhet. – Sörmländska handlingar nr 50.
- SOU 1929:27. Betänkande angående statens medverkan för vinnande av ökad skogsproduktion å vissa marker. – Jordbruksdepartementet.
- SOU 1932:26. Uppskattning av Sveriges skogstillgångar verkställd åren 1923-1929. – Jordbruksdepartementet.
- SOU 1946:41. Betänkande med förslag till skogsvårdslag m . m. avgivet av Kungl. Skogsstyrelsen. – Jordbruksdepartementet.
- SOU 1971:75. Hushållning med mark och vatten. – Civildepartementet.
- Spanne, O 1963. Lantbruket i Sunnerbo under 100 år. – I Sunnerbo härads sparbank: Hundra år i Sunnerbo, sidorna 33-104. Ljungby.
- Statens naturvårdsverk 1976. Områden av riksintresse för friluftsliv och naturvård. – PM 726.
- Statistiska centralbyrån 1930. Jordbruksräkningen år 1927. Sveriges officiella statistik. – Stockholm.
- Statistiska centralbyrån 1958. Jordbruksräkningen 1956. Sveriges officiella statistik. – Stockholm.
- Statistiska centralbyrån 1969. Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning. Andra upplagan. 1720-1967. – Stockholm.
- Statistiska Centralbyrån 2009. Statistisk årsbok för Sverige 2009. – Stockholm.
- Steen, E & Lindhé, B 1965. Köttjurens betesfråga belyst av ett försök vid Tagels gård. – Aktuell från Lantbrukshögskolan Nr 71.
- Stenberg, L, Mossberg, B & Ericsson, S 1992. Den nordiska floran. – Wahlström & Widstrand.
- Stenström, J & Forshed, N 2004. Ljunghedar – historia, ekologi och arter. – Länsstyrelsen i Västra Götaland m fl.
- Stjernquist, P 1995. Jämlikhet och markägande. – Nordiska Museet, Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8:154-158.
- Stodda, J & Volak, J 1990. Tidens stora bok om Läkeväxter. – PRISMA.
- Stolpe, P 1916. Halland. Text till Svenska turistförningens geografiska bilder. – Stockholm.
- Strandberg, C V A 1877. Samlade vitterhetsarbeten. Första delen. – Stockholm.
- Strandberg, H 1887. Västerut. Skisser och Noveller. – Göteborg.
- Strid, J P 1999. Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen. – Riksantikvarieämbetet.
- Ström, F 1926. Rebellerna. En krönika. I. Bonden och hans son. – Stockholm.
- Ström, F 1937. Svenska folkgångar. – Stockholm.
- Ström, F 1944. Halländska bilder. Ungdomsdikter. – Halmstad.
- Ström, F 1970. Folket i Simlångsdalen. – Bokförlaget Spektra, Halmstad.
- Ström, I A 1830. Handbok för skogshushållare. Andra, tillökta och förbättrade Upplagan. – Stockholm.
- Strömberg, B 2008. Det förlorade järnet. Dansk protoindustriell järnhantering. – Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Strömberg, C 2010. Landsplåga eller ödemarkens rosengård? Åsikter om ljunghedar och ljunghedsbruk under tidigt 1900-tal i Halland.- Exemplet Veinge socken. – Högskolan i Halmstad, inst för lärarutbildning LUT, B-uppsats i historia vt 2010. Stencilskrift 25 sidor.
- Strömblad, F 1942. Grundförbättringar och växtodling. – I Kronobergs läns hushållningssällskap 1915-1941, sidorna 97-138. Växjö.
- Ståhl, H 1981. Bo. – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 2:25-28.
- Stålberg, H 1947. Smålands skogs- och träförädlingsindustrier. – Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar XVI.
- Stålfelt, M G 1960. Växtekologi. – Stockholm.
- Sundberg, U 1999. Medeltidens svenska krig. – Hjalmarsson & Högberg Bokförlag.
- Sundberg, V 1929. Halland. – Halländsk Årsbok 3:25-27.
- Sundblad, J 1883. Gömda blad. Biografiska notiser och strödda kulturdrag från Västergötland. – Stockholm.
- Svedenfors, F 1949. Gränsbygden. Södra Sunnerbo i gången tid. – Lund.
- Svedenfors, F 1951. En tullräkenskap från Sunnerbo 1607-08. – Kronobergsboken 1951:87-105.
- Svedenfors, F 1954. Gränsbygden II. Mellersta och norra Sunnerbo i gången tid. – Lund.
- Svenson, G E 1907. Några reflektioner med

- anledning af Riksdagens skrifvelse ang. länsallmänningars bildande. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 5:470-473.
- Svenson, G E 1908. Ytterligare några reflektioner med anledning af riksdagens skrifvelse om länsallmänningars bildande. – Skogsvårdsföreningens Tidskrift 6:293-298.
- Svensson, E 1979. Annerstads småbrukareförening u.p.a. – I Annerstad förr och nu, sidorna 245-250. Annerstads Hembygdsförening, Ljungby.
- Svensson, J 2007. Upplands tidiga tjärbränning. – I E Hjärthner-Holdar (red.) m fl Land och samhälle i förändring. Uppländska bygder i ett långtidsperspektiv. Arkeologi E4 Uppland-Studier, Vol. 4:613-641.
- Svensson, K 1939. Torparsonen. Folklivsskildring. – Hamneda.
- Svensson, S (Sign. S. Sw.) 1955. 8. Wijk, Hjalmar. – I Svenska Män och Kvinnor. Biografisk uppslagsbok 8:365-366. Stockholm.
- Svensson, T 1971. Skogsällskapet. Styrelse- och revisionsberättelser för femtionionde verksamhetsåret 1/10 1969- 30/9 1970. – Uddevalla.
- Svensson, T 1979. Årsringar, en symbol för sammanhållning och tillväxt. – Skogsällskapet, Årsringar Nr 2.
- Svensson, T 1994. Livet med Skogsällskapet. – Göteborg.
- Svensson, T 1997. ”Excellensen/Jägarn” Alfred Wigelius. – Jägmästaren 1997:2:26-27.
- von Sydow, K 1916. Älfsborgs läns hushållningssällskaps historia 1812-1912. – Stockholm.
- von Sydow, O 1936. A. Edwin Ohlsson. – I Skogliga studier tillägnade A. Edwin Ohlsson på hans 70-årsdag den 6 maj 1936. Fyra opagerade sidor i begynnelsen av bibliofilupplagan. Stockholm.
- Sylvan, J O 1892. Ett besök på Jutlands klitter och ljunghedar. – Tidskrift för Skogshushållning 20:1-60.
- Säve, G 1914. Jönköpings Läns Kgl. Hushållningssällskaps Historia 1814-1913. Första delen: Den inre historien. – Jönköping.
- Säve, G 1917. Fär- och Getskötsel inom Jönköpings län 1814-1913. – I Jönköpings Läns Kgl. Hushållningssällskaps Historia 1814-1913. Tredje delen, sidorna 272-282. Jönköping.
- Söderwall, K F 1925-1973. Ordbok över svenska medeltidsspråket. – Lund.
- Sørensen, G L 2003. Det begyndte på Kongenshus. En fortælling om hedens natur, kultur og opdyrkning. – Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, København.
- Tamm, O 1937. Om de lågproduktiva markerna å Hökensås och i övre Lagadalen. – Meddelanden från Statens Skogsförsöksanstalt 30:1-66.
- Tamm, O 1939. Om danska hedar och svenska. – Skogen 26:18:363-366.
- Tamm, O 1959. Studier över klimatets humiditet i Sverige. – Kungl. Skogshögskolans Skrifter Nr 32.
- Taube, E 1943. Ballader i Bohuslän. – Stockholm.
- Tengnäs, S 1966. Halmstad-Bolmens Järnväg. – I Simlångsdalen. Breareds och Snöstorps socknar, sidorna 121-134. Halmstad.
- Thelaus, M 1989. Late Quaternary vegetation history and palaeohydrology of the Sandsjö-Årshult area, southwestern Sweden. – LUNDQUA Thesis, Volume 26.
- Thelaus, V M 1882. Svältorna. – Tidskrift för Skogshushållning 10:179-189.
- Theorin, G R A 1865. Växtgeografisk skildring af Södra Halland. Akademisk afhandling. – Lund.
- Thorén, A 1991. Karin om skogen hon satte: ”Oh, så hög den har blitt”. – Skogsindustrierna 1991:5:12-15.
- Thorsander, G 1888. Turistförhållanden inom Westergötland. – Svenska Turistföreningens Årsskrift 1888:25-31.
- Thölin, G 1965. Byalag och Byaliv i Himle Härad. Studier av byordningar i häradets domböcker. – Institutet för västsvensk kulturforskning, Skrifter 7.
- Tidström, A 1980. Anders Tidströms resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756. – Dansk-Skaansk Forlag, København.
- Tillander, T 1955. Skogens föryngringsfråga under femtio år. – I Våra skogar under ett halvsekel. Några drag ur deras skötsel, sidorna 67-85. Uppsala.
- Tillhagen C-H 1987. Allmogejakt i Sverige. – LTs förlag, Stockholm.
- Tollin, C 1998. Nydala klostrets grundläggning och jordegendomar under äldre tid. – Växjö Stiftshistoriska Sällskap, Meddelande Nr 20:35-58.
- Tollin, C 1999. Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur

- och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid. – Stockholms universitet, Kulturgeografiska institutionen, Meddelande nr 101.
- Tollin C 2007. Storgårdar eller familj jordbruk – den tidigmedeltida bebyggelsestrukturen i Småland. – I M Hansson (red.) Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland, sidorna 139-150. Smålands museum.
- Torpson, N 1887. Norden, dess natur och näringslif. – Stockholm.
- af Trampe, J-Å 1994. Magni Petersson Magnino. Målare och fotograf i Ljungby. – I Sunnerboprofiler, sidorna 63-67. Smålands Museum, Växjö.
- Tranströmer, T 1983. Det vilda torget. – Stockholm.
- Troedsson, T 1997. Sveriges jordmåner. Beskrivning av jordmänskartan. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Troedsson, T & Wiberg, M 1986. Karta över Sveriges jordmåner i skala 1:1 000 000. – Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Trulsson, L 1968. Halmstads historia. Del II. Tiden 1645-1850. – Halmstad.
- Tufvesson, T 1924. Markernas visor. Valda verser. – Malmö.
- Tufvesson, T 1926. På byagader, kungsvägar och stadsgator. – Malmö.
- von Törne, N 1814. Landthushållningen uti Systematisk Ordning. Sednare Delen. – Stockholm.
- Törneros, A 2009. Resebrev. – Atlantis, Stockholm.
- Ullén, M 2006. Medeltidens kyrkor. – I M Ullén (red.) Småland. Landskapets kyrkor, sidorna 41-98. Riksantikvarieämbetets förlag.
- Ullgren, P 2004. Lantadel. Adliga godsägare i Östergötland och Skåne vid 1600-talets slut. – SISYFOS FÖRLAG.
- Ullman, G 1903. Väst kust. Dikter. – Stockholm.
- Ullman, G 1905. Caprifol. – Stockholm.
- Ullman, G 1918. Silverluset. – Stockholm.
- Ullman, G 1922. Valda dikter. – Stockholm.
- Waern, K 1983. Ljunghedsbygd. Ett stycke halländsk historia från Veinge skogsbygd. – Laholm.
- Waesterberg, P 1929. Med Kronprinsen på färd genom Ljunghedarnas och myrarnas land. – Halländsk Årsbok 3:53-64.
- Waesterberg, P 1942. Skogsallmänningen. – I Kronobergs läns hushållningssällskap 1915-1941, sidorna 209-224. Växjö.
- Waesterberg, P 1957. Kronobergs läns skogsallmänning dess tillkomst och utveckling till 31/10 1956. – Stencilskrift 7 sidor, Skogsallskapets arkiv.
- Waesterberg, P 1962. Skogssällskapet dess tillkomst och första 50 år 1912 6/6 1962. – Uddevalla.
- Waesterberg, P & Nyman, H 1991. Landstingets skogar i Halland dess tillkomst och första 75 år 1916-1991. – Landstinget i Halland.
- Vagn Jensen, K-M 1983. Lyngens bladville på de jyske lyngheder. – Hedeselskabets Tidsskrift 104:2:40-42.
- Wahlberg, M (red.) 2003. Svenskt ortnamnslexikon. – Språk- och folkminnesinstitutet, Uppsala.
- Wahlgren, A 1922. Skogsskötsel. Handledning vid uppdragande, vård och förnygring av skog. – Stockholm.
- Wahlström, K 2007. Utflyktsmål i Ljungby kommun. – I M Edqvist & T Karlsson (red.) Smålands Flora Band 1:226-231. SBF-förlaget, Uppsala.
- Wallensten, J P 1799. Et lyckligt försök, at utan all tilhjelp af hö och halm framföda ladugården. – Ny Journal uti Hushållningen, mars-april.
- Wallin, B 1926. Ljungmarkerna till bete. – Svenska Betes- och Vallföreningens Årsskrift 8:113-127.
- Wallin, R 1925. Halland. – Bonniers hembygdsböcker 9. Stockholm.
- Wangö, J 1955. Historier från Lagadalen. I. – Lund.
- Wangö, J 1957. Historier från Lagadalen. Skildringar ur folklivet i gamla tider. – Malmö.
- Wangö, J 1970. Ägo- och naturnamn i Knäreds socken. – Folklivsskildringar och byggestudier utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. 6.
- Wangö, J 1974. Knäred i gången tid. Dess historia, kultur, folk, tro och sed. – Halmstad.
- Varenius, B 1980. Skyddad natur i Kronobergs län. – Länsstyrelsen, broschyr 42 sidor.
- Weibull, C G 1923. Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början. – Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen med anledning av deras hundraårsjubileum år 1914. I:1.
- Vejde, P G 1928, 1929. Kronobergs läns herrgårdar. – Hylltén-Cavalliusföreningens Årsbok 7 resp. 8.

- Vejde, P G 1942. Tansjönäs. Ett furstligt jaktstolt i Sunnerbo. – Hylltén-Cavalliusföreningens Årsbok 1942:117-132.
- Wennmark, G 1943. Om kloratbehandling av ljun- och bärrismarker. – Västra Sveriges Skogsvårdsförbunds Årsskrift 1943:19-26.
- Wennmark, G 1945. Gran å ljunmarker. Några synpunkter på kloratets användning. – Västra Sveriges Skogsvårdsförbunds Årsskrift 1945:33-37.
- Werner, N 1924. Sunnerbo genom tiderna. Några blad ur Sunnerbo historia. – Östra Ljungby.
- Vesterlund, E 1892. Några iakttagelser öfver skogarnes markbetäckning i Norrbotten. – Tidskrift för Skogshushållning 20:171-188.
- Vetterlund, F 1920. Genom Åren. Ett dikturval. – Stockholm.
- Vetterlund, F 1943. Halland. – I Svensk Natur. En antologi utgiven av Svenska Turistföreningen, sidan 109. Stockholm.
- Wibeck, E 1909. Bokslogen inom Östbo och Västbo härad af Småland. Ett bidrag till Sveriges skogshistoria. – Meddelanden från Statens Skogsförsöksanstalt 6:125-240.
- Wibeck, E 1911. Om ljungränning för skogskultur. – Meddelanden från Statens Skogsförsöksanstalt 8:1-94.
- Wibeck, E 1912. Tall och gran af sydlig härkomst i Sverige. – Meddelanden från Statens Skogsförsöksanstalt 9:75-134.
- Wibeck, E 1956. Ur den småländska skogens historia. – Värnamo Hembygdsförenings Årsbok 1956:3-15.
- Wibeck, E 1964. Äldre sydsvensk skogsodling. – Skogen 51:1:8-10.
- Vide, S-B 1957. Ordspråk, ordstäv och talesätt från sydvästra Småland. – Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund 10.
- Vide, S-B 1966. Sydsvenska växtnamn. – Skrifter utgivna genom landsmålsarkivet i Lund 17.
- Widgren, M (red.) 2003. Rönjingsröseområden på sydsvenska höglandet. Arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar. – Stockholms universitet, Kulturgeografiska institutionen, meddelanden nr 117.
- Wieselgren, P 1845. Ny Smålands Beskrifning inskränkt till Wexiö Stift. Andra Delen: Beskrifning öfver Kronobergs Län. – Wexiö.
- Wieselgren, P 1846. Ny Smålands Beskrifning inskränkt till Wexiö Stift. Tredje delen. – Lund.
- Wieslander, G 1936. Skogsbristen i Sverige under 1600- och 1700-talen. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 34:593-663.
- Wigeli, A 1923. Några drag ur Skogssällskapets verksamhet inom Sunnerbo härad av Kronobergs län. – Göteborg.
- Wigeli, A 1924. Skogssällskapet. – Göteborg.
- Wigeli, A 1936. Skogssällskapets historia. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 34:159-214.
- Wigeli, A 1945. Gemensamhetsskogar-kommunskogar. – Skogen 32:6:86-89.
- Wigeli, A 1948. Skoglig återuppbyggnad. Hälsningsanförande vid Skogsveckans öppnande. – Skogen 35:7:77-78.
- Wik, N-G m fl 2009. Beskrivning till regional berggrundskarta över Kronobergs län. – SGU, Serie K 142.
- Wiking-Faria, P 2009. Freden, friköpen och järnplogarna. Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700-1900. – Göteborgs universitet, Avhandling från Institutionen för Historiska studier.
- William-Olsson, W & Fries, P 1950. Halmstad-Nässjö järnvägar och näringslivet i deras trafikområde. – Halmstad.
- Williams, K 1912. Bälgspelet och andra smålandshistorier. – Göteborg.
- Williams, K 1947. Smålandsklöver. Historier av Kalle i Dalen. – Stockholm.
- Williams, L 1945. I sunnerboitiska fågelmarker. – Hylltén-Cavalliusföreningens Årsbok 1945:31-47.
- Williams, L 1963. Natur och djurliv i Sunnerbo. – I Sunnerbo Härad's Sparbank. Hundra år i Sunnerbo, sidorna 5-31. Ljungby.
- Williams, L 1976. I skog och mark. Jaktäventyr under ett sekel. – Uddevalla.
- Williams, L 1982. Sunnerbo ryar, ett jaktens Atlantis. – Kronobergsboken 1982:59-78.
- Wilstadius, P 1940. Den första fornminnesinventeringen i Kronobergs län. Prästerskapets rannsakingar om gamle antikviteter och monumenter från år 1667. – Hylltén-Cavalliusföreningens Årsbok 1940:103-165.
- Wiström, G 1928. Svenska jägmästare. Porträttgalleri med biografier. – Stockholm.
- Wägner, E 1939. Tusen år i Småland. – Stockholm.
- Wägner, E 1943. Selma Lagerlöf. II. Från Jerusalem till Märbacka. – Stockholm.
- Ydborn, L 1984. Befolkningstillväxt och jordbruk.

- Tre socknar i Halland 1780-1870. – Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg, nr 25.
- Yrwing, H 1981. Legoknektar. – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 10:427-430.
- Ytterby, N 1939. Blåeld brinner över heden. Berättelse från Bohuslän. – Jönköping.
- Zethelius, G A 1963. Handelsfartyg, typer och byggnad. – I G Halldin (red.) Svenskt skeppsbyggeri. En översikt av utvecklingen genom tiderna. Malmö.
- Zielfelt, E 1942. Vattenavledning och dikning. – I Kronobergs läns hushållningssällskap 1915-1941, sidorna 66-71. Växjö.
- Åberg, G 2005. Emilie Petersen, "Mormor på Herrestad", och hennes nätverk. – Växjö Stiftshistoriska Sällskap, Skrifter 14.
- Åhman, S 1983. Pottaskebränning i Sverige och Danmark under 1600-talet. Om en bortglömd skogsprodukt och internationell handelsvara. – Acta Wexionensia. Serie 1. History & Geography 2.
- Åkerberg, E 1962. Växtodlingen – utveckling och produktion. – I Svenskt jordbruk och skogsbruk 1913-1962, sidorna 123-150. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm.
- Åkerhielm, L 1949. Tallen på svältmarkerna. – Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift 47:147-166.
- Aakjær, J 1919. Naturfredning. – I Samlede Værker. Fjerde Bind. Artikler og Taler, sidorna 474-490. Kjøbenhavn og Kristiania.
- Åshede, U 2004. Älgön och Brattön. – Väst kuststiftelsen, broschyr.
- Åstrand, F 1967. Wahlström, Charlotte Constance. – Svenskt konstnärslexikon V: 550. Allhems förlag, Malmö.
- Åstrand, J 2007a. Den medeltida gården vid Markaryd. – I M Hansson (red.) Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland, sidorna 55-85. Smålands museum.
- Åstrand, J 2007b. Utmarksbruk och arkeologi i sydvästra Småland. – I M Hansson (red.) Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland, sidorna 87-100. Smålands museum.
- Ödman, A (red.) 2000a. Järn. Wittsjökonferensen 1999. – University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 75.
- Ödman, A 2000b. Kolonisation och järnskatt i norra Skåne med Vittsjö socken som exempel. – I A Ödman (red.) Järn. Wittsjökonferensen 1999, sidorna 7-28. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 75.
- Ödman, A 2005. Skeingeberg. Borgen som Saxo glömde. – University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 90.
- Ödman, N P 1900. Valda skrifter. II:2. Från svenska småstäder och svensk landsbygd. – Stockholm.
- Örlander, G, Nordberg, F & Gemmel, P 2002. Effects of complete deep-soil cultivation on initial forest stand development. – Studia Forestalia Suecica No.213.
- Örtenblad, T 1917. En snabbresa till Skanörs Ljung. – Sveriges Natur 8:87-93.
- Öster, J & Ljunggren, K-G 1955. Vrå. – Svensk uppslagsbok. Andra omarbetade och utvidgade upplagan. 31:792-793.
- Österberg, E 1971. Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget. – Bibliotheca Historica Lundensis 26.
- Östergren, O 1931. Hed. – Nusvensk ordbok. Tredje bandet:141f. Stockholm.
- Östergren, O 1934. Ljung. – Nusvensk ordbok. Fjärde bandet:178f. Stockholm.
- Österling, A 1910. Blommande träd. – Stockholm.
- Österling, A 1934. Nya valda dikter (1918-1933). – Stockholm.

År 1912 bildades på initiativ av disponent A Edwin Ohlsson (bilden) Skogssällskapet i Göteborg. Genom frikostiga donationer såväl från denne som hans affärsbekanta inköptes under 1914 cirka 2 500 hektar kala ljunghedar i Vrå socken belägen i Sunnerbo härad på vägen mellan Ljungby och Halmstad. Här på gränsen mellan Halland och Småland påbörjades våren därefter ett mödosamt planteringsarbete. De magra ljungryarna skulle överföras till bördiga skogar. Idag står granskogen tät, där en gång vinden blåste över dimmiga mossar, kala höjder och grå hussamlingar.

I boken berättar Lars Kardell om ljunghedens uppkomst och fall i Vrå socken. Avslutningsvis går han igenom och analyserar svenskens syn på den utarmade beden från 1700-talet fram till dagsläget. Under åren 1973-2001 var Lars Kardell professor vid Skogshögskolan och dess efterföljare Sveriges Lantbruksuniversitet. Han undervisade där i natur- och landskapsvård samt forskade bl a kring skogens historiska utnyttjande.

Skogssällskapet

